

প্রকাশক শ্রী জীবানন্দবিদ্যাসাগর
২ নং রমানাথমজুমদারের স্ট্রীট ।
প্রিণ্টার শ্রী ক্ষেত্রমোহনমুখোপাধ্যায়
৫৫ নং পঞ্চাননচৌধুরী লেন ।

अध्यायानां खण्डानाञ्च सूची ।

अथ प्रथमाध्यायः ।

नैघण्टुकं काण्डम्)	२
(१) एकविंशतिः पृथिवीनामध्यानि	४
(२) पञ्चदश हिरण्यनामानि	२५
(३) षोडशान्तरिक्षनामानि	१६
(४) षट् साधारणानि	२५, ३०८
(५) पञ्चदश रश्मिनामानि	२५
(६) अष्टौ दिङ्नामानि	३२
(७) त्रयोविंशतीरातिनामानि	३४
(८) षोडशोषाणामानि	३६
(९) द्वादशाहनामानि	४४
(१०) त्रिंशन्मघनामानि	८८
(११) सप्तपञ्चाशदुवाङ्मनामानि	६२
(१२) एकशतमुदकनामानि	८१
(१३) सप्तत्रिंशद्भदीनामानि	१०६
(१४) षड्विंशतिरथ्यनामानि	१२०
(१५) दशादिष्टोपयोजनानि	१२७
(१६) एकादश ज्वलतिकर्माणः	१३०
(१७) एकादश ज्वलतोनामध्यानि	१३२

अथ द्वितीयाध्यायः ।

नैघण्टुकं काण्डम्)	१३६
(१) षड्विंशतिः कर्मनामानि	१३६
(२) पञ्चदशापत्यनामानि	१४३
(३) पञ्चविंशतिर्मन्यनामानि	१४७
(४) द्वादश भाहनामानि	१५७
(५) द्वाविंशतिरङ्गुलिनामानि	१६०
(६) अष्टौ शकान्तिकर्माणः	१६७
(७) अष्टौ शकान्तिकर्माणः	१७०
(८) दशातिर्माणः	१७७
(९) अष्टौ शकान्तिकर्माणः	१७८

(१०) अष्टाविंशतिरेव धननामानि	१८५
(११) नव गीनामानि	१८१
(१२) दश क्रुध्यतिकर्माणः	१८३
(१३) एकादश क्रोधनामानि	१८५
(१४) द्वाविंशतं गतिकर्माणः	१८८
(१५) षड्विंशतिः क्षिप्रनामानि	२१०
(१६) एकादशान्तिकनामानि	२१८
(१७) षट्चत्वारिंशत्सङ्ग्रामनामानि	२२०
(१८) दश व्याप्तिकर्माणः	२२६
(१९) त्रयस्त्रिंशत् वधकर्माणः	२३१
(२०) अष्टादश वज्रनामानि	२३५
(२१) चत्वार ऐश्वर्यकर्माणः	२३८
(२२) चत्वारौश्वरनामानि	२४०

अथ तृतीयाध्यायः ।

नैघण्टुकं काण्डम्)	२४२
(१) द्वादश बहुनामानि	२४२
(२) एकादश क्रस्वनामानि	२४४
(३) पञ्चविंशतिर्महद्नामानि	२४६
(४) द्वाविंशतिर्यहनामानि	२५२
(५) दश परिचरणकर्माणः	२५६
(६) विंशतिः सुखनामानि	२५८
(७) षोडश रूपनामानि	२६१
(८) दश प्रशस्यस्य	२६४
(९) एकादश प्रज्ञानामानि	२६६
(१०) षट्सत्यपान	२६८
(११) अष्टौ शकान्तिकर्माणः	२६८
(१२) नव गीनामानि	२७०
(१३) द्वादश रूपनामानि	२७१
(१४) चत्वारिंशत्कर्तिकर्माणः	२७१
(१५) चतुर्विंशतिर्मेधाविनामानि	२७६

(१६) त्रयोदश स्तोत्रनामानि	२८१
(१७) पञ्चदश यज्ञनामानि	२८३
(१८) अष्टावलिङ्गनामानि	२८६
(१९) सप्तदश याज्ञाकर्माणि	२८८
(२०) दश दानकर्माणि	२९०
(२१) चत्वारोऽध्येषाकर्माणि	२९१
(२२) द्वौ स्वपतिकर्माणी	२९२
(२३) चतुर्दश कूपनामानि	२९२
(२४) चतुर्दशैव स्तेननामानि	२९५
(२५) षट्निर्णीतान्तर्हितनामधेयानि	२९८
(२६) पञ्च दूरनामानि	२९९
(२७) षट्पुराणनामानि	३००
(२८) षडेव नवनामानि	३०१
(२९) षड्विंशतिर्विश्वनामानि	३०२, ३११

(३०) चतुर्विंशतिर्यावाष्टयिवौ नामधेयानि	३०३
अथ चतुर्थाध्यायः ।	
(नैगमं काण्डम्)	३१६
(१) द्विषष्टिः पदानि	३१७
(२) चतुरशीतिः पदानि	३३०
(३) हात्रिंशच्छतं पदानि	३४८
अथ पञ्चमाध्यायः ।	
(दैवतं काण्डम्)	३७३
(१) त्रीणि पदानि	३७३
(२) त्रयोदश पदानि	३७५
(३) षट् त्रिंशत् पदानि	३७९
(४) हात्रिंशत् पदानि	३८६
(५) षट् त्रिंशत् पदानि	३९३
(६) एकत्रिंशत् पदानि	३९९

अथ

निरुक्त(निघण्टु)-पठितपदानामकारादिक्रमेण सूची ।

पदम्	अर्थः	पृष्ठायां	पदम्	अर्थः	पृष्ठायां
असृजम्	धनुः कवचञ्च	३४४	अच्छ	आप्तम्	३४५
अञ्जरः	पापी	३६८	अजएकपाद	द्युस्थानदेवता	४०१
अकूपारस्य	आदित्यस्य समुद्रस्य		अजगन्	अगमत्	२१०
	कच्छपस्य च	३२४	अजाः	पूषवाहाः	१२८
अक्तुः	रात्रिः	३५	अजिरम्	क्षिप्रम्	२१५
अक्रः	आक्रामक.	३६३	अजिराः	नद्यः	११८
अक्षरम्	वाक्	७६	अजीगः	भक्षयति	३५५
„	उदकम्	८१	अज्म	संयामि	२२८
अक्षाः	क्षियति	३३२	„	गृहम्	२५६
„	भूस्थानदेवताः	३०८	अजाः	क्षिप्राः	२१७
अक्षितम्	उदकम्	१०२	अगवाः	अङ्गुलयः	१६१
अगन्	अगमत्	२१०	अतति	गच्छति	२०२
अग्रायी	भूस्थानदेवता	३८४	अत्यः	अश्वः	१२०
अग्निः	भूस्थानदेवता	३७४	अथर्गः	अङ्गुलयः	१६२
„	मध्यस्थानदेवता	३८१	अथर्गवः	„	१६१
अग्निया	अग्राहा	३६०	अथर्वाः	अङ्गुलयः	१६२
अशुवः	नद्यः	११४	अथर्युम्	गमनम्	३३७
„	अङ्गुलयः	१६०	अथर्वाणः	मध्यस्थानदेवताः	३८५
अश्वशंसः	खेनः	२८८	अदितिः	पृथिवी	१०
अग्रा	गौः	१८१	„	वाक्	७७
अक्षिरसः	मध्यस्थानदेवताः	३८४	„	गौः	१८१

पदम्	अर्थः	पृष्ठायाम्	पदम्	अर्थः	पृष्ठायाम्
”	अदीना	३२७	अपः	उदकानि	१०३
”	मध्यस्थानदेवता	३८५	”	कर्म	१३६
अदिती	द्यावापृथिव्यौ	३०६	अपत्यम्	अपत्यम्	१४६
अद्वातयः	सिंघाविनः	२८१	अपान्नपात्	मध्यस्थानदेवता	३८८
अद्भुतम्	महान्तम्	२५०	अपारि	द्यावापृथिव्यौ	३०७
अद्भुतम्	अद्भुतम्	३२२	अपीच्यम्	निर्गतमन्तर्हितं वा	२८८
अद्रिः	सिंघः	४८	अप्रवाना	बाह्व	१५८
अद्रिगः	अद्भुतगमनः	३३८	अप्रः	कर्म	१३६
अध्वरः	यज्ञः	२८४	”	अपत्यम्	१४५
अध्वरम्	अन्तरिक्षम्	२५	”	रूपम्	२६३
अध्वा	”	२३	अप्रतिष्कृतः	अप्रतिगतः	३६१
अनभिज्ञताः	प्रशस्यः	२६५	अप्रायुवः	अप्रमादिनः	३२४
अनवा	अनन्यायितः	३६७	अष्टा	व्याधिर्भयं वा	३५७
अनशंवातिम्	अनशीलदानम्	३६७	अष्टः	रूपम्	२६२
अनवः	मनुष्याः	१५३	अभित्या	प्रज्ञा	२६७
अनवद्यः	प्रशस्यः	२६५	अभिधेतन	अभिधावत्	३६८
अनवव्रवः	अप्रतिहतशासनः	३७०	अभीकि	सयामं	२२२
अनवायम्	अनवयवम्	३५६	”	आसन्नं	३०२, ३११
अनिति	शक्तिति	२१०	अभीशवः	रश्मयः	२७
अनुमतिः	मध्यस्थानदेवता	३८६	”	अङ्गुलयः	१६६
अनुष्टुप्	वाक्	७७	”	भूस्थानदेवताः	३८१
अनेद्यः	प्रशस्यः	२६५	अभीशू	बाह्व	१५८
अनेमाः	”	२६५	अभ्यर्हयज्वा	रसाहरणपूर्वक-	
अन्तमानाम्	अन्तिकतमानाम्	२१८		वर्षयिता	३५३
अन्तरिक्षम्	अन्तरीक्षम्	२१	अभ्यर्ष	अधोषणम्	२८२
अन्वः	अद्भुतम्	१७०	अध्वम्	सिंघः	५८
”	तमः	३३१	अभ्वः	महान्	
अद्भुतम्	उदकम्	१००	अभ्वम्	उदकम्	

पदम्	अर्थः	पृष्ठायां	पदम्	अर्थः	पृष्ठायां
अमतिः	रूपम्	२६२	अरुषी	उषः	४३
„	आत्ममयी मतिः	३५७	अर्कः	अन्नम्	१७५
अमवः	अहिंसितः	३६६	„	वज्रः	२३७
अमवान्	यववान्	३५६	„	मन्त्री वृक्षश्च	३३४
अमा	गृहम्	२५४	अर्चति	अर्चति	२७२
अमिनः	अपरिमितः	३६१	अर्चिः	ज्वलत्	१३३
अमीवा	रोगः हिंसिता वा	३५६	अर्जुनम्	रूपम्	२६३
अमुरः	अमृदः	३५५	अर्जुनी	उषः	४१
अमृतम्	हिरण्यम्	१७	अर्णः	उदकम्	८१
„	उदकम्	१०४	अर्णाः	मद्यः	११५
अम्भः	„	८२	अर्दति	गच्छति	२०७
अम्भसी	द्यावापृथिव्यो	३०५	अर्दयति	हन्ति	२३२
अम्भृणः	महान्	२४९	अर्भकः	ऋस्वः	२४५
अम्बरम्	अन्तरिक्षम्	१९	अर्भकम्	अल्पम्	३०२, ३१२
„	अन्तिकम्	२१८	अर्थः	ईश्वरः	२४०
अम्बु	उदकम्	१०६	अर्वा	अश्वः	१२०
अम्यक्	सहभता	३५९	अर्वाके	अन्तिके	२१९
अयः	हिरण्यम्	१५	अलाटणः	बह्दकमेघः	३४९
अयते	गच्छति	१९९	अल्पः	ऋस्वः	२४५
अयथुः	„	२१२	अवः	अन्नम्	१७३
अया	अनया	३०३, ३१५	अवचाकशत्	दृष्टशत्	२६९
अयथुः	गच्छति	२१२	अवतः	कूपः	२९३
अरण्यानी	भूस्थानदेवता	३८३	अवतिरति	हन्ति	२३३
अररिन्दानि	उदकानि	८९	अवति	गच्छति	१९९
अरुण्यः	उषीवाहाः	१२७	अवनयः	मद्यः	१०९
अरुषः	अश्वः	१२५	„	अङ्गुलयः	१६३
अरुषम्	रूपम्	२६४	अवनिः	पृथिवी	८
अरुषति	गच्छति	२०६	अवने	अन्तिके	२१९

पदम्	अर्थः	पृष्ठायाम्	पदम्	अर्थः	पृष्ठायाम्
अविद्यन्	अदन्	१७८	,,	मध्यस्थानदेवता	३८२
अव्ययः	अथाः	१२५	अहिर्बुधाः	,,	३८२
अशत्	आप्नोत्	२३०	अही	गौः	१८२
अशः	मेघः	५०	,,	द्यावापृथिव्या	३०६
अश्रुते	व्याप्नोति	२३१	अज्ञाय	पुरातनम्	३०१
अश्मा	मेघः	५१	अज्ञयाणः	अज्ञीयमाणः	३४०
अथाः	अथाः	१२७	आ	उपमा	२७०
अथाजनी	भूस्थानदेवता	३८१	,,	अर्वाक्	३११, ३३५
अथिनौ	दुस्थानदेवता	३८८	आकाशम्	अन्तरिक्षम्	१२
असक्राम्	अप्राप्तपूर्वा	३६८	आकीम्	सर्वपदसमाख्यानार्थ	२७०
असद्यन्ती	परस्परान्त्रिते	३३२	आकृतम्	,,	२७०
असामि	असुसमाप्तम्	३६७	आके	अन्तिके	२१८
असिन्तौ	राविः	३७	,,	दृरे	२८८
असिन्वती	असह्यादन्यौ हनू	३५१	आकेनिपः	मेधावी	२८०
असुः	प्रज्ञा	२६७	आक्रान्ते	संशामे	२२१
असुनीतिः	मध्यस्थानदेवता	३८१	आक्ष्णः	व्यापमानः	२२८
असुरः	मेघः	६०	आखण्डलः	हन्ता	२३४
असूते	वातसमीरिताः	३५८	आष्टणिः	आगतदीप्तिः	३३७
अस्तधीयुः	दीर्घायुः	३५०	आङ्गूष्	आघोषः	३३८
अस्तम्	गृहम्	२५३	आचकै	इच्छामि	१६८
अस्तमीके	अन्तिके	२१८	आचक्ष्म	अपश्याम	२६८
अस्ते	वयमादिः	३५३	आजौ	संशामे	२२२
अस्य	एतस्य	३२८	आणौ	,,	२२७
अस्याः	एतस्याः	३२८	आताः	दिशः	३२
अस्तेमाः	प्रशस्यः	२६४	आतिरत्	अहन्	२३४
अहना	उषाः	४२	आदित्याः	दुस्थानदेवताः	४०२
अधिः	मेघः	५७	आधवः	आधावकः	३७०
,,	उदकम्	८१	आनट्	व्यापत	३३०

पदम्	अर्थः	पृष्ठायाम्	पदम्	अर्थः	पृष्ठायाम्
आनशे	व्याप	२३०	आहनसः	वचनवन्तः	३२९
आनुषक्	अनुषक्तम्	३५८	आहवे	संयामे	२२९
आपः	अन्तरिक्षम्	२२	आहिकम्	सर्वपदसमाख्यानार्थ	२७०
”	उदकानि	८७	इत्या	सत्यम्	२६८
”	भूस्थानदेवताः	३८२	”	अनेन हेतुना	३३५
आपानः	आप्पुवन्	२३०	इदम्	उदकम्	१०८
आपान्तमन्युः	आपादितदोषिः	३३८	इदंयुः	इदं कामयमानः	३७१
आपराः	मध्यस्थानदेवताः	३८५	इदा	नूतनम्	३०२
आयती	वाह	१५८	इदानीम्	”	”
आयवः	मनुष्याः	१५३	इधः	भूस्थानदेवता	३७५
आयुः	अन्नम्	१७६	इनः	ईश्वरः	२४१
आयुष्मनि	उदकानि	८१	इन्दुः	उदकम्	१०४
आरितः	मुहुर्भ्रं वा गतः	३४०	”	यज्ञः	२८६
आर्त्तं	भूस्थानदेवता	३८५	”	मध्यस्थानदेवता	३८१
आर्यति	गच्छति	२०६	इन्द्रः	”	३८७
आवयति	अस्ति	१७७	इन्द्राणी	”	३८७
आवधाः	उदकानि	८६	इन्द्रियम्	धनम्	१८८
आशाः	दिशः	३२	इन्वति	व्याप्नोति	२२८
आशाभ्यः	दिग्भ्यः	३४८	”	गच्छति	२११
आशिरम्	दधि	३५४	इयच्छति	”	२०२
आशिषः	अष्टौषणम्	२८२	इयति	”	२०७
आशुः	क्षिप्रम्	२१५	इरज्यति	ईष्टे	२२८
”	अन्नः	१२४	”	परिचरति	२५६
आशुशब्धिः	अग्निः	३४८	इरध्यति	”	”
आष्ट	व्यापत्	२३०	इरा	अन्नम्	१७४
आष्टाः	दिशः	३३	इरावत्यः	नद्यः	११७
आस्तात्	अस्तिकात्	२१८	इलः	भूस्थानदेवता	३७६
आहनः	हे आहनः	३३२	इला	पृथिवी	१०

पदम्	अर्थः	पृष्ठायाम्	पदम्	अर्थः	पृष्ठायाम्
इला	वाक्	६३	उक्षितः	,,	२४०
इला	अन्नम्	१७४	उच्चैयवसः	अश्वः	१२४
,,	गौ	१८२	उत्सः	कृपः	२८४
इलीविशः	इलाविलशयोमेघः	३६४	उदकम्	उदकम्	८२
इलीविशः	,,	३४०	उपजिहिका	सीमिका	३०१।३१३
इव	उपमा	२७०, ३१०	उपचिः	वाक्	७०
इषति	गच्छति	२०८	उपमे	अन्तिके	२१८
इषम्	अन्नम्	१७४	उपरः	मेघः	५६
इषिरेण	दर्शनेन	३१८	उपराः	दिशः	३२
इषुः	भूस्थानदेवता	३८१	उपलः	मेघः	५६
इषुधिः	,,	३८०	उपलप्रक्षिणी	सत्कारिका	३५२
इषुध्यति	याचते	२८०	उपसि	उपस्थ.	३५२
इष्टिः	यज्ञः	२८५	उपाके	अन्तिके	२१८
इष्मिणः	एषितारो गन्तारो		उरु	बद्ध	२४२
	दृष्टारो वा	३२२	उर्वशी	बद्धकामा	३३८
ईले	ईशमे	३५३	,,	मध्यस्थानदेवता	३८६
ईङ्गते	गच्छति	२०७	उर्वी	पृथिवी	८
ईम्	उदकम्	८८	,,	द्यावापृथिव्या	३०६
,,	पदपूरणाय	३४५	उर्व्यः	नद्यः	११७
ईमहे	याचामहे	२८८	उलूखलम्	भूस्थानदेवता	३८१
ईयत्तिं	इच्छति	१६८	उलूखहसुसले	,,	३८४
ईत्तं	गच्छति	२०७	उल्लम्	अन्तर्गर्भवेष्टनम्	३७३
ईर्मानासः	आदित्याश्वाः	३२०	उग्रसि	इच्छसि	१६७
ईषति	गच्छति	२०६	उशिक्	इच्छति	१६८
ईङ्गते	,,	१८८	उशिजः	मेघाविनः	२८०
			उषाः	मध्यस्थानदेवता	३८७
उक्थः	ग्रन्थः	२६५	उषाः	दुस्थानदेवता	३८८
उषा	महान्	२४८	उषासामन्ता	भूस्थानदेवता	३७७

पदम्	अर्थः	पृष्ठांशम्	पदम्	अर्थः	पृष्ठांशम्
उस्मा	गौः	१८१	ऋतस्य यीनिः	उदकम्	१०१
उस्माः	रश्मयः	२८	ऋतावर्यः	नद्यः	११७
उस्त्रिया	,,	२८	ऋदूदरः	ऋदूदरः	३५१
			ऋदूपे	अर्दनेन पातयितारौ	३५१
जतिः	अवनम्	३३३	ऋधक्	पृथक्	३२८
जधः	रात्रिः	२८	ऋध्रीति	परिचरति	२५७
जर्क	अन्नम्	१७४	ऋवीसम्	पृथिवीम्	३७३
जर्जस्वत्यः	नद्यः	११८	ऋभुः	संधावी	२७८
जर्जाङ्गती	भूस्थानदेवता	३८५	ऋभुजाः	सहान्	२४८
जर्दरम्	आवपनम्	३०२, ३१३	ऋश्वदान्	कृपात्	२८४
जर्मा	रात्रिः	३५	ऋषः	सहान्	२४६
जर्वाः	नद्यः	११७	ऋहन्	ऋषः	२४४
ऋक्	वाक्	७३	एजति	गच्छति	२०८
ऋक्षाः	नक्षत्राणि	३०२, ३१३	एतम्वाः	अश्वः	१२२
ऋचीषमः	सुतिसमानगुणः	३६७	एतशः	,,	१२३
ऋच्छति	गच्छति	२०२	एति	गच्छति	२११
,,	परिचरति	२५७	एनम्	एनम्	३४५
ऋजुनीतिः	अकुटिलपथा	३६५	एना	एनेन	३०३, ३१५
ऋज्जति	प्रसाधयति	३६५	एनाम्	एनाम्	३४५
ऋणति	हन्ति	२३२	एन्यः	नद्यः	१११
ऋणद्भि	परिचरति	२५७	एरिरे	प्ररितवन्तः	३२७
ऋणर्त्ति	गच्छति	२०५	एहः	क्रोधः	१८६
ऋणीति	,,	२०४			
ऋणति	,,	२०४	ओजः	क्रोधः	८४
ऋतम्	उदकम्	१००	ओजः	बलम्	१७८
ऋतम्	सत्यम्	२६८	ओष्ठी	द्यावापृथिव्यौ	३०६
ऋतः	मध्यस्थानदेवता	३८१	ओदती	उषाः	४०

पदम्	अर्थः	पृष्ठायाम्	पदम्	अर्थः	पृष्ठायाम्
ओदनः	मेषः	५८	करुणम्	"	१३८
ओमना	अवनाय अवनेन वा	३५२	करुलती	कृतदतो	३७१
ओमासः	रचितारः	३५६	कर्तः	कृपः	२८३
ओषम्	क्षिप्रम्	२१३	कर्तवै	कर्म	१४१
ओषधयः	भूस्थानदेवता.	३८२	कर्तीः	"	१४०
			कर्त्तृम्	"	१४०
ओशैत्र्यवसः	अश्वः	१२४	कर्त्तृम्	"	१३८
			काललीकौनम्	ज्वलन्	१३३
कः	मध्यस्थानदेवता	३८८	कवते	गच्छति	२०१
ककुभः	दिषः	३३	कवन्धम्	उदकम्	८३
ककुहः	मङ्गान्	२५०	कवि.	मन्धावी	२७८
ककुहसिना	"	२४६	कश.	उदकम्	८६
कल्याः	अङ्गुलय.	१६२	कशा	वाक्	७५
कयति	गच्छति	२००	कसति	गच्छति	१८८
कम्बः	मन्धावी	२७८	काकुत्	वाक्	७१
कल्पयम्	सुखपथीमेषः	३४८	काकुदम्	तालु	३४४
कनति	इच्छति	१६८	काकुप्	वाक्	६१
कनकम्	हिरण्यम्	१६	काञ्चनम्	हिरण्यम्	१६
कपनाः	घुणा.	३५२	काटः	कृपः	२८३
कवन्धम्	उदकम्	७८	काणुका	कान्तः	३३७
कम्	"	८०	कातुः	कृपः	२८३
"	सुखम्	२६१	कानिषत्	इच्छेत्	१६८
कप्यते	क्रुध्यति	१८४	कायमानः	कामयमानः	३२०
करणाणि	कर्माणि	१३८	कारः	स्रोता	२८२
करन्ती	कुर्वन्ती	१४०	कारीतरः	कृपः	२८४
करांसि	कर्माणि	१३८	कारीतरात्	कृपात्	२८४
करन्ती	वाङ्	१५८	कालयति	गच्छति	२००
करिज्जत्	कर्म	१४०	काशिः	मुष्टिः	३४८

पदम्	अर्थः	प्रशायाम्	पदम्	अर्थः	प्रशायाम्
काष्ठाः	दिशः	३३	कधुकः	,,	२४४
किः	कर्त्ता	३७२	कन्तति	हन्ति	२३२
किमीदिने	पिपिनाय	३५६	कपयति	अर्चति	२७३
किधेधाः	कियद्वा इन्द्रः	३६४	कपण्युः	स्नीता	२८३
किरणाः	रश्मयः	२६	कपायति	अर्चति	२७३
कीकटेष	अनायंदेशेष	३७२	कपीटम्	उदकम्	१०६
कीरिः	स्नीता	२८२	कविः	कूपः	२९४
कीलानम्	अन्नम्	१७७	कशनम्	हिरण्यम्	१६
कीलासः	मेधाविनः	२८०	,,	रूपम्	२६१
कुटस्य	कृतस्य	३४४	कष्टयः	मनुष्याः	१४८
कुणारुम्	मेघम्	३४९	केतः	प्रज्ञा	२६६
कुत्सः	वज्रः	२३७	केतुः	,,	२६६
कुरवः	ऋत्विजः	२८६	केनिपः	मेधाविनः	२७६
कुरुतन	कुरुत	३१९	केपयः	दुष्कामाः	३४४
कुलिशः	वज्रः	२३८	केवटः	कूपः	२९४
,,	कूलशातनः	३६४	केशिनः	दुस्थानदेवताः	४००
कुल्याः	नद्यः	११६	केशी	दुस्थानदेवता	४००
कुवित्	वज्र	२४२	काशः	मेघः	६०
कुशयः	कूपः	२९५	कौरयाणः	कृतप्रयाणः	३४०
कूहा	मध्यस्थानदेवता	३९६	कतुः	कर्म	१३९
कूपः	कूपः	२९२	,,	प्रज्ञा	२६७
कृत्ति	हन्ति	२३२	क्राणाः	कुर्वाणाः	३२६
कृत्तिः	गृहम्	२५५	क्रिधिः	कूपः	२९४
,,	यशीऽन्नं वा	३४३	क्रिविर्दती	विकर्त्तनदन्ती	३७१
कृत्वी	कर्म	१४१	कृत्तम्	उदकम्	९५
कृदरः	गृहम्	२५२	,,	धनम्	१८७
कृदरम्	आवपनम्	३०२, २१३	कृत्त	उदकम्	८२
कृधः	कृधः	३५०	कृत्तम्	अन्नम्	१७५

पदम्	अर्थः	पृष्ठायाम्	पदम्	अर्थः	पृष्ठायाम्
क्षपः	उदकम्	८१	खाः	नद्यः	११०
क्षपा	राशिः	३५	खातः	कूपः	२८३
क्षमा	पृथिवी	७	खादीक्षणाः	नद्यः	११३
क्षयति	ईष्टे	२३८	खिदयः	रश्मयः	२६
क्षा	पृथिवी	५			
क्षितयः	मनुष्याः	१४८	गद्युः	वाक्	६१
क्षितिः	पृथिवी	७	गद्यः	,,	७४
क्षिपः	अङ्गुलयः	१६१	गधिता	गृहीता	३३८
क्षिपस्त्री	बाह्वः	१५८	गङ्गम्	मिश्रयितव्यम्	३३८
क्षियति	गच्छति	२०३	गन्ति	गच्छति	२०८
,,	ईष्टे	२४८	गनीगन्ति	,,	२०८
क्षीरम्	उदकम्	८५	गन्धम्	मिश्रयितव्यम्	३३०
क्षु	अन्नम्	१७३	गभन्नयः	रश्मयः	२८
क्षुत्	,,	१७०	,,	अङ्गुलयः	१६६
क्षुमत्	,,	१७०	गभस्त्री	बाह्वः	१५८
क्षुम्पति	गच्छति	२०८	गभीरः	महान्	२५०
क्षुम्पम्	अहिच्छेदकम्	३४१	गभीरम्	उदकम्	८८
क्षुल्लकः	ऋन्वः	२४५	गभीरा	वाक्	६५
क्षेत्रस्थपतिः	मध्यस्थानदेवता	३८८	गभीरे	द्यावापृथिव्यौ	३०५
क्षीणस्य	निवसितुः	३५३	गमति	गच्छति	२०८
क्षीणिः	पृथिवी	७	गम्भरम्	उदकम्	८८
क्षीणी	द्यावापृथिव्यौ	३०५	गम्भीरा	वाक्	६५
क्षीदः	उदकम्	८१	गम्भीरे	द्यावापृथिव्यौ	३०५
क्षीदति	गच्छति	२०१	गयः	अपत्यम्	१४५
क्षा	पृथिवी	६	,,	धनम्	१८८
			,,	गृहम्	२५२
खजे	संयामे	२२८	वर्तः	,,	१५२
खले	,,	२२७	गल्दया	गालनेन	३६८

पदम्	अर्थः	पृष्ठायाम्	पदम्	अर्थः	पृष्ठायाम्
लदा	वाक्	७८	आ	पृथिवी	५
भावते	गच्छति	२०१	यावा	मेघः	४८
गहनम्	उदकम्	८८	घर्मः	अहः	४७
बाह्वरम्	,,	८०	,,	यज्ञः	२८६
भाति	गच्छति	२०२	घृणः	अहः	४७
भातुः	पृथिवी	१२	घृणिः	ज्वलत्	१३४
,,	गमनम्	३१८	,,	क्रोधः	१८५
भाषा	वाक्	७४	घृतम्	उदकम्	८४
भान्वर्षी	,,	६४	घृतवती	द्यावापृथिव्यौ	३०५
भायति	अर्चति	२७२	घृताची	रात्रिः	३७
भवः	उषोवाहाः	१२८	घोषः	वाक्	७२
,,	रश्मयः	२६	घंसः	अहः	४६
भेरिः	मेघः	५२	चक्रमानः	वृच्छन्	१६८
भैर्वणाः	गीर्भिवननीयः	३४८	चक्रात्	कर्म	१४०
भैः	वाक्	७३	चक्रतुः	चक्रतुः	१४०
भैर्यति	अर्चति	२७२	चतति	गच्छति	२०२
भैर्याति	,,	२७२	चन	अन्नम्	३६०
भक्तः	मेधावी	२७७	चना	दर्शनम्	२६८
भोचः	मेघः	४८	चन्द्रम्	हिरण्यम्	१४
भोवा	पृथिवी	१३	चन्द्रमाः	मध्यस्थानदेवता	३८२
भौः	,,	४	चमसः	मेघः	५७
,,	द्यौरादित्यश्च	२५, ३०६	चम्बौ	द्यावापृथिव्यौ	३०६
,,	वाक्	६३	चयसे	घातयति	३२८
,,	स्तीता	२८२	चरुः	मेघः	५३
,,	रश्मिः	३२८	चक्रात्यम्	कर्म	१४०
भौरी	वाक्	६३	चर्षणयः	मनुष्याः	१५०
भः	वाक्	७४			
,,	स्त्रियः	३०३, ३१४			

पदम्	अर्थः	पृष्ठायाम्	पदम्	अर्थः	पृष्ठायाम्
चर्षणिः	द्रष्टा	३४४	जगतः	मनुष्याः	१५४
चष्टे	पश्यति	१६८	जगती	गौ	१८३
चाकन्	चायन् कामय-		जङ्गलि	सुङ्गर्भं वा गच्छति	२०
	मानी वा	३६८	जगायात्	गच्छति	२१२
चाकनत्	सुङ्गर्भं वा ऐच्छत्	१६८	जज्भती;	अपः	३६१
„	ददृशत्	२६८	जज्जणाभवत्	ज्वलत्	१३३
चिक्यत्	ददृशत्	२६८	जठरम्	उदरम्	३१८
चित्	उपमा	२७०, ३१०	जन्तवः	मनुष्याः	१५५
„	सीमक्रयणी गौः	३३५	जन्म	उदकम्	८३
चित्तम्	प्रज्ञा	२६६	जवारु	आदित्यमण्डलम्	३६३
चित्तामवा	उषाः	४१	जमत्	ज्वलत्	१३२
चेतः	प्रज्ञा	२६६	जमति	गच्छति	२०८
चीक्षूयमाण	अत्यर्थं ददत्	३६६	जरते	„	२७२
चीक्षूयते	अत्यर्थं ददाति	३६६	„	स्तीति	३३०
च्यवते	गच्छति	२०१	जरयति	अर्चति	२७४
च्यवानः	गमयिता	३२५	जरिता	स्तीता	२८२
च्यवाना	बाह्व	१५८	जरुथम्	स्तीवम्	३६३
च्यौतम्	बलम्	१८३	जस्तग	उदकम्	१०८
			जलाशम्	सुखम्	२६०
कदयति	अर्चति	२७१	जलाषम्	उदकम्	१०८
कदयते	„	२७४	जल्पति	अर्चति	२७६
कदिः	गृहम्	२५६	जल्हवः	ज्वलनेन हीनाः	३६८
कन्त्सत्	ऐच्छत्	१६८	जवति	गच्छति	२१०
कन्दः	स्तीता	२८३	जसति	„	२०८
कन्दति	अर्चति	२७३	जसुरिः	बद्धमुक्तः	३२७
कन्दते	ज्वलति	१३१	जहा	जघान	३१७
कर्दिः	गृहम्	२५५	जाः	अपत्यम्	१४५
काया	„	२५६	जातरूपम्	हिरण्यम्	१८

पदम्	अर्थः	पृष्ठायाम्	पदम्	अर्थः	पृष्ठायाम्
जातवेदाः	भूस्थानदेवता	३०४	तद्रूपः	"	२०१, २११
जामयः	अङ्गुलयः	१६४	तद्वर्णः	"	२०१, २११
जामि	उदकम्	८०	तद्वत्	"	२०१, २११
जामिः	अतिरेकादयः	३२६	तनयः	अपत्यम्	१४४
जामिवत्	उदकम्	८१	तना	धनेन	१८८
जारायायि	अजायत	३६०	तनूनपात्	भूस्थानदेवता	३०५
जिगाति	गच्छति	२११	तपः	ज्वलत्	१३३
जिन्वन्ति	गच्छन्ति	२०८	तपुषी	क्रोधः	१८६
"	प्रीणन्ति	३६६	तमः	रात्रिः	३७
जिह्वा	वाक्	७२	तमस्वती	"	३७
जीराः	क्षिप्राः	२१४	तरणिः	क्षिप्रम्	२१७
जृषते	इच्छति	१६८	तरः	बलम्	१८०
जृङ्गरे	जृहति	३२५	तरस्वत्यः	नद्यः	११८
जूषिः	क्रोधः	१८६	तरुण्यति	गमिष्यति	३३२
"	क्षिप्रम्	२१४	तलित्	अन्तिकम्	२१८
"	सेना	३५२	"	हन्ता	२३४
जिहते	गच्छति	२०८	तवः	बलम्	१८१
जीषवाकम्	अविस्पष्टवचनम्	३४३	तवसः	महान्	२४७
जमा	पृथिवी	६	तविषः	"	२४७
ज्या	भूस्थानदेवता	३८१	तविषी	बलम्	१८१
ज्योतते	ज्वलति	१३१	तस्कारः	क्षेपः	२८६
जयति	गच्छति	२०८	तस्थुषः	मनुष्याः	१५४
तकति	गच्छति	२०६	ताजत्	क्षिप्रम्	२१७
तक्म	अपत्यम्	१४४	तामुः	सीता	२८१
तक्ता	क्षेपः	२८५	तामम्	रूपम्	२६४
ततनुष्टिम्	तितनिष्ठम्	३६४	तायुः	क्षेपः	२८६
तथा	उपमा	२०१, २११	तार्क्ष्यः	अयः	१२४
			"	मध्यस्थानदेवता	३८०

पदम्	अर्थः	पृष्ठायाम्	दृक्	बलम्	१७८
ताव्हि	इति	२३४	दपुः	स्नेहः	२८५
तिक्कम्	वज्रः	२३८	दप्तिः	उदकम्	८२
तितड	आलनी	३१८	दधु	क्षिप्रम्	२१४
तिरः	प्राप्तम्	३०२, ३१२	तेजः	उदकम्	१०७
तिस्त्री देवीः	भूस्थानदेवताः	३७७	"	ज्वलत्	१३४
तुय्या	उदकम्	८७	तीकम्	अपत्यम्	१४३
तुग्वनि	तूर्णगामिनि	३२१	तीक्क	"	१४४
तुक्	अपत्यम्	१४३	तीदः	गृहस्थः	३३६
तुजः	वज्रः	२३८	तीयम्	उदकम्	१०६
तुज्यमानासः	क्षिप्राः	२१६	तौरयाणः	तूर्णगमनः	३४०
तुञ्जः	दानम्	३६४	त्यजः	क्रोधः	१८५
तुञ्जति	ददाति	२८१	विक्का	स्नेहः	२८५
तुरीपम्	उदकम्	३६५	चिपुः	"	२८५
तुरीयति	गच्छति	२०२	चिषम	ऋक्षः	२४४
तुर्वणिः	तूर्णवनिः	३५८	त्वः	अर्थः	३०२, ३१२
तुर्वशाः	मनुष्याः	१५२	त्वच्चः	बलम्	१८१
तुर्वशे	अन्तिके	२१८	त्वष्टा	भूस्थानदेवता	३७७
तुवि	वज्र	२४१	"	मध्यस्थानदेवता	३८१
तुताव	वहधे	३२८	"	द्युस्थानदेवता	३८८
तुतुजानः	क्षिप्रम्	२१६	त्सरति	गच्छति	२०३
तुतुजिः	"	२१६	दसः	कर्म	१३७
तुतुमाकषे	तूर्ण कुरुषे	३४४	दंसयः	कर्माणि	३२८
तूथम्	उदकम्	१०६	दच्चः	बलम्	१८२
"	क्षिप्रम्	२१४	दग्धि	याचस्व	२८७
तूर्णाशम्	उदकम्	३४१	दप्नोति	बच्छति	१८७
तूर्णिः	क्षिप्रम्	२१५	दष्यति	"	२०५
टक्का	स्नेहः	२८५	दवम्	विराजन्	१८
टक्कि	इति	२३४			

पदम्	अर्थः	पृष्ठायाम्	पदम्	अर्थः	पृष्ठायाम्
दहि	वाचस्व	२८८	दुरीषे	गृहे	२५३
दधिप्राः	अश्वः	१२१	दुर्याः	गृहाः	२५४
”	मध्यस्थानदेवता	३६०	दुवस्यति	परिचरति	२५७
दध्यङ्	दुस्थानदेवता	४०१	दूतः	दूतः	३३१
दनः	दानमानसः	३७१	दूरेभने	द्यावापृथिव्यौ	३०७
दभीति	गच्छति	२०५	दृतिः	नेषः	५८
”	हन्ति	२३१	देवताता	यज्ञे	२८५
दभम्	ऋषः	२४५	देवपत्न्याः	दुस्थानदेवताः	४०३
”	अल्पम्	३०२।३१२	देवयवः	ऋत्विजः	२८७
दमे	गृहे	२५४	देवाः	दुस्थानदेवताः	४०२
दमूनाः	दानः	३१८	देवाच्या	देवान् प्रति गतया	३५५
दयते	ददाति	३२३	देवी ऊर्जाकृती	भूस्थानदेवता	३८५
दहरक्तः	ऋषः	२४४	देवीजीष्टी	”	३८५
दाति	ददाति	२८०	दैव्याहीतारा	”	३७७
दावने	देवस्य देवं वा	३२३	दीधति	क्रुध्यति	१८४
दायति	ददाति	२८०	दीषा	रात्रिः	३७
दासति	ददाति	२८०	दीर्गङ्	अश्वः	१२३
द्विद्युत्	वज्रः	२३६	द्विद्यवि	अहन्त्यहनि	४७
दिनम्	अहः	४७	द्यावापृथिवी	भूस्थानदेवता	३८४
दिवा	”	४७	द्युगत्	चिप्रम्	२१७
द्विविष्टिषु	दिव एवणेषु	३६६	द्युमत्	ज्वलति	१३२
द्वित्रेद्वि	अहन्त्यहनि	४७	द्युसम्	धनम्	१८८
दीदयति	ज्वलति	१३१	द्युसम्	यज्ञीऽन्नं वा	३३५
दीधितयः	रश्मयः	२७	दीतते	ज्वलति	१३१
दीधितयः	अङ्गुल्यः	१६६	दीतना	उषाः	४३
दीयति	गच्छति	२०६	द्यौः	अहः	४५
दुक्षुभिः	भूस्थानदेवता	३८०	द्रमति	गच्छति	२११
दुस्तिम्	पापम्	३५७	द्रवन्	चिप्रम्	२११ ।

पदम्	अर्थः	पृष्ठायाम्	पदम्	अर्थः	पृष्ठायाम्
द्रवति	गच्छति	२११	द्विषणा	वाक्	७
द्रविणम्	बलम्	१८४	द्विषती	द्यावापृथिव्या	३०४
”	धनम्	१८०	धीः	कर्म	१४१
द्रविणीदाः	भूस्थानदेवता	३७५	”	प्रज्ञा	२६९
द्राति	गच्छति	२०८	धीतयः	अङ्गुलयः	१६२
द्रुघणः	भूस्थानदेवता	३८२	धीरः	मन्धावी	२७७
द्रुपदे	काष्ठपादुकास्त	३२१	धनयः	नयः	११२
द्रुल्लवः	मनुष्याः	१४२	धुरः	अङ्गुलय	१६५
द्रुणाति	हन्ति	२३४	धूर्वति	हन्ति	२३०
द्रुलति	गच्छति	२०८	धेना	वाक्	७
हारः	भूस्थानदेवता	३७६	धेनुः	”	७८
द्विता	द्विधा	३३३	ध्रजति	गच्छति	२०३
द्विवर्हाः	इन्द्रः	३६२	ध्रति	”	२०८
			ध्रयति	”	२०८
धनुः	भूस्थानदेवता	३८१	ध्राति	”	२०८
धन्व	अन्तरिक्षम्	२१	ध्वंसति	”	१८८
”	”	३३४	ध्वरति	हन्ति	२३२
धन्वति	गच्छति	२०६	ध्वस्मान्वत्	उदकम्	८०
धमति	गच्छति	२०३			
”	हन्ति	२३५	न	उपमा	२७०/३१०
”	अर्चति	२७३	नंसन्ते	नमन्ति	३२१
धमनिः	वाक्	६७	नकिः	सर्वपदसमाधानाय	२७०
धरुणम्	उदकम्	८८	नकीम्	”	२७०
धर्णसिः	बलम्	१८४	नक्ता	रात्रिः	३७
धवाः	मनुष्याः	१४८	नक्षति	गच्छति	२०१
धाता	मध्यस्थानदेवता	३८४	”	व्याप्नोति	२२८
धारा	वाक्	६३	नक्षद्वाभम्	शत्रुहन्तारम्	३५०
धासि	अन्नम्	१७४	नष्टा	वाक्	७५

पदम्	अर्थः	पृष्ठायां
नदः	स्तीता	२८२
„	ऋषिः	३३२
नदति	अर्चति	२७२
नदनः	सङ्ग्रामः	२२१
नद्यः	नद्यः	११८
नपात्	अपत्यम्	१४६
नभः	द्यौरादित्यश्च	३१०
„	उदकम्	८२
नभते	हन्ति	२३२
नभन्व	नद्यः	११४
नभसी	द्यावापृथिव्या	३०५
नमः	अन्नम्	१७६
„	वज्रः	२३६
नमस्यति	परिचरति	२५७
नम्या	रात्रिः	३७
नरः	अश्वः	१२६
„	मनुष्याः	१४८
नराशंसः	भूस्थानदेवता	३७६
नवते	गच्छति	२०१
नवम्	नूतनम्	३०१
नवेदाः	संधावी	२७८
नव्यम्	नूतनम्	३०१
नशत्	व्याप्नुयात्	२३०
नसते	गच्छति	२०७
नसन्ते	प्राप्नुवन्ति नमन्ति वा	३२१
नङ्गः	मनुष्याः	१५०
नङ्गः	„	१५०
नाकः	द्यौरादित्यश्च	२५१३०८

पदम्	अर्थः	पृष्ठायां
नादः	स्तीता	२८२
नाम	उदकम्	१०३
नाराशंसः	भूस्थानदेवता	३८०
नायः	वज्रः	२८३
नालीः	वाक्	६७
निष्ट्वः	ऋस्वः	२४४
निचुम्बुणः	समुद्रः	३४२
निगन्	निर्गतमन्तर्हितं वा	२८८
नितीशते	हन्ति	२३४
निधा	पाशसमूहः	३१७
निवर्हयति	हन्ति	२३५
नियुतः	वायुवाहः	१३०
नियुत्वान्	ईश्वरः	२४०
निर्कृतिः	पृथिवी	११
निर्णिक्	रूपम्	२६१
निवपन्तु	हन्तु	२३३
निवित्	वाक्	६८
निमग्नाः	अविश्रामहरणाः	३५०
निष्पपी	सुखस्पर्शा	३४१
नीरम्	उदकम्	१०१
„	गृहम्	२५१
नीलम्	„	२५४
नीलिः	वाक्	६१
नु	क्षिप्रम्	२१३
„	उपमा	२७०१३११
नुकम्	सर्वपदसमाकानाय	२७०
नूच	„	३२३
नूचित्	„	३२३

पदम्	अर्थः	पृष्ठावाम्	पदम्	अर्थः	पृष्ठावाम्
नूतनम्	नूतनम्	३०२	पयस्वती	रात्रिः	३९
नूलम्	"	३०२	पयस्वत्यः	नद्यः	११८
वृम्णम्	बलम्	१८१	परशुः	वज्रः	२३९
"	धनम्	१८९	पराके	दृष्टे	२९९
नेमः	अन्नम्	१७५	पराचैः	दूरम्	३००
"	अर्धः	३०२/३१२	परावतः	दूरात्	३००
नेमधिता	सङ्ग्रामे	२२३	पराशरः	इन्द्रः	३७०
नेमा	अन्नम्	१७५	परि	सर्वतः	३४५
नेमिः	वज्रः	२३६	परितक्त्रा	रात्रिः	३३३
नौः	वाक्	७६	परिस्त्रव	अध्येषणम्	२९१
नौति	अर्चति	२७४	परीणमा	वक्त्र	२४३
पचता	पक्व	३६०	पजन्त्यः	मध्यस्थानदेवता	३८८
पञ्चजनाः	मनुष्याः	१५४	पर्वतः	मेघः	५१
पङ्भिः	पानैः	३३३	पर्वते	गच्छति	२१०
पण्यते	अर्चति	२७४	पवस्व	अध्येषणम्	२९१
पणायति	"	२७४	पत्न्यम्	गृहम्	२५३
पतङ्गाः	अन्धाः	१२६	पविः	वाक्	६६
पतति	गच्छति	२११	"	वज्रः	२३६
पतिः	ईश्वरः	२४०	"	रथनेमिः यज्ञश्च	३३४
पत्यते	ईष्टे	२३९	पवित्रम्	उदकम्	१०४
पथ्या	मध्यस्थानदेवता	३८७	"	मन्त्रादिः	३३६
पनस्यति	अर्चति	२७३	पाकः	प्रशस्यः	२६५
पनायते	"	२७३	पात्रः	अन्नम्	१८०
पपृचाः	"	२७५	पाथः	अन्तरिक्षम्	३५४
पयः	रात्रिः	३८	पादुः	पदनम्	३४२
"	उदकम्	८०	पार्वत्यः	नद्यः	११७
"	अन्नम्	१७१	पार्श्वौ	द्यावापृथिव्यौ	३०६
			पिता	पाता	३२३

पदम्	अर्थः	पृष्ठाध्याम्	पदम्	अर्थः	पृष्ठाध्याम्
पितुः	अन्नम्	१७२	पृथु	सङ्ग्रामेषु	२२-
पिनाकम्	दण्डः	३०२।३१४	पृथिवी	अन्तरिक्षम्	२३
पिप्पलम्	उदकम्	८५	,,	भूस्थानदेवता	३८३
पिष्टम्	रूपम्	२६३	,,	मध्यस्थानदेवता	३८७
पिस्थिति	गच्छति	२००	,,	दुस्थानदेवता	४०१
पीपरत्	अयाचत	२८८	पृथुञ्जयाः	बहुवेगाः	३३८
पुरन्धिः	बहुधीः	३५७	पृथ्वी	पृथिवी	८
पुरन्धी	द्यावापृथिव्यौ	३०४	,,	द्यावापृथिव्यौ	३०६
पुरीषम्	उदकम्	८४	पुत्रिः	द्वीरादित्यश्च	२५।३०८
पुरु	बहु	२४२	प्रपत्यः	मरुद्वाहाः	१२८
पुरुभोजाः	मेघः	५१	पेलयति	गच्छति	२००
पुरुखावाः	मध्यस्थानदेवता	३८२	पेशः	हिरण्यम्	१५
पुलकामः	बहुकामः	३५१	,,	रूपम्	२६३
पुष्करम्	अन्तरिक्षम्	२३	पैवः	अश्वः	१२३
पूजयति	अर्चति	२०५	पीस्यानि	बलानि	१८४
पूरवः	मनुष्याः	१५४	पीस्थे	सङ्ग्रामे	२२८
पूर्णम्	उदकम्	१०२	प्रकलवित्	वाणिग्	३४६
पूर्द्धि	याचम्	२८८	प्रजा	अपत्यम्	१४६
पूर्वम्	पुरातनम्	३०१	प्रजापतिः	यज्ञः	३८६
पृषा	पृथिवी	१२	,,	मध्यस्थानदेवता	३८२
पृत्तः	अन्नम्	१७२	प्रतदत्	प्रातवसुनौ	३६६
पृचे	सङ्ग्रामे	२२६	प्रतिष्ठा	ऋक्षः	२४४
पृच्छति	अर्चति	२७२	प्रतीच्यम्	निर्गतमलर्हितं वा	२८८
पृष्णि	ददासि	२८१	प्रबम्	पुरातनम्	३००
पृष्णाति	ददाति	२८१	प्रदिवः	,,	३००
पृतनाः	मनुष्याः	१५७	प्रपित्वे	अन्तिके	३०२।३११
,,	सङ्ग्रामाः	२२४	प्रयः	उदकम्	८६
पृतनान्यम्	सङ्ग्रामम्	२२२	,,	अन्नम्	१७१

पदम्	अर्थः	पृष्ठायाम्	पदम्	अर्थः	पृष्ठायाः
प्रवते	गच्छति	२०१	बाधः	बलम्	१८
प्रवथाः	पुरातनम्	३०१	बाह्	बाह्	१५
प्रायः	क्षिप्रः	२१६	बिभ्यति	गच्छति	२०
प्रवते	गच्छति	२०१	बीजम्	अपत्यम्	१४
भरः	रूपम्	२६३	वीरिटे	अन्तरिक्षे	३०
भाति	गच्छति	२०८	बुन्दः	इषुः	३७
भुः	रूपम्	२६२	बुबुरम्	..	८
			बुसम्	..	८
फणति	गच्छति	२०७	बृवदुकथ्यम्	महतन्त्र्यम्	२५
फलिगः	मेघः	५५	बृवकम्	उदकम्	८
			बृहन	महत्	२४
बंहिष्ठः	अतिमहान्	२५१	बृहस्पतिः	मध्यस्थानदेवता	३८८
बकुरः	ज्योतिरुदकं वा	३६८	बेकनाटान्	कुसीदिनः	३६८
बट्	सत्यम्	२६८	बेकुरा	वाक्	७८
बत	खेदः	३६९	ब्रध्नः	अश्वः	१२४
बत	बलातीतः	३६९	..	महान्	२८३
बभुः	धनम्	१९०	ब्रह्म	अन्नम्	१७६
बभ्रः	रूपम्	२६१	..	धनम्	१९०
बभ्रसि	अदन्ति	१७८	ब्रह्मणस्पतिः	मध्यस्थानदेवता	३८८
बभ्राम्	अद्याताम्	१७८	ब्राह्मणा व्रतचारिणः उपमा	२७०, ३१०	
बभ्रसि	अत्ति	१७८			
बहृणा	परिवृष्टेन	३६४	भगः	धनम्	१६९
बर्हिः	अन्तरिक्षम्	२१	भनति	..	२७६
..	उदकम्	१०३	भन्दते	ज्वलति	१३१
बर्हिषद्	महान्	२५१	..	अर्चति	२७३
बलाहकः	..	५८	भृग्नाः	स्तुतीः	३३२
बलिशानः	मेघः	५१	भरिबे	बाह्	१६०
बल्ले	हावादिभिः	२०५	भरे	सङ्ग्रामे	२२१

पदम्	अर्थः	पृष्ठायां	पदम्	अर्थः	पृष्ठायां
भर्म	हिरण्यम्	१७	भमति	गच्छति	२०३
भर्वति	अग्निः	१७८	भाजय	ज्वलति	१३०
भविष्यत्	उदकम्	८७	भाजय	"	१३०
भमयः	अथः	१७८	भाष्यति	"	१३०
भाक्जौकः	अग्निः	३५२	भीणाति	क्रुध्यति	१८४
भानः	अहः	४५	भेषति	"	१८४
भामते	क्रुध्यति	१८३	भंङ्गते	ददाति	२८१
भामः	क्रोधः	१८५	मञ्ज	क्षिप्रम्	२१३
भारताः	कृत्विजः	२८६	मखः	यज्ञः	२८५
भारती	वाक्	६६	मघम्	धनम्	१८५
भास्ववी	उषाः	४०	मज्जना	बलेन	१८३
भास्वत्यः	नद्यः	११८	मण्डूकाः	भुस्थानदेवता	३७८
भुरण्यति	गच्छति	२००	मतयः	मिधाविनः	२८१
भुरण्युः	क्षिप्रम्	२१५	मनुथाः	"	२८१
भुरिजौ	बाहू	१५८	मदति	अर्चति	२७५
भुवनम्	उदकम्	८६	मदंसहि	याचामहे	२८०
भूः	पृथिवी	११	मधु	उदकम्	८४
"	अन्तरिक्षम्	२०	मध्या	मध्ये	३२०
भूतम्	उदकम्	८६	मनश्चित्	मिधावी	२८०
भूमिः	पृथिवी	१२	मनामहे	याचामहे	२८०
भूरि	बहू	२४२	मनौषिणः	मिधाविनः	२७८
भगवः	मध्यस्थानदेवताः	३८५	मनुः	दुस्थानदेवता	४०२
भूमिः	भूमिता	३६५	मनुष्याः	मनुष्याः	१४७
भेषजम्	उदकम्	८३	मन्दते	ज्वलति	१३१
"	सुखम्	२६०	"	अर्चति	२७३
भोजते	क्रुध्यति	१८४	मन्दिने	स्तुतिकारिणे	३२६
भोजनम्	धनम्	१८८	मन्द	मदिणू	३२०
भ्यसते	विभिति	३०३, ३१६			

पदम्	अर्थः	पृष्ठायाम्	पदम्	अर्थः	पृष्ठायाम्
मन्द्रयते	अर्चति	२७६	महिषः	महान्	२५१
मन्द्रा	वाक्	६५	मही	पृथिवी	
मन्द्राजनी	"	६५	"	वाक्	७१
रुन्महे	याचामहे	२८८	"	मीः	१९६
मन्वाता	संधावी	२७९	मांसलः	अन्धः	१२५
मन्वते	इच्छति	१६८	माकिः	सर्वपदसमास्मानाय	२७०
"	अर्चति	२७५	मातरः	नद्यः	११८
मन्वुः	क्रोधः	१९६	मायते	याचते	२९०
"	मध्यस्थानदेवता	३९०	माया	प्रज्ञा	२६७
ममसत्यम्	सयामम्	२२२	मायुः	वाक्	७१
मयः	सुखम्	२५९	मायुकः	रुखः	२४४
मयूखाः	रश्मयः	३०	मार्ष्टि	गच्छति	२००
मरीचिपाः	"	२९	माहिनः	महान्	२४८
मरुत्	हिरण्यम्	१७	मिवः	मध्यस्थानदेवता	३८८
"	रूपम्	२६३	मिनाति	गच्छति	२०४
मरुतः	छत्विजः	२८७	"	हन्ति	२३५
"	मध्यस्थानदेवताः	३१४	मिनीति	"	२३५
मर्ताः	मनुष्याः	१५१	मिमिड्ढि	याचस्व	२८९
मर्त्वाः	"	१५१	मिमिड्ढि	"	२८९
मर्दति	मच्छति	२०७	मिस्थति	गच्छति	२०१
मर्याः	मनुष्याः	१५१	मीव्हुम्	"	१८७
मखिखुचः	क्षेत्रः	२९८	मीव्हे	संशामं	२२३
मखलाभवत्	ज्वलात्	१३३	मुषीवान्	क्षेत्रः	२९७
महः	उदकम्	९८	मूषः	मूषिकाः	३१८
महत्	"	९७	मृगुः	मध्यस्थानदेवता	३९३
"	महत्	२४६	मृषः	संशामान्	२२४
महयति	अर्चति	२७५	मेषः	मेषः	५९
महाधने	संधाने	२२८	मेषः	वधः	२८४

पदम्	अर्थः	पृष्ठायां	पदम्	अर्थः	पृष्ठायां
धा	धनम्	१८०	यत्नः	नद्यः	१०८
भा	वाक्	६७	यातयति	हन्ति	२३३
नः	स्त्रीजातिः	३०३।३१४	याति	गच्छति	२०८
लिः	वज्रः	२३८	यादुः	”	८६
ना	वाक्	६८	यादृश्मिन्	यादृशे	३६०
की	मंहनीयम्	३१८	यामि	याचते	२८८
चति	रात्रिः	३८	युध्यति	गच्छति	२०५
	गच्छति	२०२	योक्ताणि	अङ्गुलयः	१६४
			योजनानि	”	१६४
यः	यज्ञः	२८३	योनिः	उदकम्	१०१
नते	गच्छति	२०३	”	गृहम्	१५५
सुचः	कृत्विजः	२८७	योषिति	गच्छति	२०५
ता	उपमा	२७०।३१०	यौति	अर्चति	२७४
तः	मनुष्याः	१५३	रंसु	रमणीयेषु	३६२
तारः	याचकाः	२८८	रंहति	गच्छति	२०३
ध्व	याचस्व	२८८	रजः	रात्रिः	३७
तः	मध्यस्थानदेवता	३८८	”	ज्योतिः	३१७
मी	दुस्थानदेवता	४०१	रजति	”	२०३
व्या	मध्यस्थानदेवता	३८६	रजयति	अर्चति	२७१
याः	रात्रिः	३७	रजसी	यावापृथिव्यौ	३०५
तः	नद्यः	११०	रञ्जयति	अर्चति	२७४
तः	उदकम्	८८	रणः	संग्रामः	२२०
तः	अन्नम्	१७७	रमन्	धनम्	१८६
तः	धनम्	१८०	रघः	भूस्थानदेवता	३८०
तः	उदकम्	८४	रघयति	गच्छति	२०८
तः	वस्त्रम्	१८३	”	रघीवति	३६८
तः	अपत्यम्	१४६	रभसः	नहान्	३१०
तः	नहान्	२४८			

पदम्	अर्थः	पृष्ठायाम्	पदम्	अर्थः	पृष्ठायाम्
रम्णाति	हन्ति	२३४	रिशादसः	नाशयिताः	३५८
रम्भः	दण्डः	३०२।३१४	रिहति	अर्चति	२७०
रयिः	उदकम्	१०१	रिहायाः	स्नेहः	२९६
॥	धनम्	१८७	रुक्मम्	हिरण्यम्	१९
रशनाः	अङ्गुलयः	१६१	रुजानाः	नद्यः	११०
रश्मयः	रश्मयः	२७	॥	भञ्जन्य	३५०
रसः	उदकम्	८०	रीयने	गच्छति	२०५
रसः	अन्नम्	१७५	रुट्	स्तीता	२८३
रसति	अर्चति	२७६	॥	मध्यस्थानदेवता	३९४
राका	मध्यस्थानदेवता	३९६	रुशत्	रोचमानः	३५८
राजति	इष्टे	२४०	रुक्णः	धनम्	१८५
राति	ददाति	२९०	रुजति	गच्छति	२०५
रात्रिः	भूस्थानदेवता	३८३	रुजते	विभेति	३०३।३१६
राधः	धनम्	१८९	रुतः	उदकम्	८६
रास्या	रात्रिः	३६	रुभति	अर्चति	२७२
रायः	धनानि	१८९	रुभः	स्तीता	२८१
राष्ट्री	इश्वरी	२४०	रुलते	क्रुध्यति	१९३
रासति	ददाति	२९०	रुवत्यः	नद्यः	११७
रासभौ	अन्विवाहौ	१२९	रुवतः	मेषः	५५
रास्थिनः	स्तीतारः	३६५	रुचते	ज्वलति	१३१
रिक्थम्	धनम्	१८६	रुदसी	द्यावापृथिवी	३०४
रिक्ता	स्नेहः	२९६	रुदसी	मध्यस्थानदेवता	३९८
रिणाति	गच्छति	२०५	रुधचक्राः	नद्यः	११३
रिपः	पृथिवी	८	रुधस्त्वयः	॥	११८
रिपुः	स्नेहः	२९६	रुहिनः	॥	११५
रिम्वा	॥	२९५	॥	अग्निवाहाः	१२९
रिरिद्धि	याचस्व	२८९	रौति	अर्चति	२७४
रिरीहि	॥	२८९	रौहिणम्	मेषम्	५४

पदम्	अर्थः	पृष्ठायां	पदम्	अर्थः	पृष्ठायां
जजति	गच्छति	२०३	”	प्रज्ञा	२६७
जीठते	”	१८८	”	कान्तिः	३३८
लीठते	”	१८८	वराहः	मेघः	५३।३३४
लीधम्	लुब्धम्	३२०	वरिवः	धनम्	१८६
लीहम्	हिरण्यम्	१६	वरुणः	मध्यस्थानदेवता	३८७
			”	दुःस्थानदेवता	४००
वत्तः	उत्तरः	३३४	वरुषम्	गृहम्	२५५
वत्तथाः	नद्यः	११२	वर्गः	बलम्	१८३
वद्गुः	वाक्	७०	वर्चः	अन्नम्	१७७
वज्रः	वज्रः	२३७	वर्त्तते	गच्छति	१८८
वञ्चति	गच्छति	२१०	वप्रः	रूपम्	२६२
वधः	बलम्	१८३	वर्म	गृहम्	२५५
”	वज्रः	२३७	वर्यः	नद्यः	११६
वध्वः	नद्यः	११४	वलः	मेघः	५०
वनम्	रश्मिः	२८	वलाहकः	”	५८
”	उदकम्	८३	वलिग्रानः	”	५१
वनर्गुः	स्तेनः	२८७	वल्लगुः	वाक्	७८
वनस्थतिः	भूस्थानदेवता	३७७	वल्लगूयति	अर्चति	२७३
वनुष्यति	क्रुध्यति	१८४	ववक्षिष्य	विवर्द्धिषते	२४८
”	हनिष्यति	३३२	वत्रः	कूपः	२८२
वनीति	इच्छति	१६८	वत्रिः	रूपम्	२६२
वपुः	उदकम्	१०६	वत्रिम	इच्छामि	६७
”	रूपम्	२६२	वटि	इच्छति	१६८
वसकः	ऋक्षः	२४५	वसु	रात्रिः	३४
वसोभिः	सौमिकाभिः ३०२।३१३		वसु	धनम्	१८८
वयः	अन्नम्	१७३	वसवः	रश्मयः	२८
”	कूपः	२८३	वसोः	अहः	४४
ववणम	प्रशस्तः	२६६	वसो	रात्रिः	३६

पदम्	अर्थः	पृष्ठायां	पदम्	अर्थः	पृष्ठायां
वहते	गच्छति	२०८	वारि	उदकम्	१०९
वक्रिः	अक्षः	१२१	वार्धम्	वरणीयम्	३३१
वाः	उदकम्	८३	बावशानः	मुञ्चर्त्तुं वेद्येय	३३१
वाक्	वाक्	७७	वाशी	वाक्	६५
बाघतः	मेघाविनः	२८१	,,	तक्षणम्	३२६
,,	कृत्विजः	२८७	वासरम्	अक्षः	४४
बावस्यतिः	मध्यस्थानदेवता	३८९	वासीप्यतिः	मध्यस्थानदेवता	३८९
वाजः	अन्नम्	१७०	वाहः	अधिषवणचर्म	३२२
,,	बलम्	१८०	बाहिष्ठः	अतिशयवीढा	३३१
वाजगन्धम्	अन्नगृहम्	३३९	विखादः	सङ्ग्रामः	२२१
वाजपत्यम्	अन्नमित्रम्	३३९	विद्यः	मेघावी	२७७
वाजयति	अर्चति	२७५	विचष्टे	विपश्यति	२६९
वाजसातौ	सङ्ग्रामे	२७५	विचर्षणिः	विद्रष्टा	२६९
वाजिनः	द्युस्थानदेवताः	४०३	विजामातुः	गुणिजामातुः	३५५
वाजिनी	उषा	४१	वित्तम्	धनम्	१८५
वाजिनोवती	,,	४१	विदथः	यज्ञः	२८४
वाजी	अक्षः	१२०	विदधानि	विज्ञानानि	३५४
वाजि	सङ्ग्रामे	२२८	विद्रधे	विहंसितेषु	३२१
वाञ्छति	इच्छति	१६७	विधाता	मेघावी	२७९
वाणः	वाक्	६६	,,	मध्यस्थानदेवता	३८४
वाणी	,,	६६	विधेम	परिचरेम	२५७
वाणीची	,,	६६	विनङ्गुसी	बाह्व	१५८
वातः	मध्यस्थानदेवता	३८१	विपः	अङ्गुलयः	१६२
वातरहा	शिप्रम्	२१७	,,	मेघावी	२७९
वाताप्यम्	उदकम्	३६९	विपन्वः	मेघाविनः	२८०
वाति	गच्छति	२०८	विपश्चित्	मेघावी	२८०
वानः	प्रकल्पः	२६६	विपा	वाक्	७५
वायुः	मध्यस्थानदेवता	३८६	विपाट्कतुश्री	भूस्थानदेवते	३८४

पदम्	अर्थः	पृष्ठायां	पदम्	अर्थः	पृष्ठायां
विप्रः	मेधावी	२७७	वीजम्	अपत्यम्	१४६
विभावरी	रात्रिः	३८	वीरुधः	श्रीषधयः	२५०
विद्यत्	अन्तरिक्षम्	२०	वीलु	बलम्	१८३
विद्यातः	हन्तः	२३३	वक्	,,	१८३
विजातयितः	,,	,,	वकः	वज्रः	२३७
वियुते	पृथग्भूते	३२८	,,	स्तेनः	३८८
विरपूशी	महान्	२५०	,,	चन्द्रः	३४२
विवक्षसे	विवर्जिषसे	२४८	वृक्तवर्हिषः	वृत्तिजः	२८७
विवस्वन्तः	मनुष्याः	१५७	वृजनम्	बलम्	१८३
विवाक्	सङ्ग्रामः	२२१	वृणक्ति	हन्ति	२३२
विवासति	परिचरति	२५७	वृतम्	धनम्	१८१
विशः	मनुष्याः	१४८	वृचः	मेघः	५८
विश्वम्	वज्र	२४३	वृचम्	धनम्	१८०
विश्वकर्मा	मध्यस्थानदेवता	३८०	वृचतूर्ये	सङ्ग्रामे	२१६
विश्वचर्षणिः	वज्रद्रष्टा	२६८	वृन्दम्	आयुधम्	३७२
विश्वरूपा	वृहस्पतिवाहाः	१३०	वृश्चति	हन्ति	२३२
विश्वानरः	मध्यस्थानदेवता	३८४	वृषन्तिः	मेघः	५८
,,	दुस्थानदेवता	४००	वृषभः	भूस्थानदेवता	३८२
विश्वेदेवाः	,,	४०३	वृषाकपिः	दुस्थानदेवता	४००
विषम्	उदकम्	८६	वृषाकपायी	,,	३८८
विषुणः	विषमः	३२६	वेति	वृच्छति	१६७
विष्टम्	द्यौरादित्यश्च	२५।३०८	,,	अति	१७८
विष्टी	कर्म	१३७	वेति	गच्छति	२११
विष्टः	शत्रुः	२८५	वेदः	धनम्	१८६
,,	आदित्यः	३३६	वेधाः	मेधावी	२७८
विष्टितः	त्रिलोचनः	३६५	वेनः	,,	२७८
विष्टुष्टः	आत्मः	३५०	,,	यज्ञः	२८४
विष्टायाः	महान्	२४८	,,	मध्यस्थानदेवता	३८१

पदम्	अर्थः	पृष्ठाध्याम्	पदम्	अर्थः	पृष्ठाध्याम्
वेनति	इच्छति	१६७	शक्नोती	वाह	१६
”	गच्छति	१८८	”	गौः	१८३
वेनति	अर्चति	२७६	शग्धि	याचस्व	२८८
वेवेष्टि	गच्छति	२०५	शग्मम्	सुखम्	२६०
वेवेष्टि	अति	१७८	शग्म्यम्	”	२५८
वेशति	इच्छति	१६७	शची	वाक्	७३
वेषः	कर्म	१३७	”	कर्म	१४२
वेषति	इच्छति	१६७	”	प्रज्ञा	२६९
वैतसः	पुंविभक्तम्	३०३।३१४	शतम्	वज्र	२४०
वैश्वानरः	भूस्थानदेवता	३७४	शतरा	सुखदायिनी	२५८
व्यथिः	क्रोधः	१८६	शब्दः	वाक्	७२
व्यन्तः	गच्छन्तः	३५६	शम्	सुखम्	२६१
व्यानशिः	वज्रः	२४३	शक्नाति	हन्ति	२३४
व्योम	अन्तरिक्षम्	२०	शमी	कर्म	१४२
”	दिक्	२३	शम्भः	वज्रः	३४५
”	उदकम्	८८	शम्भरः	मेषः	५८
व्रजः	मेषः	५२	शम्भरम्	उदकम्	१०५
व्रतम्	कर्म	१३७	”	बलम्	१८४
व्रन्दी	मृदुकारी	३४१	शरणम्	गृहम्	२५५
व्राः	लुब्धकादयः	३३४	शराहः	संशयिषुः	३७१
व्राताः	मनुष्याः	१५१	शर्म	गृहम्	२५६
व्राघत्	महत्	२५०	”	सुखम्	३०८
व्रिशः	अनुसृत्यः	१६१	शर्याः	अनुसृत्यः	१६१
			”	इषवः	३३४
शंसति	अर्चति	२७४	शर्वरो	राशिः	३५
शकुनिः	भूस्थानदेवता	३७८	शवति	गच्छति	२००
शक्तिः	कर्म	१४२	शवः	उदकम्	८८
शक्म	”	१३६	शश्वानः	अर्चन	१७५

पदम्	अर्थः	पृष्ठावाम्	पदम्	अर्थः	पृष्ठावाम्
शंसमानः	शंसमानः	२५५	शर्त्ताः	क्षिप्राः	२१४
शश्वत्	बहु	२४२	शषम्	बलम्	१८२
शाखाः	अङ्गुलयः	१६५	,,	मुखम्	२६०
शातपन्ता	मुखपातिनी	२५८	शङ्कानि	ज्वलन्ति	१३४
शाशदानः	शाशायमानः	३६२	शणाति	हन्ति	२२५
शेचति	ददाति	२८१	शेषः	पुञ्चिङ्गम्	३०३।३१४
शिताम	यीनिः	३१८	शिवम्	मुखम्	२६१
शेपिविष्टः	उपात्तरश्मिः	३३६	शेष्ठम्	,,	२५८
शिप्रे	हनु	३२०	शीकौ	रात्रिः	३८
शिमी	कर्म	१४२	शीचति	ज्वलति	१३१
शेष्वाता	मुखगामिनी	२५८	शीचिः	,,	१३३
शिरिणा	रात्रिः	३७	शीतति	गच्छति	२००
शिरिम्बिठः	मेषः	३७०	श्रयति	हन्ति	२३१
शिल्पम्	कर्म	१४२	श्रमशा	कुल्या	३३८
शिल्पम्	रूपम्	२६४	श्यावाः	सवितृवाङ्माः	१३०
शिवम्	मुखम्	२६१	श्यावी	रात्रिः	३५
शिशीते	श्यति	३२४	श्येनः	मध्यस्थानदेवता	३८३
शीभम्	क्षिप्रम्	२१४	श्येनासः	अन्धाः	१२६
शीरम्	अधिम्	३२१	श्वत्	सत्यम्	२६८
श्व	क्षिप्रम्	२१५	श्वहा	भूस्थानदेवता	३८३
श्वक्रम्	उदकम्	१०७	श्ववः	अन्नम्	१३१
श्वनम्	मुखम्	२६०	,,	धनम्	१८०
श्वनासीरौ	भूस्थानदेवते	३८५	श्वायन्तः	आश्वयन्तः	३५५
श्वभम्	उदकम्	८६	श्वष्टी	व्याप्तिः	३५७
श्वरुधः	रुधत्वः	३६१	श्वीकः	वाक्	६६
श्वसम्	बलम्	१८२	श्वघ्नी	क्षितवः	३३४
श्वसनासः	क्षिप्रगमनाः	२१४	श्वसति	हन्ति	२२१
श्रसातौ	सङ्ग्रामे	२२७	श्वसिति	हन्ति	२२१

पदम्	अर्थः	पृष्ठायाम्	पदम्	अर्थः	पृष्ठायाम्
त्रावति	गच्छति	१०८	सन्नमी	,,	३०
त्रावम्	धनम्	१८६	सदान्ते	दुर्भिक्षाधिदेवते	३७
,,	क्षिप्रम्	३३३	सद्य	उदकम्	१०
त्रेत्या	उषाः	४३	,,	सङ्ग्रामः	२२८
			,,	गृहम्	२५
त्रःकति	गच्छति	२०६	सनाभयः	अङ्ग लयः	१६३
			सनुतः	निर्गतमन्तर्हितं वा	२९८
संयत्	सङ्ग्रामः	२२८	सनेमि	पुरातनम्	३०१
संयुगे	सङ्ग्रामे	२२६	सपति	परिचरति	२५७
संवतः	सङ्ग्रामाः	२२८	सपर्यति	,,	२५८
सचति	गच्छति	२०१	सप्तऋषयः	१२२यः	३०
सगरः	अन्तरिक्षम्	२३	सप्तिः	अश्वः	१११
सखः	निर्गतमन्तर्हितं वा	२९८	सप्रथाः	सर्वतः पृथुः	३५४
सङ्गाः	सङ्ग्रामाः	२२३	सवाधः	ऋत्विजः	२८७
सङ्गे	सङ्ग्रामे	२२५	समव्यु	सङ्ग्रामेषु	२२४
सङ्गथे	,,	२२६	समनम्	सङ्ग्रामम्	२२३
सङ्गमे	,,	२२६	समनीके	सङ्ग्रामे	२२७
सङ्गे	,,	२२६	समरणी	,,	२२५
सचति	गच्छति	२०२	समर्थे	,,	२२५
सचते	सिक्ते	३१५	समस्य	सर्वस्य	३४३
सचा	सङ्ग	३३५	समितिः	सङ्ग्रामः	२२३
सत्	उदकम्	१०२	समिधे	संयामे	२२५
सतः	प्राप्तम्	३०२, ३१२	समीके	,,	२२२
सतीनम्	उदकम्	८८	समुद्रः	अन्तरिक्षम्	२४
सत्यम्	,,	१०१	समोहे	सङ्ग्रामे	२२५
सवा	सत्यम्	२६८	सरस्थुः	द्युस्थानदेवता	३८८
सदनम्	उदकम्	१००	सरमा	मध्यस्थानदेवता	३८५
सदसी	द्यावापृथिव्यौ	३०५	सरः	वातः	१८

पदम्	अर्थः	पृष्ठायाम्	पदम्	अर्थः	पृष्ठायाम्
॥	उदकम्	८३	साचीवित्	शिप्रम्	२१७
स्नान्	मध्यस्थानदेवता	३८०	साध्याः	रश्मयः	३१
स्नानी	वाक्	६८	॥	द्युस्थानदेवताः	४०३
स्नानः	नद्यः	११८	सायकः	वक्त्रः	२३८
स्नानः	॥	११४	सिनम्	अन्नम्	१७३
स्नानः	उदकानि	१०५	॥	॥	३३५
स्नानिकम्	उदकम्	८८	सिनीवाली	मध्यस्थानदेवता	३८६
सर्पति	गच्छति	१८८	सिन्धवः	नद्यः	११६
सर्पिः	उदकम्	१०३	सिरा	उदकम्	८८
सर्वम्	॥	१०२	सिषक्तु	सेवतात्	३०३, ३१५
सर्वते	गच्छति	२०७	सिसर्ति	गच्छति	२०४
सललूकम्	सरणशीलम्	३४८	सीम्	परियङ्गणम्	३५५
सलिलम्	उदकम्	८३	सीयते	॥	२०६
॥	वज्र	२४३	सीराः	नद्यः	१११
सवनम्	यज्ञः	२८५	सुकम्	सर्वपदसमानायाय	२७०
सविता	मध्यस्थानदेवता	३८०	सुचेम	उदकम्	८८
॥	द्युस्थानदेवता	३८८	सुखम्	॥	८४
सवीमनि	प्रसवे	३५४	सुग्मम्	सुखम्	२५८
सद्यति	गच्छति	२०३	सुतः	अन्नम्	१७३
ससम्	अन्नम्	१७६	सुतकः	सुगमनः	३२४
॥	माध्यमिकं ज्योतिः	३०३	सुदवः	सदानः	३५८
सस्ति	स्वपिति	२८२	सुदिनम्	सुखम्	२५८
सस्त्रिम्	मेषम्	३३०	सुनीयः	प्रशस्यः	२६५
ससुतः	अङ्गुलयः	१६६	सुपर्णः	मध्यस्थानदेवता	३८२
सस्त्रः	निर्गतमन्त्रिर्हितं वा	२८८	सुपर्णाः	रश्मयः	३१
सस्त्रः	उदकम्	८३	॥	अन्नाः	११६
॥	बलम्	१८३	सुपर्णी	वाक्	७८
सस्त्रम्	बहु	२४३	सुप्रायणाः	सुप्रममनाः	३२४

पदम्	अर्थः	पृष्ठायाम्	पदम्	अर्थः	पृष्ठायाम्
सुमत्	स्वयम्	३६६	स्तुप्	स्तीता	२८
सुखम्	सुखम्	३५८	स्तृणाति	हन्ति	२३
सुखावरी	उषाः	४२	स्तृभिः	नक्तैः	३०२, ३१
सुविने	सुगमने	३२३	स्तोभति	अर्चति	२७
सुविदधः	सुज्ञानः	३५८	स्तौति	,,	२७
सुशिप्रः	सुहृत्तुः सुनसी वा	३६२	स्तेहयति	,,	२३६
सुहृत्त्याः	अङ्गुलयः	१६६	स्पृधः	सङ्ग्रामाः	२२
सूदः	कूपः	२८४	स्फुरति	हन्ति	२३
सूनरी	उषाः	४०	स्फुलति	,,	२३
सूनुः	अपत्यम्	१४६	स्यन्दते	गच्छति	१८८
सूनुता	उषाः	४३	स्यन्द्रासः	बलानि	१८
,,	अन्नम्	१७६	स्यमति	नक्तति	१८८
सूनुतावती	उषाः	४३	स्यूनकम्	सुखम्	२५
सूनुतावरी	,,	४३	स्योनम्	,,	२६
सृरिः	स्तीता	२८२	संसते	गच्छति	१८८
सृत्ते	सुसमीरिते	३५८	स्रवति	,,	१८८
सूर्यः	द्युस्थानदेवता	४००	स्रवन्त्यः	नद्यः	११
सूर्या	वाक्	६८	स्रोतः	उदकम्	८
सृकः	वज्रः	२३७	स्रोत्याः	नद्यः	११
सृणिः	दावम्	३४५	स्रवः	उदकम्	१०
सृप्रः	सृत्तः	३६२	स्रवः	दौरादित्यश्च	२५, ३०८
सृधति	गच्छति	२१०	स्रज्जाः	सुगमनः	३३८
सीमः	मध्यस्थानदेवता	३८२	स्रधा	उदकम्	१०७
सीमानम्	अभिषीतारम्	३५६	,,	अन्नम्	१७
सीसुः	स्तीता	२८२	स्रधितिः	वज्रः	२३८
स्रिपाः	अग्निः	३६३	स्रधे	द्यावापृथिव्यौ	३०
स्रियानाम्	हिमभावेन-		स्रनः	वाक्	७३
	संज्ञतानामयां	३६३	स्रपिति	स्रपिति	३८२

पदम्	अर्थः	पृष्ठाध्याम्	पदम्	अर्थः	पृष्ठाध्याम्
अथम्	अनरिचम्	२२	हरी	इन्द्रबाही	१२८
हरः	वाक्	७५	हर्म्यम्	गृहम्	२५२
हरति	गच्छति	२०४	हयति	गच्छति	२०७
॥	अर्चति	२०६	हयति	गच्छति	१६८
हर्षोक्तम्	उदकम्	८०	हविः	उदकम्	१००
हसराणि	अहानि	४६१३४	हविर्धाने	भूस्थानदेवते	३८४
॥	गृहाः	२५४	हस्तान्नः	भूस्थानदेवतां	३८१
हससारः	अङ्गुलयः	१६४	हासमाने	स्पर्द्धमानौ	३३३
हसति	स्वपिति	२८२	हिकम्	सर्वपदसमाख्यानार्थ २७०	
हसतिः	मध्यस्थानदेवता	३८७	हिनीत	हिनुत	३६६
हवाहा	वाक्	६८	हिमा	राविः	३८
हवाहाकृतयः	भूस्थानदेवतां	३७८	हिरण्यम्	हिरण्यम्	१५
हृतीकम्	उदकम्	८८	हिरण्यवर्णाः	नद्यः	११४
हंसासः	अन्धाः	१२७	हिरक्	निर्गतमन्तर्हितं वा २८८	
हनति	गच्छति	२०७	हुरधित्	लेनः	२८८
हन्ति	गच्छति	२१०	हृषिः	अलत्	१३४
हन्तात्	गच्छतु	२११	हृषीयते	क्रुध्यति	१८३
हयः	अश्वः	१२०	हृतिः	वज्रः	२६६
हरयाचः	हन्तृगमनः	३४०	हेम	हिरण्यम्	१४
हरः	ज्योतिः	३२५	॥	उदकम्	१०४
॥	अलत्	१३४	हेलः	क्रोधः	१८५
॥	क्रोधः	१८५	हेलति	क्रुध्यति	१८३
हरयः	मनुष्याः	१५१	हीक	वाक्	७३
हरस्वत्यः	नद्यः	११८	हसः	हसः	२४५
हरितः	रश्मयः	३४	हयति	अर्चति	२०१
॥	नद्यः	११३	हरः	क्रोधः	१८६
॥	आदित्यवाहाः	१२८	हरति	अर्चति	१७८
॥	अङ्गुलयः	१६४	हार्थाणाम्	अन्धानाम्	११६

निरुक्तम्

(निघण्टुः)

टीकाभूमिका ।

महस्त्रयन्तकान्तारसञ्चारिकरिणं मुखे ।

मदालदैत्यमातङ्गभङ्गे केसरिणं भजे ॥ १ ॥

नमस्त्रिधान्ने शिपिविष्टनान्ने

निरुक्तविद्यानिगमप्रतिष्ठाम् ।

अवाप यास्को विविधेषु यागे-

ध्वनेन चान्नायमभिष्टुवानः ॥ २ ॥

प्रणमामि यास्कभास्करं यो ह्युत्तमसः प्रकाशितपदार्थः ।

यस्य भुवनत्रयीमिव गावः प्रकटां त्रयीं वितन्वन्ति ॥ ३ ॥

वागीश्वरं वचोभिर्वसिष्ठमुख्यान्मुनींस्तपोभिश्च ।

अनुकृतवन्तं वन्दे पितामहं देवराजयज्वानम् ॥ ४ ॥

आचार्यं शाष्टिकानामृचि यजुषि च यद्वष्टुत्थप्रभावम्,

वन्दे नैरुक्तवृत्तिक्रममुपनिषद्वक्त्रोणामुपपन्नम् ।

आभक्तारं क्रतूनामवनिसुखकरप्रक्रियानुक्रियायै,

तातं यज्ञेश्वराख्यं प्रतिहततमसं ज्ञानभास्वन्मयूखैः ॥ ५ ॥

यज्वा रङ्गेशपुरी—पर्यन्तग्रामवास्तव्यः ।

विरचयति देवराजो नैघण्टुककाण्डनिर्वचनम् ॥ ६ ॥

भगवता यास्केन समान्नायं नैघण्टुक-नैगम-देवताकाण्ड-

रूपेण त्रिविधं गवादि-देवपत्न्यान्तं निब्रुवता नैगम-देवता-
काण्डपठितानि पदानि प्रत्येकमुपादाय निरुक्तानि दर्शित-
निगमानि च, नैघण्टुककाण्डपरिपाठितानान्तु गवाद्यपारे-
अन्तानामेकचत्वारिंशच्छतत्रयाधिकमहसं सामान्येन 'एता-
वन्थस्य सत्वस्य नामधेयानि'—इति व्याख्याय तत्र प्रदर्श्य
कतिचिदेव निरुक्तानि, तथा कानिचिदेव दर्शितनिगमानि ;
अन्यानि तु ग्रन्थविस्तरभीत्या सामान्येन निर्वचनलक्षणस्यो-
क्तत्वात् बुद्धिमद्भिर्निर्वक्तुं सुशक्यानि इत्यभिप्रायेण च उपेक्षि-
तानि । स्कन्दस्वामी च तत एव निरुक्तमनुजगाम ।

तत्र तु 'दिवश्चादित्यस्य च साधारणनामानि स्वरादीनि
षट्'—'इदमादीनि, च उपमाभेदात् भेदनामानि द्वादश'-
'प्रपित्वे अभौके इत्यादीनि च षड्विंशतिश्च' भाष्यकारेण बहु-
वक्तव्यत्वात् प्रकरणस्य एव निरुक्तानि, स्कन्दस्वामिना च
व्याख्यातानि । अतोऽन्येषां यथाक्रमेणानिरुक्तेनिगमाप्रदर्श-
नाच्च स्वरूपमात्रमपि अध्ययनादेवावगन्तव्यम् । तच्चाध्ययनं
कलियुगे प्रायेण विच्छिन्नसम्प्रदायमासीत् । ततश्च कोश एव
शरणमासीत् । तेषु च केषुचिदर्थेषु लेखकप्रमादादिभिः
कानिचित्पदान्याधिकानि आसन्, अन्येषु च कानिचिन्नूनानि,
अपरेषु च कानिचिदपह्नाय कानिचित् विश्वस्तानि अक्षराणि
च विपर्यस्तानि । एवं व्याकीर्णेषु कोशेषु नियमैकभूतस्य
प्रतिपदनिर्वचन-निगमप्रदर्शनपरस्य कस्यचिद् व्याख्यानस्य
अभावात् नैघण्टुकं काण्डमुत्सन्नप्रायमासीत् ।

ततश्च पाठसंशोधनार्थं बालानां सुगमत्वाय च तद्वतानां
पदानां क्रमेण प्रतिपदनिर्वचननिगमौ प्रदर्शयितुं,—स्वरादी-
नीति पूर्वमुक्तस्य प्रकरणत्रयस्य, नैगम-देवताकाण्डगतानाञ्च
पदानां भाष्यकारेण निरुक्तानां स्कन्दस्वामिना च तद्व्याख्या-

मानां प्रक्रिययोन्मीलयितव्यम्, बहुशस्तु नैघण्टुककाण्डनिर्वचनानन्तरं तदुन्मीलयितुञ्चायमश्वत्परिग्रहः ।

इदञ्च स्वमनौषिकया न क्रियते किन्तु नैघण्टुगतेष्वेव पदेष्वध्यर्द्धशतत्रयमात्राणि पदानि भाष्यकारेणैव तत्र तत्र निगमेषु प्रसङ्गान्निरुक्तानि, स्कन्दस्वामिना च निगमव्याख्या-
नेषु अन्यानि च पदानि शतद्वयमात्राण्युपात्तानि । तेन च समान्नायपठितानां पदानामन्येभ्यो व्यावृत्त्यर्थं किञ्चिच्चिह्नं कृतम्, अतस्तेषां पाठशुद्धिस्तत्रैव शुद्धा । अन्येषाञ्च पदाना-
मस्मत्कुले समान्नायाध्ययनस्याविच्छेदात्,—श्रीवेङ्कटाचार्य-
तनयस्य माधवस्य भाष्यकृती नामानुक्रमण्यः आख्यातानुक्र-
मण्यः—वरानानुक्रमण्यः—निपातानुक्रमण्यः—निर्वेधना-
नुक्रमण्यः—तदीयस्य भाष्यस्य च बहुशः पर्यालोचनात्,—
बहुदेशममानितात् बहुकांशनिरीक्षणाच्च पाठः संशोधितः ।
निर्वचनञ्च—निरुक्तं, (१) स्कन्दस्वामिकृतां निरुक्तटीकां, (२)
स्कन्दस्वामि(क)-भवस्वामि(ख)-राहदेव(ग)--श्रीनिवास(घ)--
माधवदेव (ङ)—उवटभट्ट-(च)-भास्करमिश्र(क)-भरतस्वा-
म्यादि(७) विरचितानि वेदभाष्याणि, (३) पाणिनीयं व्याक-
रणं, (४) विशेषत उणादि(क) तद्वृत्तिं, (ख) क्षीरस्वाम्यन-
न्ताचार्यादिकृतां निघण्टुव्याख्यां, (५) भोजराजीयं व्याक-
रणं, (६) कमलनयनीय-निखिलपदसंस्कारांश्च (७) निरोध्य
क्रियते । तत्र च अस्मद्व्याख्येयानां तत्र दृष्टानां पदानां तत्त-
त्कृतञ्च निर्वचनमुपादाय तदेवास्मत्प्रकरणानुरूपञ्चेदुल्लि-
ख्यते, अननुरूपन्तु किञ्चिद् विपरिणमय्य, अन्येषाञ्च कतिप-
यानां निरुक्तकारोक्तनिर्वचनसामान्यलक्षणमनुसृत्य, निरुक्तिः
क्रियते ।

निगमश्च दक्षिणापथनिवासिभिरधीतेषु वेदेषु परिदृश्य-

मानस्तत्तद्भाष्याणि निरीक्ष्य तत्र तत्र प्रदर्श्यते, अट्टष्टनिग
मानाश्च पदानां निगमा अन्वथाः ।

अतोऽस्माभिर्यथामति प्रदर्शितौ प्रतिपदनिर्वचननिगमौ
विद्वांसो बह्व्या निरूप्य शुकभाषितवम्भनसि कुर्वन्तु ॥

—

अथ प्रथमाध्यायः ।

—:०००:—

“अथातोऽनुक्रमिष्यामः”—इत्यादि (२, ५) निरुक्ते तस्य
टीकायाश्च यद्वैघण्टुककाण्डविषयमुक्तं तत् सर्वं तत्रैव द्रष्ट-
व्यम् ॥

आदित एकविंशतिः पृथिवीनामधेयानि —

ॐ गौः (१) । ग्मा (२) । ज्मा (३) । क्ष्मा
(४) । क्षा (५) । क्षमा (६) । क्षोणिः (७) ।
क्षितिः (८) । अवनिः (९) । उर्वी (१०) ।
पृथ्वी (११) । मृही (१२) । रिपः (१३) । अदितिः
(१४) । इला (१५) । निर्घृतिः (१६) । भूः
(१७) । भूमिः (१८) । पूषा (१९) । गातुः (२०)
गोत्रा (२१) इत्येकविंशतिः पृथिवीनामधेयानि ॥१॥

(१) गौः । ‘गन्तृगतौ (भू० प०)’ अस्माद् ‘गमेर्ङोस् (उ०
२, ६३)’—इति कर्त्तरि कारके अधिकरणे वा ङोः प्रत्ययः ।
गातेर्वा स्तुत्यर्थात् (अदा० प०) बाहुलकोक्तोः (३, ३, ११३)
कर्मस्थधिकरणे वा । ‘गोतोणित् (७, १, ८०)’—इति च णिङ्-
ज्ञावात् वृद्धिः । अत्र भाष्यम्—‘गौरिति पृथिव्या नामधेयं

दूरं गता भवति यच्चास्यां भूतानि गच्छन्ति गातेर्वौकारो
नामकरणः (निरु० २, ५) — इति । अस्य स्कन्दस्वामी — ‘दूरं
गता भवति नैरन्तर्येणात्माकाशादिवत् दूरेऽप्युपलब्धेर्गति-
क्रियाव्यवहारः’ । अन्यत्रान्यत्र चोपलब्धेर्दूरेपदेशः । प्रत्ययो-
पात्तरूपव्यर्थमन्वन्वाच्च गमिरत्र नैरन्तर्योपलब्धिदूरविशिष्टं
गमनमुपादत्ते, ‘तत्ता’ ‘परिव्राजकः’ इति यथा । यच्चास्यां
भूतानि प्राणिनो गच्छन्ति । चो वार्थं । गातेर्वा स्तुत्यर्थस्य ।
(अटा० प०) गीयते स्तूयतेऽभाविता, गायन्ति वास्यां स्थिता
इति गौः । उदाहरणम् — ‘गोषदसि’ — इति । गार्हपत्यो-
ऽस्थाने विनियोगात्, गार्हपत्यस्य च गवि पृथिव्यां मद-
नात् गो-शब्दस्य पृथिव्यभिधानत्वनिश्चितमिति । एवमन्येष्व-
उदाहरणेषु तत्र तत्र मन्त्रवाक्यार्थममवायेन अभिधेयं प्रदर्श-
नीयं निश्चितं तत्तदर्थमभिवाचिवत् । “वृजं गच्छ गोठान्
य०वा०सं० १, २५-२६)” — “गौर्जगार यद्व पृच्छान् (ऋ०सं०
१०, ३१, १०)” — “अभवत् पृथ्वी भूमना गौः (ऋ० सं० १०, ३१,
३६)” — इति निगमाः ॥

(२) ग्मा । गमेः पूर्वस्मिन्नेव कारकद्वये ‘कनिन्युवृषि-
तत्ति (उ० १, १५४)’ — इत्यादिना ग्रहितः कनिन्प्रत्ययो
बाहुलकात् भवति । ‘गम-हन-जन-खन-घमां लोपः किङ-
घनञि (६, ४, ६८)’ — इत्युपधालोपः, औणादिकेन ‘मनिन्
उ० ४, १४०)’ — इति सूत्रेण वा मनिनि बाहुलकात् (३, ३, १)
टिलोपः, ‘डाबुभाभ्यामन्यतरस्याम् (४, १, १३) । अर्थः पूर्व-
देव । ‘ग्मा गच्छतेः, गच्छन्तीहीयम्’ — इति माधवः ।
‘दिवश्च गमश्चापाश्च जन्तवः (ऋ०सं० १०, ४८, २)” — “दिवश्च
मश्च मर्त्ये” (ऋ०सं० १०, १२, ६)” — इति च निगमौ । ग्म
इत्यत्र क्कान्दमत्वादूपमिद्धिः ॥

(३) उमा । जमतिर्गतिकर्मा (निघ० २, १०) 'जम् अटने (भू० प०)'-जनी प्रादुर्भावे '(दि० आ०)'-'अञ्ज व्यक्ति म्रक्ष्ण-कान्ति-गतिषु (रू० प०)' म्रक्ष्णं सेचनमिति तद्वृत्तिः । एतेभ्यः 'खञ्मुक्षन् पूषन् म्लीहन् (उ० १, १५५)'—इत्यादिना परिजम्-त्रिति कनिन्नन्तं सोपसर्गं निपातितम्, बाहुलकात् (३, ३, १) निरुपसर्गमपि भवति । निपातनादेव कारकविशेषमिहिः । 'डाबुभाभ्यामन्यतरस्याम् (४, १, १३)' । गतौ पूर्ववदर्थः । अदन्ति वास्यां भूतानि, जातानि वा स्वकारणात्, जायन्ते वास्या ओषधयः । तथाचोपनिषत्—'अद्भ्यः पृथिवी, पृथिव्या ओषधयः (तै० उ० २, १)'—इति । अथवा व्यक्ता सर्वेषां प्रत्यक्षा न ह्याकाशादिवदव्यक्ता पृथिवी ; 'तिस्रो महीरूपरास्तस्थु-रत्या गुहा द्वे निहिते दृश्यंका (ऋ० सं० ३, ५६, २)'—इति च श्रुतिः । अक्ता सिक्ता भवति वृषेण ; 'तस्मादमाविमां वृष्ट्या-भ्युनक्त्यभिजिघ्रति (ऐ० ब्रा० १, २, १)'—इति ब्राह्मणम् । "ये के च जमा मृहिनो अहिमायाः (ऋ० सं० ६, ५२, १५)"—"अभि-क्रत्वेन्द्रभूरधुज्मन् (ऋ० सं० ७, २१, ६)"—"उमया अञ्ज वसवो-रन्त देवाः (ऋ० सं० ७, ३८, ३)"—"अधुज्मो अधवा दिवः (ऋ० सं० ८, १, १८)"—इति च निगमाः ॥

(४) क्ष्मा । 'क्षि क्षये' भूवादिः (प०), 'क्षि निवासगत्योः तुदादिः (प०), 'क्षि हिंसायाम्' क्रमादिः (प०), क्षै, जै, सै क्षये (भू० प०), 'क्षमूष् सहने (दि० प०)', 'क्ष्मायी विधूननं (भू० आ०)' ;—एतेभ्यः श्रीणादिके मनिनि (उ० ४, १४०) बाहुलकाद्रूपसिद्धिः । अपि गतावर्थ उक्तः । क्षियन्ति निव-सन्त्यस्यां प्राणिनः, क्षायन्ति अवयवं गच्छन्त्यस्यां पदार्था इति वा, हिंस्यन्तेऽस्यां पापकृत इति वा, क्षमते वा प्राणि-जातरूपं भारं विधनयति वा प्राणिनः स्वकीयकाले ।

“पिता यत्स्वां दुहितरमधिष्कन् क्षया रेतः (ऋ०सं० १०, ६१, ७)” — “क्षया चरति परि सा वृणक्तु नः (ऋ०सं० ७, ४६ ३)” — इति च निगमौ ॥

(५) क्षा । निरूपिता एव धातवः । ‘अन्येष्वपि दृश्यते (३, २, १०१)’ — इति सोपपदात् जनेर्विधीयमानो डः प्रत्ययः, ‘अपिशब्दः सर्वोपाधि-व्यभिचारार्थः’ — इत्युक्तेर्निरूपपदेभ्योऽपि भवति । क्षायस्तु क्कान्दसत्वात्कारलोपः । अर्थः पूर्वोक्त एव । “जातस्य च जायमानस्य च क्षाम् (ऋ०सं० १, ८६, ७)” — इति निगमः ॥

(६) क्षमा । निरूपिता एव धातुभावाः । औणादिके मनिनि (उ० ४, १४०) बाहुलकाद्रूपसिद्धिः । अर्थः पूर्वोक्त एव । ‘क्षमूष् सहने (दि० प०)’ — इत्यस्माद् वा पूर्ववत् डाप्प्रत्ययः । “यः पार्थिवस्य क्षम्यस्य राजा (ऋ०सं० २, १४, ११)” — इति निगमः ॥

(७) क्षीणिः । ‘टुक्षु रुक्षु शब्दे’ अदादिः (प०) ‘वीज्या-ज्वरिभ्यो निः (उ० ४, ४८)’ — इति विहितो नि-प्रत्ययो बाहुल-काद् भवति, गुणः णत्वम् । क्षूयते शब्दग्रते स्तूयते स्तोत्राभिः, क्षुवन्त्यस्यां भूतानीति वा । क्षीणीति ईकारान्तं केचित् पठन्ति । तदा ‘क्लृदिकारादक्लिनो वा डीष् वक्तव्यः (४, १, ४५ वा०)’ — इति डीष् । “नवन्त क्षीण्यो यथा (ऋ०सं० १०, २२, ८)” — “यं क्षीणीरनुचक्रदे (ऋ०सं० ८, ३, १०)” — इति निगमौ ॥

(८) क्षितिः । ‘क्षि निवासगत्योः (तु० प०),’ ‘क्षि क्षये (भू० प०)’ ‘क्षि हिंसायां (स्वा० क्रमा० प०)’ — एतेभ्योऽपि ‘वसेस्तिः (उ० ४, १७५)’ — इति विहितस्ति-प्रत्ययो बाहुलकाद् (३, ३, १) भवति, गुणाभावश्च । अथवा, ‘क्षियां

क्तिन् (३, ३, ८४)' कर्मण्यधिकरणे (३, ३, ८३) वा भवति ।
अर्थस्तु क्षेत्यत्रोक्तः । “क्षेति क्षितोः सुभगो नाम पुष्यन्
(ऋ० सं० ५, ३, ७, ४)”—“वोहि स्वस्ति मुक्षितिं दिवः
(ऋ० सं० ६, २, ११)”—इति निगमा ॥

(८) अवनिः । ‘अव रक्षण गति तृप्ति-भोत्य-ऽवगम-प्रवेश-
अवण-सामर्थ्य-याचन-क्रिये-च्छा-दीत्य-ऽवास्या-ऽऽलिङ्गन-हिंसा-
दान-भाग-वृद्धिषु (भू० प०)’—अस्मात् ‘अति सृष्टधर्म्यम्यवि-
तृयोऽनिः (उ० २, ८५)’—इत्यनि-प्रत्ययः । अवति प्रजाः
अव्यन्ते वा भृपैः । एतावत्स्वर्थेषु यो योग्यः स बोद्धव्यः ।
‘आ वां रक्षोऽवनिर्न प्रवत्वान् (ऋ० सं० १. १८१, ३)’—
“यत्कीं महीमवनिं प्राप्ति मसृशत् (ऋ० सं० १, १४०,
५)”—इति च निगमा ॥

(१०) उर्वी । ‘ऊर्णञ् आच्छादन (अदा० उ०)’—अस्मान्
‘महति ऋक्षश्च (उ० १, ३०)’—इति उप्रत्ययो ललोपो
ऋक्षश्च, उरुः । ‘वातो गुणवचनात् (४, १, ४४)’—इति
डोष् । ऊर्णाति आच्छादयति उर्वी । महत्त्वादाच्छादयित्री
भूमिः स्वस्मिन् हितानां वा पदार्यानाम् । वृणोतेर्वा (स्वा०
प०) पृषोदरादित्वात् (६, ३, १०८) रूपसिद्धिः । ‘काद-
नार्थं विशिष्टम्’—इति स्कन्दस्वामी । वृणोतेराच्छादनार्थ-
त्वेऽनुवादश्च । “मा सीमवद्य आ भागुर्वी काष्ठा (ऋ० सं०
८, ८०, ८)”—इति निगमः ॥

(११) पृथ्वी । ‘प्रथ प्रस्थाने (भू० आ०)’—‘प्रथि-म्रदि-
भ्रसृजां सम्प्रसारणं सलोपश्च (उ० १, २७)’—इति कु-प्रत्ययः
सम्प्रसारणश्च । प्रथतेऽसाविति पृथुः । पूर्ववत् (४, १, ४४)
डोष् । पृथ्वी विस्तीर्णेत्यर्थः । पञ्चाशत्कोटियोजनविस्तीर्णिति
पृथिवी । यद्वा ; अन्तर्भावितव्यार्थात् प्रथते; ‘उणादयो बहु-

स्म (३, ३, १)', 'भूतेऽपि दृश्यन्ते (३, ३, २)'—इति वचनात् भूते कु-प्रत्ययः । ब्रह्मणा पूर्वमेव विस्तारितेत्यर्थः । 'तत्पुष्करपर्णेऽप्रथयत् यदप्रथयत् पृथिव्यै पृथिवीत्वम् (य० श० ११, १८, -१३, २)'—इति हि ब्राह्मणम् । 'पृथुना राज्ञा अवतारिता पृथ्वी'—इति क्षीरस्वामी । "स्तुगो न क्षामत्येति पृथ्वीम् (ऋ० सं० १०, ३१, ८)"—इति निगमः । 'यत्रैकार्थानां पदानां सन्निपातः, तत्रैकं तस्य वाचकं भवति ; अन्येषां निरुक्त्या योजनं कर्तव्यम्'—इति मर्यादा ; अतोऽत्र क्षामित्यस्य निरुक्त्या योजनम् ॥

(१२) मही । 'मह पूजायाम्' भूवादिः (प०) । 'इन् सर्वधातुभ्यः (उ० ४, ११४)'—इतीन्प्रत्ययः । 'कृदिकारात् (४, १, ४५ वा०)'—इति डीष् । मञ्जते प्रजाभिः, महति वा देवताः स्वभारावतरणाय । अथवा मानेन स्वगुणेन परिमाणेन स्वस्मादूनं परिमाणं पातालं जहाति अतिक्रामति, मानशब्दाज्जहातेश्च मही । पृषोदरादित्वात् (६, ३, १०८) निर्वाहः । "आ ने॑ । म॒होम॒रम॑तिं म॒जोषा (ऋ० सं० ५, ४३, ६)"—इति निगमः ॥

(१३) रिपः । 'रिपु गतौ (भू० आ०)', 'क्लिब्वचिप्रच्छायतस्तुक्कटप्रजुञ्जीणाम् (३, ३, १७८ वा०)'—इत्यत्र 'प्राक्प्रत्ययनिर्देशात् इष्टसिद्धिः'—इति वचनात् क्लस्वे रिपः । गौरित्यनेन समानार्थः । यद्वा, 'रिफ कत्यन-युद्ध-निन्दा-हिंसा-दानेषु' तुदादिः परस्मैपदौ । क्लिपि, फकारस्व पकारो व्यत्ययेन (३, १, ८५) । कत्यन-युद्धादीनस्यां कुर्वन्ति तत्कारिणः । यद्वा, 'लिप उपदेहे (तु० उ०)', लिप् । गोमयादिना आलिप्यते इति लिप् । रत्नयोरभेदः । तथाच माधवीयनिर्वचनानुक्रमण्य 'लेपनाद्रेपणादपि'—इति । यद्वा ;

‘रपलप व्यक्तायां वाचि (भू० प०)’ ‘रपेरिञ्चोपधायाः (उ० १, २५)’—इत्युप्रत्यये विधीयमानमित्वं बाहुलकादन्यत्रापि भवति । आलपन्त्यस्यां प्राणिनः इति रिप्, जमि रिपः . एवंरूपस्य वेदे भूयोदर्शनात् यथादृष्टं पाठः । “रिगिह्वाम् रिप उप्रस्ये^१ अन्त (ऋ० सं० १०, ७८, ३)”—“पाति प्रियं रिपो अग्रं पुदं वेः (ऋ० सं० ३, ५,)”—इति च निगमौ ॥

(१४) अदितिः । ‘दोङ् क्षये (दि० आ०)’ । ‘कृत्यल्युटो बहुलम् (३, ३, ११३)’—इति कर्त्तरि क्तिनि क्कान्दसं ऋस्वत्वम्, नञ्ममासः । अदितिः सकलप्रपञ्चधारणेष्वदीना न खिद्यते इत्यर्थः । ‘अदितिरदीना (निरु० ४, २२)’—इत्यत्र भाष्ये स्कन्दस्वामी—‘यद्यपि नञ्पूर्वात् द्यतः क्तिनि ‘द्यति-स्यति-मा-स्याम् (७, ४, ४०)’—इतीत्वे च रूपं सिध्यति, तथापि द्यतेर्नित्यमपूर्वादर्थान्वयाच्च ‘दोङ् क्षये (दि० आ०)’ इत्यस्यैवेदं क्कान्दसं रूपं द्रष्टव्यम् । तथाचोक्तम्—‘न संस्कारमाद्विधेत अर्थोर्नित्यः परोक्षेत (म० भा०)’—इति । “द्वेवेभ्यो अदि-तये स्योनम् (ऋ० सं० १०, ११०, ४)”—“तममृत्तन्त वाजिनमु-पस्थे अदितेरधि (ऋ० सं० ८, २६, १)”—इति निगमौ ॥

(१५) इला । ‘ईङ् स्तुती (अदा० आ०)’, ‘जि इन्धो दीप्तौ (रु० आ०)’ । अनयोः ‘अकर्त्तरि च कारके संज्ञायाम् (३, १, १८)’—इति घङ्, पृषोदरादित्वात् (६, ३, १०८) ईङ् ईस्वत्वम्, इन्धेर्नकारलोपो धकारस्य उकारो गुणाभा-वश्च । ईङ्यते स्तूयते वास्यां यजमानो देवान्, इन्धे दीप्यतेऽस्यां श्रीभिः । यद्वा ; ‘इण गतौ (अदा० प०)’, ‘क्वादिभ्यः कित् (उ० १, ११२)’—इत्यस्मिन् सूत्रे ‘बहुलानुवृत्तेः अजमन्तादपि भवति’—इति वचनात् उ-प्रत्ययः, कित्त्वाङ्गुणाभावः । गवा समानार्थः । यद्वा ; ‘इल स्वप्नक्षेपणयोः (तु० प०)’—इत्य-

मात् 'इगुपधा-ज्ञा-प्रो-क्तिरः कः (३, १, १३५)'—इति क-प्रत्ययः,
 "क्त्यल्युटो बहुलम् (३, ३, ११३)"—इति अधिकरणे भवति ।
 क्षिप्यन्तेऽस्यां भावः, स्वपन्तेऽस्यामिति वा ; उ-लयोरेकत्व-
 अरणात् उत्वम् । यद्वा ; 'इला'—इत्यन्ननाम गोनाम वा
 (निघ० २, ७—२, ११), इला—अन्नं गौर्वा अस्यामस्तीत्यर्थ-
 आदित्वात् (५, २, १२७) अच् ; अन्नवती गोमती वा इडा ।
 बहुचानान्तु 'द्वयोश्चास्य स्वरयोर्मध्यमेत्य सम्पद्यते स उकारो
 लकारः (प्राति०)'—इति लत्वम् इला, ऋचु उदाहरणबाहु-
 ल्याच्च ऋग्वेद-दृष्ट-पाठः इलेति । "इलायास्त्वा पुदे वयं
 (ऋ० सं० ३, २६, ४)"—"अथा होता न्यसीदो यजीयानिल-
 स्पद० (ऋ० सं० ६, १, २)" ['इलस्पन्दसत्त्वादाकारलोपः'—
 इति स्कन्दस्वामी]—"इलस्पदे सर्मध्यमे (ऋ० सं० १०, १८१,
 १)"—इति निगमाः ॥

(१६) निऋतिः । 'निऋतिर्निरमणात्' (२, ७) निरु-
 क्तम् । अस्य स्वन्दस्वामी = 'निरमणात्—निश्चलत्वेनावस्था-
 मात्—इत्यर्थः ; रमन्ते वास्यां भूतानि'—इति । तत्र निरु-
 पूर्वाद्रमेः (भू० आ०) 'क्त्यल्युटो बहुलम् (३, ३, ११३)'—
 इति कर्तर्यधिकरणे च क्तिनि (३, ३, ८४) अनुनासिकलोपः,
 'रमेर्मती बहुलम् (६, १, ३४ वा०)'—इत्यत्र बहुलवचनात्
 सम्प्रसारणम् । आद्येऽर्थे निनिश्चलत्वमाह नानवस्थानम् उत्त-
 श्व धात्वर्थमनुवर्तते निः । वैयाकरणपक्षेण तु निरुपसृष्टा-
 द्दर्त्तेः क्तिनि निऋतिः निःक्रान्ताकृतेर्गमनात् निश्चलवदवति-
 ष्टते इत्यर्थः । "बहुप्रजा निऋतिर्माविवेश (ऋ० सं० १,
 १६४, ३२)"—"अधा शयीत निऋतेरुपस्ये (ऋ० सं० १०,
 १५, १४)"—इति च निगमौ ॥

(१७) भूः । भू सत्तायां (भू० प०) सम्पदादित्वात् भावे

क्विप् (३, ३, ८४ वा०) । भवत्यस्यां सर्वमिति भूः । “मूर्द्धा
भुवो भवति नक्तमग्निः (ऋ० सं० १०, ८८, ६)’—इति निगमः ।
रेफान्तं व्यत्ययम्, यथा—“भूर्भुवः स्विः (य० वा० सं० ३६,
३)”—इति ॥

(१८) भूमिः । ‘भुवः कित् (उ० ४, ४५)’—इति भवतेः
मिप्रत्ययः । अर्थः पूर्ववत् । अथवा ‘भूतेऽपि दृश्यन्तं (३, ३,
२)’—इति वचनात् भूते मि-प्रत्ययः । ‘अभूतभूमिस्तथा
अभूद्वा इदमिति तद् भूम्यै भूमित्वम्’—इति श्रुतिः । “न्यङ्ङु-
क्षानामन्वेति भूमिम् (ऋ० सं० १०, २७, १३)”—“भूमिर्भू-
मिमगात्”—इति च निगमौ ॥

(१९) पृषा । ‘पुष पुष्टौ (भू० दि० क्रा० प०) । ‘खन्नु-
क्षन्पृषन् (उ० १, १५५)’—इत्यादिना कनिन्-प्रत्ययान्तो
निपात्यते, निपातनादुपधाया दीर्घः । पुष्यति धान्यादिभिः
समृद्धा भवति पोषयति वान्नैः प्रजाः । ‘सर्वार्थपोषणात् पृषा’
इति भट्टभास्करमिश्रः । तथा ‘पृथिवी न्यवर्त्तयत् सोषधी-
भिर्वनस्पतिभिरपुष्यत्’ इति श्रुतिः । यद्वा ; ‘पुष धारणे
(धु० प०)’—इति धातुः । धारयति सर्वाणि भूतानि पोष-
यत्याभरणानीति यथा । “आ पृषञ्चित्रबर्हिषम् (ऋ० सं० १,
२३, १३)”—इत्यत्र माधवः—‘पृषा पोषयतीति तस्य प्रत्यक्षं
रूपम्’ । “पृषा त्वेतो नयतु हस्तगृह्या (ऋ० सं० १०, ८५,
२६)”—इति, “सरस्वत्यै पृष्णेऽग्नये स्वाहा (य० वा० सं० ४,
७)”—इति निगमः ॥

(२०) गातुः । ‘गाङ् स्तुतौ’ कृन्दसि जुहोत्यादिः (भू०
प०), ‘गाङ् गतौ (भू० आ०), ‘कै गै शब्दे’ भूवादः (प०) ।
‘कमि-मनि-जनि-गा-भा-या-हिभ्यश्च (उ० १, ७०)’—इति
भु-प्रत्ययः । गीयते स्तूयतेऽसौ, स्तुवन्ति वास्यां स्थिता इन्द्रा-

हेम (१) । चन्द्रम् (२) । रुक्मम् (३) ।
 अयः (४) । हिरण्यम् (५) । पेशः (६) । कश-
 नम् (७) । लोहम् (८) । कनकम् (९) । काञ्च-
 नम् (१०) । भर्म (११) । अमृतम् (१२) ।
 मरुत् (१३) । दत्तम् (१४) । जातरूपम् (१५) ।
 इति पञ्चदश हिरण्यनामानि ॥ २ ॥

(१) हेम । 'हि गती वृद्धौ च (स्वा० प०)' । अस्माद्धातो
 'नामन्-सोमन्-व्योमन्-हेमन्-रोमन्-लोमन्-व्योमन्-विधर्मन्
 पाप्मन् (उ० ४. १५०)'—इति मनिब्रूतं निपात्यते । हिनोति
 गच्छति अर्नेन सुखं पुरुषः, गम्यते वा तदर्थिभिः, गच्छति वा
 स्वयं कटकादिरूपां विकृतिम्, हिनोति बाणिज्यादिना प्रति
 दिनं वर्धते. 'तास्माद्युपरि लेपनाद् वर्धते'—इति सुबोधिनी
 अथवा हितमापदि निहितं वा भूम्यादौ दधार्तहिरादेशं
 निपातनात् । हेम । "अस्य प्रेषा हेमना पु्यमानः (ऋ० सं० ६
 ८७. १)"—"अश्वान स्वे दम् आ हेम्यावान् (ऋ० सं० ४. २, ८
 —इति च निगमौ । हेम्यावान्—हिरण्यमयकक्ष्यया युक्तः

(२) चन्द्रम् । 'चदि षाह्लादने दीप्तौ च (भू० प०), अस्मा
 'स्फायि-तच्चि-वच्चि-शकि-क्षिपि-क्षुदि (उ० २, १२)'—इत्य-
 दिना रक् । चन्दयति, आह्लादयति तद्वत् दीप्यते वा रु-
 तैजसत्वात् । यद्वा, णिजन्ताच्चर्दर्बाङ्गुलकात् णिलोपः, दी-
 यति धारयितृन्—दीप्यतेऽनेन धारयितेति वा । कान्त्यथ
 वा चदिः, 'चन्द्रः चन्दतेः कान्तिकर्मणः (निरु० ११, ५)'—
 इत्युक्तेः । कान्त्यतः सर्वैः इति चन्द्रम् । "ये वृध्वश्चन्द्रं वहन्

(ऋ० सं० १०, ८५, ३१)”—“दक्षिणा चन्द्रमुत यद्विरण्यम्
(ऋ० सं० १०, १०७, ७)”—इति च निगमौ ॥

(३) रुक्मम् । ‘रुच दीप्तौ (भू० आ०)’ ‘युजि-रुचि-तिजां
[कुञ्च (उ० १, १४३)]’—इति मक्प्रत्ययः कुत्वं च । रोचते तद-
तिशयेन दीप्यते तेन तदिति च रुक्मम् । “आ रुक्मैरायुधा
भरः”—(ऋ० सं० ५, ५२, ६)”—“एष रुक्मिभिरौयते (ऋ०
सं० ८, १५, ५)”—इति च निगमौ ॥

(४) अयः । ‘इण् गतौ (अदा० प०)’ । असुन् (उ० ४,
१८४) । एति गच्छति अङ्गुलीयकादिरूपेण शरीरम्, ऋक्थ-
क्रय-संविभागादिना वा, पुरुषात् पुरुषान्तरं गच्छत्यनेन
धर्मदानादिनेति वा । “अयः शीर्षा मदेरघुः (ऋ० सं० ८,
१०१, ३)”—इति निगमः ॥

(५) हिरण्यम् । ‘ह्रज् हरणे (भू० उ०)’ अस्मात् ‘हर्यतेः
कन्यन् हिर च (उ० ५, ४५)’—इति विधीयमानः कन्यन्-
प्रत्ययां हिरादेशश्च बाहुलकाद् भवतः । तथाच अन्यन्नित्य-
धिकृत्य ‘ह्रज इच्च’—इति भोजसूत्रम् । ह्रियते जनाज्जन-
मिति वा संव्यवहारार्थम्, द्रव्यस्वभावत्वात् नैकत्वावस्थायित्वं
नस्य । अथवा द्विधातुजं रूपम्,—हिनीतेः रमतेश्च धातु-
ः।यात् समुदितात् कन्यन्प्रत्ययो बाहुलकाद्रूपसिद्धिश्च, हितश्च
ऋत् आपदि दुर्भिच्चादौ, रमयति च सर्वदा सर्वमिति । अथवा
हर्यतेः प्रेक्षाकर्मणः (निह० २, १०) ;—हर्यतेः कन्यन् हिरश्च
हर्यतेर्यथाप्राप्तं रूपम् । सर्वैर्हि तत् सर्वदा प्राप्तुमिच्छते ।
हर्यति स्वप्रभया दीप्यते—इति सुबोधिनीकारः । “हिरण्य-
रूपः स हिरण्यसन्दृग् (ऋ० सं० २, ३५, १०)”—इति निगमः ॥

(६) पेशः । ‘पिश गतौ (चु० प०)’ । असुन् । अय इत्य-
नेन समानार्थम् । “त्रिवन्धुरेण त्रिवृता सुपेशसा (ऋ० सं० १,

४७, २)”—इति निगमः । “हिरण्ययेन रथेन (ऋ० सं० ८, ५, ३५)”—हिरण्ययी वां रभिः (ऋ० सं० ८, ५, २८)”—इत्यादौ अश्विनोरथस्य हिरण्यकेश्युक्तेः पेशोऽत्र हिरण्यम् । वृहदारण्यके—‘तद्यथा पेशस्कारी पेशसोमात्रा मपाट्टायान्यं नवतरं कल्याणतरं रूपं तनुते (४, ४, ४)’—इति । यथा । वाजसनेयके “सरेस्वतो मनसा पेशलम् (१८, ८३)”—इत्यत्र ‘पेश इति हिरण्यनाम रूपनाम वा’—इत्युवटेन व्याख्यातम् ॥

(७) कृशन्म् । ‘कृश तनूकरणे (टि० प०)’ । ‘कृ-पृ-वृजि-मन्दि-नि-धाञ्भ्यः क्युः (उ० २, ७६)’—इति विधीयमानः क्युर्बाहुलकाद् भवति । कृशयति तनूकरोति यम् । अत्र माधवस्तु—‘कृशिर्दीप्त्यर्थः । कृशयति स्वप्नभया दीप्यते, अपि वा कर्शयति संसृष्टं, कृशमेव वा भवति संस्थानतो रजतात्’—इति । “स्मद्दिष्टयः कृशनिर्ना निरेके (ऋ० सं० ७, १८, २३)”—‘अभि श्यावं न कृशनेभिरश्वम् (ऋ० सं० १०, ६८, ११)’—‘अभिर्वृत्तं कृशनेर्विश्वरूपम् (ऋ० सं० १, ३५, ४)’—इति निगमाः ॥

(८) लोहम् । ‘लुह कल्यनादौ (भू० प०)’ । घञ् (३, ३, २१) । कल्यते आघतेऽननात्मा—त्रिवर्गसाधनत्वात् पुरुषैः सम्प्राप्यते वा । ‘लृञा हः’—इति तु श्रीभाजदेवः । लुनाति क्षिनत्ति पापसम्बन्धं पात्रे दीयमानम् । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(९) कनकम् । ‘कनी दौप्तिकान्तिगतिषु (भू० प०)’ । ‘वृजादिभ्यः संज्ञायाम् (उ० ५, ३६)’—इति वुन्-प्रत्ययो धात्वर्थेष्वपि । रुक्मादिवदर्थोऽनुसन्धेयः । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(१०) काञ्चनम् । अत्र सुबोधिनी—‘कचि दौप्तिकान्ति-

नयोः (भू० आ०) । कञ्चते वर्णेन दीप्यते बध्यते कुण्डलादिरूपेणेति । 'युच् बहुलम् (३, ३, १३०)'—इति युच्प्रत्ययः । दीर्घोऽत्र बाहुलकात् । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(११) भर्म । 'डु भृज् धारणपोषणयोः (जु० उ०)' । मनिन् (३, २, ७५) । भ्रियते धार्यते, अङ्गुल्यादिभिर्धार्यते आपदर्थमिति वा. पोषयत्यनेन कुटुम्बमिति वा । हरतेर्वा (भू० उ०) मनिनि 'हृग्रहोभंश्छन्दसि (सि० कौ० वै० ३ अ०)'—इति भकारः । हिरण्येन हरति—धातुजेन समानार्थम् । "सुवीराभिस्तिरते वाजभर्मभिः (ऋ० सं० ८, १८, ३०)" — "अरिष्टभर्मन्नागहि (ऋ० सं० ८, १८, ४)" —इति च निगमौ । 'वाजभर्मभिः', 'अरिष्टभर्मन्'—इत्यत्र माधवस्तु—'भर्त्तव्यं भर्म'—इति व्याख्यत्, तदा निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(१२) अमृतम् । नञ्पूर्वात् स्त्रियतः (तु० आ०) 'तनिसृङ्भ्यां किञ्च (उ० ३, ८५)'—तन्प्रत्यये रूपम् । न स्त्रियन्तेऽनेन दुर्भिक्षादा. नास्ति मृतं मरणमस्येति वा,—न हि हिरण्यस्य यस्यां कस्याञ्चिदवस्थायामात्मनाशो विद्यते । 'अग्नेः प्रजातं परि यद्विरण्यममृतं दध्रे अधि मर्त्येषु (अथ० सं० १८, २६, १)'—इति खेलिको मन्त्रः । न स्त्रियते पात्रे प्रतिपादितेन ध्रियमाणेन वा आयुष्करत्वात् । 'आयुर्वै हिरण्यम्'—इति श्रुतिः । तथाच खेलिको मन्त्रः—'यो विभर्त्ति दात्तायुण् हिरण्यं देवेषु कृणुते दीर्घमायुः स मनुष्येषु कृणुते दीर्घमायुः (य० वा० सं० ३४, ५१)'—इति । "सत्वा चक्राणो अमृतानि विश्वा (ऋ० सं० १, ७२, १)" — "शुक्रं त्वा शुक्रेण क्रीणामि चन्द्रं चन्द्रेणामृतममृतेन (य० वा० सं० ४, २६)" —इति निगमौ ॥

(१३) मरुत । मितममितं वा रोचते. मितममितं वा

रोचयति, मातेः पूर्वाह्ने, रौतेर्वोत्तरार्द्धम्, पृषोदरादित्वात् (६, ३, १०८) माधुः । हिरण्यं हि अग्न्यादि-तेजस्वि-पदार्थेभ्यो मितं भोगादिभ्योऽमितं रोचते, अर्थिभ्यो दीयमानं लोकद्वयेऽपि कौर्त्तिं कारयति । तथाच सुभाषितश्लोकः—‘शृणु पाणे ! त्वयि न्यस्तं कियक्ताणादि कङ्कणम् । इदमेवार्थिहस्तस्त्वं रावयति च रोचते’ । यद्वा, मृडो रुतिः,—म्रियतेर्धातोः (तु० आ०) रुतिप्रत्यये रूपम् । म्रियन्तेऽनेन पुरुषा इति मरुत्,—एतदर्थं हि चौरादिभिः पुरुषाः हन्यन्ते । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(१४) दत्तम् । ‘डु दाञ् दाने (जु० उ०)’ । ‘अमि-चिमि-मिदि-शंसिभ्यः क्तः (उ० ४, १५८)—इति विधी-यमानः क्तो बाहुलकात् (३, ३, १) भवति । ‘दो दद् घोः (७, ४, ४६)—इति दद्भावः । दीयते पात्रे दत्तम् । “इन्द्र ! यत्ते माहिर्न दत्तमस्य” (ऋ० सं० ३, ३६, ८)—इति निगमः ॥

(१५) जातरूपम् । ‘जनो प्रादुर्भावे (दि० आ०)’ । निष्ठा-तकारः । ‘जनसनखनाम् (६, ४, ४२)—इत्यात्वम् । जातः । ‘रुच दीप्तौ (भू० आ०) । ‘खण्य-शिल्प-शण्य-वाण्य-रूप-पर्य-तस्याः (उ० ३, २६)—इयि पप्रत्ययान्तो निपातितः, निपात-नादुकारस्य दीर्घश्चकारलोपश्च । रोचते रूपम् । अनाहार्यतया जातं रूपमस्य जातरूपम् । तथाच श्रीरामायणे स्कन्दो-त्पत्तौ—‘इह हैमवते भागे गर्भोऽयं सन्निवेश्यताम्’—इत्यतः ‘परिनिक्षिप्तमाने गर्भे तु तेजोभिरभिरञ्जितम् । सर्वं पर्वत-समूहं सौवर्णमभवद्भनम् । जातरूपमिति ख्यातं तदा प्रभृति राघव ! । सुवर्णं पुरुषव्याघ्र ! हुताशनसमप्रभम्’—इति (उ० का०) । जातं रूपं सौन्दर्यमनेन धारयितृणामिति वा जात-

रूपम् । “जातरूपमयेन च पवित्रेणान्तर्धायाभ्यषिञ्चति
(ऐ० ब्रा० ८, १८)”—इति निगमः ॥

इति पञ्चदश हिरण्यनामानि ॥

अम्बरम् (१) । वियत् (२) । व्योम (३) ।
बृहिः (४) । धन्व (५) । अन्तरिक्षम् (६) ।
आकाशम् (७) । आपः (८) । पृथिवी (९) ।
भूः (१०) । स्वयम्भूः (११) । अध्वा (१२) । पुष्क-
रम् (१३) । सगरः (१४) । समुद्रः (१५) ।
अध्वरम् (१) । इति षोडशान्तरिक्षनामानि ॥३॥

(१) अम्बरम् । ‘अविङ् शब्दे (भू० आ०)’ । ‘क्तदरादयश्च
(उ० ५, ४२)’—इति अरच्प्रत्ययान्तो निपात्यते । अम्बन्ते
शब्दायन्तेऽस्मिन् मेघाः, अम्बते शब्दायते वा स्वयं वायु-
मेघादिसंसर्गात्,—आकाशगुणो हि शब्दः । अथवा अर्त्तेर्धातोः
‘अर्जिष्टशिकस्यमिपसिवाधामृजिपशितुक्धुक्दौर्घहकाराश्च (उ०
१, २६)’—इति अमर्तेर्विधीयमान उपत्ययो बुगागमश्च बाहु-
लकात् (३, ३, १) भवति, तस्मिन्, गुणे, र-परत्वे च रेफस्य
मकारश्च, अम्बु । अमर्तेरेव वा तेनैव सूत्रेण उपत्ययो बुगा-
गमश्च । उभयत्रापि गच्छति देशाद्देशान्तरं गम्यते वा प्राणि-
भिरि । ■जलम् । तद्वाति ददातीत्यम्बरो मेघः । ‘आतोऽनुप-
सर्गे कः (३, २, ३)’, पृषोदरादित्वात् (६, ३, १०८) उकारस्वा-
कारः । तद्वदाकाशमप्यम्बरम् । ‘लुगकारिकाररेफाश्च वक्तव्याः
(४, ४, १२८ वा० २)’—इति मत्वर्थीयस्य लुक् । तदेव वा
वर्षासु प्राणिभ्य उदकं ददातीति अम्बरम् । अथवा अम्बु-
शब्दे उपपदे राजतेर्धातोः ‘अन्येष्वपि दृश्यते (३, २, १०१)’—

इति दृशिग्रहणात् डः, अपिशब्दस्य सर्वोपाधिव्यभिचारार्थ-
त्वादर्थसिद्धिः । अथवा अम्बुवद्भाजते स्वस्थस्तिमितसाराम्बुव-
दवभासते । कल्पितोपमानञ्चैतत्, तद्यथा—‘पुञ्जीकृतमिव
ध्वान्तं मेघो भाति मतङ्गजः । सरः शरत्प्रसन्नाम्नो नभःखण्ड-
मिवोज्झितम् ॥’ परमार्थतः स्वरूपमवकाशः । अथवा अम्बु-
मत् भवति रो मत्वर्थीयः, पूर्ववदुकारस्याकारः, अन्तरिक्षं हि
वर्षादंकेन तद्वत् । “यन्नामत्या परावति यद्वास्थो अध्यस्वरे
(ऋ० स० ८, ८, १४)” —इति निगमः ॥

(२) वियत् । ‘यसु उपरमे (भू० प०)’ —इत्यस्मात् औणा-
दिके क्तिप् । ‘गमः क्त्वा (६, ४, ४०)’ —‘गमादीनामिति वक्त-
व्यम् (६, ४, ४० वा०)’ —इत्युक्तेरनुनासिकलोपः । ‘ऋस्वस्य
पिति क्तिं तुक् (६, १, ७१)’ । विगतं यमनमुपरमण-
मस्मादिति वियत्,—अन्तरिक्षं हि सर्वत्र व्याप्तत्वात् न कुत्र-
चित् उपरतम् । ‘वियच्छति न विरमति’ —इति चौरस्वामी ।
यद्वा, विपूर्वात् ‘यतो प्रयत्ने (भू० आ०)’ —इत्यस्मात् क्तिप् ।
विविधं यतन्ते ऽस्मिन् प्राणिनः,—आकाशे हि सर्वं व्याप्ति-
यन्ते । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(३) व्याम । विपूर्वादवतेर्यात्यर्थत्वात् (भू० प०) औणा-
दिके ‘सर्वधातुभ्यो मनिन् (उ० ४, १४४)’ —इति सूत्रेण
मनिन्प्रत्यये ‘ज्वरत्वरस्त्रिव्यविमवामुपधायाश्च (६, ४, २०)’ —
इत्युठि गुणः । व्यवति व्याप्नोति सर्वं जगत् । यद्वा अवति-
र्गत्यर्थः (भू० प०) भावे मनिन् (उ० १, १३८),—आम्, अवतं
गमनं विविधमस्मिन् विद्यते । यद्वा, रक्षार्थः (भू० आ०),—
विशेषेणावति प्राणिनोऽवकाशप्रदानेन । उणादौ तु ‘नामन्-
सौमन्-व्यामन् (उ० ४, १५०)’ —इत्यादिना ‘व्येज् संवरणे (भू०
उ०)’ —इत्यस्मान्मनिनि उत्वं निपात्यते । दीयते तद्वायुना

व्योम । तथाच निरुक्तम्—‘योनिरन्तरिक्षं महानवयवः
परिवीतो वायुना (११, ४०)’—इति । इदं निर्वचनमेतत्पदका-
रयोः शाकल्यात्रेययोरनभिमतं वीत्यस्मिन्नवगृहीतत्वात् ।
“महस्त्राक्षरा परमे व्योमन् (ऋ० सं० १, १६४, ४१)”—
“मृत्यामाशिरं पूर्वे व्योमनि (ऋ० सं० ८, ७०, १)”—इति च
निगमौ ॥

(४) ‘बृहिः । बृहि वृद्धौ (भू० प०)’ ‘बृहेर्नलोपश्च (उ० २,
१०२)’—इति इमि-प्रत्ययः । ‘बृंहति वर्धतेऽनेन प्राणि-
जातम्,—सर्वे हि प्राणिन आकाशे वर्धन्ते, परिवृद्धं वा त्वयं
विभुत्वात् । “यस्य त्रिधात्वृत्तं बृहिः (ऋ० सं० ८, १०२,
१४)”—इति निगमः ॥

(५) धन्व । ‘इवि रिवि धवि गत्यर्थाः (भू० प०)’ । इदि-
त्वान्मुम् (७, १, ५८) । ‘कनिन्युवृषितक्षिराजिधन्विद्युप्रति-
दिवः (उ० १, १५४),—इतिकनिन् । धन्वन्ति गच्छन्ति अस्मा-
दापः । यद्वा, ‘धनधान्ये (दि आ०)’, अनेकार्थत्वादर्थनार्थः ।
कनिप् । धन्यते अर्थतेऽवकाशप्रदनाय, देवतात्वात् स्वं स्वम-
भीष्टं वा । “यः परेऽस्याः परावर्तस्तिरोधन्वातिरोचते (ऋ० सं०
१०, १८७, २)—इति निगमः ॥

(६) अन्तरिक्षम् । ‘अन्तरिक्षं कस्मात् ? (निरु० २, १०)’—
इत्यादि भाष्यस्य स्कन्दस्वामिग्रन्थो यथादृष्टं लिख्यते—‘अन्त-
रा मध्ये सर्वभूतानां क्षान्तं शान्तं निःक्रियं वा शान्तमव्यूहं
विष्कम्भस्थानात्मकत्वात् । अन्तरा इमे रोदस्यौ क्षियतीति
वा । अन्तरमे क्षीणाविति वा । एवमनेकविकल्पमुत्तर-
परम् । पूर्वशरीरेष्वन्तरक्षयमिति वा, अन्तः-शब्दात् पूर्वपद-
मक्षयशब्दादुत्तरपदं विनाशिष्वपि अविनाशीत्यर्थः’—इति ।
सर्वत्र पृषोदरादित्वात् (६, ३, १०८) साधु । “न यस्य द्यावा-

निरुक्तम् (निघण्टुः) ।

पृथिवी न धन्व नान्तरिक्षम् (ऋ० सं० १०, ८८, ६)”—इति निगमः ॥

(७) आकाशम् । आङ्पूर्वात् ‘काश्दीप्तौ (दि० आ०)’—इत्यस्मात् ‘पुंसि संज्ञायां घः प्रायेण (३, ३, ११८)’—इति घप्रत्ययः । आ समन्तात् काशन्ते दीप्यन्ते सूर्यादयोऽत्र । यद्वा. नञ्-पूर्वात् काशेः पचाद्यच् (३, १, १३४), नञश्छा-
न्दसः (६, ३, १३६) दीर्घः । न काशते, पृथिव्यादिवत् अप्र-
त्यक्षत्वात् । तथाच श्रुतिः—‘तिस्रो महीरुपरास्तस्युरत्या
गुहा द्वे निहिते दर्शयन्का (ऋ० सं० ३, ५६, २)’—इति । ‘तस्मा-
न्तान्तरिक्षं पश्यति’—इति च । “तस्माद्वा एतस्मादात्मन
आकाशः सम्भृतः (तै० उ० २, १, १)”—इति निगमः ॥

(८) आपः । ‘आप्पृ व्याप्तौ (भू० प०)’ । ‘आप्प्रोतेर्ङ्गस्वस्य
(उ० २, ५५)’—इति क्तिप्प्रत्ययः उपधाङ्गस्वस्य । जसि ‘अप्तृ-
न्तृच्स्वस्य (६, ४, ११)’—इत्यादिना दीर्घः । व्याप्नोति छान्त-
रिक्षं सर्वं जगत्, आप्यते वा प्राणिभिः । अप्शब्दस्य नित्यं
बहुवचनान्तत्वात् बहुवचनान्तस्य पाठः । * * * । “तृतीयमसु
नृमणा अजस्रम् (ऋ० सं० १०, ४५)”—इति निगमः ॥

(९) पृथिवी । ‘प्रथ प्रथ्यानि (भू० आ०)’ । ‘प्रथेः षिवन्
सम्प्रसारणं च (उ० १, पा०)’ । ‘षिद्गौरादिभ्यश्च (४, १, ४१)’—
इति डीप् । प्रथते पृथिवी । “यः पार्थिवस्य क्षम्यस्य राजा
(ऋ० सं० २, १४, ११)” — “स दाधार पृथिवीं द्यामुतेमाम्
(ऋ० सं० १०, १२१, १)—इति च निगमौ ॥

(१०) भूः । भवतेः (भू० प०) क्तिप् । भवत्यस्माद् वृद्ध्यादिः ।
निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(११) स्वयम्भूः । स्वयं भवति न केनचित् सृज्यते, केषा-
श्चिद् वादिनां पक्षे नित्यं आकाशम् । स्वयम्भूत्युकारान्तं

केषुचित् । तदा 'सृगयादित्वात् (उ० १, ३६)' कुः । निगमस्या-
दर्शनात् उभयमपि लिखितम्, निगमदर्शनान्निर्णयः कार्यः ॥

(१२) अध्वा । 'अद भक्षणे (अदा० प०)' । 'अदेधे च
(उ० ४, ११२)'—इति वनिप् धकारश्चान्तादेशः । अदनं
स्वस्तिगच्छतां पद्यादीनां विषमस्थानाभावात् । यद्वा, अधि-
र्गत्यर्थः कश्चिद्वातुः, बाहुलकात् पूर्वेण वनिप्, गच्छन्त्यस्मिन्
देवादय इत्यध्वा । 'अधेर्गतिक्रियात्'—इति माधवः । यद्वा,
अध्वा मार्गीऽस्मिन् विद्यते मत्वर्थीयस्य लुक्,—सन्ति ह्याकाश
मेषपथादयः । 'अतेधेश्च'—इति भोजसूत्रम् । 'अत सातत्य-
गमने (भू० प०)' । सततं गच्छन्त्यत्र सूर्यादय इत्यध्वा । "भूमां
रेजन्ते अर्ध्वनि प्रविक्षे (ऋ० सं० ६, ५०, ५)"—"अममने
अर्ध्वनि वृजिने एधि (ऋ० सं० ६, ४७, १३)"—इति निगमौ ॥

(१३) पुष्करम् । 'पुष पुष्टौ (स्त्रा० प०)' । 'पुषः कित्
(उ० ४, ४)'—इति करन्प्रत्ययः । पुषिरत्वान्तर्णीतण्यर्थः,
पोषयति भूतानि अवकाशप्रदानेन उदकदानाद्युपकारेण च ।
'पुष्क वारि राति पुष्करम्'—इति क्षीरस्वामी । पुषेरन्तर्णी-
तण्यर्थात् 'सृष्टृष्टृषियुधिभ्यः कित्'—इति विहितः
करन्प्रत्ययो बाहुलकाद् भवति । 'हृष्टृक्तृष्टृवीचीपुषिमुषि-
मूङ्शूभ्यः कित्'—इति करुः श्रीभोजदेवः । पोषयति भूता-
नीति । पुष्कोपपदाद्रातेः 'आतोऽनुपसर्गे कः (३, २, ३)' ।
यद्वा, वपुरित्युदकनाम (निघ० १, ११), तत्कर्त्तुं शीलमस्येति
'क्तो हितुताच्छील्यानुलीम्येषु (३, २, २०)'—इति टः, वपुष्करं
सद् वकारलोपेन पुष्करम्, पृषोदरादिः । "विश्वे देवाः पुष्करे
त्वाददन्त (ऋ० सं० ७, ३३, ११)"—इति निगमः ॥

(१४) सगरः । सहशब्दपूर्वात् 'गृ निगरणे (तु० प०)'—
इत्यस्मात् 'ऋदोरप् (३, ३, ५७)', सहस्य सभावः (६, ३, ७८) ।

सह गिरन्त्यस्मिन् स्थिता आदित्यरश्मयो भौमरसमिति सगरः । सह उद्गिरन्त्यस्मिन् स्थिता मेघा वर्षोदकमिति वा । यद्वा, गौर्यते अभ्यवर्ज्यते विद्यते इति गरः उदकम्, तेन सह वर्तते इति सगरः । तथाच—‘रश्मयश्च देवा गरगिरः’—इत्यत्र गृ(रा)-हृदेवः ‘गरमुदकं गिरन्ति गरगिरः’—इति भाष्यं कृतवान् । यद्वा, ‘गृ शब्दे (क्रा० पू० प०)’—इत्यादि । गौर्यते इति गरः शब्दः पूर्ववत्, गरेण शब्देन सह वर्तते इति सगरः,—आकाशो हि स्वगुणेन शब्देन सहैव सर्वदा वर्तते । “अपः प्रेरयं सगरस्य बुध्नात् (ऋ० सं० १०, ८६, ४)”—इति निगमः ॥

(१५) समुद्रः । समुद्रवन्ति सङ्गता ऊर्ध्वं द्रवन्ति गच्छन्त्य-स्मादापो रश्मिभिराकृष्यमाणा आदित्यमण्डलम् । समुत्-पृवात् द्रवतेर्गत्यर्थात् ‘अन्येष्वपि दृश्यते (३, २, १०१)’—इति अपादाने उपत्यये टिलोपि च रूपम् । यद्वा, संहता अभि-द्रवन्त्येनमापो भौमरसलक्षणा वायुना प्रेर्यमाणाः आदित्य-मण्डलाद्वा वर्षाकाले रश्मिभिः प्रवर्तमानाः । अत्र उदित्येष उपसर्गाऽभीत्यर्थं वर्तते, कर्मणि उपत्यय इति विशेषः । सम्पा-दन्तेऽस्मिन् भूतानि अन्तर्गच्छचारीणीति वा । सम्पृवात् ‘मुद हर्षे (भृ० आ०)—इत्यस्मात् ‘स्फायितञ्चिवञ्चि (उ० २, १२)’—इत्यादिना अधिकरणे रक्प्रत्यये, समो मलोपि च रूपम् । यद्वा, ‘सम्’—इत्येकीभावे, उदकात् उच्छब्दः, रो मत्वर्थीयः । एकीभूतमुदकमस्मिन् विद्यते वर्षास्त्विति उदक-शब्दस्यादभावश्चान्दसः । यद्वा, सम्पृवात् ‘उन्दी क्लृप्ते (रू० प०)’—इत्यस्मात् ‘स्फायितञ्चिवञ्चि (उ० २, १२)’—इत्यादिना क्त रि रक्प्रत्यये कित्वात्रलोपि च समुद्रः । समुनक्ति वर्षेण भुवन समुद्रः । “एकैः सुपर्णैः स समुद्रमा विवेश (ऋ० सं० ८, ६, १६, ४)”—इति निगमः ॥

(१६) अध्वरम् । अध्वा व्याख्यातः (२३ पृ०) । अध्वानं
गं राति ददाति (अदा० प०) स्वस्मिन् गच्छतां पक्षादी-
नाम् । यद्वा, अध्वा मार्गो विद्यतेऽस्मिन् मेघादीनाम् । रो-
त्वर्थीयः । यद्वा, ध्वरतिर्हिंसाकर्मा (निघ० २, १८),
प्रतिषेधः । अध्वत्तं व्यं न हिंस्यमित्यर्थः । नञ्पूर्वात् ध्वरतेः
पुंसि संज्ञायां घः प्रायेण (२, ३, ११८)—इति घः । “शिशू-
लीलन्तौ परि यातो अध्वरम् (ऋ० सं० ८, ३, २३, ३)” —इति
नगमः । ‘अध्वरं यज्ञम्’ —इति स्कन्दस्वामी व्याख्याति, तदा
नगमोऽन्वेषणीयः ॥

इति षोडशान्तरिक्षनामानि ॥ ३ ॥

खः (१) । पृश्निः (२) । नाकः (३) । गौः (४) ।
विष्टप् (५) । नभः (६) । इति षट् साधारणानि
॥ ४ ॥

स्वरादीनि षट् तु भाष्यकारेण स्कन्दस्वामिना च कृत-
व्याख्यानानीति नाम्नाभिरत्रोच्यन्ते ॥ ४ ॥

खेदयः (१) । किरणाः (२) । गावः (३) ।
रश्मयः (४) । अभौशवः (५) । दौधितयः (६) ।
गभस्तयः (७) । वनम् (८) । छुस्त्राः (९) ।
वसवः (१०) । मरूचिपाः (११) । मयूखाः
(१२) । सप्तज्ज्वरयः (१३) । साध्याः (१४) ।
सुपर्णाः (१५) । इति पञ्चदश रश्मिनामानि ॥ ५ ॥

(१) खेदयः । 'तेषामादितः साधारणानि पञ्चाश्वर-
श्मिभिः (नि २, १५)'—इत्युक्तेः पूर्वमादित्यरश्मिनामानन्त-
रमश्वरश्मीनाञ्च निवेचनं प्रदर्श्यते । 'खेद दैन्ये' दिवादिः
हृधादिश्च आत्मनपदी, 'खेद परिघाते तुदादिर्मुचादिः पर-
स्मैपदी । 'अकर्त्तरि च कारकं सञ्ज्ञायाम् (३, ३, १८)'—
इति घञ् । खेद्यते खित्तं वाऽनया, लोको घमेकाले, अश्वो
बन्धनकाले । यद्वा, परिहन्यन्तं मर्वतां हिंस्यन्ते अनया
लोक आदित्यं न, अश्वो बन्धनकाले । यद्वा ; अनेकार्थत्वात्
धातूनां खेदिः खेदनं वर्त्तते । तथाच 'खेदनं क्खेदनम्—
इति माधवः । अस्मात् पचाद्यचि (३, १, १३, ४) खेदति
किर्नन्ति नागयति तमः । तथाहि 'दोपस्खिन्नः—इत्यादौ
किदिर्नागने दृष्टः, घञि क्खेद्यतेऽश्वोऽनयात् खेदा अश्व-
रश्मिः । हनीयैकवचनान्तस्य पाठा यथादृष्टः । "खेदेया
त्रिवृता द्विवः (ऋ० सं० ६, ५, १५, ३)"—इत्यश्वरश्मेर्निगमः,
आदित्यरश्मेरन्वेषणीयः ॥

(२) किरणाः । 'कृ वृक्षेपे तुदादिः (प०), 'कृञ् हिंसा-
याम्' क्रादिः (प०) । 'कृण्वृजिर्मन्दनिधाज्भ्यः क्यः (उ०
२, ७६)'—इति क्य-प्रथयः । किरन्ति तापम्, एकत्रोष्णान्,
इतरत्र बन्धनम् । कोर्यन्तं वा, आदित्यं न दिङ्मुखेषु, अश्व-
बालेनाश्वघ्नीवादिषु । यद्वा, कृण्वन्ति हिंसन्ति तमः, हिंस्य-
न्त एभिरश्वकिरणाः । "भिया हल्हामः किरणा नैजन् (ऋ०
सं० १, ५, ४, १)"—इति निगमः आदित्यरश्मेः । "रेणं रेरेहत्
किरणं ददृशान् (ऋ० सं० ३, ७, १२, १)"—इत्यश्वरश्मेः ॥

(३) गावः । व्याख्यातः पृथिवीनामसु (१, १) । गच्छन्ति
मर्वतस्तमो विहन्तुं, भौमं रमं वा हन्तुं गीयन्ते स्तूयन्ते
स्वाभिमतसाधनाद् यजमानैरश्वपालैश्च । "यत्र गावो भूरि-

शृङ्गा अयामः (ऋ० सं० २, २, २४, ६)”—“को अद्य युङ्क्ते धुरिगा ऋतस्य (१, ६, ८, १)”—इति आदित्यरश्मेर्निगमौ ।
अश्वरश्मेरन्वेषणीयः ॥

(४) रश्मयः । ‘रशिर्यमनार्थो धातुः (मौ०)’ । ‘नियो-
मिः (उ० ४, ४३)’—इति विधीयमानो मिप्रत्ययो बाहुल-
काद् भवति । रशना रश्मिरिति कतिप्रयप्रयोगविषय एवायं
रशिः, भरत्यादिवत्, न सर्वत्र, बन्धनप्रतीतिः । बध्नन्त्युदक-
मथवा बध्यते तैरुदकमश्वो वा । यद्वा, ‘अशू व्याप्ती (स्वा०
आ०)’ । ‘अशेरश च (उ० ४, ४६)’—इति मि-प्रत्ययो रशा-
देशश्च । अश्रुवर्त सर्वं जगत् अश्वग्रीवादि वा रश्मयः । “सूर्यो-
स्येव रश्मयो द्रावयित्तवो” (ऋ० सं० ७, २, २२, १)”—
“विरश्मयोजनां अनु (ऋ० सं० १, ४, ७, ३)”—इति आदि-
त्यरश्मेर्निगमौ । “मनः पश्चादनु यच्छन्ति रश्मयः (ऋ० सं०
५, १, २०, १)”—“तं रश्मिभिस्तृक्काभिः सुखादयः (ऋ०
सं० १, ६, १३, ६)”—इति चाश्वरश्मेः ॥

(५) अभोगवः । अभिपूर्वात् ‘अशू व्याप्ती (स्वा० आ०)’—
इत्यस्मात् ‘भृमृशौतृचरित्तरितनिर्धानिमममजिभ्य उः (उ०
१, ७)’—इति उप्रत्ययो बाहुलकाद् भवति धात्ववयवस्याका-
रस्येकारश्च । जम् । अभि व्याप्नुवन्ति जगदश्वग्रीवां वा । यद्वा,
अभिपूर्वात् ‘ईश ऐश्वर्यं (अदा० आ०)’—इत्यस्मात् पूर्ववद-
प्रत्ययः । ईष्टे सूर्यस्तमोऽपहन्तुमेभिः, अश्वपालोऽश्वं बहुम् ।
“अभोगूनां महिमानं पनायत् (ऋ० सं० ५, १, २०, १)”—
इत्यश्वरश्मेर्निगमः । आदित्यरश्मेरन्वेषणीयः ॥

(६) दीधितयः । एतदादीन्यादित्यरश्मिनामान्येव ।
‘दीधिङ् दीप्तिदेवनयोः (अदा० आ०)’ ‘क्लिच्क्ती च संज्ञा-
याम् (३, ३, १७४)’—इति क्लिचि पृषोदरादित्वादेश (६-३,

१०६) यथाकथञ्चिद्रूपसिद्धिरुच्येया । धीयन्ते विधीयन्ते प्रेष्यन्ते रसाहरणादिकर्मस्वादित्येन, धार्यन्ते वा वर्षार्थमुदकमभिरादित्येन तथा । ‘अथास्य कर्म रसादानं रश्मिभिश्च रसधारणम् (५, १०)’—इति निरुक्तम् । ‘न वा स घृतं गर्भं भास्करस्य गभस्तिभिः । पीत्वा रसं समुद्राणां द्यौः प्रसूते रसायनम्’—इति श्रीरामायणम् । “शुचीदयन्दौधितिमुक्थशासुः (ऋ० मं० ३, ४, १६, १)”—इति निगमः । ‘दोधितिं रश्मि-
त्यर्थः’—इति (१६, ६६) वाजसनेयभाष्यकृदुवटोऽभाषयत् ॥

(७) गभस्तयः । गो-शब्दपूर्वादन्तर्णीतण्यर्थात् ‘भम भक्षणदीप्त्योः (चु० प०)’—इत्यस्मात् पूर्ववत् क्तिचीडभावे च पृषोदरादित्वात् गो-शब्दस्याकारान्तादेशः । गां भूमिश्च भामयन्ति दीपयन्ति । यद्वा, गवि संसर्गं दीप्यते । यद्वा, बभस्तिरत्तिकर्मा (निघ० २, ८०) । गामुदकं भौमरसलक्षणं बभसति अदन्ति । यद्वा, ‘भसिर्गट् च’—इति भोज-सूत्रेण तिप्रत्ययः धातोर्गडागमश्च, बभसति दीप्यन्ते इति गभस्तयः । ‘गृहेर्गभस्तिः’—इति माधवः । तदा पूर्वसूत्रेण तिप्रत्यये धातोर्गुगमः, ‘हृप्रहोर्भश्छन्दसि (सि० कौ० वै० ३ आ०)’—इति निर्वाहः, गृह्णन्ति भौमं रसम् । “गभस्तिपूतो नृभि-
रद्विभिः सुतो (ऋ० सं० ७, ३, १८, ४)”—“वृष्णां अ० गु०भ्यां गभस्तिपूतः (य० वा० सं० ७, १)”—इति च निगमौ ॥

(८) वनम् । ‘वन षण सभक्तौ’ भूवादिः परस्मैपदी । ‘पुंसि सञ्ज्ञायां घः (३, ३, ११८)’ । वन्यते सेव्यते शीतादि-
निवारणाय । अथवा वनतिर्हिंसार्थः (भू० प०) । वन्यते हिंस्रतेऽनेन तमः । यद्वा, ‘वनु याचने’ तनादिरात्मनेभाषा । वन्यते याच्यते वृष्टिप्रदानाय । यद्वा, ‘वन शब्दे’ भूवादिः परस्मैपदी । वन्यते शब्दयते स्तूयते स्तोतृभिः । “श्वभू

राजा वरुणो वनस्य (ऋ० सं० १, २, १४, २)”—इति निगमः । ‘वननीयस्य तेजसः’—इति माधवः ॥

(८) उम्नाः । ‘वस निवासे (भू० प०)’ । ‘स्फायितश्चि-
वश्चि (उ० २, १२)’—इत्यादिना रक्, अदादित्वात् सम्प्र-
सारणं बाहुलकात्, ‘शामिवसिघसीनाश्च (८, ३, ६०)’—इति
षत्वाभावः । वसन्त्येषु परतेजः वसन्त्येषु रसाः इति वा ।
यद्वा, उत्पूर्वात् ‘सु गतौ (भू० प०)’—इत्यस्मात् ‘उपसर्गे च
सञ्ज्ञायाम् (३, २, ८८)’—इति जनेर्विधीयमानो उपत्ययो
बाहुलकाद् भवति, उदोऽन्तलोपश्च । उत्सवन्ति एभ्यो
रसाः । “उम्ना इव स्वस्तराणि (ऋ० सं० १, १, ६, २)”—इति
निगमः ॥

(१०) वसवः । ‘वस निवासे (भू० प०)’, ‘वस आच्छादने
(अदा० आ०)’ । “शृस्वस्त्रिह्रितप्यसिवसिह्रिनिक्लिदिबन्धिम-
निभ्यश्च (उ० १, १०)’—इति उ-प्रत्ययः । वसन्ति लोकेषु,
वसन्त्यत्र रसाः, वसत्यत्र परं तेजः, आच्छादयति वा लोकान्
वृष्ट्या, विवासयति वा तमः । ‘बहुलमन्यत्रापि सञ्ज्ञाच्छ-
न्दसोः (६, ४, ५१ वा०)’—इति णिलुक् । वासयितारो वा
लोकानां वृष्ट्यादिप्रदानेन । “ज्मया अत्र वसवो रन्त देवाः
(ऋ० सं० ५, ४, ६, ३)”—“मुगावो देवाः सदेना अकर्म य
आजग्मः सर्वनमिदं जुषाणाः । जज्ञिवांसः पपिवांसश्च विश्वस्मै
धत्त वसवो वसूनि (य० वा० सं० ८, १८)”—“हिङ्गुत्वती वसु-
पत्नी वसूनाम् (ऋ० सं० २, ३, १८, २)”—इति च निगमाः ॥

(११) मरीचिपाः । ‘सृङ् प्राणत्यागे (तु० आ०)’ । ‘सृक्-
षिभ्यामीचिः (उ० ४, ७०)’—इति ईचिः प्रत्ययः । म्रियते
तमोऽस्मिन्निति मरीचिः रश्मिः । अत्र मरीचिशब्देन मरी-
चिमान् सूर्य उच्यते, मत्वर्थीयस्य लुक् साहचर्याद् भाव्यते,

मरीचिमत्सूर्यमण्डलं पान्ति मरीचिपाः, 'आतोऽनुपसर्गे कः
(३, २, ३)' । "देवेभ्यस्त्वा मरीचिपेभ्यः (य० वा० सं० ७,
३)"—इति निगमः ॥

(१२) मयूखाः । 'डु मिञ् प्रक्षेपणे (स्वा० उ०)' । अस्मात्
'मुङ्खः खो डयूट् च (उ० ४, २२)'—इति विधीयमानः ख-
प्रत्ययो बाहुलकाद् भवति, डयूडागमस्य प्रत्ययस्य बाहुलका-
देव । मित्वन्ति तमः मयूखाः । खप्रत्ययाधिकारि 'मये-
रूट् च'—इति श्रीभोजदेवः । मयतिर्गत्यर्थः (भू० आ०) ।
गच्छन्ति सर्वलोकेषु मयूखाः । "टाधयं पृथिवी मभिते ।
मयूखैः (ऋ० सं० ५, ६, २४, ३)"—"इमे मयूखा उपसेदुरु-
सदः (ऋ० सं० ८, ७, १८, २)"—इति च निगमौ ॥

(१३) सप्तऋषयः । 'सप्त सप्ता सङ्ख्या (निरु० ४, २६)'—
इत्युक्तेः सपेर्गत्यर्थात् 'सप्यशूभ्यां तुट् च उ० १, १५५'—
इति सपेर्विधीयमानः कनिन् प्रत्ययस्तुडागमस्य बाहुलकाद्
भवति ऋकारस्याकारस्य । षड्भ्यः सकाशात् सप्ता सङ्ख्या
सप्त । 'ऋष गतो (तु० प०)' अनेकार्थत्वाद्वातूनां दर्शनार्थः ।
'इगुपधात् (उ० ४, ११६)'—इति इन् प्रत्ययः । ऋषयः
द्रष्टारः । सप्तसङ्ख्याकाश्च ते ऋषयो द्रष्टारश्च त्रैलोक्यस्येति
सप्तऋषयः । 'ऋत्यकः (६, १, १२८)'—इति प्रकृतिभावः ।
"सप्त युञ्जन्ति रथमकचक्रम् (ऋ० सं० २, ३, १४, २)"—
इत्यत्र 'सप्त आदित्यरश्मयः (४, २६)'—इति वदन्ति नैरुक्ताः ।
यद्वा, 'षप समवाये (भू० प०)', 'सप्यशूभ्यां तुट् च (उ० १,
१५५)'—इति कनिन् प्रत्ययस्तुडागमस्य । समवेताः सप्त,
ऋषिरपि गत्यर्थ एव प्रत्ययः । समवेता गच्छन्ति दिक्षु खानि
सप्तर्षयः । "यत्रा सप्त ऋषीन् पुर एकमाहुः (ऋ० सं० ८, ३,
१७, २)"—"सप्त ऋषयः प्रतिहिताः शरीरं (य० वा० सं०,

४, ५५)”—“अत्रासत् ऋषयः मत्त माकम् (अथ० सं० १०, २६, ८)”—इति निगमाः ॥

(१४) साध्याः । ‘राध साध संसिद्धौ (स्वा० दि० प०)’ । ‘ऋहलोष्यत् (३, १, १२४)’—इति ख्यत् प्रत्ययः, ‘कृत्यल्युटो बहुलम् (३, ४, ११३)’—इति कर्त्तरि भवति । ‘रसाहरणादिकं स्वव्यापारं साधुवन्ति संमिदं कुर्वन्ति’—इति स्कन्द-स्वामी । ‘साध्यन्ते आराध्यन्ते साध्याः’—इति चौरस्वामी, अत्र यथाप्राप्ता ख्यत् । “यत्र पूर्वं साध्याः सन्ति देवाः (ऋ० सं० २, ३, २३, ४)”—इति निगमः ॥

(१५) सुपर्णाः । सूप्सृष्टात् ‘पृ पालनपूरणयोः (जु० क्त्रा० पू० प०)’—इत्यस्मात् ‘धापृवस्यस्यज्यातिभ्यो नः (उ० ३, ६)’—इति नप्रत्ययः । ‘पर्णं पततः पृणातेः प्रीणातेः वा’—इत्यष्टादशाध्यायदृष्टत्वात् पत्-धातोः बाहुलकात् नप्रत्ययः तकारस्य रफादेशश्च । प्रीणातेरौकारस्य अकारादेशः स च पकारात् परः । शोभनं पृणन्ति पालयन्ति जगत् शीतादिनिवारणात्, अथवा पृरयन्ति वा वृष्ट्या, शोभनं पतनं गमनमेषामिति वा, सुष्ठु प्रीणन्ति तर्पयन्ति जगत् वर्षप्रदानेनेति वा सुपर्णः । यद्वा, सुमत्वर्थः, भावे च न प्रत्ययः । पतनादिमन्तः सुपर्णाः । तथाच—‘बृहद्देम विदथे सुवीराः (ऋ० सं० २, ६, ६, ६)’—इत्यत्र ‘वीरवन्तः कल्याणवीरा वा (निरु० १, ७)’ । अष्टादशाध्याये च ‘सुपर्णं विप्राः (ऋ० सं० ८, ६, १६, ५)’—इत्यत्र ‘पर्णवन्तं कल्याणपर्णं वा’—इति चेति सुमत्वर्थे बहुशो दृष्टः । “यत्रा सुपर्णा अमृतस्य भागम् (ऋ० सं० २, ३, १८, १)”—“वयः सुपर्णा उप सेदुरिन्द्रम् (ऋ० सं० ८, ३, ४, ६)”—इति च निगमौ ॥ रक्षिणां प्रायो बहुवचनान्तत्वेन दृष्टत्वात् रक्षिणामाभि-

प्रायेण बहुवचनान्तानि पठितानि । एवं दिङ्नामस्वपि
द्रष्टव्यम् ॥

इति पञ्चदश रश्मिनामानि ॥ ५ ॥

आताः(१) । आशाः(२) । उपराः(३) ।
आषाः(४) । काषाः(५) । व्योम(६) । ककुभः
(७) । हरितः(८) । इत्यष्टौ दिङ्नामानि ॥६॥

(१) आताः । आङ्पूर्वादततेर्गतिकर्मणः (भू० प०)
'अकर्त्तरि च कारके (३, ३, १८)'—इति घञ् । आभिमु-
ख्येन गम्यन्ते प्राणिभिस्तं तं कार्यं प्रति । यद्वा, आङ्पूर्वात्
तनोते: 'उपमर्गं च मञ्ज्ञायाम् (३, २, ८८)'—इति जनेर्वि-
धीयमानो ङप्रत्ययो बहुलवचनाद् भवति । आतताः आताः ।
“ऋञ्जन्त्याताः सुमम्श्रामः (ऋ० मं० ३, ३, ७, ६)” —“उटातै-
र्जिहते बहुहारो (ऋ० मं० ६, ७, २४, ५)” —इति निगमौ ॥

(२) आशाः । आङ्पूर्वात् 'शदृल् शातर्न (भू० प०)' -
इत्ययमत्र गत्यर्थः, अनेकार्थत्वाद्वातृनाम् । पूर्ववडः । तं
तमर्थं प्रत्यागमनात् । यद्वा, आ इत्येषोऽभीत्यस्यार्थे वर्त्तते ।
'अशू व्याप्तौ (स्वा० आ०)' —इत्यस्मात् घञि रूपम् । आशा
उपदिशा भवन्त्यभ्यशनात् परस्परदिभिः संव्याप्तेः । 'आ
अश्रुवते आशाः'—इति क्षीरस्वामी । अत्र पचाद्यच् (३, १,
१३४) । “इन्द्र आशाभ्यस्परि (ऋ० सं० २, ८, ८, २)” —
इति निगमः ॥

(३) उपराः । उपरमन्ते आस्त्रभाणि प्राणिनो वा स्व-
स्वव्यापारेभ्यः । पूर्ववत् डः । “उपपृष्टे यदुपरा अपिन्वन्
(ऋ० सं० १, ५, २, १)” —इति निगमः । “तमस्व पृष्टमुप-

एतु धौमहि (ऋ० सं० २, १, १२, ५)”—इत्यत्र दिग्वाची न वेति चिन्त्यम् ॥

(४) आष्ठाः । आङ्पूर्वात् तिष्ठतेः (भू० प०) धातोर्घञर्थे कविधानम् । ‘स्यान्नागापाव्यधिहिनियुध्यर्थम् (३, ३, १८म० भा०)’—इति कप्रत्ययः । सुषामादित्वात् (८, ३, ८८) षत्वम् । आ समन्तात् स्थीयते आभिः । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(५) काष्ठाः । ‘काष्ठा दिशो भवन्ति (निरु० २, १५)’—इत्यत्र स्कन्दस्वामी —‘क्रान्त्वा सर्वमतौत्य स्थिताः आकाशवद् व्यतिरेकपक्षे । अव्यतिरेकेऽपि त एव शब्दादयः सर्वत्र सन्ति संस्थिताश्चेति । उपदिशोऽप्येवमेव । व्यतिरेकेऽपि इतरंतरापेक्षया परत्वापरत्ववत् सर्वत्र व्यवहारोऽस्तित्वमिति’ । क्रान्त्वा-शब्दात् पूर्वाङ्गे स्थिताशब्दादुत्तरार्द्धमित्यर्थः । पृषोदरादिः । वैयाकरणपक्षे तु ‘काश्च दौप्तौ (भू० आ०)’ । ‘हनिकुषिनीगमिकाशिभ्यः क्थन् (उ० २, २)’—इति क्थन् प्रत्ययः । ‘तितु-वतथसिसुसरकमेषु च (७, २, ८)’—इति इङ्भावः । काशन्ते दौप्यन्ते काष्ठाः “नरस्त्वां काष्ठास्त्वन्तः (ऋ० सं० ४, ७, २७, १)”—इति निगमः ॥

(६) व्योम । व्याख्यातमन्तरिक्षनामसु (३) । स एवार्थोऽत्रापि । परिवीता वायुना । ‘पर्वमानो ह्रित आ विवेश (ऋ० सं० ६, ७, ८, ४),—इति श्रुतिः । यद्वा, विविधमोममन्त्रमस्मिन् विद्यत इति व्योम । ‘ओमानमापो मानुषीरमृतम् (ऋ० सं० ४, ८, ८, २)’—इत्यत्र ‘अञ्जेर्वा ओमन्’—इति माधवः । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(७) ककुभः । ‘ककुभ्राति विस्तारयतीति ककुप्’—इति क्षीरस्वामी । ‘ककुप् कुमेरुच्छयार्थात् उच्छ्रिता इव हि दिशो वृक्षाणेषूपलभ्यमानाः’—इति माधवः । केन प्रजाप-

तिना विस्तारिता इति वा । सर्वत्र 'क्विप्प्रचिप्रच्छायतस्तु
(३, २, १७८ वा०)'—इत्यत्र 'प्राक् प्रत्ययनिर्देशादिष्टमिडिः
(म० भा०)'—इत्युक्तेः क्विपि पृषोदरादित्वाच्च रूपमिडिः ।
“यः ककुभो^१ निधारयः (ऋ० सं० ६, ३, २६, ४)”—इति
निगमः ॥

(८) हरितः । ‘हृज् हरणे’ भृवादिः (उ०), ‘हृ प्रमह्य
करणे’ जुहोत्यादिः (प०) । ‘हृष्टर्कहिपुषिभ्यः हृष्ट्याभ्यामि-
तन् । उ० ३, ८०’—इति इति । हरन्ति जहति वा आसु
स्थिताश्चागादयो धनादिकम् । ‘हरन्त्याभिः’—इति क्षीर-
स्वामी । “पवमानो हृरित् आ विवेश (ऋ० सं० ६, ७, ८,
३)”—इति निगमः ॥ ‘वायुं पवमानो दिशो हरित
आविष्टे’—इत्युपनिषत् (ऐ० आ० २, १) ॥

इत्यर्था टिङ्नामानि ॥ ६ ॥

श्यावौ^१(१) । क्षपा^२(२) । शर्वरौ^३(३) ।
अक्तुः^४(४) । ऊर्ष्या^५(५) । राय्या^६(६) । यय्या^७(७) ।
नय्या^८(८) । दोषा^९(९) । नक्ता^{१०}(१०) । तमः^{११}(११) ।
रजः^{१२}(१२) । असिक्तो^{१३}(१३) । पयस्वतो^{१४}(१४) ।
तमस्वतौ^{१५}(१५) । घृताचौ^{१६}(१६) । शिरिणा^{१७}(१७) ।
मोको^{१८}(१८) । शोको^{१९}(१९) । ऊर्ध्वः^{२०}(२०) । पयः
(२१) । हिमा^{२२}(२२) । वखौ^{२३}(२३) । इति त्रयो-
विंशतीराचिनामानि ॥ ७ ॥

(१) श्यावी । ‘श्यैङ् गतौ (भू० आ०)’ । ‘इण्शीभ्यां
वन् (उ० १, १५०)’—इति विधीयमानो वन्प्रत्ययो बाहुल-

कात् भवति । श्यायते गच्छति स्वाश्रयमिति । श्यावो धूमराकृणा वर्णः, तमः सभ्यादिवन्धात् श्याववर्णा रात्रिः श्यावी, 'अन्यतो ङीप् (४, १, ४०) । “श्यावौ^१ च यदरु^१षी च स्वसारौ (ऋ० सं० ३, ३, ३०, १)” —इति निगमः ॥

(२) क्षपा । ‘क्षप्यते सूर्यचारेण क्षपा’—इति क्षीर-स्वामी । ‘क्षप् प्रेरणे’, ‘क्षपि क्षान्त्याम्’—इति कथादिषु पठितोऽपि बहुलमतन्निदर्शनमित्यस्योदाहरणत्वेन धातुवृत्तौ पठ्यते । ‘क्षपेः क्षपयन्ति क्षान्त्यां प्रेरणे क्षपयेत्’—इति टैवम् । ‘क्षपः क्षपयतेनिगा’—इति च माधवः । क्षपा-शब्दोऽन्तो-दात्तो रात्रिनाम, आद्युदात्तस्तु क्षपणवचनः । “नृणां नय्यो नृतमः क्षपावान् (ऋ० सं० ७, ७, २२, १)” —इति निगमः । “त्वमिदंक्षि क्षपावान् (ऋ० सं० ६, ५, ११, २)” —इति क्षप-णवचनः ॥

(३) श्वरो । ‘शृ हिंसायाम् (क्रा० प०)’ । ‘ऋगृशृ-वृज्वृतिभ्यः प्वरच् (उ० २, ११४)’ । टित्त्वात् (४, १, १५) ङीप् । शृणाति चेष्टाम्, रात्री हि स्वस्वव्यापारिभ्यः उपर-मन्ते प्राणिनः, शोय्यन्तं वास्यां प्राणिनो नक्तच्चरैः । “अति^१ प्कन्दन्ति श्वरोः (ऋ० सं० ४, ३, ८, ३)” —इति निगमः ॥

(४) अक्तुः । ‘अञ्जु व्यक्तिस्त्रक्षणकान्तिगतिषु (रु० प०)’ । ‘पः कित्त्व (उ० १, ६८)’ —इति विधीयमानः तुप्रत्ययः कित्त्वञ्च बाहुलकाद् भवति । ‘पाञ्चनृभ्यः क्तुः’—इति क्तुरिति श्रीभो-जदेवः । ‘अनिदिताम् (६, ४, २४)’ —इति नलोपः । अज्यते मिच्यतेऽस्यामवश्यायेन जगत्, गच्छति वा प्रतिदिनम् अक्तुः । “विशामक्तोरुषसः पर्वह^१ता (ऋ० सं० ५, ४, ६, २)” —इति निगमः ॥

(५) ऊर्ष्या । ‘ऊर्णुञ् आच्छादने (अदा० उ०)’ । ‘ऊर्णो-

तेर्ललोपश्च (उ० १, २८)'—इति मिप्रत्ययः—इति केचित् । 'अर्त्तैरुच्च (उ० ४, ४४)'—इति मि-प्रत्ययः—इति कमलनयनः । ऊर्मिः तमःसङ्घातः, आच्छादकत्वात् लोकस्य । तमर्हति (५, १, ६३), 'ऊन्दसि च (५, १, ६७)'—इति यत् प्रत्ययः । “इन्द्राय नक्तमूर्त्याः सुगर्चः (ऋ० सं० ६, ६, ३२, १)”—इति निगमः ॥

(६) राम्या । 'रमु क्रीडायाम् (भू० आ०)' । अन्तर्णी-
तण्यर्थात् प्रोपार्थविशिष्टादस्मात् 'काल्यल्युटो बहुलम् (३, ३, ११३)'—इति बहुलवचनात् 'पौरदुपधात् (३, १, ८८)'—
इति यतं बाधित्वा 'ऋहलोण्यत् (३, १, १२४)' भवति, 'अचो-
ज्जिति (७, २, ११५)'—इति वृद्धिः । प्ररमयति भूतानि
नक्तञ्चराणि, उपरमयति दिवाचराणि स्वव्यापारिभ्यः । माघ-
वस्तु सर्वभूतानि रमयति । तथाच कांक्षीतकिः—'ये वै के
चानन्दा अन्नं पाने मिथुने रात्र्या एव ते सन्तता अवच्छिन्नाः
क्रियन्ते, तेषां रात्रिः कारोतरः'—इति । 'अधोरामः सावित्रः
(य० वा० सं० २८, ५८)'—इत्यत्र 'श्वेतः कृष्णोदरः'—इति
भाष्यम् । 'रामश्चारो सितेऽसिते'—इति वैजयन्ती । तस्मा-
द्रामशब्दः कृष्णपर्यायः । स्वाश्रये रमते रामः 'ज्वलिति कस-
न्तं भ्यां णः (३, १, १४०)' । 'तदर्हति (५, १, ६३)', 'ऊन्दसि
च (५, १, ६७)'—इति यत् । 'अहश्च कृष्णमहरर्जुनं च (ऋ०
सं० ४, ५, ११, १)'—इति श्रुतिः । यद्वा, रमणं
रामः । भावे घञ् (३, ३, १८) । स्त्रीभिः सह क्रीडा रामः ।
'तत्र साधुः (४, ४, ८८)'—इति यत् । “सद्धान उषसो
राम्या षणु (ऋ० सं० २, ५, २१, ३)”—इति, “आविर्धेना
अकृणोद्राम्याणाम् (ऋ० सं० ३, २, १५, ३)”—इति च
निगमौ ॥

(७) यस्या । ‘यम उपरमे (भू० प०)’ । ‘अन्नगादबद्ध (उ० ४, १०८)’—इति यक्प्रत्ययान्तो निपात्यते । उपरमयति प्राणिनां चेष्टाः । अथवा ‘गदमदचरयमच्चानुपसर्गे (३, १, १००)’—इति यत् कर्त्तरि बाहुल्येन । यद्वा, यमनीया उपरमयितव्या आदित्यचारेणेति यथाप्राप्तो यत् निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(८) नस्या । (९) दोषा । (१०) नक्ता । (११) तमः । (१२) रजः । (१३) असिक्तौ ॥

(१४) पयस्वती । पयोऽस्या अस्तीति । ‘अस्मायामिधाम्नजो विनिः (५, २, १२१)’ । ‘बहुलं हृन्दसि (५, २, १२२)’—इत्युक्तेर्मतुपि वस्त्रे च ‘उगितश्च (४, १, ६)’—इति ङोप् । ‘तसौ मत्वर्थे (१, ४, १८)’—इति भसञ्ज्ञाविधानात् कृत्वं न भवति । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(१५) तमस्वती । ताम्यन्यनेनेति (दि० प०) तमोऽन्वकारं तेन तद्वती । पूर्ववत् प्रकृत्या । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(१६) घृताक्षी । ‘घृ चरणदीप्त्योः (चु० प०)’ । ‘गृ घृ सेचने (भू० प०)’ । ‘अस्त्रिघृषिभ्यः क्तः (उ० ३, ८६)’ । सेचयत्यनेन भूमिं पर्जन्यः, चरति मेघात् दीप्तं वा स्वेन तेजसा देवतात्वादिति घृतमत्रावश्यायलक्षणं जलम्, तदश्चति । ‘ऋत्विग्दधृक्स्त्रिगुणिगक्षुबुजिक्रुञ्चाश्च (३, २, ५८)’—इति अश्चतेर्गत्यर्थात् (भू० प०) क्तिनि ‘अनिदिताम् (६, ४, २४)’—इति नलोपे, ‘अचः (६, ४, १३८)’—इत्यकारलोपे, ‘क्षी (६, ३, १३८)’—इति दीर्घे, ‘अश्चतेषोपसङ्गानम् (४, १, ६वा०)’—इति ङोप्, घृताक्षीति । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(१७) शिरिषा । शोष्ठः (अदा० आ०) अन्तर्णीतस्थर्थात् ‘बहुलमन्यत्रापि (उ० २, ४६)’—इति इनच्प्रत्यये रुडागमोधातोर्ङ्स्त्वय । शाययति प्राणिनः शिरिषा । शाययेति शेषेति

माधवः । “शिरिणायां चिदृक्त्वा नामहोभिः (ऋ० सं० २, ६, २, ३)” — इति निगमः ॥

(१८) मोकी । ‘मुच्ल मोक्षणे (तु० उ०)’ । ‘इन् सर्व-
धातुभ्यः (उ० ४, ११४), — इति इनि बाहुलकात् कुत्वम् ।
‘कृदिकारादक्तिनः (४, १, ४५ वा०)’ — इति डीप् । मुञ्चत्य-
स्यामवश्यायं मध्यमः, मुञ्चन्ति प्राणिनः स्वस्वव्यापारात्
मोक् । तदस्यामस्तीति ‘छन्दमोवनिर्णयौ च (५, २, १२२ वा०)
— इति मत्वर्थीय ईकारप्रत्ययः, व्यत्ययेन (३, १, ८५) हल्-
ङादिलोपः (६, १, ६८) । “अनुवृत्तं सवितुर्मोक्ष्यागात्
ऋ० सं० २, ८, २, ३)” — इति निगमः ॥

(१९) शोकी । ‘शुच् शोके (भृ० प०)’, ज्वलति-
कर्मा (निघ० १, १७) वा । पूर्ववत् प्रक्रिया । शोचन्त्यस्यां
विरहिणः, शोकस्तेजोऽस्या अस्तीति वा, ‘अग्निना वै तेजसा
रात्रिस्तेजस्वती’ — इति ब्राह्मणम् । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(२०) ऊधः । रात्रिनाम-निर्वचनार्थप्रमिदं तावदुच्यते ।
गौरुध उद्धृततरं भवति प्रसवकाले अङ्गान्तरभ्य उच्छ्रिततरं
भवति । यद्वा, उपोन्नद्धमुपरि सृष्टमूर्द्धमिव केनचित् । तत्
संहं रमानुप्रदानमामान्याद् रात्रिरप्युध उच्यते । यद्वा, ‘उन्दी
क्लं दने (रु० प०) । असुनि (उ० ४, १८४), बाहुलकान्नलोपे
दकारस्य धत्वे दीर्घं च रूपम् । उनत्यवश्यायेन भूतानि ।
‘उनत्युधः’ — इति चौरस्वामी । “यो अस्मै प्रंस उत वा य
ऊधनि (ऋ० सं० ४, २, ३, ३)” — “ऊधर्न नग्ना जरन्ते (ऋ०
सं० ५, ७, १८, १२)” — इति च निगमौ । ऊधनीत्यत्र छान्द-
सत्वादनङ् (५, ४, १३१, — १४२) ॥

(२१) पयः । व्याख्यातं पयस्वतीत्यत्र, मत्वर्थीयस्य लुक् ।
निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(२२) हिमा । ‘हन्तेर्हि च (उ० १, १४४)’—इति मक्-
प्रत्ययो हिरादेशश्च । हन्ति (अदा० प०) पद्मानीति हिमम्,
अर्शआदित्वादच् (५, २, १२७) । “शं भानुना शं हिमा शं
घृणेन (ऋ० सं० ७, ८, १३, ४)”—इति निगमः ॥

(२३) वस्वी । ‘वस आच्छादने (अदा० आ०)’ । ‘मृस्त्र-
स्त्रिह्रिष्यमिवमि (उ० १, १०)’—इति उ-प्रत्ययः । वस्ते
आच्छादयते लोकमिति अवश्यायस्तमो वा, तद्वती वसुः ।
‘कृन्दसीवनिषौ च (५, २, १२२ वा०)’—इति ईकारः, ‘वृषा-
दीनाञ्च (६, १, १०२)’—इत्याद्युदात्तत्वम् । यद्वा, प्रशस्य-
वचनाद् वसुशब्दात् ‘वीतो गुणवचनात् (४, १, ४४)’—इति
डोष्, सर्वभूतरमणत्वाद्वात्राः प्राशस्यम् । निगमोऽन्वेष-
णीयः ॥

इति त्रयोविंशतीरात्रिनामानि ॥ ७ ॥

विभावरौ^१(१) । सूनरौ^२(२) । भास्वती^३
(३) । ओदतो^४(४) । चित्रामषा^५(५) । अर्जुनी^६
(६) । वाजिनौ^७(७) । वाजिनौवतौ^८(८) । सुम्ना-
वरौ^९(९) । अहना^{१०}(१०) । द्योतना^{११}(११) । श्वेत्या
(१२) । अरुषी^{१३}(१३) । सूनृता^{१४}(१४) । सूनृतावतौ^{१५}
(१५) । सूनृतावरौ^{१६}(१६) । इति षोडशोषोना-
मानि ॥ ८ ॥

(१) विभावरौ । ‘भा दीप्ती (अदा० प०)’ विपूर्वः । ‘आतो
मनिन्क्षनिब्वनिपञ्च (३, २, ७४)’—इति वनिप् । ‘वने
र च (४, १, ७)’—इति डीबुरेफौ । विशेषेण भाति ‘दीप्यन्ते

आदित्यकिरणसम्बन्धात् । “आपुप्रवी^१ विभावरि (ऋ० सं० १, ८, १, ६)” —इति निगमः ॥

(२) सूनरो । शोभना नरा अस्यां सन्ति, मत्वर्थीय ईकारः, व्यत्ययेन इच्छादिसोपः । अथवा बहुव्रीहिः, पिष्यत्वादेराकृतिमत्त्वाद्दीकारः । नराणां प्रसन्नचित्तत्वेन चर्मादिविशिष्टतया तदानीं शोभनत्वम् । तथाच महाकविः —‘पश्चिमाद् यामिनौयामात् प्रसादमिव चेतना’ —इति । यद्वा, सूनरो शोभनं नयति कालम् । ‘नृ नये (क्रा० प०)’ सुपूर्वात् ‘अच इः (उ० ४, १३४),’ ‘कृदिकारादक्तिनः (४, १, ४५ वा०)’ —इति ङोष् । सूनरो सुधना । यद्वा, ‘नृभिर्देवैः समन्विता’ —इति माधवः । ‘अन्येषामपि दृश्यते (६, ३, ११७)’ —इति दीर्घः । व्यत्ययेनावधारणान्नावगच्छते । “ज्योतिष्वङ्गोति सूनरो^१ (ऋ० सं० ५, ६, १, १)” —इति निगमः ॥

(३) भास्वतौ । ‘भास्व दीप्तौ (भू० आ०),’ क्तिप् । भासत इति भास्वः^२ प्रकाशः । भासा, तद्वती भास्वतौ ‘तसौ मत्वर्थे (१, ४, १८)’ —इति भ-सञ्ज्ञया पदकार्यं कृत्वं न भवति भास्वतो । “भास्वतौ नेत्रो सूनृतानाम् (ऋ० सं० १, ८, १, ४)” —इति निगमः ॥

(४) ओदती । ‘उन्दी क्लेदने (रू० प०)’ । उन्दीर्लटः यतरि ‘उन्दीस्वभयया (१, ४, ११७)’ —इति यतुरार्द्धधातुकत्वेन विकरणाभावः, सार्वधातुकत्वात् ‘सार्वधातुकमपित् (१, २, ४)’ —इति ङिङ्द्भावात् ‘अनिदिताम् (६, ४, २४)’ —इति न-ङोपः, व्यत्ययेन गुणः, ‘उगितव (४, १, ६)’ —इति ङोष् । सनत्त्ववशायेन ओदती । “पुदं न वेत्योदती (१, ४, ४, १)” —इति निगमः ।

१ उ न ते शे ति नी
२ अ दि ति क्ति न्

(५) चित्रामघा । ‘चिञ् चयने (स्वा० उ०)’ । ‘अमिचि-
मिमिदिशंसिभ्यः क्तः (उ० ४, १५८)’—इति क्त-प्रत्ययः,
चित्रम् । मंहतिर्दानकर्मा (निघ० ३, २०), घञर्थे कविधा-
नमित्यत्र परिगणनस्योपलक्षणार्थत्वात् कप्रत्यये ‘अनिदिताम्
(६, ४, २४)’—इति न-लोपः, पृषोदरादित्वात् (६, ३, १०८)
घत्वम् । मञ्चते दीयतेऽर्थिभ्यः इति मघं धनम् चित्रमाश्व-
य्यभूतं धनं यस्या इति चित्रामघा, ‘अन्येषामपि दृश्यते (६,
३, १३७)’—इति दीर्घः । “वाजिनीवती सूर्यस्य योषा
चित्रामघा (ऋ० सं० ५, ५, २२, ५)”—इति निगमः ॥

(६) अर्जुनी । ‘अर्ज मर्ज अर्जने (चु० प०)’ । अर्जेर्णि-
लुकि उनन्प्रत्ययः (उ० ३, ५५), अर्जयति । यद्वा, ‘अर्ज
गतिस्थानार्जनेषु (भू० प०)’ । बाहुलकादुनन् । गम्यते
तदर्थिभिः तिष्ठति स्वाश्रये । अर्जुनमिति रूपनाम (निघ०
३, ७), तच्चात्रादित्यग्निमस्वन्धात् श्वेतम्, अर्जुनी श्वेता,
‘अन्यतो ङीप् (४, १, ४०), यद्वा, अर्जुन्यो गावः ता अस्याः
सन्ति बाह्वनत्वे न मत्वर्थीय ईकारः, व्यत्ययेन हल्ङ्यादिलोपः ।
“या गोमतीरुषमः सर्ववीरा (ऋ० सं० १, ८, ४, ३)”—इति
श्रुतिः । “द्विपञ्चतुष्यदर्जुनि (ऋ० सं० १, ४, ६, ३)”—इति
निगमः ॥

(७) वाजिनी । वाज इत्यन्ननाम (निघ० २, ७), वाजो
हविलक्षणमन्नमस्या अस्ति, ‘अत इनिठनौ (५, २, ११५)’—
‘ऋषेभ्यो ङीप् (४, १, ५)’ । यजमानेभ्यो यानि देयान्यन्नानि
तैस्तदतो वा । “वायुविन्द्रश्च चेतयः सुतानां वाजिनोवसू
(ऋ० सं० १, १, ३, ५)”—इति निगमः ॥

(८) वाजिनीवती । वाजो बखं वेगो वा तेन तद्वती
वाजिनी, कासी उपसः स्वभूता तेन तद्वती वाजिनीवती ॥

यद्वा, वाजो हविर्नक्षत्रम् अन्नाद्यस्या अस्तीति वाजिनो याज-
सन्ततिः, तद्वती वाजिनीवती । यद्वा, वाजमघ्नं तद्वती वा
वाजिनो, कासौ अवयवभूतेनाग्नेन तद्वती अन्नं संहतिः, तथा
अन्नसंहत्या तद्वती वाजिनीवती । यद्वा, हवितौ मत्वर्थीयौ
तयोरेकार्येणातितरोमत्वर्थीयः अतिशयेनान्नवतीत्यर्थः 'वाजि-
नीवतीत्वेषा हि सर्वेऽन्नं लभन्ते'—इति माधवः । 'सञ्ज्ञा-
याम् (८, २, ११)'—इति वा 'कन्दसीरः (८, २, १५)',—इति वा
मतुषो वत्वम् । "व्यष्टेभ्यः सुभगे वाजिनी^१वति (ऋ० सं० ६, २,
२२, ३)"—"अस्मभ्यं वाजिनी^१वति (ऋ० सं० ३, ८, ७, ४)"—
इति निगमौ ॥

(८) सुस्नावरी । सुपूर्वात् 'स्ना माने (अदा० प०)'—इत्य-
ज्ञात् 'उपसर्गे च सञ्ज्ञायाम् (३, २, ८८)'—इति जनेर्विधीय-
मानो उपसर्गो बाहुलकाद् भवति । सुष्ठु आस्नायते अभ्यस्यते
इति सुस्त्वं सुखं, तच्च सर्वैः सर्वदा ममेदं भूयादित्यभ्यासेन
प्रार्थ्यते । तथाच—'सुखं सुस्नातेः, प्रज्ञा वै पश्यः सुस्त्रम्,—
इतिमाधवः । तदस्या अस्ति । 'छन्दसीर्वानिपौ च (५, २, १२२
वा०)'—'वनो र च (४, १, ७)'—इति छीब्रौ, 'अन्येषामपि
हृष्यते (६, ३, १३७)'—इति दीर्घः । सुस्नावतीत्यर्थः ।
“सुस्नावरी सूनूता ईरयन्ती (ऋ० सं० १, ८, ३, २)”—इति
निममः ॥

(१०) चङना । 'चङि गतो,' सुवादिरात्मनेपदी, 'चङ
 व्याप्ती,' स्वादिः परस्मैपदी । 'युच् बहुलम् (उ० २, ७४)'—इति
 युच्प्रत्ययः, बहुलवचनात् पूर्वत्र नकारलोपः । ^{अहने} चङ्गुलं गच्छ-
 व्याकामे प्रतिदिनं चयं नृच्छतीति वा । व्याप्नोति स्वभासा
 लोके व्याप्यते वादित्यरश्मिभिः । ^{अहनाहेरुमीगरी-इति, माधवेः।} गृह गृहमहना ग्राह्यम् ।
 (ऋ० सं० २, १, ४, ४)"—इति निगमः ।

(११) द्योतना । अन्तान् द्युत दीप्ती (भू० आ०) — इत्य-
स्मात् 'स्यासन्न्यो युच् (३, ३, १०७)' — इति बाहुलकात्
कर्तरि युच्, 'षेरनिटि (६, ४, ५१)' — इति विलोपः ।
द्योतयति सर्वान् पदार्थान् प्रकाशकत्वात् । यद्वा, केवलात्
'अनुदात्तेतश्च हलादेः (३, ३, १४८)' — इति युच् । द्योतते
स्वयं द्योतना । "सिधासन्तो द्योतना शश्वदाग्रात् (ऋ० सं० २,
१, ४, ४)" — इति निगमः ॥

(१२) श्वेत्या । 'श्विता वर्णे (भू० आ०) । अग्रादित्वात्
(उ० ४, १०८) यक् द्रष्टव्यः । श्वेतते श्वेत्या । 'श्विता वर्णे'
इति वर्णसामान्यं सामर्थ्यात् शुक्लवर्णेऽपि श्वेते पर्यवसितं
द्रष्टव्यम् उच्यते तथा दर्शनात् । "रुद्रहस्ता रुद्रती श्वेत्याग्रात्
(ऋ० सं० १, ८, १, २)" — इति निगमः ॥

(१३) अरुषी । 'ऋ स्र गती' जुहोत्यादिः (प०), 'ऋ
गतिप्रापणयोः' भूवादिः (प०) । 'ऋनहिभ्यामुषन् (उ० ४,
७४)', पिप्पल्यादेराकृतिगणत्वादीकारः । इयर्त्ति गच्छति
वादित्योदयेनान्तं प्रतिदिनम् प्रापयति वा स्तोतृन् ऐश्व-
र्यादि । यद्वा, आङ्पूर्वात् 'रुच दीप्ती (भू० आ०)' — इत्य-
स्मात् बाहुलकात् डुषच्, टिलोपः, आङो रुचश्च, आरोचते
अरुषी । यद्वा, अरुषमिति रूपनाम (निघ० ३, ७), साम-
र्थ्यादेव शुक्लविषयम्, शुक्लवर्णा अरुषी । 'अन्यतो डीष्
(४, १, ४०)' । "अश्वे चित्रारुषी (ऋ० सं०, ३, ८, ३, २)"
— इति च निगमः ॥

(१४) सृष्टता । (१५) सृष्टतावतो । (१६) सृष्टतावरी ।
सृष्टु अन्यते अप्रियैरिति सृन् । सपूर्वात् 'ऊच परिहाने
(दि० आ०)' — इत्यस्मात् क्षिप् । ऋतमिति सत्त्वनाम (निघ०
४, १८) । सृञ्च तद्वत् सृष्टतम्, पृषोदरादित्वात् (६, ३,

१०६) न-लोपाभावः । प्रियञ्च सत्यञ्च । ^{न-नञ्। पूर्वप्र}पूर्वं मत्वर्थीयोऽकारः, उत्तरत्र मतुप्, अन्यत्र ^{नञ् नञो नञिना दीनाम्।}‘छन्दसीवनिपौ च (५, २ १२२वा०)’—इति वनिप्, मतौ वत्वरत्नौ, ‘अन्येषामपि दृश्यं (६, ३, १३७)’—इति दीर्घः । मद्वा, प्रियसत्वरूपा वाच सूत्रता उच्यन्ते । “मुन्नावरीं सन्तता ईरयन्ती (ऋ० सं० १, ८, ३, २)”—“उदीरय प्रति मा सन्तता उषः (ऋ० सं० १, ४, ३, २)”—इत्यादिदर्शनात् तद्वत्त्वः सूत्रतादयः । दीर्घनापेक्षणीयः । यद्वा, सूत्रेत्यवनामसु (निघ० २, ७) पाठादक्षम् । सूत्रता धननाम माधवपक्षेण अव्यवत्यो धनवत्यो वा सूत्रतादयः । “रेवत्स्तोत्रे मूत्रते जारयन्ती (ऋ० सं० २, १, ८, ५)”—“रेवदृस्ते व्युक्छ सूत्रतावति (ऋ० सं० १, ६, २६, ४)”—“चिकित्वित् मूत्रतावरि (ऋ० सं० ३, ८, ३, ४)”—इति च निगमाः क्रमेण ॥

इति षोडशोषोनामानि ॥ ८ ॥

वस्तोः(१) । द्यौः(२) । भानुः(३) । वास-
रम्(४) । स्वसराणि(५) । घ्नंसः(६) । घर्मः(७) ।
घृणः(८) । दिनम्(९) । दिवा(१०) । दिवे-
दिवे(११) । द्यविद्यवि(१२) । इति द्वादशाहर्ना-
मानि ॥ ९ ॥

(१) वस्तोः । अत्र स्कन्दस्वामी—‘वस्तोरितोदृशमेवेदं नाम, न विभक्त्यन्तरम्, “दोषावस्तोर्विष्मती घृताची (ऋ० सं० ५, १, २४, १)”—“दोषावस्तोर्विहीयसः प्रपित्वे (ऋ० सं० १, ७, १८, १)”—इति समस्तस्यापि दर्शनात् । वस्तो ज्योतिरिति वस्तोः, ज्योतत इति द्यौः । एवं सर्वत्र—इति । वस्तो

(अदा० आ०) आच्छादयतीति ज्योतिः । व्यत्ययेन कर्त्तरि
तोसुन् (३, ४, १३) । “कुह^१ स्विद्दोषा कुह^२ वस्तो^३रुष्विना
(ऋ० सं० ७, ८, १८, २)”—इति निगमः । कुह^१ क्वेति सप्तमी-
सामानाधिकरण्यात् दोषावस्तोरित्वपि सप्तम्या एवाव्ययसु-
गध्यवसितः ॥

(२) द्यौः । ‘द्युत दीप्तौ (भू० आ०)’, बाहुलकात् डो-
प्रत्ययः (उ० २, ६४) । द्योतते किरणसम्बन्धात् । यद्वा,
‘द्यु अभिगमने (अदा० प०)’, ‘द्युगमिभ्यां डोः’—इति श्रीभो-
जदेवः । अभिगच्छन्त्यस्मिन् स्वं स्वमभिमतप्रदेशं प्राणिनः ।
‘भोतोणित् (७, १, ८०)’—इति वृद्धिः । “मध्य^१ आरोधने द्विवः
(१, ७, २२, १)”—इति निगमः ॥ केचित् द्युरिति पठन्ति ।
तदा ‘डिच्च’—इत्यधिकारे ‘द्युदुभ्यां च’—इति भोजसूत्रेण
उप्रत्ययः । ‘द्यु अभिगमने (अदा० प०)’ द्युतेरेव वा ‘अश्रु-
दयस्य (उ० ५, ३०)’—इति डुन्-प्रत्ययान्तो निपातितो
द्रष्टव्यः । उभयत्र पूर्वोक्त एवार्थः । “द्युभि^१रुक्तुभिः परि-
पातमस्मान् (ऋ० सं० १, ७, ३७, ५)”—“त्वमग्ने द्युभि-
स्त्वमाशुशुक्षणि (ऋ० सं० २, ५, १७, १)”—इति निगमौ ॥

(३) भानुः । ‘भा दीप्तौ (अदा० प०)’, ‘भादाभ्यां नुः (उ०
३, ३१) । भात्यादित्वाधिकरणसम्बन्धादेव । “उद्देव्या उषसो^१
भानुरर्त्त (ऋ० सं० ३, ४, १५, २)”—इति निगमः । रश्मि-
भानुरिति माधवोक्तमहर्भवितुमर्हति ॥

(४) वासरम् । ‘वस निवासे (भू० प०)’, षिजन्तः शुद्धो-
ऽपि विपूर्वस्वार्थे वर्तन्ते । ‘अर्तिकमिभ्रमिदिविचमिवासिभ्य-
चित् (उ० ३, १२८)’—इत्वरच् प्रत्ययः । विवासयति अप-
नयति शीतादिकम् । यद्वा, वसेः स्वार्थे णिचि अधिकरणेऽ-
रच् । वसत्वास्मिन् सुखेनेति वासरम् । यद्वा, ‘वाह दीप्तौ

(दि० आ०)' पूर्वस्मादेव सूत्रादरच् दीप्यते वासरम् । यद्वा, विपूर्वात् सत्तर्गत्यर्थात् पचाद्यच् वीत्यस्येकारस्याकारः पृषो-
दरादित्वात्, विविधं सराणि सृतानि विस्तीर्णानीत्यर्थः ।
'वासरानि वेसरानि (निरु० ४, ७)'—इति भाष्ये स्कन्द-
स्वामी—'वेसरशब्दस्यायमेकारस्याकारः । सादृश्येन चात्र
वर्तते । यथा वेसरो निष्पादकगताभ्यां विरुद्धाभ्यां जाति-
भ्यामश्वत्वजात्या गर्दभत्वजात्या सम्पन्नः । एवं यावत् द्वौ
निष्पादकौ पूर्वभागापरभागौ तद्वताभ्यां विरुद्धाभ्यां
शीतोष्णाभ्यां पूर्वभागगतेन शीतेनापरभागगतेन चोष्णेन
मस्रन्वाद् वेसरमदृशत्वाद् वासरम्—इति । "अहानीव
सूर्यो^१ वामराणि^२ (ऋ० सं० ६, ४, १२, २)" । अहानीत्यनेन
पौनरुक्त्यादन्योऽपि निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(५) स्वमराणि । स्वशब्दे उपपदे सत्तर्गत्यर्थात् (भू० प०)
पचाद्यच् (३, १, १३४) । स्वेन आत्मनैव गच्छन्ति । अपि
च, स्वरित्यादित्यनाम (निरु० २, १४) । सत्तः 'पुंसि सञ्-
ज्ञायां घः प्रायेण (३, ३, ११८)' । अन्तर्णीतण्ययश्चात्र सत्तिः ।
स्वरित्येतस्य रेफलोपः पृषोदरादित्वात् (६, ३, १०८) । आदि-
त्येन सार्यते । स हि स्वादयास्तमयाभ्यां तानि गमयति ।
यद्वा, सुपूर्वात् 'असु क्षेपणे (दि० प०)'—इत्यस्मात् कृदरादि-
त्वादरच् (उ० ५, ४२) द्रष्टव्यः । सुष्ठु अस्यन्तं क्षिप्यन्ते
सूर्येण स्वादयास्तमयाभ्याम्, तथाच 'स्वसर इहेत्युपसृष्टात्—
इति माधवः "उस्मा इव स्वसराणि (ऋ० सं० १, १, ६, २)"—
इति निगमः ॥

(६) घंसः । 'यह उपादाने (क्रा० उ०)' अस्मात् घञि
पृषोदरादित्वात् (६, ३, १०८) गकारस्य घकारो नुगागमः
हकारस्य सकारः । गृह्यन्तेऽस्मिन् रसा अवश्याया आदित्येन ।

“यो अस्मै घं स चत वा य ऊधनि (ऋ० सं० ४, २, ३, ३)” —
इति निगमः ।

(७) घर्मः । ‘घृ चरणदीप्त्योः (जु० प०),’ ‘घर्म’ (उ० १,
१४६) — इति मप्रत्ययान्तो निपातः । जिघर्त्ति दीप्यते
रश्मिसम्बन्धात् । निगमोऽन्वे षणीयः ॥ स्थाना

(८) घृणः । जिघर्त्तः (जु० प०) ‘इणसिजिदीङुःष्य-
विभ्यो नक् (उ० ३, २)’ — इतीणादिभ्यो विधीयमानो नक्-
प्रत्ययो बाहुलकाद् भवति । पूर्ववदथेः । “घृणा वयोऽकृ-
षामः परि र्गमन् (ऋ० सं० ३, ७, १८, ६)” — इति निगमः । X

(९) दिनम् । ‘दो अवस्त्रण्डने (दि० प०),’ पूर्ववदीणा-
दिके नक्प्रत्यये बाहुलकात् (उ० २, ४६), ‘द्यतिर्यातिमास्थाम्
(७, ४, ४०)’ — इतीत्वम् । द्यतितमः दिनम् । “अघा सरिभ्यः
मुदिना व्यच्छान् (ऋ० सं० ५, २, २८, १)” — इति निगमः ॥

(१०) दिवा । द्योतनात् । अव्ययमिदम् । “दिवा भिपि-
त्वेऽवसागमिष्ठा (ऋ० सं० ४, ४, १७, २)” — “दिवा नक्तु
मवसा शन्तमेन (ऋ० सं० ४, ४, १७, ३)” — इति निगमौ ॥

(११) दिवेदिवे । ‘दिवु क्रीडाविजिगीषाव्यवहारद्युति-
स्तुतिमोदमदस्त्रप्रकान्तिगतिषु (दि० प०)’ । ‘दिवेर्दिविः’ —
इत्यधिकरणे डिविप्रत्ययः । दिव्यन्तेऽस्मिन्निति द्यौः । दिव्-
शब्दात् परस्य सप्तम्या एकवचनस्य ‘सुपां सुलुक् (७, १, ३८)’ —
इत्यादिना शे आदेशः, प्रगृह्यत्वं (१, १, १३) तु व्यत्ययेनाव
न भवति । चतुर्थी वा व्यत्ययेन । ततो वोष्पादि (८, १,
४), दिवसे दिवसे इत्यर्थः । यथादृष्टं पठितमिदं नाम ।
“उपत्वाग्ने दिवेदिवे (१, १, २, २)” — “दिवेदिवे वाममुक्षभ्यः
सावीः (ऋ० सं० ५, १, १५, ६)” — इति च निगमौ ॥

(१२) द्यविद्यवि । द्योशब्दो व्याख्यातः (२) । सप्तम्येक-

वचनं, वीष्णादि पूर्ववत्, “मिनीमसि अविद्यवि (ऋ० सं० १, २, १६, १)” — इति निगमः ॥

इति द्वादशाहर्नामानि ॥ ८ ॥

आद्रिः(१) । आवा(२) । गोवः(३) । वलः
(४) । अत्रः(५) । पुरुभोजाः(६) । वलिशानः
(७) । अश्मा(८) । पर्वतः(९) । गिरिः(१०) ।
वज्रः(११) । चक्रः(१२) । वराहः(१३) । शम्बरः
(१४) । रौहिणः(१५) । रवितः(१६) । फलिगः
(१७) । उपरः(१८) । उपलः(१९) । चमसः
(२०) । अहिः(२१) । अभ्रम्(२२) । वलाहकः
(२३) । मेघः(२४) । दतिः(२५) । ओदनः(२६) ।
वृषन्धिः(२७) । वृचः(२८) । असुरः(२९) ।
कोशः(३०) । इति विंशन्मेघनामानि ॥ १० ॥

‘आ उपर उपल इत्येताभ्यां साधारणानि पर्वतनामभिः
(निघ० २, २१)’ — इत्युक्तेर्मेघनामत्वं पर्वतनामत्वं क्रमेण
निरुच्य प्रदर्श्यते ।

(१) अद्रिः । ‘अद भक्षणे (अदा० प०)’ । ‘अदिशदिभूश-
भिभ्यः क्तिन् (उ० ४ पा०)’ — इति क्तिन्प्रत्ययः । अत्ति हि
मेघो वर्षार्थमादित्यरश्मिभिरावृतान् भौमरसान्, अत्ति मेघैर-
भिहृतं जलम्, अद्यते वा प्राणिभिस्तत्प्रभवपदार्थभक्षणं तत्रो-
पचक्षते, अदस्यस्मिन् पदार्थान् मनुष्या इति वा । यद्वा, नञ्-
पूर्वात् ‘द विदारणे (क्या० प०)’ — इत्यस्मात् बाहुलकात् रिन्-
प्रत्ययः टि-लोपश्च । अदरणीय इत्यद्रिः पर्वतः । “विज्जयुषा

यद्युः सान्द्रेः (१, ८, १६, १)”—इति मेघस्य निगमः ।
“नान्तरिक्षं नादयुः सोमो अद्याः (ऋ० सं० ८, ४, १५, २)”
—इति पर्वतस्य ॥

(२) ग्रावाः । इन्तेः (अदा० प०) ‘अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते
(३, २, ७५)’—इति कनिप् । पृषोदरादित्वात् (६, ३, १०८)
धातोर्ग्रादेशः । हन्यते हि मेघ इन्द्रेण ‘अहव्रहिम् (ऋ० सं०
१, २, ३६, १)’—इति श्रूयते । हन्यतेऽनेन सोमः । यद्वा,
‘गृ निगरणे (तु० प०)’, ‘गृ शब्दे (क्या० प०)’, गृणातिस्तुति-
कर्मा (निरु० ३, ५), एभ्यः पूर्ववत् कनिपि अडागमः । दृशि-
ग्रहणात् (३, २, ७५) सर्वं सिद्धम् । गिरत्युदकं वर्षितुम् ।
अत्र गिरतिरुत्पूर्वस्यार्थं वर्तते, समुद्गिरति जलं दृष्टिसमये,
समद्वीर्ण इति वा अन्तरिक्षेण, गृणाति गर्जितलक्षणं शब्दं
करोति, स्तूयते वा वर्षार्थिभिरिति ग्रावा मेघः । पर्वतोऽपि
इन्द्रेण हन्यते पक्षच्छेदसमये, गिरति मेघैरभिष्टुप्तं जलमुद्गि-
रति निर्भरजलम्, समद्वीर्ण इव वा गुहादिगतसिंहादि-
शब्देन, शब्दकारो, स्तूयते च पदार्थबाहुल्यात् प्राणिभिस्तदा-
श्रयिभिरिति ग्रावा । “इन्द्र ग्रावाणो अदितिः सुजोषाः
(ऋ० सं० ४, १, २८, ५)”—इति मेघस्य निगमः । “ग्रावाणो
अप दुच्छुनामप सेधत (ऋ० सं० ८, ८, ३३, २)”—“ग्रावाण
उपेष्वा मञ्चौयन्ते (ऋ० सं० ८, ८, ३३, ३)”—इति पर्वतस्य
निगमौ ॥

(३) गोत्रः । ‘गुह् अव्यक्ते शब्दे (भू० आ०)’ । ‘गुह्-
वोपचिवचियमि[मनितनि]सदिक्षदिभ्यस्त्रः (उ० ४, १६२)’—
इति वप्रत्ययः । मेघो गर्जितलक्षणमव्यक्ताक्षरं शब्दं करोति,
मूयते शब्दयते वा,—‘अहो ! अयमतौवधर्मकाले वर्षार्थमा-
गतः’—इति । यद्वा, गामुदकं रश्मिभिराहृतं वर्षाव्यति-

रिक्तेषु त्रायते पालयति । ‘आतोऽनुपसर्गे कः (३, २, ३)’ ।
 (शरदादिषु हि मेघेषु घनीभूतास्तिष्ठन्त्यापः । गां पशु-
 जीतिं त्रायते वा वृष्ट्या पानीयप्रदानात् । पर्वतोऽपि निर्भ-
 रादिपतनजन्यमव्यक्तं शब्दं करोति, अभिवृष्टमुदकमुदका-
 धारेषु धारणाद् रक्षति च’ गोश्च सुयवसवत्तया गात्राः ।
 “गोत्रा शिक्तान् दधीचे मातरिश्चने (ऋ० सं० ८, १, ५, २)”—
 “त्वं गोत्रमङ्गिरोभ्योऽवृणोरप (ऋ० सं० १, ४, ८, ३)”—
 “उद्गोत्राणि ससृजे दंसनीयान् (ऋ० सं० ३, २, २५, ४)”—
 इति च मेघनिगमाः । “गोत्रभिदं गोविदं वज्रबाहुम् (ऋ०
 सं० ८, ५, २२, ६)”—इति पर्वतस्य ॥

(४) वलः । ‘ह आवरणे (स्वा० उ०)’ । ‘ग्रहवृष्टनिश्चिगमश्च
 ३, ३, ५८’—इत्यप् । अपि लकादित्यात् लत्वम् । यद्वा,
 ‘वल संवरणे (भू० आ०)’ अस्मात् ‘पुंसि सञ्ज्ञायां घः प्रायेण
 (३, ३, ११८)’—इति घः । त्रियतेऽनेन दिश आकाशश्च मेघः
 पर्वतनापि स्वशरीरेण भूमिराकाशश्च संत्रियते । “अलातृणो
 वल इन्द्र व्रजो गोः (ऋ० सं० ३, २, २, ५)”—इति निगमो
 मेघस्य । “इन्द्रो वलं रक्षितारं दुधानाम् (ऋ० सं० ८, २,
 १५, ६)”—इति पर्वतस्य ॥

(५) अश्रूः । ‘अशू व्याप्ता (स्वा० आ०)’ ‘अश भोजने (ऋ०
 प० १, १) आभ्याम् ‘इण्सिज्जिदौडुष्यविभ्यो नक् (उ० ३, २)’—
 इति विधीयमानां नक्प्रत्ययो बाहुलकाद् भवति, चुत्वं च
 न भवति ‘शात् (८, ४, ४४)’—इति प्रतिषेधात् । उभावपि
 व्याप्रुत आकाशमश्रोतश्चादकम्, एको वर्षितव्यमपरो वृष्टम् ।
 अश्रूनां चात्र तत्स्यत्वं लक्ष्यते । “अश्रापिनहं मधुपर्यपम्यन्
 (ऋ० सं० ८, २, १८, २)”—इति मेघस्य । निगमाऽन्वे-
 षीयां वा ॥

(६) पुरुभोजाः । ‘भुज पालनाभ्यवहारयोः (रू० प०)’—
इत्यस्मात् ‘विदिभुजिभ्यां विश्वे (उ० ४, २३१)’—इति विश्वे-
शब्दे उपपदे विहितोऽसुप्रत्ययः । पुरुशब्देऽप्युपपदे बाहुलकात्
(३, ३, १) भवति, पुरु बहु प्राणिजातं भुनक्ति पालयति.
दृष्टिप्रदानेन मेघः, पर्वतो हि दुर्भिक्षादेरक्षति । समुद्रः
पर्वतो राजा इव दुर्भिक्षनाशकः—इत्युक्तेः । पुरु अभ्यवह-
रति, सामर्थ्याज्जलमत्र विशेष्यम्, एको वर्षितव्यमपरो हि
दृष्टमिति विशेषः । बहुभिर्भुज्यते पाल्यते अभ्यवह्यते वा ।
मेघस्य त्विन्द्र आदित्यरश्मयश्च रक्षितारः, पर्वतस्य तत्तद्देशा-
धिपतयः । मेघः स्ववृष्ट्युदकद्वारेण अभ्यवह्यते । द्वयोरपि
निगमावन्वेषणीयौ ॥

(७) वलीशानः । ‘वल संवरणे (भू० आ०),’ औणादिकः
क्विप् । ‘ईश ऐश्वर्यं’ अदादिकः (आ०) । लट् शानच् । संवृण्व-
न्नाकाशमीष्टे वर्षितुम्, पर्वतोऽपि स्वभोगेन भूमिमाकाशं
संवृण्वन्मीष्टे दुर्भिक्षादेर्मेनुष्यादीव्रक्षितुम् वलीशान इति,
लोकवेदनिघण्टो दृष्टान्तात् पृषोदरादित्वात् क्लृप् । निगमा-
वन्वेषणीयौ ॥

(८) अश्मा । ‘अशू व्याप्ती (स्वा० आ०),’ ‘अश भोजने (क्रा०
प०)’ । ‘अशिशक्तिभ्यां छन्दसि (उ० ४, १४४)’—इति मनिन् ।
अश इत्यनेन समानार्थः । “अपावृणोदुरो अश्मव्रजानाम्
(ऋ० सं० ८, ७, २७, ६)” —इति मेघस्य निगमः । “यो
अश्मनोरन्तरग्निं जजान् (ऋ० सं० २, ६, ७, ३)” —इति
पर्वतस्य । अत्र स्कन्दस्वामिना मेघत्वेन व्याख्यातम् ॥

(९) पर्वतः । ‘पृ पालनपूरणयोः (क्रा० प०)’ । ‘सामदिप-
श्चर्त्तिपृशक्तिभ्यो वनिप् (उ० ४, १०८)’ । पृणन्ति पालयन्ति च-
यविषं पूर्यन्ते वा तेन इति पर्वाणि । यद्वा, प्रीणातेर्बाहुलकात्

(१, १, १) वनिपि ईकारस्याकारः स च पकारात् परः प्रीण-
यन्ति स्त्रान्नयमिति । पर्वास्थवयवाः सन्त्यस्य 'पर्वमरुद्गं
तप् वक्तव्यः (५, २, १२१ वा०)'—इति मत्वर्थीयस्तप्प्रत्ययः ।
मेघस्य पर्वतस्य च देवतात्मकत्वस्य च विद्यमानत्वात् अवय-
विनि वक्तुं शक्यम् । यद्वा, परिदृश्यमानाकारेणापि मेघस्य
धूमादिसङ्घातत्वात्, पर्वतस्य च शिलादिमत्त्वादवयवित्वम् ।
यद्वा, 'पर्व पूरये (भू० प०)', अस्मात् 'भृशृष्टशियजिपर्विपञ्च-
मितमिनमिहृथिभ्योऽतच् (उ० ३, १०७)'—इत्यतच्प्रत्ययः ।
पर्वति पूरयति वर्षेण भूमिं स्वशरीरेणाकाशं वा पर्वतोऽपि
निर्भरनदीप्रवाहादिना भूमिस्त्रोत्रत्वाकाशञ्च पूरयति । "नि
पर्वता अशुमटो न संदुः (ऋ० सं० ४, ७, २, ३)"—"बलित्या
पर्वतानाम् (ऋ० सं० ४, ४, २८, १)"—इति मेघस्य निगमौ ।
"यद्वद्वयः पर्वताः साकमाश्रवः (ऋ० सं० ८, ४, २८, १)"—
"प्र पर्वतानामुग्रतो उपस्थात् (ऋ० सं० ३, २, १२, १)"—
इति च पर्वतस्य ।

(१०) गिरिः । 'गृ निगरणे (तु० प०)', अथवा 'गृ शब्दे
(आश० प०)', यच्चातिः स्तुतिकर्मा (निरु० ३, ५) । किदिति
वर्तमाने (उ० ४, १३७), 'कृगृष्टकुटिभिदिहिदिभ्यश्च इः
(उ० ४, १३८)'—इति इप्रत्ययः, 'ऋत इहातोः (७, १, १००)'
—इतीत्वम्, गिरिः । प्रावेत्यनेन समानार्थः । "गिरिर्विध्वद्
गिरिर्धृष्टिर्न भ्राजते तुजा शर्वः (ऋ० सं० १, ४, २१, ३)"—इति
पर्वतस्य । "गृगो न भीमः कुचरो गिरिष्ठाः (ऋ० सं० २, २,
२४, २)"—इत्युभयस्य ।

(११) व्रजः । 'व्रज गती (भू० प०)' । 'नीचरसचरवह-
व्रजव्यजापञ्च निवमाञ्च (३, ३, ११८)'—इति निपातनात्
च, कारणाधिकरणयोस्तद्व्यतिरिक्ते कारकेऽपि चो भवति ।

व्रजत्यन्तरिक्षे व्रजत्यनेनेन्द्र इति वा व्रजो मेघः, मेघवाहो
हीन्द्रः पर्वतोऽपि पञ्चच्छेदात् पूर्वमन्तरिक्षे व्रजति । अथवा
स्वशरीरेण भूमिमन्तरिक्षञ्च व्रजति । व्रजन्ति तत्र प्राणिन
इति वा । “अप॑ व्रजमूर्ण॑थः सु॒मास्य॑म् (ऋ० सं० ७, ८, १८,
३)”—इति मेघस्य निगमः । “व्रजं॑ गोम॑न्तमु॒शिजो॑ वि॒ष्वुः
(ऋ० सं० ३, ४, १४, १)”—इति पर्वतस्य ॥

(१२) चरुः । ‘चर गतिभक्षणयोः (भू० प०)’ । ‘भृमृशी-
लचरित्सरितनिधनिमिमसजिभ्य उः (उ० १, ७)’—इति
उपत्ययः । चरन्ति गच्छन्त्यस्मादापो मेघाद्वर्षाकाले, पर्वतानां
निर्भरलक्षणाः चरयन्ति जलं वषितव्यमिति चरुर्मेघः, चरन्ति
तत्र प्राणिनः, चर्यन्ते भक्ष्यन्ते स्वप्रभवपदार्थरूपेणेति चरुः
पर्वतः । “स नो॑ वृष॒त्रमुं॑ चरुम् (ऋ० सं० १, १, १४, १)”—
इति मेघस्य निगमः । पर्वतस्यान्वेषणीयः ॥

(१३) वराहः । ‘वृणोतेः (स्वा० प०)’ । ‘ग्रहवृट्निश्चि-
गमश्च (३, ३, ५८)’—इत्यकारः (अप्), वरशब्दे कर्मण्युपपदे
आङ्पूर्वाद्धरतेः ‘कर्मण्यण् (३, २, १)’ । वरमुदकमाहरतीति
वराहः । वर उदकलक्षणः आहारोऽस्येति वा वराहः (निरु०
५, ४) आङ्पूर्वाद्धरतर्घञ् । ‘वरमाहारमाहारीः’—इति च
ब्राह्मणम् । पृषोदरादित्वात् आहारशब्दस्याकाररेफयोर्लोपः ।
यद्वा, वरशब्दे उपपदे हरतेराङ्पूर्वात् ‘अन्त्येष्वपि दृश्यते
(१, २, १०१)’—इति बाहुलकात् उपत्ययः । वराहाकारो
वा कृष्णो मेघो वराहसादृश्येन वर्तते । वरमुत्कृष्टमुदकं
वृहति उच्यच्छति वर्षितुम् ‘वृह उच्यमने (तु० प०)’ ।
इन्तेः पूर्ववत् उः । यद्वा, वरशब्दे उपपदे वृहतीर्दानार्थात्
उः । वरमुदकं ददाति आदत्ते वा वर्षितुमिति वराहो
मेघः, पर्वतोऽपि वरमुत्कृष्टं पदार्थमाहादयति प्राणिभिः,

पदार्थानां सर्वत्र सौलभ्यादाहरयतीत्युच्यते । वर आहा-
रोऽचेति वा । वराहवत् कृष्णवर्ण इति वा । वरं मूलं वृह-
स्पत्यच्छत्यस्मादिति वा (निब० ५, ४) । वरं वरमित्यत्रैकस्य
वरशब्दस्य निवृत्तिः । वरशब्दाद् वृहेष्व वराह इत्यर्थः । वर-
मुदकमाददाति आदीयते च तस्मात् पुरुषैर्वरः पदार्थ उदक-
मेव वा । “विध्यहराहं तिरो अद्रिमस्ता (ऋ० सं० १, ४,
२८, २)” — “वराहमिन्द्र एमुषम् (ऋ० सं० ६, ५, ३०, ५)” —
इति च मेघस्य निगमौ । पर्वतस्यान्वेषणीयः ॥

(१४) शम्बरः । ‘शमु उपशमे (दि० प०)’ । अत्रान्तर्णी-
तस्यर्थः । ‘शमेबन् (उ० ४, ८१)’ — इति बन्प्रत्ययः । शम-
यति नाशयति असुरानिति शम्बो वज्रः । यद्वा, शातयते-
र्बाहुलकात् बन्प्रत्यये पृषोदरादित्वात् शमादेशः । शम्बोऽस्य
प्रहर्तृत्वेनास्ति । रो मत्वर्थीयः । प्रहरति हि वज्रः इन्द्रप्रे-
रितो मेघात् पर्वतानाञ्च पक्षच्छेदसमये । यद्वा, सम्पूर्वादु
वृषोतेः (स्वा० प०) ‘प्रहृष्टनिश्चिगमश्च (३, ३, ५८)’ — इत्यपि
शम्बरः सन् वर्षव्यत्ययेन शम्बरः । सं त्रियते मेघेनाकाशं,
भूमिः पर्वतेन । यद्वा, शम्बरमित्युदकनाम (निघ० १, १२),
मत्वर्थीयस्य लुक्, उदकमस्यास्तीति वा, उभयत्रापि तुल्यम् ।
“उताददर्मन्युना शम्बराणि वि (ऋ० सं० २, ७, १, २)” —
“अधूनात् काष्ठा अव शम्बरं भेत् (ऋ० सं० १, ४, २५, ६)”
— इति मेघस्य निगमौ । पर्वतस्यान्वेषणीयः ॥

(१५) रौहिणम् । ‘रुह वीजजम्बनि (भू० प०)’, भावे
चञ् (३, ३, १८) रौहः आरोहणम् आदित्यपक्षादीनामस्मिन्-
क्षीति । ‘अत इनिठवौ (५, २, ११५)’, रौहि अन्तरिक्षम् ।
‘तत्र भवः (४, ३, ५३)’ — इत्यञ्, ‘इमस्मिन्नपत्वे (६, ४, १६४)’
— इति प्रकृतिभावः रौहिणः । अन्तरिक्षे च हि गच्छति

मेघः, पक्षच्छेदात् पूर्वं पर्वतयेति तत्र भव इति वक्तुं शक्यते ।
यद्वा, बहुलमन्यत्रापि (उ० २, ४६) '—इति इनक्षप्रत्यये रोहिण्य
इन्द्रः । 'तस्येदम् (४, ३, १२०)'—इत्यण् रोहिणः । आरो-
हति मेघमिन्द्रः स्ववाहनत्वात्, 'तुराषाण्मेघवाहनः (अम०
को० १, ४७)'—इति तत्पर्यायेषु पठ्यते । अप्सरोभिः सह
रिरंसया पर्वतेष्विन्द्रस्त्व गमनात् तदीयता । यद्वा, उभयत्रापि
छेद्यच्छेदकभावेन नम्बन्धः । तथाच चरकाध्वर्यूणां ब्राह्मणे
इतिहासः श्रूयते - 'प्रजापतेर्वा एतज्जयोक्तन्तोकां यत्पर्वतास्ते
पक्षिण आसन्, ते यत्र यत्र कामयन्ते तत्परा तमासत, इयं
हि शिथिलासीत्, तेषामिन्द्रः पक्षानच्छिनत्, तैरिमा बृह-
देति' । "अहन्नहिमभिर्नद्रौहिणम् (ऋ० सं० १, ७, १६,
२)"—"यो रौहिणमस्फुरद्वाहुः (ऋ० सं० २, ६, ८, २)"
—इति निगमौ क्रमेण ॥

(१६) रैवतः । रैवत्यो गावः 'पशवो वै रैवतीः'—इति
श्रुतेः । 'तस्येदम् (४, ३, १२०)'—इत्यण् । मेघो हि सर्वत्र
वर्षति यवसं पानीयं च जनयित्वा तदीयो भवति, पर्वतस्त-
द्वत्तया । यद्वा, रयिरस्यास्तोति मतुपि 'रयेर्मतौ बहुलम्
(६, १, ३४ वा०)'—इति सम्प्रसारणम्, 'सज्ज्ञायाम् (८, २,
११)'—इति वत्वम्, सर्वस्य धनस्येशितृत्वात् रेवान् इन्द्रः,
मघवेति हि तस्य नाम, तदीयो रैवतः । पूर्ववत् तदीयत्वं
द्रष्टव्यम् । निगमावन्वेषणीयौ ॥

(१७) फलिगः । प्रतिफलति तत् फलम् । तदस्मिन्-
स्तीति फलि स्वच्छसुदकं तद्वच्छत्याधारत्वेन मेघो वर्षिष-
म्भवं पर्वतो हि दृष्टमिति विशेषः । उपकरणे 'अन्येष्वपि
दृश्यते (३, २, १०१)'—इति गमेर्द्विप्रत्ययः, स्वच्छोदकपूर्णं
उदकं फलि,

तद्वञ्चनीति पूर्ववत् । माधवस्तु—फलभेदनकर्मापि भिन्दन्
 गच्छति फलसंयुक्तो गच्छतीति वा—इति निरवोचत । तस्या-
 यमभिप्रायः प्रायेण मेघो हि वर्षासु ग्रीष्मजन्यं तापं भिन्दन्
 गच्छति, पर्वतोऽपि स्वभारेण भूमिं भिन्दन्नधोगच्छति,
 अस्तकाले वा शतधा स्वयमेव भिद्यमानो गच्छति नाशम् ।
 कृषिफलस्य मेघायत्तत्वात् फलसंयुक्तो गच्छति इत्युच्यते ।
 तथाच कालिदासः—‘त्वय्यायत्तं कृषिफलमिति भ्रूविकारा-
 नभिज्ञैः’—इति मेघकाव्यम् । पर्वतोऽपि शस्यादिरूढवृक्षा-
 दिफलसंयुक्तो गच्छति च । फलवत्त्वदशायाम् । फलेर्गमि
 गम्यादित्वादिन्, गमिः पूर्ववत् डः (३, २, १०१) इति च ।
 “वलं कुरीज फलिगं रवेण (ऋ० सं० ३, ७, २६, ५)”—इति
 निगमः ॥

(१८), (१९) उपरः, उपलः । ‘आ उपर उपल इत्येताभ्यां
 साधारणानि पर्वतनामभिः (निरु० २, २१)’—इत्यादिभाष्यस्य
 स्कन्दस्वामिग्रन्थः—‘आ उपर उपल इति, आङ्ग अभिविधौ
 मर्यादायामित्यन्ये, विना उपर उपल इत्येताभ्यां साधारणा-
 नीत्यर्थः । आ उपरादिति वक्तव्यं उभयोरुपादानं रत्नयोर-
 विशेषत्वप्रदर्शनार्थम् । तयोश्चैकनिर्वचनत्वप्रदर्शनार्थमेकयो-
 गपक्षत्वं चाङ्गीकृत्याह—‘उपर उपलो मेघो भवति (निरु० २,
 २१)’—इति । वक्ष्यमाणनिगमापेक्षया उपलशब्दस्य च
 पाषाणे प्रसिद्धत्वात् ‘तेषामुपरः स्थविष्ठो मध्यमः’—इति तत्-
 सङ्घातशब्दे पर्वत उपलशब्दवाच्यत्वेन प्रसिद्ध एवेति मेघग्रहणं
 कृतम् । मर्यादापक्षस्य च मेघग्रहणमेव लिङ्गमिति उक्त-
 राणि मेघस्यैवेति । यदा पर्वतस्तदा उपेत्य रमस्ते श्लाघिन्
 चम्पानीति, मेघपक्षे चाप इति । अभिविधिपक्षे ‘नेदं निर्व-
 चनम्’—इति । अनेर्विधीयमानो उपेत्ययः (३, २, ६७)

बाहुलकाद्रमेर्भवति (३; ३, १), कदुत्तरपदप्रकृतिस्वरं (६, २, १३८) बाधित्वा अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् (६, २, २) ।
 ‘उपरो जलवापनात्’—इति माधवः । वपेः कदरादित्वात्
 (उ० ५, ४२) अरन् द्रष्टव्यः, सम्प्रसारणं च बाहुलकात् ।
 ‘उपरमिव हि नभस्यभ्रं भूमौ पर्वतश्च’—इति माधवः । अत्र
 श्रीभोजः—‘पृषिपटिदेविकेविवपिवचिभ्यश्चित्’—इत्यलच्प्रत्य-
 यः । व्युत्पत्त्यनवधारणान्नावगच्छते । मेघनामत्वे तच्च—
 “एषामुपरा उदायन् (ऋ० सं० ७, ७, १८, ३)”—इति
 निगमः । पर्वतानां चान्वेषणीयः । “हिरण्यनिर्णिगुपरा
 न ऋष्टिः (ऋ० सं० २, ४, ४, ३)”—इति । अत्र ‘उपरा
 अस्माच्छिला दीर्घाः’—इति माधवः ॥

(२०) चमसः । ‘चमु अदने (भू० प०),’ ‘अत्यविचमि
 (उ० ३, ११३)’—इत्यादिना असच् ॥

(२१) अहिः । ‘इण् गतौ (अदा० प०),’ ‘इन् सार्वधातुभ्यः
 (उ० ४, ११४)’—इतीन्प्रत्ययः, गुणावादेशी, यकारस्य हकारो
 व्यत्ययेन । एत्यन्तरिच्चे । अयतेरेव गत्यर्थादिन्प्रत्यये पूर्ववद्
 व्यत्ययः । यद्वा, ‘अहि गतौ’ भीवादिकः (आ०), इन्प्रत्ययः,
 बाहुलकाबलोपः, आगमानित्यत्वाद्वा तुम् न क्रियते । इप्रत्य-
 याधिकारे श्रीभोजदेवः—‘आहिकुण्डलिकं पात्रलोपश्च’—
 इति । यद्वा, ‘अहव्याप्तौ’ स्वादिः (प०), इन्, अङ्गोति
 व्याप्नोति आकाशं दिगन्तराणि वा । यद्वा, बाहुपूर्वाहन्तेः
 हिंसार्थाद् गत्यर्थाद्वा ‘आहि अहिनिभ्यां ऋत्वञ्च (उ० ४,
 १३३)’—इति इच्प्रत्ययो डिञ्, आ समन्तात् हन्ति भिनन्ति
 उन्मामभिमुख्येन, हन्ति गच्छत्यन्तरिचम् । यद्वा, केवला-
 देव हन्तेर्बाहुलकादिच्प्रत्ययो डिञ्, हिः हन्ता, न हन्ता
 चहन्ता, अहिः अहिंसक इत्यर्थः, सर्वदा लोकास्त्र वर्तप्रद-

त्वात् । माधवेन तु—‘त्वमपामपिधानां हृणोरप (ऋ० सं० १, ४, ६, ४)’—इत्यत्र, वाजमनेये तु ‘मोऽग्निषोमावभिमस्व-
भूव सर्वां विद्यां सर्वं यशः सर्वमन्नाद्यं सर्वां श्रियं स यत्सर्व-
मेतत् समभवत् तस्मादहिः’—इति प्रदर्शितम् । तेन चैतद्
युक्तम् । अहिशब्दोऽसुरवाचक आद्युदात्तः । “यद्विन्द्राहन्
प्रथमजामहीनाम् (ऋ० सं० १, २, ३६, ४)” —इति । नदी-
वचनोऽन्तोदात्तः । ‘इन्द्रोदत्तं परि जानाद्वहीनाम् (ऋ० सं०
८, ७, २७, ६)” —इति । अत्राहिशब्दस्मिधनामत्वेनाभाषयत्
स्कन्दस्वामी : “हामपत्नीरहिगोपा अतिहन् (ऋ० सं० १,
२, ३८, १)” —इति निगमः ॥

(२२) अभ्रम । ‘अभ्र गतौ (भृ० प०),’ पचाद्यच् (३, १,
१३४), अभ्रन्त्यन्तर्गिन्ने । आपो रातीति वा अप्शब्दे कर्मण्युप-
पदे रातेर्दानार्थात् ‘आतोऽनुपमर्गं कः (३, २, ३),’ पकारस्य
भकारो व्यत्ययेन (३, ४, ६८ । न भ्रंस्यत्यस्मादापो वर्षा-
समयादन्यत्रेति वा । यदुक्तं—‘न भ्रंस्यति यतस्तेभ्यो
जनान्यभ्राणि नान्यतः’—इति । नञ्पूर्वात् ‘भ्रमभ्रंस अधः-
पतने (भृ० आ० ’—इत्यस्मात् ‘अन्येष्वपि दृश्यते (३, २,
१०१)’—इति उपत्ययः । न भ्राजते वा वर्षासु मलिनवर्ण-
त्वात् भ्राजतेः पूर्ववत् डः (३, २, १-१) । “प्राणः पिब
विद्युदभ्रं व रोदसी (ऋ० सं० ७, ३, १, ३)” —“उदभ्राणीव
स्तमयन्नियुतिं (ऋ० सं० ४, ७, १८, २)” —इति च निगमौ ॥

(२३) वलाहकः । वलाकाभिर्हीयते गम्यते इति वला-
हकः, वारिवाहको वा, पृषोदरादित्वात् (६, ३, १०६) वर्णा-
गमादिना साधुः । वराहशब्दाद्वा ‘सञ्ज्ञायां कन् (५, ३,
७५),’ रेफस्य लकारः । उक्तार्थो वराहशब्दः (१३), विवृतस्या-
साधारणार्थत्वप्रदर्शनाय पुनः पाठः । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(२४) मेघः । ‘मिह सेचने (भू० प०)’, पचाद्यच् (३, १, १३४), न्यङ्कादित्वात् कुत्वम् । मेहति सिञ्चति वर्षणभूमिं मेघः । “वृषा वां मेघो वृषणा पीपाय (ऋ० सं० २, ४, २६, ३)” — “अस्मिन् मेघे विद्युत्” — इति च निगमौ ॥

(२५) दृतिः । ‘दृ विदारणे (क्या० प०)’ । ‘दृणातेर्ङ-
स्वश्च (उ० ४, १७८)’ — इति तिप्रत्ययः, ङस्वविधानसामर्थ्याद्
गुणो न भवति । दीर्यते इन्द्रेण, दृतिवत् स्यन्दमानाधार-
त्वाद्वा । “दृतिं सुकृते विप्रितं न्यञ्चम् (ऋ० सं० ४, ४,
२८, २)” — “इगानां विमृजद् दृतिम्” — इति च निगमौ ॥

(२६) ओदनः । उदकगच्छे उपपदे ददतिः ‘कृत्यल्युटो
बहुलन् (३, ४, ११३)’ — इति कर्तरि ल्युट् । ओदनः उद-
कदातेत्यर्थः । यद्वा, ‘उन्दी क्लृप्ते (रू० प०)’, ‘उन्देर्न-
लोपश्च (उ० २, ७२)’ — इति युच्प्रत्ययः, गुणः, उनत्ति वन-
भूमिम् ओदनः । “धारयत् प्रक्रमोदनम् (ऋ० सं० ६, ५,
३०, १)” — इति निगमः ॥

(२७) वृषन्धिः । ‘वृष सेचने (भू० प०)’, ‘कनिन्युवृषीत्या-
दिना (उ० १, १५४) कनिन्, वृषा । शत्रुजयादिसाधनत्वात्
कामानां वषिता यज्ञः, सन्निधोयतेऽस्मिन्निन्द्रेण प्रहारकाले
‘कर्मण्यधिकरणे च (३, ३, ८३)’ — इति किप्रत्ययः नलोपाभाव-
श्छान्दसः । “विषन्धिः” — इति केषुचित् कोशेषु दृष्टम् । तदा
विषं जलं धीयतेऽस्मिन्निति निर्वाहः, मुगागमश्छान्दसः ।
निगमदर्शनान्निर्णयः । “वृषा वृषन्धिश्चतुरश्रिमस्यन् (ऋ०
सं० २, ६, ७, २)” — इति मेघनाम न वेति सन्दिग्धम् ॥

(२८) वृत्रः । वृणोतिराच्छादनार्थात् (स्वा० प०) ‘असि-
चिमिमिदिशंसिभ्यः क्लान् (उ० ४, १५८)’ — इति क्लान्-
प्रत्ययो बाहुलकाद् भवति, आच्छादयति ह्यसौ क्लृप्त् नभः ।

वर्त्ततेर्वा गतिकर्मणः (निघ० २, १४) 'स्फायितश्चिवश्चि (उ० २, १२)'—इत्यादिना रक्प्रत्ययः, गच्छत्यसौ कृतञं नमः ।
वर्त्ततेर्वा वृद्धार्थात् (भू० आ०) बाहुबलात् वृन्, धकारस्य
तकारो व्यत्ययेन, वर्द्धते हि वर्षासु मेघः । ब्राह्मणोक्ता एवामी
त्रयोऽप्यर्थाः—'यदिमांलोकानवृणोत् तद् वृत्रस्य वृत्रत्वम्, स
इषुमात्रमिषुमात्रं विष्वङ् अवर्द्धेत'—इति । "वृत्राय वञ्च
मोयानः कियेधाः (ऋ० सं० १, ४, २८, २)"—"अवृन्त्यद्
वृत्रवर्धे विवेपः (ऋ० सं० ८, ८, ५, १)"—इति च निगमौ ॥

(२८) असुरः । 'असु क्षेपणे (दि० प०)', 'असिमसोरुन
(उ० १, ४२,—४३)'—इति उरन्प्रत्ययः, अस्यति क्षिपति भूमौ
अलम् । यद्वा, अस्यते क्षिप्यते स्थाने इन्द्रेण वर्षार्थम् । यद्वा,
अस्ति (भू० प०) तिष्ठति 'शृस्त्रस्त्रिहित्यसिवासि (उ० १,
१०)'—इत्यादिना डप्रत्ययः असुः । शरौरे वसतीत्यसुः
प्राणः । 'प्राणा वा आपः—'पानीयं प्राणिनां प्राणाः'—
इत्यादिदर्शनात् असुशब्देनात्र जलमुच्यते । तद्वाति, 'आतो-
ऽनुपसर्गे कः (३, २, ३)' । यद्वा, जलवान् प्राणवान् वा ।
रो मतर्थीयः । यद्वा, 'अस गतिदोषादानेषु' भौवादिकः
स्वरितेत्, पूर्वखादेव सूत्रादुरन् । असति गच्छत्यन्तरिक्षे,
दीप्यते स्वयम्, आदत्ते वा जलं वर्षितुम् । यद्वा, 'सुर ऐश्वर्ये
(तुदा० प०)', इगुपधलक्षणः कः (३, १, १३८), सुरतीति
सुर ईश्वरः स्वयम् इत्यग्रे, असुरः अनौश्वरः, इन्द्रादिपरतन्त्र
इत्यर्थः । "द्विवः श्येनासुो असुरस्य नीतयः (ऋ० सं० ८, ४,
२४, १)"—"दीर्घाधिष्ठोरक्षमाणा अमुयम् (ऋ० सं० २, ७,
६, ४)"—इति च निगमौ ॥

(३०) कोशः । क्रोशते शब्दकर्मणः (भू० प०) पञ्चाद्यधि
(३, १, १३४) षष्ठोदरादित्वात् (६, ३, १०८, रेफलोपः कोशः ।

मेघो हि गर्जितलक्षणं शब्दं करोति । कुप्यतेर्वा वृक्षार्थात्
(दि० प०), अस्मिन्नेवार्थे पकारस्य शकारः, इषुमात्रमवर्जितेत्यु-
क्तम् । कोशतिष्ठादनार्थ इति माधवः, पूर्ववदवस्था-
दयत्यसौ कृतस्त्रं नभः । जलस्य कोशस्थानीयत्वात् कोश
इत्यन्ये । यद्वा, 'कु शब्दे (तु० आ०)', 'कुदापाभ्यः शः'—
इति श्रीभोजदेवः, कौति (अदा० प०) गर्जितशब्दं करोति
कोशः । "दिव्या न कोशसो शुभ्रवर्णाः (ऋ० सं० ७, ३,
२४. ६)"—"महान्तं कोशमुदृष्ट्वा नि विष्टु (ऋ० सं ४, ४,
२८. ३)"—इति च निगमौ ॥

इति त्रिंशन्नेवनामानि ॥ १० ॥

श्लोकः(१) । धारा(२) । इला(३) । गौः
(४) । गौरी(५) । गान्धर्वी(६) । गम्भीरा(७) ।
गम्भीरा (८) । मन्द्रा(९) । मन्द्राजनी (१०) ।
वाशौ (११) । वाणौ (१२) । वाणौचौ (१३) ।
वाणः (१४) । प्रविः (१५) । भारती (१६) ।
धमनिः (१७) । नालीः (१८) । मेना (१९) ।
मेलिः (२०) । सूर्या (२१) । सरस्वती (२२) ।
निवित् (२३) । खाहा (२४) । वृगुः (२५) । उप-
द्भिः (२६) । मायुः (२७) । काकुत् (२८) । जिह्वा
(२९) । घोषः (३०) । खरः (३१) । शब्दः (३२) ।
खनः (३३) । ऋक् (३४) । होत्रा (३५) । गोः
(३६) । गार्था (३७) । गुणः (३८) । धेना (३९) ।

म्नाः(४०) । विपा(४१) । नृग्ना(४२) । कश
(४३) । धिषणा(४३) । नौः(४५) । अक्षरम्
(४६) । मृही(४७) । अदितिः(४८) । शची
(४९) । वाक्(५०) । अनुष्टुप्(५१) । धेनुः(५२)
बल्गुः(५३) । गल्दा(५४) । सरः(५५) । सुपर्ण
(५६) । बेकुरा (५७) । इति सप्तपञ्चाशद्
वाङ्नामानि ॥ ११ ॥

‘आ उपर उपन इत्येताभ्यां साधारणानि पर्वतनामभिः
वाङ्नामान्युत्तराणि (निरु० २, २१—२३)’—इति भाष-
स्कन्दस्वामी—‘उत्तराणि सप्तपञ्चाशत् श्लोकान्यादीनि वाङ्-
नामानि । उच्यते इति वाक् इन्द्रियम्, तत्कार्यः शब्दोऽप्यु-
च्यते इति वाक्, उच्यतेऽनया अर्थः इति वाक्, स्तनयितुं लक्षण-
माध्यमिका साप्युच्यते इति वाक्, तदधिष्ठात्रापि देवता-
वागिष्यते । सर्वतश्चास्या मेघहेतुत्वात् मेघनामभ्य उत्तरा-
णीति । स च वाक्शब्दः ‘वचि परिभाषणे (अदा० प०)’—
इत्यस्मात् घातोः ‘क्लिप् वचि (उ० २, ५४) (३, २, १७८ वा०)’
—इत्यादिना क्लिपि दीर्घत्वे सम्प्रसारणाभावे च व्युत्पन्नः ॥

(१) श्लोकः । ‘शु अवणे (भू० प०)’ ‘इण्भीकापाशव्यति-
मचिभ्यः कन् (उ० ३, ४१)’—इति कन्प्रत्ययो बाहुलकाद्भवति,
गुणः, कपिलकादित्वात् लत्वम्, श्रूयते इति श्लोकः ।
यद्वा, श्लोक सङ्घाते (भू० आ०)’ ‘पुंसि सञ्ज्ञायां घः (३, ३,
११८), श्लोक्वते पद्यते रूपेण संहन्यते कविभिः श्लोकः ‘पद्ये
यशसि च श्लोकः (३, ३, २)’—इत्यमरसिंहः । “ऋतस्य-
श्लोको बधिरा ततर्दु (ऋ० सं० ३, ६, १०, ३)” —“श्लोको न

यातामपि वाजो अस्ति (ऋ० सं० ७, ६, ११, ५)”—इति निगमौ ॥

(२) धारा । ‘धृञ् धारणे (भू० उ०)’ ‘हेतुमति च (३, १, २६)’—इति णिचि ‘एरजख्यन्तानाम् (३, ३, ५६ भा०)’—इत्यस्याप्रापकत्वादेव ‘कृत्यल्युटो बहुलम् (३, ३, ११३)’—इति कर्त्तरि भवति । यद्वा, धारेः पचाद्यच् (३, १, १३४), लोकस्य धारयित्रौ वर्षप्रदानेन स्वाभिधेयस्य वा । “तनसहे सुधारा”—इत्यत्र धारा वाङ्नाम । “धारा मुतस्य रोचते (ऋ० सं० ७, ५, २४, १)”—“यः ममाद् धारामृतस्य (ऋ० सं० १, ५, ११, ४)”—इति च निगमौ ॥

(३) इला । ‘इल्य क्षेपणे (तु० प०)’ इगुपधेभ्यः (३, १, १३५) कर्त्तरि विधीयमानः कः प्रत्ययो बाहुलकात् (३, ३, १) भवति । क्षिप्यते प्रेर्यते उच्चारणकाले प्राणेन, इला । बहु-चानां लत्वमुक्तं पूर्वमेव । यद्वा, ‘ईङ् स्तुतौ (अदा० आ०)’—‘जि इन्धी दीप्तौ (रु० आ०)’ आभ्यां पूर्ववत् कः (३, ३, १), षष्ठोदरादिः (६, ३, १०८), ईङिति स्तूयतेऽनया देवता ईष्यते वा या स्वयं देवतात्वात्, दीपयति प्रयोक्तारं, दीप्यते वा स्वन तेजसा । यद्वा, इलेत्यन्ननाम (निघ० ३, ७), अकारो मत्वर्थीयः यजमानानां देयेनावेन हविलक्षणेन वा तद्वती इला । “अभि न इला यूथस्य माता (ऋ० सं० ४, २, १६, ४)”—इति निगमः ॥

(४) गौः । व्याखाता पृथिवीनामसु (१) । गच्छति यज्ञ-खाहता, गौषते स्तूयते वा । “अयं स शिङ्क्ते येन गौ रभी-वृता (ऋ० सं० २, ३, १८, ४)”—इति निगमः ॥

(५) गौरी । रोचतेर्ज्वलतिकर्मणः (निघ० १, १६) । ‘ऋञ् ऋग्रवज्रविप्रकुर्व (उ० २, २७)’—इत्यादिसूत्रेण रन्-

प्रत्ययान्तो गौरशब्दो निपातितः, तस्मादुच्चेर्धातोर्गावादेशः, 'विहौरादिभ्यश्च (४, १, ४१)'—इति डीष्। स्वया दीप्तया ज्वलति वाग्देवतात्वात्। यद्वा, 'गूरी उद्यमने (तु० आ०)' अस्मात् इनि पूर्ववन्निपातनादुकारस्योकारः, 'रोरि (८, ३, १४)'—इति रेफलोपः, डीष्, गुरते उद्यच्छति स्वमभिधेयम्, उद्यमनं चारु प्रकाशनम्। यद्वा, 'गुड् अव्यक्ते शब्दे (भू० आ०)'—इत्यस्मान्निपातनादिनि वृद्धिः, गवते गर्जितलक्षणमव्यक्तशब्दं करोतीति गौरी। यद्वा, शुक्लवर्णत्वात् गौरी, 'भास्वत्कपर्दां शशिकलामिन्दुकुन्दावदन्ताम्'—इत्याचार्याः, 'सर्वशुक्ला सरस्वती'—इति च। "गौरीर्मिमाय सलिलानि तच्छति (ऋ० सं० २, ३, २२, १)"—"सोमो गौरी अधिष्ठितः (ऋ० सं० ६, ७, ३८, ३)"—इति च निगमौ ॥

(६) गान्धर्वी। गविगन्धज्यञ्चो वः। 'धृज् धारणे (भू० उ०)'—इत्यस्मात् गोशब्दोपपदाद्वा वप्रत्ययः, उपपदस्य गवादेशः, गन्धर्वः, गौर्यज्ञस्य धारयितेन्द्रः। भोजस्तु 'गन्धेरक् च'—इति वप्रत्ययोऽधिकृतः धातोरगागमश्च। गन्धयते अर्दयति हिनस्ति देवशत्रूनि गन्धर्वः इन्द्रः। 'गन्ध अर्दने'—इति धातुसुरादिरात्मनेपदी। 'तस्येदम् (४, ३, १२०)'—इत्यण्, डीष् (४, १, १५), गान्धर्वी। ऐन्द्रीत्यर्थः। तथाच ब्राह्मणम्—'अथ यैन्द्रवायवी तस्यै यदैन्द्रं पदं तेन वाचं कल्पयति, वाग्दैन्द्री (ऐ० ब्रा० २, ४, २)'—इति। यद्वा, गन्धर्वी देवानां गायकाः, तेषामियम्। तथाचैतरेयब्राह्मणे—'सोमो वै राजा गन्धर्वेष्वसीत् (ऐ० ब्रा० १, ५, १)'—इत्यस्मिन् खण्डे वाचो गान्धर्वीत्वं स्पष्टमुक्तम्। 'तां गन्धर्वीष्वदीत् गर्भे चन्तः'—इति श्रुतिः। "अग्निर्गान्धर्वीं पृथ्वा मतस्रु (ऋ० सं० ८, ३, १५, ६)"—इति निगमः ॥

(७) गभीरा, (८) गम्भीरा । भीयन्ति (दि० प०) रातीति (अदा० प०) भीराः । ‘आतोऽनुपसर्गे कः (३, २, ३)’ । मवां भीरा गभीरा गम्भीरा च । घृषोदरादित्वात् (६, ३, १०८) गोशब्दस्य गभावो गभावश्च । स्तनयिन्-लक्षणा हि माध्व-मिका वाक् न्यूनमात्रैव सर्वप्राणिनां भियमादधाति । यद्वा, उच्चादौ गभीरादिसूत्रेण गमेर्धातोरीरन्प्रत्यये नुमागमो मकारस्य विकल्पेन लोपो निपात्यते (उ० ४, ३४) । गच्छति यन्त्रे, अधिगम्यते वा ज्ञानार्थिभिः । यद्वा, ‘गाभृ प्रतिष्ठा-लिप्तयोर्ग्रन्थे च’ भौवादिकः (आ०), अस्य ङ्रस्त्वं, भक्षान्ता-देशः, वा च नुम् निपात्यते । प्रतिष्ठिता स्वस्मिन् स्थाने, लिप्स्यन्ते वा प्राणिभिः, ग्रथिता वा गद्यपद्यादिरूपेण गभीरा गम्भीरा । उभयोरपि निगमावन्वेषणीयौ ॥

(९) मन्द्रा । ‘मदि स्तुतिमोदमदस्वप्रकान्तिगतिषु (भू० आ०)’ । गच्छति स्वाभिधेयं प्राप्नोति, अधिगम्यते वा तदर्थिभिः । “स मन्द्रया च जिह्वया (ऋ० सं० ५, २, २२, ३)” —इति निगमः ॥

(१०) मन्द्राजनी । मन्द्रशब्दो व्याख्यातः । ‘अज गति-क्षेपणयोः (भू० प०)’ ल्युट् । मन्द्रमजनं गमनं क्षेपणं प्रेरण-मुच्चारणं वा यस्याः सा मन्द्राजनी, पिप्पल्यादिषु द्रष्टव्यम् । (४, १, ४१ ग०) “मन्द्राजनी चोदते अन्तरासनि (ऋ० सं० ७, २, २१, २)” —इति निगमः ॥

(११) वाशी । ‘वाशु शब्दे’ दैवादिकः (आ०) । ‘वसिष्ठ-विश्वविरीजिप्रजिध्वजिसदिह्निकमिवाशिवादिवारिभ्य ङ्रस्’ (उ० ४, १२१) कर्मणि कारके वा दृश्यते, वाशिः । ‘जिदि कारादङ्गिनः (४, १, ४५ वा०)’ —इति ङीष्, वाशी । “वे वाशीमन्त इच्छितो अभीष्टो (१, ६, ११, ६)” —“वाशीभि-

स्वर्चताश्मन्मयीभिः (ऋ० सं० ८, ५, १८, ४)”—इति च निगमौ ॥

(१२) वाणी । ‘वणि शब्दे (भू० प०)’ । बाहुलकादिज् (उ० ४, १२१) (३, ३, १), डीष् (४, १, ४५ वा०) । “वाणीः पुरुहुतं धर्मन्तीः (ऋ० सं० ३, २, २, १०)”—“अभिवाणीर्ऋषीणां मम नूषत (ऋ० सं० ७, ५, ६, ३)”—इति निगमौ ॥

(१३) वाणीचो । वाणीं स्तुतिरूपां वाचमञ्चति गच्छतीति विगृह्य ‘ऋत्विगित्यादिना (३, २, ५६) क्तिनि, नलोपे. ‘अचः (६, ४, १३८)’—इत्यकारलोपे ‘अञ्चतश्चोपसङ्ख्यानम् (४, १, ६ वा०)’—इति डीप् । “रथे वाणीच्याहिता (ऋ० सं० ४, ४, १५, ४)”—इति निगमः ॥

(१४) वाणः । वण्यते शब्दप्रते वाणः । ‘अकर्त्तरि च कारके सञ्ज्ञायाम् (३, ३, १८)’—इति घञ् । यद्वा, वणनं शब्दनं वाणः, भावे घञ् (३, ३, १८), अशश्चादित्वादच् (५, २, १२७) । स्तुतिमती हि वाक् । “दौना दत्ता विदुहन्ति प्रवाणम् (ऋ० सं० ३, ६, १२, ४)”—इति निगमः ॥

(१५) पविः । ‘पूज् पवर्न (क्या० उ०)’ ‘अच इः (उ० ४, १३४)’—इति इप्रत्ययः । पुनाति हि वाक् । ‘पावका नः सरस्वती (ऋ० सं० १, १, ६, ३)’—इति मन्त्रः । पूयते वा सङ्कीर्तनादिना, ‘वाचं शौरिकथालापप्रसङ्गे पुनौमहे’ इत्युक्तेः । पूयतेऽनयेति वा शुद्धिकरणं हि वाक् । ‘पवित्रं हि वाग् विदुषाम्’—इति माधवः । “वाणस्य चोदया एविम् (ऋ० सं० ७, १, ७, १)”—इति निगमः ॥

(१६) भारती । ‘हु भृज् धारणपोषणयोः (भू० उ०)’ ‘सृष्टिश्चिपर्विष्यमिन्मिहयिभ्योऽतच् (उ० ३, १०३)’ । भारतयद्वा ‘प्रज्ञादिभ्यश्च (५, ४, ३८)’—इति षष्ठी-

कोऽण्, डीष् (४, १, १५) । विभर्त्ति जगद्वर्षप्रदानेन, स्वाभि-
धेयं वा भ्रियते प्राणिभिः व्यवहारसाधनत्वेन । अथवा
'अग्निर्भरतः, प्राणो भूत्वा हवींषि विभर्त्ति'—इति वाजसने-
यकम्, तदीया भारती । तथाच 'अग्निर्वाक् भूत्वा मुखं
प्राविशत्'—इत्युपनिषत् (ऐ० उ० १, ८) । अथवा 'भरतः
(निघ० ३, १८)'—इति ऋत्विङनाम, तदीया, स्तुतिसाधन-
त्वात् भारती । "आ भारती भारतीभिः सजोषा (ऋ० सं०
२, ८, २३, ३)"—इति निगमः ॥

(१७) धमनिः । धमतिर्गतिकर्मा (निघ० २, १४), 'अति-
सृष्टधम्यस्यश्ववितग्भ्योऽनिः (उ० २, ८५)'—इत्यनिप्रत्ययः ।
गत्यर्था बुद्धयर्थाः । गम्यते ज्ञायते अनया अर्थः, ज्ञायते वा
विद्वद्भिः साध्वमाधुविभागेन । यद्वा, 'धमति'—इति बधकर्म-
स्वपि पठ्यते (निघ० २, १८) । हन्तेऽनया शापाक्रोशादिरू-
पयेति । तथाच 'वज्र एव वाक्'—इति ब्राह्मणम् (ऐ० ब्रा०
२, ३, ६) । 'वाक्मायका वदनान्निसर्गन्ति पौगाहताः'—
इति च महाभारतम् । "इन्द्रेऽपितां धमनिं पप्रथन्नि (ऋ०
सं० २, ६, ४, ३)"—इति निगमः ॥

(१८) नालीः । 'नल गन्धं (भू० प०)' 'वमिवपियजिरा-
जिब्रजि (उ० ४, १२१)'—इत्यादिना विहितः इज्प्रत्ययो
बाहुलकात् भवति, 'क्षुदिकागात् (४, १, ४५ वा०)'—इति
डीष्, व्यत्ययेन सोर्विसर्जनीयः । 'गन्धं अर्दने (चु० आ०)'
'अर्दं हिंसायाम् (भू० प०)'—इति पठ्यते । गन्धनं हिंसा-
त्मकं सूचनम्, सूचयति परमर्हाणि । "श्वमस्य धम्यते नालीः
(ऋ० सं० ८, ७, २३, ७)"—इति निगमः ॥

(१९) मेना । 'मान पूजायाम् (चु० आ०)'—इत्यस्मात्
'अहुतमन्यद्रापि इनद् भवति (उ० २, ४६)'—इति वचना-

दिनच्, बहुलप्रहणाबलोपः । पूज्यतेऽनया गुर्वादिरुपदेश-
वाक्येन, पूज्या वा देवतात्वात् । “आग्नेनां कृष्वस्युतो
भुवद्भोः (ऋ० सं० ८, ६, १०३)”—इति निगमः । ‘मेनां
गर्जितशब्दम्’—इति माधवः ॥

(२०) मेलिः । सम्पर्कार्थो धातुः (तु० आ०) । पूर्ववत्
बाहुलकादिञ् । सम्पृक्ता ह्यर्थेन वाक् । तथाच—‘वागर्था-
विव सम्पृक्तौ’—इति (रघौ १, १) कालिदासः । ‘मेलिं मदन्तं
प्रितोऽग्रस्थे (ऋ० सं० ३, १, २७, ४)”—इति निगमः ।
मत्वर्थीयस्य लुकि वाग्मिनमित्यर्थः । “मेलिः स्यात् त्राण-
योजनात्”—इति माधवः ॥

(२१) सूर्या । सत्तेर्गत्यर्थात् (भृ० प०), सुवतेर्वा प्रेरणा-
र्थात् (तु० प०) ‘राजसूयसूर्य’ (३, १, ११४)’—इत्यादिना
निपातनात् क्वपि सत्तेरुत्वं सुवतेर्वा रुडागमः । सरति
गच्छति श्लोतृन् प्रति, कर्णशष्कुलिं वा सुवति प्रेरयति चोद-
नारूपा पुरुषादीनिदं कुर्वति । यद्वा, सुपूर्वादीरतः ‘कृत्य-
स्थुटो बहुलम् (३, ३, ११३)’—इति कर्मणि क्वपि निपात-
नाद्रूपसिद्धिः । सुष्ठु ईर्यते उच्चार्यते इति सूर्या । यद्वा,
‘षु प्रेरणे (स्वा० उ०)’ ‘सुसूधीगृध्रिभ्यः क्रन् (उ० २, २३)’—
इति क्रन्प्रत्ययः । प्रेर्यते उच्चारणकाले प्राग्नेन सूर्या ‘हृन्दसि
स्वार्थे,—इति यत्प्रत्ययः, सूर्या । यद्वा, सूरयो मेधाविनः,
नानर्हति ‘हृन्दसि च (५, १, ६७)’—इति यत्प्रत्ययः । यद्वा
सूरिषु साधुः ‘तत्र साधुः (४, ४, ८८)’—इति यत् । निगमो-
ऽन्वेषणीयः ॥

(२२) सरस्वती । सत्तेरसुन् (उ० ४, १८४) सर । मय-
पद्यादिरूपेण प्रसरणमस्वासीति ‘पद्यायामेधासजो निविः
(५, २, १२१), ‘बहुलं हृन्दसि (५, २, १२२)’—इत्युक्ते मतुषि

डोष् । यद्वा, सर इत्युदकनाम (निघ० १, १२) । सर्वेस्व-
हयो ह्यधिदेवतात्वादुदकवती हि माध्यमिका वाक् । सैव
चासीन्नदी सरस्वती । तदुक्तं भाष्यकारेण—‘तत्र सरस्वती-
त्येतस्य नदीवत् देवतावच्च निगमा भवन्ति (निरु० २, २३)’
—इत्यादिना । “प्रावृका नः सरस्वती (ऋ० सं० १, १, ६, ३)”
इति निगमः देवतायाः । “इयं शुशेभिः (ऋ० सं० ४, ८,
३०, २)”—इत्येषा नद्याः ॥

(२३) निवित् । ‘विद ज्ञाने (अदा० प०)’, निपूर्वः ।
‘सत्सू द्विषदुद्धदुह ३, २, ६१’—इत्यादिना क्विपि [अन्त-
र्णीतिव्यर्थश्चात्र विदि] नितरां वेदयति ज्ञापयति स्वमभिधे-
यम् । “तान् पूर्वया निविदा ह्यमहे वयम् (ऋ० सं० १, ६,
१५, ३)”—इति निगमः ॥

(२४) स्वाहा । यस्य नाम्नो यादृङ्निर्वचनं दृष्टं तत्सर्वं
तद्रूपेणैव लिख्यते । अत्र निरुक्तम्—‘स्वाहेत्येतत् सु आहेति
वा स्वा वागाहेति वा स्वं प्राहेति वा स्वाहुतं हविर्जुहोतीति
वा (निरु० ८, २०)’—इति । अस्य स्कन्दस्वामी—स्वाहे-
त्येतत् स्वाहाकृतिशब्दस्य पूर्वपदं स्वाहाकारान्तो होमम-
न्त्राणां कर्तव्यः, ‘न ह वै आहुतयो देवान् गच्छन्ति य अव-
षट्कृता वा अस्वाहाकृता वा भवन्ति (शत० ब्रा० ८, ३, ६-
१४)’—इति श्रुतिः । स्वाहाकारस्य सम्प्रदानत्वेन मन्त्रान्तोऽ-
वश्यभावितात् । अयमर्थः यस्यान्ते श्रूयते स होममन्त्रः
शोभनमर्थमाह । अथवा प्रजापतेः स्वा आभीया वागाहेति
स्वाहाकाररूपा वाक् प्रजापतिसृष्टेत्यर्थः । अथवा स्वं प्राहेति
यजमानस्य, स्वं हविः देवतायै दत्तं तदुद्देशेन व्यागात्, तस्य
यजमानो सौवं प्राहेति स्वाहा, सम्प्रदानत्वं स्वाहाकारस्य
अष्टमनेन प्रकारेण दर्शितं स्वाहुतमित्यादिना । अथवा यद-

नेन स्वाहाकारेण जुहोति तदेव सुष्ठुमर्थ्यादया जुहोतीति, एवञ्च सति पूर्वकाणि निर्वचनाति ब्रूमः । इदन्तु जुहोते-रिति । अत्र भास्करमिश्रः—‘स्वयं सरस्वती आह ब्रूते’ । ‘स्वैव ते वागित्यब्रवीत्’—इति ब्राह्मणम् । स्वयमेवाहेत्यस्यार्थस्य द्योतकोऽयं निपातः प्रदेशान्तरेऽपि विभक्त्यन्तसमुदायात्मनिपातः स्वाहेति । संस्कारविशेषानवधारणान्नावगृह्यते । अत्र क्षीरस्वामी—‘सुष्ठु आह्वयति स्वाहा’ । अत्र स्वाहाशब्दो नाव्ययम् अप्यग्निजायावाचित्वमित्यर्थः । भाष्ये तु स्वाहाशब्दस्य वाङ्नामत्वेनाभिव्यक्तेर्दृष्टानि निर्वचनानि लिखितानि, तेषु यच्चोच्छ्रितं तद् गृह्यन्तु विद्वांसः । तस्याः वाचः सृष्टौ पृथिवी चाग्निश्चेति वाचोऽग्नेश्च कारणकार्यभावः श्रूयते । ‘अग्निर्वाक् भूत्वा मुखं प्राविशत् (ऐ० उ० १, ८)’—इति । तस्मादन्नं वाचश्च सम्बन्धात् अग्न्यायौ स्वाहा वागित्युच्यते । वाति वातात्मत्वेन वागुच्यते इति सन्देहः । निगमः सुलभः स्वाहाकारपक्षे, अन्यत्रान्वेषणीयः ॥

(२५) वग्नुः । ‘वच भाषणे (अदा० प०)’ । ‘वचंर्गश्च (उ० ३, ३२)’ इति नुप्रत्ययः, चकारस्य गकारश्च । वग्नुः वाचा समानोऽर्थः । “वग्नु, मियर्त्ति यं विदे (ऋ० सं० ६, ८, ४, १)” —“इन्द्रस्यैव वग्नु, रा शृ० स्व आजौ (ऋ० सं० ७, ४, १३, ३)” —इति च निगमौ ॥

(२६) उपब्धिः । उपपूर्वात् पदेर्मत्यर्थात् (दि० आ०) ‘इन् सर्वधातुभ्यः (उ० ४, ११४)’—इतोन्प्रत्ययो बाहुलकादुपधालोपः, ‘न पदान्तद्विवचन (१, १, ५८)’—इत्यनेन जश्-विधिं प्रति स्थानिवद्भावनिषेधात् ‘भलां जश् भगि (८, ४, ५३)’—इति पकारस्य वकारः । उप समीपे भक्तानां वक्ष्यति, उप आचार्यसमीपे गम्यते इति वा । यद्वा, उपपूर्वात् इदानीः

(जु० उ०), द्यतेः (दि० प०), दयतेः (भू० आ०) वा 'क्षत्वल्मुटो बहुलम् (३, ३, ११३)'—इति बहुलवचनात् 'उपसर्गे घोः किः (३, ३, ८२)'—इति किप्रत्ययः कर्त्तरि भवति वकारश्चोपजनः । उपेत्य ददातीत्यभिलषितम्, प्रयोक्तृणां, खण्डयस्व-ज्ञानं तर्कादिसमये प्रतिवादिनां वा, रक्षति भक्तानिति वा उपपत्तिः । “आघोषयन्तः पृथिवीमुपपृष्टिभिः (ऋ० सं० ८, ४, २८, ४)” —“उपपृष्टिरियं सोमः (ऋ० सं० ७, ३, २४, ५)” —“शृण्व आयुता मुपपृष्टिः (ऋ० सं० २, ४, ८, २)” —इति निगमाः ॥

(२७) मायुः । ‘डु मित्रं प्रचेपणे (क्रा० उ०)’ । क्वा-पाजिमिस्वदिमाध्यगुभ्य उण् (उ० १, १), ‘मीमातिमीनोति-दीडां ल्यपि च (६, १, ५०)’—इत्यात्वम्, ‘आतो युक् चिञ्-कतोः (७, ३, ३३)’—इति युक् । क्षिप्यते प्रेर्यते उच्चार्यते इति मायुः, प्रक्षिपति वृष्ट्युदकं भूमाविति वा । “मिमाति मायुं धूमनावधिश्रिता (ऋ० सं० २, ३, १८, ४)” —इति निगमः ॥

(२८) काकुत् । ‘कैगैरै शब्दे (भू० प०)’ । सम्पदादि-त्वात् (३, ३, ८४ वा०) क्किप् । कानं शब्दनं करोतीति का, सृग्यादित्वात् कुः (उ० १, ३६) बाहुलकात् तकार उपजनः । यद्वा, ‘कक वक लौट्ये (भू० आ०)’, ‘सृग्योरुतिव् (उ० १, ८१)’—इत्येष बाहुलकात् (३, ३, १) अस्माद् भवति णिञ् काकुत् । ककते चञ्चला भवति एकस्मिन्नर्थे न प्रतितिष्ठती-त्यर्थः, तथाहि शब्दा अनेकार्था बहवः, एकार्थाश्च काकादि-नाभिधीयमाना अनेकार्था भवन्ति । ककुदुश्चस्थानमस्मा-द्वीति काकुत् । मत्वर्थीयस्य लुक्, कान्दमो दीर्घः, सर्वथा वृक्षेदरादिरय शब्दः । “या ते काकुत् सुकृता या वरिष्ठा

(ऋ० सं० ४, ७, १३, २)”—इति निगमः ॥

(२८) जिह्वा । ‘शिवयव्हजिह्वाग्रौवापामीवा’—इति निपाताः । ‘लिह आस्वादने (भृदा० उ०)’, वप्रत्यये, अस्वा-
देर्जकारो निपात्यते । लेख्यास्वादयत्यनया ग्रन्थविषयावसा-
गन् । यद्वा, आह्वयतेः (भू० उ०) जुहोतेः (जु० प०) वायं
यङन्तस्य कः, सम्प्रसारणम् ‘अभ्यस्तस्य च (६, १, ३३)’—
इति, सम्प्रसारणे च ‘न धातुलोप आर्द्धधातुके (१, १, ४)’—
इति गुणनिषेधादुवङादेशे रूपम् । जोहुवाति पुनः पुन-
राह्वयति शब्दं करोति रसान् वादत्ते जुहोत्यस्यात्मनि,
जोहुवा सति ओकारस्येकारादेशे उकारलोपे च जिह्वा ।
“पुरो विप्रा दधिरे मन्द्रजिह्वम् (ऋ० सं० ३, ७, २६, १)”—
“अनृणीं वृषभं मन्द्रजिह्वम् (ऋ० सं० २, ५, १२, १)”—
इति च निगमौ ॥

(३०) घोषः । ‘घृष शब्दार्थः (भू० प०)’, ‘हलश्च (३, ३,
१२१)’—इति घञ् । घुष्यते शब्दप्रत्यये घोषः । “उतो पिबभ्यां
प्रविदानु घोषम् (ऋ० सं० ३, १, २, १)”—“इन्द्रे घोषा अस-
क्षत (ऋ० सं० ६, ४, ४३, १)”—इति च निगमौ ॥

(३१) स्वरः । ‘स्वृ शब्दोपतपयोः (भू० प०)’, पुंसि सञ्-
ज्ञायां घः (३, ३, ११८) । स्वर्यते शब्दप्रत्ययेऽनेन देवता, उप-
तप्यतेऽनया मर्मस्पर्कप्रयुक्तयेति वा । स्वरतिरर्चतिकर्मा वा
(निघ० ३, १) । स्वर्यते स्तूयते देवतात्वात् । ‘गोचरसञ्चर
(३, ३, ११८)’—इत्यत्र चकारस्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वात् घः ।
यद्वा, स्वरति देवतामिन्द्रादिम्, पचाद्यच् (३, १, १३४) ।
“स्वरश्च मे श्लोकश्च मे (य० वा० सं० १८, १)”—इति निगमः ॥

(३२) शब्दः । शपत्याक्रोशे शाशपित्यां दानौ । अस्य
वृत्तिप्रत्ययः—‘शपते अनेनेति शब्दः संस्कृता वाक । भक्ष्वां

तृतीये इति योगविभागात् अचतुर्थेऽपि तृतीयं भवति—इति ।

शब्दनं शब्दः—इति क्षीरस्वामी । खेऽन्तरिक्षे शब्दं करो-
तीति वा । “शब्दो गीर्गणो मौमांसा च”—इति निगमः ॥

(३३) स्वनः । ‘स्वन शब्दे (भृ० प०)’ ‘स्वनहमोर्वा (३,
६२)’—इत्यप् । स्वन्यत इति स्वनः । “मिन्धो^१रु^२मे^३रिव
वनः (ऋ० सं० ७, १, ७, २)”—इति निगमः ॥

(३४) ऋक् । ‘ऋचते (तु० प०) स्तृयतेऽनया । यद्वा,
तृयते स्वयं देवतात्वात् । ‘ऋच स्तृती (तु० प०)’—इत्यस्मात्
स्तृयदादित्वात् (३, ३, ८४ वा०) क्तिप् । “ऋचा वने मानृचः
ऋ० सं० ८, ५, २७, ३)”—इति निगमः ॥

(३५) होत्रा । ‘हु दानादानयोः (जु० प०)’ ‘हुयामाशु-
भमिभ्यस्तन् (उ० ४, १६८)’ । ह्ययतेऽनया मन्त्ररूपया हविः,
ह्ययतेऽस्यां प्राणः, ह्ययते वा प्राणः । तथाच—‘वाचि हि प्राणं
जुहुमः प्राणे वा वाचम्’—इत्युपनिषत् (ऐ०) । यद्वा, हावेति,
यज्ञनाम (निघ० ३, १७), ह्ययतेऽस्मिन् हविरिति यज्ञश्च
वागित्युच्यते तत्साध्यत्वात् । वाच यच्छति वाग्वै यज्ञः—
इति ब्राह्मणम् (ऐ० ब्रा० ५, ४, ५, ४, ५) । ऋतुयाजप्रैषेषु दशमे
पैषे—“वनेम^१ तद्वात्रया चिन्तक्या ऋ० सं० २, १, १७, २)”
—इति निगमः, “वैतिहो^१ वं त्वा कवे (ऋ० सं० ४, १, १८,
३)”—इति च निगमः ॥

(३६) गीः । गृणातिरर्चतिकर्मा (निघ० ३, १४), औणा-
देकः क्तिप्, ‘ऋत इद्वातोः (७, १, १००)’ ‘व्योरुपधाया दीर्घ-
इकः (८, २, ७६)’—इति दीर्घः, इल्ङ्गादिलोपः (६, १,
६८), रिफस्य विसर्जनीयः । गृणात्यनया गीः । “तमिह^१-
न्तु नो गिर^२ (ऋ० सं० ६, १, १०, ३)”—इति निगमः ॥

(३७) गाथा । ‘गै शब्दे (भृ० प०)’ अर्चतिकर्मा च (निघ० ३, १४), ‘उषिकुषिगान्तिभ्यस्थन् (उ० २, ३)’ । गायतीत्यसौ देवताः, गायन्ति तामिति वा गाथा । “तं गाथया पुगण्या (ऋ० सं० ७, ४, २५, ४)” — “युञ्जन्ति हरी” इष्टिरस्य गाथया (ऋ० सं० ६, ७, २, ३)” — इति निगमौ ॥

(३८) गणः । गण ‘गणने’ चुरादिरदन्तः (प०) । ‘अकर्त्तरि च कारके मञ्ज्ञायाम् (३, ३, १६)’ — इति घञ् । ‘अतो लोपः (६, ४, ४८) । गण्यते या गणः, अतो लोपस्य स्थानिवद्भावात् षड्भिर्न भवति । गणेति केचित् पठन्ति । निगमोऽन्वेषणीयः ।

(३९) धेना । दधातिर्लटः शानचि व्यत्ययेन एत्वाभ्यासलोपी दधाना स्वमभिधेयं वर्षप्रदानेन लौकिकाय वा । यद्वा, ‘धेट् पाने (भृ० प०)’ ‘धेट् इश्च (उ० ३, १०)’ — इति नप्रत्ययः इकारश्चान्तादेशः, गुणः, धयन्ति तामिति धेना । पानमलस्वीकारः । यद्वा, आस्वादः । धीयते पौयते आस्वादते वानेन, धयन्ति प्राणमिति वा धेना । तथाच — ‘तं माता रेङ्गि स उ रेङ्गि मातरम्’ — इति श्रुतिः (ऋ० सं० ८, ६, १६, ४) । यद्वा, ‘धिविः प्रीणनार्थः (भृ० प०)’ बाहुलकात् नप्रत्ययो नकारवकारयोर्लोपश्च, गुणः, धेना । प्रीणयति हि वाक् सुष्ठु प्रयुक्ता । ‘धेना वाक् प्रीणनाद्धि वा’ — इति माधवः । “धेना जिगाति टाशुषे (ऋ० सं० १, १, ३, ३)” — “जनानां धेना अवचाकशदृषा (ऋ० सं० ७, ८, २५, १)” — इति च निगमौ ॥

(४०) ग्नाः । गर्भधातोः (भृ० प०) ‘धापृवस्यज्यतिभ्यो नः (उ० ३, ६)’ — इति बाहुलकात् नप्रत्ययो भवति टिलोपश्च । टाप् (४, १, ४) । गत्यर्था बृहदर्थ्याः । जानन्ति काममिति ग्नाः । यद्वा, गच्छति यज्ञेष्वभूत् । ‘अभि यज्ञं गृणीहि नो ग्नावः (१, १, २८, ३)’ इत्यत्र ‘कृन्दांसि वै ग्नाः’ — इति

ब्राह्मणम्—इति माधवः । तस्मात् छन्दसां गायत्र्यादीनां वाग्रूपत्वात् ग्नाथ्यपदेशः । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(४१) विपा । ‘विप् प्रेरणे (चु० प०)’ । सम्पदादित्वात् (३, ३, ६४ वा०) क्तिप् । तृतीयैकवचनम् । प्रेर्यते मनसा विपा । ‘मनसा वा इषिता वाग्वदति (ऐ० ब्रा० २, १५)’—इति ब्राह्मणम् । “वरुणाय विपा गिरा (ऋ० सं० ४, ४, ६, १)”—इति निगमः । गिरिति पदं निरुक्त्या याजनीयम् ॥

(४२) नग्ना । न गच्छति पितृकुलात् बाल्यात्, अनावरणपि न गच्छति लज्जामिति वा । ‘नग्निनाऽनागता-
र्त्तवा’—इत्यमरः (२, ६, ८) । नग्ना कन्या । ग्नाशब्दः पूर्व-
मेव निरुक्तः, इह नपूर्वः । नायं नञ्, किन्तु प्रतिषेधार्थोऽयं
निपातः, अतः ‘न होषो नञः (६, ३, ७३)’—इति न भवति ।
“नना”—इति केचित् । नमर्तनप्रत्ययो बाहुलकान्मकार-
लोपश्च । नमयत्यनयेति नना । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(४३) कशा । ‘काश्ट दीप्ती (भू० आ०)’ । अन्तर्णी-
तण्यर्थः । पचाद्यच् (३, १, ११४) । आकारस्य ऋस्वत्व-
छान्दसम् । प्रकाशयत्यर्थान् । यद्वा, खेश्या मती वर्णव्य-
त्ययादिना कशा, वाग्धि मुखात् काशते तत उपलब्धेः । यद्वा,
‘कश शब्दे (भू० प०) । अत्र शब्दायते कशा । यद्वा, ‘कश
गती (भू० प०)’ अच् (३, १, ११४) । गच्छति गन्तव्यम् ।
“या वां कशा मधुमती ऋ० सं० १, २, ४, ३)”—इति निगमः ॥

(४४) धिषणा । धारयत्यर्थमिति धीः बुद्धिः । धारयति
कर्त्तारं फलप्रदानेनिति धीः कर्मबुद्धिः कर्म वा । सनोति
सम्भजते इति सनोतेः (षणु त० उ०) पचाद्यचि (३, १, ११४),
पृषोदरादित्वात् (६, ३, १०६) पूर्वपदङ्गस्वत्वे च धिषणा ।
यद्वा, ‘जि धृषा प्रागल्भ्ये (स्वा० प०)’ । ‘धृषेर्धिष् च सञ्ज्ञा-

याम् (उ० २, ८०)'—इति क्युप्रत्ययो धिषादेशश्च धिषणा ।
 प्रगल्भममर्था रक्षितुं जगद् वर्षप्रदानेनेत्यर्थः । यद्वा, 'दिधि-
 षामि बिल्भिः' (ऋ० सं० २, ७, २३, १२)'—इत्यत्र स्कन्दस्वा-
 मिना पठितात् 'धिषि धारणे'—इत्यस्मात् 'धिष शब्दे (जु०
 प०)'—इति धातुपाठपठिताद्वा बाहुलकात् क्युप्रत्ययो
 धिषणा वाचि स्वाभिधेयं धारयति सम्बन्धस्य नित्यत्वात् ।
 शब्दायते वा मध्ये अधिस्थिता 'निर्माति मायुं धिषणावधि-
 स्थिता (ऋ० सं० २, ६, १८, ३)'—इति श्रुतिः । “आपश्च
 मित्रं धिषणा च साधन् (ऋ० सं० १, ७, ३, १)”—इति
 निगमः ।

(४५) नोः । 'नुद प्रेरणे तु० उ०)' 'ग्लानुदिभ्यां डौ
 (उ० २, ६०)'—इति डौप्रत्ययः । नुद्यते प्रेर्यते मूलाधारा-
 दिस्थानिभ्यः प्राणेन । नमर्तवा (भृ० प०) बाहुलकात् (३, ३, १)
 डौ, नम्यते वा देवतात्वात् । “सुतर्माणमधिनावं रुहेमेति
 यज्ञो वै सुतर्मा नोः कृष्णाजिनं वै सुतर्मा नोर्वाग्वै सुतर्मा नोः
 (ऐ० ब्रा० १, ३, २)”—इति ब्रह्मणम्, “समितो नव्याहितम्
 (ऋ० सं० ८, ७, २३, ४)”—इति च निगमौ ॥

(५६) अक्षरम् । 'अश्रु व्याप्ता (स्वा० आ०)' 'अश भोजने
 (क्रा० प०)' । 'अशः सरन् (उ० ३, ६७)'—इति सरन्प्रत्ययः,
 वृश्चादिना (८, २, २६) पत्वम्, 'षट्ठाः कः सि (८, २, ८१)' ।
 अश्रुते श्रोतुं स्वाभिधेयम्, व्याप्नोति वा अश्नाति वा हविः ।
 अञ्जोर्वा (रु० प०) बाहुलकात् सरन् नकारलोपश्च । 'खरि च
 (८, ४, ५५)'—इति चत्वम् । अनक्ति म्रक्षयति मेचयति
 वर्षण भूमिम् । यद्वा, नञ्पूर्वात् क्षरतः (भृ० प०) पचाद्यच्
 (३, १, ११३) । न क्षरति, सर्वदा सर्वैः प्रयुज्यमानापि न
 क्षीयतर्था इत्यः । 'वाग्वै समुद्रो न वै वाक् क्षीयते'—इति

(ऐ० ब्रा० ५, ३, १) ब्राह्मणम् । “सुक्षरेण प्रति मिम एताम्
(ऋ० सं० ७, ६, ११, ३)”—इति निगमः । ‘वाचा विरूपनि-
त्यया’—इत्यर्थं माधवोऽवादीत् । “उपाक्षरा सङ्क्षिणी” (ऋ०
सं० ५, २, १८, ४)”—इति च निगमः ॥

(४७) मही । व्युत्पादिता पृथिवीनामसु (१, १२) ।
मह्यते धूज्यतेऽनया देवता इति वा । “अमाचं त्वा धिषणा
तित्वेषे मही (ऋ० सं० १, ७, १५, २)”—इत्यत्र वाङ्नाम-
त्वमपि युज्यते ॥

(४८) अदितिः । व्युत्पादिता पृथिवीनामसु (१, १४) ।
अदीना, सर्वदा सर्वैः प्रयुज्यमानापि न क्षीयत इत्यर्थः ।
“अनागमो अदितये स्याम (ऋ० सं० १, २, १५, ५)”—इति
निगमः ॥

(४९) शची । अत्र क्षीरस्वामी—‘शच श्वच गतौ’ । शच-
तीति तु धातुपाठे गत्यर्थो न दृष्टः । ‘शच व्यक्तायां वाचि
(भू० आ०)’ ‘इन् सर्वधातुभ्यः (उ० ४ पा० ११४) । ‘ऊदिका-
रात् (४, १, ४५ वा०)’—इति ङीष् । शचते गच्छति यज्ञम्,
शच्यते गम्यते ज्ञायतेऽनयाऽर्थः, शचते व्यक्तां वाचं करोतीति
वा । “शचोर्मदन्त” उत दक्षिणाभिर्नेज्जिह्वायन्त्यो नरकं
प्रताम (निरु० १, ११)”—इति निगमः ॥

(५०) वाक् । निरुक्ता पूर्वमेव (पुं० ६२) । “यद्वाग् वद-
न्त्यविचेतनानि (ऋ० सं० ६, ७, ५, ४)—इति निगमः ॥

(५१) अनुष्टुप् । स्तोभतिर्हृदयार्थः (भू० आ०) । क्षिप् ।
अनुपूर्वेण क्रमेण, पूर्वमकारात्मना ततः स्पर्शादिभिर्व्यज्य-
माना वर्धते । तथाचोपनिषत्—‘अकारो वै सर्वा वाक् सैव
स्पर्शाभिर्व्यज्यमाना बह्वी नानारूपा ‘परा’ ‘पश्यन्ती’
‘मध्यमा’ ‘वैखरी’ इति । तथाच ‘विरूपं वक्ति वाक् तावकं

वपुः—इति संवित्प्रकाशे वामनदत्तः । ‘ध्वनिः वर्णः पदं वाक्यमित्याहुः पदचतुष्टयम् । यस्याः सूक्ष्मादिरूपेण वाग्देवीं तामुपास्महे’—इति श्रीभोजदेवः । अतिस्तुतिषु चत्वारि वाक्परिमितानि पदानि (निरु० १३, ८)—इत्यत्र निरुक्त्या एव वा वृद्धिः प्रतिपादिता । यद्वा, पूर्वं पञ्चाशदक्षरात्मना ततो गद्यपद्यादिरूपेण वर्द्धते । तथाहि—‘परिमिता वर्णा अपरिमितां वाचो गतिमाप्नुवन्ति’—इति भगवानाश्वलायनः । यद्वा, स्तोभतिरर्चतिकर्मा (निघ० ३, १४) । आनुपूर्व्येण स्तोति देवताः । “अनुष्टुभमनु च चर्यमाणमिन्द्रम् (ऋ० सं० ८, ७, १०, ४)”—इति निगमः ॥

(५२) धेनुः । ‘धेट्पानि (भू० प०)’ । ‘धेट इच्च (उ० ३, ३३)’—इति नुप्रत्ययः, इकारोऽन्तादेशः । धरति तामिति धेनुः, पीयते हि वा तत्प्रवृत्तवृष्टिद्वारेण, धेनुवद्दोग्ध्री सर्वकामान् इति वा । ‘अधेत्वा चरति माययैष वाचं शुश्रुवा अफलाभपुष्याम् (ऋ० सं० ८, २, २३, ५)’—इति श्रुतिः । “गौर्गौः कामदुघा सम्यक् प्रयुक्ता स्मर्यते बुधैः”—इति दण्डी । तथा चागमः—‘एक शब्दः सम्यक् ज्ञातः सुष्ठु प्रयुक्तः स्वर्गे लोके कामधुग् भवति (शि० भा०)’—इति । “अभि सुप्त धेनवः (ऋ० सं० ७, ३, १६, ५)”—“नेष्टुः सचन्त धेनवः (ऋ० सं० २, ५, २६, ५)”—इति च निगमौ ॥

(५३) वल्गुः । ‘वल संवरणे (भू० पा०)’ । ‘वलेगुक् च (उ० १, १८)’—इत्युप्रत्ययः । संवृणोत्याच्छादयति जगत् व्याप्नोतीति यावत् । यद्वा, वल्गतिः शब्दार्थः (भू० प०), बाहुलकादुप्रत्ययः । गर्जितादिलक्षणं शब्दं करोति वल्गुः । “अयं नामा वदति वल्गुवोगृहे (ऋ० सं० ८, २, १, ४)”—इति निगमः ॥

(५४) गल्दा । ‘गल अदने’ भौवादिः (प०) । गलनं पूरणं कामानां, गलः पूरणार्थः स्कन्दस्वामिनोक्तः, तद्ददाति । ‘आतोऽनुपमर्गे कः (३, २, ३)’ गल्दा । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(५५) सरः । ‘स गतो (भू० प०)’ असुन्प्रत्ययः (उ० ४, १८४) । गत्यर्थाः बुद्धयर्थाः । सरति जानाति सर्वं देवतात्वात्, ज्ञायते वा विद्वद्भिः, सरति गच्छत्येव वाङ्मता । “सरो न पर्णमभितो वदेत्तः (ऋ० सं० ५, ७, ४, २)” — इति निगमाः । अत्र प्रकरणात् स्तोत्रशस्त्रात्मिका वागुच्यते एवं माधव ऐच्छत् ॥

(५६) सुपर्णी । सुपर्णशब्दो रश्मिनामसु व्याख्यातः (१, ५) । ‘पाककर्णपर्णपुष्पफलमूल (४, १, ६४)’ — इत्यादिना ङीप् । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(५७) वेकुरा । ‘भा दीप्तौ (अदा० प०)’ कान्तिं करोतीति किञ्चित् विगृह्य करोतरौणादिके कप्रत्यये कृते ‘उदोऽष्टापूर्वस्य (७, १, १०२)’ — ‘बहुलं कृन्दसि (७, १, १०३)’ — इति ऋकारस्यानांष्टापूर्वस्यापि उकारो मकारस्य वकारेण आकारस्य एकारेण च व्युत्पत्तिश्चान्दसत्वात् वेकुरा दीप्तिकारिणी प्रयोक्तुः । “वेकुरानामासि जुष्टा (ता० म० ब्रा० १, १, ३)” — इति निगमः । कृन्दागानां सामकल्पे पठितोऽयं मन्त्रः । ‘व्यचेव्याप्तिकर्मणः वेकुरा’ — इति भरतस्वामिभाष्यम् ॥

इति सप्तपञ्चाशत् वाङ्नामानि ॥ ११ ॥

अर्णः (१) । क्षोदः (२) । क्षयः (३) । नभः (४) । अन्धः (५) । कबन्धम् (६) । सलिलम् (७) । वाः (८) । वनम् (९) । घृतम् (१०) । मधु (११) । पुरोषम् (१२) । पिप्पलम् (१३) । क्षौरम् (१४) ।

विषम्(१५) । रेतः(१६) । कशः(१७) । जन्म(१८) ।
 बृबूकम्(१९) । वृसम्(२०) । तुग्रग(२१) ।
 बृबूरम्(२२) । सुक्षेम(२३) । धरुणम्(२४) ।
 सिरा(२५) । अरुिन्दानि(२६) । ध्वस्त्वत्
 (२७) । जामि(२८) । आयुधानि(२९) । क्षपः
 (३०) । अहिः(३१) । अक्षरम्(३२) । स्रोतः
 (३३) । तप्तिः(३४) । रसः(३५) । उट्टकम्(३६) ।
 पयः(३७) । सरः(३८) । भेषजम्(३९) । सहः
 (४०) । शवः(४१) । यहः(४२) । ओजः(४३) ।
 सुखम्(४४) । क्षवम्(४५) । आवयाः(४६) ।
 शुभम्(४७) । यादुः(४८) । भूतम्(४९) । भुव-
 नम्(५०) । मविष्यत्(५१) । महत्(५२) । आपः
 (५३) । व्योम(५४) । यशः(५५) । महः(५६) ।
 सणीकम्(५७) । सतीकम्(५८) । सतीनम्
 (५९) । गहनम्(६०) । गभीरम्(६१) । गम्भारम्
 (६२) । ईम्(६३) । अन्नम्(६४) । हविः(६५) ।
 सद्म(६६) । सदनम्(६७) । ऋतम्(६८) । योनिः
 (७९) । ऋतस्य योनिः(८०) । सत्यम्(८१) ।
 नीरम्(८२) । रुयिः(८३) । सत्(८४) । पूर्णम्
 (८५) । सर्वम्(८६) । अक्षितम्(८७) । बर्हिः

(७८) । नाम (७९) । सर्पिः (८०) । अपः (८१) ।
 पवित्रम् (८२) । अमृतम् (८३) । इन्दुः (८४) ।
 हेम (८५) । खः (८६) । सर्गः (८७) । शम्भ-
 रम् (८८) । अभ्वम् (८९) । वपुः (९०) ।
 अम्बु (९१) । तोयम् (९२) । त्वयम् (९३) ।
 कपोटम् (९४) । शुक्रम् (९५) । तेजः (९६) ।
 खधा (९७) । वारि (९८) । जलम् (९९) ।
 जलापम् (१००) । इदम् (१०१) । इत्येकशत-
 सुदकनामानि ॥१२॥

‘उदकनामान्युत्तराण्येकशतम् (निरु० २, २४)’—

(१) अर्णः । ‘ऋ गतो (भृ० प-)’ । ‘उदके नृत् च उ० ४,
 १६२’—इति अन्तरसुन् प्रत्ययः । अर्ण्यते तत् प्राणिभिरि-
 त्यर्थः । ऋच्छति निम्नं प्रदेशमिति वा अकारान्तोऽप्यस्ति ।
 ‘ऋ गतो (क्या० प-’ पचाद्यच् (३, १, १३४) । ऋणाति
 गच्छति दिवो भूमि वृषमाणम् । “सृजदणां स्यव यद्युधा
 (ऋ० सं० २, ४, १६, ४)” — “अर्णे दिवो अर्ण मच्छा
 जिगामि (ऋ० सं० ३, १, २२, ३)” — इति निगमौ ॥

(२) क्षोदः । ‘क्षुदिर् सम्प्रषणे’ भौवादिः स्वरितेत् ।
 असुन् (उ० ४, १८४) । क्षुद्यते क्षोदः । क्षुप् हि जलं
 पर्वतादिभ्यः शिलादिष्वधःपतनात् । “नृवा न क्षोदः प्रदिशः
 पृथिव्याः (ऋ० सं० ८, १, १८, ७)” — “यामो रसाङ्क्षोद-
 क्षोदः पिपिन्चयुः (ऋ० सं० १, ७, ३५, २)” — इति च
 निगमौ ॥

(३) क्षद्व । ‘क्षद स्थैर्ये (सौ०)’—इति स्कन्दस्वामी । ‘क्षद गतिहिंसनयोः (सौ०)’—इति सुबोधिनीकारः । ‘अन्येभ्योऽपि दृश्यते (३, २, ७५)’—इति मनिन् । क्षदौति पिपासादनिवर्त्तने । स्वकार्ये स्थिरं भवति जलाशयं व्याप्य स्थिरं भवतीति वा । तथाच ‘स्थावराद् गृह्णामि’—इति श्रुतिः, गतावर्णसोरसमित्यर्थः । हिनस्ति पिपासामुणं वा अतीप्सितं वा पुरुषम् । “क्षद्वैवार्थेषु तर्त्तरीथ उग्रा (ऋ० सं ८, ६, २, २)”—इति निगमः ॥

(४) नभः । ‘नह बन्धने (दि० उ०)’ ‘नहेर्दिवि भश्च (उ० ४, २०५)’—इति विधीयमानोऽसुन् भकारादेशश्च बाहुलकादुदकेऽपि भवतः । नह्यते हि तन्मेघैर्दिवि भूमौ सेचादिभिः, नह्यति प्राणिनां मनांसोति वा । प्राणिनो हि यत्रोदकं विद्यते तत्रैव स्थातुं मनः कुर्वते । तथा—‘समनसः खलु वै पशवोऽनावृतास्ते पशवो हि समनसः’—इति श्रुतिः । न न भातीति वा, एकस्य नजो लोपः इतरस्य नलोपाभावः । भातेरसुनि टिलोपश्च बाहुलकात् । भात्येव स्वया दीप्त्या देवतात्वात् । यद्वा, नभ इव नभः । तथास्वरनिर्वचने ‘अम्बुवद्राजते’—इत्यादिना ग्रन्थेन आकाशस्य जलसाम्यमुक्तम्, साम्यस्याभयानिष्ठत्वात् अत्र जलमप्याकाशसदृशमित्युच्यते । “मदृच्युतमौशनं नभोजाम् (ऋ० सं० ७, ७, २५, ४)” —“नभोवसानः परियास्यध्वरम् (ऋ० सं० ७, ३, ८, ५)” —इति च निगमौ ॥

(५) अपः । ‘आप्ठृ व्याप्तौ (स्वा० प०)’ । उदके नुम्भीच (उ० ४, २०४), अपापो ऋस्रोऽसुविति (उ० ४, २०२) च वर्त्तते । व्याप्नोति सर्वमपः । तथाचाथर्वणी श्रुतिः—‘सर्वमिदमपः (अथ० ब्रा०)’—इति, ‘आपो वा इदं सर्वम् (अथ०

सं०)”—इत्यादिरनुवाकश्च । “अन्धः किमासीद् गहनं गभीरम्
(ऋ० सं० ८, ७, १७, १)”—इति निगमः ॥

(६) कबन्धम् । बन्धिरनिभृतत्वे (निरु० १०, ४), निभृतं
चञ्चलमतोऽन्यदनिभृतमचञ्चलम् तदनिभृतं, कबन्धः कम-
नीयश्च तद्वन्धं चेत्यर्थः । कमेडप्रत्यये कः, बन्धेः पचाद्यचि
बन्धः इति निर्वाहः । यद्वा, कं सुखं बध्नाति स्नानपानादिना ।
कर्मण्यन् । वययोरविशेषात् वकारः, कबन्धम् । ग्रीचीनवारं
वरुणः कबन्धम् (ऋ० सं० ४, ४, ३०, ३)”—“अर्यमणो न
मरुतः कवन्धनः (ऋ० सं० ४, ३, १५, ३)”—इति च
निगमौ ॥

(७) सलिलम् । ‘मल गतौ (भू० प०)’ । ‘सलिकल्पनि-
महिभङ्गिभण्डिशण्डिपिण्डितुण्डिकुकिभूभ्य इलच् (उ० १,
५४) । सलति गच्छति निम्नं देशं, गम्यते प्राणिभिरिति वा ।
“गौरीमिमाय सलिलानि तच्छति (ऋ० सं० २, ३, २२, १)”—
इति निगमः ॥

(८) वाः । ‘वृज् वरणे (स्वा० उ०)’ । स्वार्थिकोऽण्
छान्दसः, तदन्तात् क्तिप्, अणि लोपः, हल्ङ्यादिलोपः,
रेफस्य विसर्जनीयः । वृतं हि तदिन्द्रेण । तथाच श्रुतिः—
‘अपकामं स्यन्दमाना अवीवरत वाहिकम्’—इति । इन्द्रो
दिवः शक्तिभिर्देवः तस्मादणमवो हितमिति । “वारुणं पृथा
रथ्येव खानीत् (ऋ० सं० २, ५, २५, १)”—इति निगमः ॥

(९) वनम् । “वन षण सन्धत्तौ (त० आ०)’ । ‘पुंसि
सज्जायां घः प्रायेण (३, ३, ११८)’ । वन्धते सेव्यते वनम् ।
“यथा वातो यथा वनम् (ऋ० सं० ४, ४, २०)”—“सोमो
विश्वान्यतसा वनानि (ऋ० सं० ८, ४, १४, ५)”—इति
च निगमौ ॥

(१०) घृतम् । ‘घृ घृ सेचने (भू० प०)’ । ‘अञ्जिघृसिभ्यः क्तः (उ० ३, ८६)’—इति क्तप्रत्ययः । सेचयत्यनेन भूमिं वरुणः, सिञ्चत्यनेनेति वा । ‘कृष्णं निपानं हरयः सुप्रणीः (ऋ० सं १, २२, ८, ४७)’—इत्यत्र ‘घृतमित्युदकनाम (निघ० १, १२) जिघर्त्तः’ सिञ्चतिकर्मणः (निरु० ७, २४)—इति भाष्यम् । यद्वा, ‘घृ चरणदीप्त्योः (जु० प०)’ । गत्यर्थाकर्मकल्यादिनाऽकर्मकत्वात् कर्त्तरि क्तः (३, ४, ७२) । जिघर्त्ति चरति मेघात् पर्वतादिभ्यो वा दीप्यते वा स्वया दीप्या । “आदिद्घतेन पृथिवी व्युद्यते (ऋ० सं० २, ३, २३, १)”—इति निगमः ॥

(११) मधु । मेघोदरवर्त्ति मलिलं मध्वित्युच्यते । तत्र पुनर्वद्यतात्मा दह्यमानं सरः स्वर्गेन तद्गतेनेव वायुना ध्वायमानं धमति (भू० प०) । धमतिर्गतिकर्मा (निघ० २, १४) वा अन्तर्गतिष्वर्थो निःकालने द्रष्टव्यः निर्धाम्यते निःकल्यते हि तन्मेघात् । यद्वा, ‘मद तृप्ता (दि० प०)’ । अस्माद्वाहुलकादुप्रत्ययो धान्तादेशश्च । माद्यन्ति ह्येतेन पीतेन प्राणिनः । यद्वा, मधुवत् स्वादुत्वात् मध्वित्युच्यते । इमानि स्कन्दस्वामिनिर्वचनानि । वैयाकरणपक्षे तु ‘मन ज्ञाने (दि० आ०)’—इति, अस्मात् निदिति (उ० १, ८) वर्त्तमाने ‘फलिपाटिनभिमनिजनां गुक्पटिनाकिधतश्च (उ० १, १८)’—इत्युप्रत्ययो धोऽन्तादेशश्च । मन्यते अतिशयेन जनैः इति मधु । ‘मनीयं मधु’—इति भट्टभास्करमिश्रः । “विद्वान् मध्व उज्ज्वलभारा दृष्टे कम् (ऋ० सं० ७, ५, ३३, ५)”—इति निगमः ॥

(१२) पुरीषम् । ‘पृ पालनपूरणयोः (जु० प०)’ । ‘शृपृभ्यां क्तिञ्च (उ० ४, २७)’—इति ईषन्प्रत्ययः । ‘उदोष्ठापूर्वश्च (७, १, १०२)’—इति उद्वपरत्वम् । पूरयति जगत् प्रलय-

काले, पूर्यतेऽनेन तडाकादि, पालकं वा जगतः शस्योत्पत्ति-
हेतुत्वात् । प्रीणातेर्वा (सू० ७०) बाहुलकात् कौषन्प्रत्ययः,
ईकारस्योकारादेशः स च पकारात् परो द्रष्टव्यः । प्रीणाति
जगत् पुरीषम् । “उद्यन्ममुद्रादुत वा पुरीषात् (ऋ० सं०
२, ३, ११, १)”—इति निगमः ॥

(१३) पिप्पलम् । ‘पृ पालनपूरणयोः (जु० प०)’ । ‘कल
पृढपादिभ्यः’—इति कलप्रत्यये ‘उदोष्ठपूर्वस्य (७, १, १०२)’
—इति ‘बहुलञ्छन्दसि (७, १, १०३)’—इति बहुलवचनात्
उत्वाभावे, बाहुलकत्वात् द्वित्वे, अभ्यासस्य उरदत्वे, ‘अत्ति-
पिपत्योश्च (७, ४, ७७)’ ‘बहुलञ्छन्दसि (३, ४, ७८)’—इतीत्वे,
उत्तरस्य पकारस्य द्वित्वनृकारलोपश्चापि । पिपत्तिं पिप्प-
लम् । पुरीषेण समानार्थम् । ‘अपि भ्रवते’—इति नैरुक्ताः
—इति क्षीरस्वामी । भ्रवतेऽपि । ‘भ्रुङ् गतौ (भू० आ०)’ ।
गच्छत्यपि । अपिशब्दात् तिष्ठतीति च गम्यते । तथाहि—
जलं नदीषु प्रवाहवत्वात् गच्छति निम्नं प्रदेशं वा । ‘जला-
शयादिषु तीरादिनिरुद्धत्वान्न क्वचिद् गच्छति’—इति माधवः ।
अपिवा भ्रवतेर्गत्यर्थाद् ऊर्णोतिर्द्विप्रत्ययो बाहुलकाद् भवति,
टिलोपाभावो बाहुलकादेव । पकारस्य द्वित्वमकारोपजनश्च ।
‘वष्टि भागुरिरलोपमवाप्योरुपसर्गयोः (२, ४, ८२भा०)’—
इत्यपिशब्दस्याकारलोपः, पिप्पलम्, पृषोदरादिः । “तस्मै-
द्राहुः पिप्पलं स्वादये (ऋ० सं० २, ३, १८, २)”—इति निगमः ॥

(१४) क्षीरम् । ‘घञ् अदने (भू० आ०)’ । ‘घसेश्चिञ्
(४० ४, ३३)’—इति ईरन् प्रत्ययः, चकारात् किञ्चेति अनु-
वर्तते, कित्वात् ‘गमहनजन (६, ४, ८८)’—इत्युपधाबोपः,
‘खरि च (८, ४, ५५)’—इति चत्वं चकारस्य ककारः, ‘शसि-
वसिघसीनाश्च (८, ३, ६०)’—इति षत्वम् । अदन्ति तदिति

क्षीरम् । ‘क्षर सञ्चलने (भू० प०)’—इत्यस्माद् बाहुलकात्
क्षीरन्प्रत्ययः टिलोपश्च । क्षरति हि तत् मेघात् । “क्षीरेण
स्नातः कुर्यवस्य योषे’ (ऋ० सं० १, ७, १८, ३)”—इति
निगमः ॥

(१५) विषम् । ‘विष्ल व्याप्ती (जु० उ०)’ । ‘विषेर्व्याप्तिकर्मणि’
—इति कप्रत्ययः । वेवेष्टि व्याप्नोति सर्वं विषम् । यद्वा, विपू-
र्वात् ‘णा शौचे (अदा० प०)’—इत्यस्मात् ‘अन्येष्वपि दृश्यते
(३, २, १०, १)’—इति जनेर्विधीयमानो डप्रत्ययो बाहुल-
काद् भवति, णकारलोपाऽपि बाहुलकादेव । विशेषेण
स्नात्यनेनेति विषम्, तद्धि प्रथमं शौचसाधनम् । विपूर्वात्
सचतेर्वा पूर्ववत् डप्रत्ययः । तद्धि स्नानपानावगाहनार्थिभिः
सेव्यते । “जातं विध्वाचो’ अहतं विषेण (ऋ० सं० १, ८,
१६, १)” — “केश्यऽग्निं केशो विषम् (ऋ० सं० ८, ७,
२४, १)” —इति च निगमौ ॥

(१६) रेतः । ‘रि रौड् स्रवणे’ दैवादिकः (आ०) । ‘स्तुरिभ्यां
तुट् च (उ० ४, १८७)’—इत्यसुन्प्रत्ययो तुडागमश्च गुणः ।
रीयते स्रवति रेतः । यद्वा, वृष्टिलक्षणां नामपां देवानां रेत-
स्वादेत उच्यते तथाचोपनिषत्—‘देवानां रेतो वर्षम्’—
इति । “अस्मे रेतः सिञ्चतुं यन्ननु’ हितम् (ऋ० सं० ५, १,
१४, २)” — “ममार्चगर्भा भुवनस्य रेतः (ऋ० सं० २, ३, २१, १)”
—इति निगमौ ॥

(१७) कशः । ‘कश गतौ (भू० प०)’ ‘कश शब्दे (भू०
प०)’ उभयोरसुन् (उ० ४, १८४) । कशति गच्छति निम्नं
प्रदेशम्, मेघेभ्यः पतत् शब्दं करोतीति वा कशः । “याभिर्म-
हामतिथिम्ब’ कशो जुवम् (ऋ० सं० १, ७, ३५, ४)” —इति
निगमः ॥

(१८) जम्भ । ‘जनी प्रादुर्भावे (दि० आ०)’ । ‘१
भ्योऽपि दृश्यन्ते (३, २, ७५)’—इति मनिन्, औणादिको
वा (उ० ४, १४०) । जायते सृष्टिकाले स्वकारणात् । ‘अम्भे-
रापः (तै० उ०)’—इत्युपनिषत् । जायन्ते वास्मिन् जलचा-
रिणो मत्स्यादयः । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(१९) ह्रबूकम् । ब्रवीतेः शब्दार्थात् (अदा० उ०), भ्रंशतेर्वा-
धःपतनार्थात् (भू० आ०), उभाभ्यां समुदिताभ्यां वा ‘उलूका-
दयश्च (उ० ४, ४०)’—इति ऊकप्रत्यये निपातनाद्रूपसिद्धिः ।
‘ऊकप्रत्यये धातुद्वयस्य ह्रबूभावः,—इति श्रौतिवासः । क्रमेणार्थः
—तद्धि विपतत् साध्याकारं शब्दं करोति, भ्रश्यति दिवोऽना-
वरणत्वात्, मेघेभ्यो भ्रश्यति शब्दवच्चेति “इह ह्रबूकं वह्नतः
पुरौ^१षम् (ऋ० सं० ७, ७, १९, ३)”—इति निगमः ॥

(२०) बुसम् । विपूर्वात् स्नातेः (अदा० प०) ‘आतस्योप-
सर्गे (३, ३, १०६)’—इति कप्रत्यये उपसर्गेकारस्योकारो
बाहुलकाद् भवति, धातोर्नकारलोपोऽपि बाहुलकादेव । विशे-
षेण स्नात्यनेनेति बुसम् । तद्धि प्रथमं शौचसाधनम् । भ्रंश-
तेर्वा पचाद्यचि (३, १, १३४), पृषोदरादित्वाद्रूहनीयं रूपम् ।
पूर्ववदर्थः । यद्वा, ‘बुस उत्सर्गे (दि० प०)’ । ‘गेहे कः (३,
१, १४४)’—इति बाहुलकादस्मादपि भवति । बुस्यते चक्षु-
ज्यते मेघैरिति बुसम् । “आविः स्वः कृणुते गूहते बुसम् (ऋ०
सं० ७, ७, १९, ४)”—इति निगमः ॥

(२१) तुषया । तुजतिर्हिंसायाम् (भू० प०) । ‘क्षिप् च
(३, २, ७६)’—इति क्षिप् । तुजन्ति हिंसन्ति तम औष्णेन
जनानिति वा तुजो रश्मयः । तद्वा न तुषयः । रो मत्वर्धो-
योऽतिशयने । तुष आदित्यः, तन्न भवा तुषया । ‘भवे
हृन्दसि (४, ४, ११०)’—इति यत् । ‘आदित्याज्जायते वृष्टि-

हृष्टेरन्नं ततः प्रजाः—इति मनुः (३ अ० ७६ श्लो०) । यद्वा, तुग्रशब्देन ग्रीष्म उच्यते, अतिशयेनादित्यकिरणवान् हि ग्रीष्म-
काक्षः । ‘तत्र साधुः (४, ४, ८८)’—इति यत् । तुग्रम् ।
‘अम्ब्याकाशयज्ञवरिष्ठेषु तुग्रशब्दः’—इति वृत्तिकारः । तत्र
भवे इत्यर्थे ‘तुग्राद् घन् (४, ४, ११५)’—इति घन्प्रत्यये प्राप्ते
अत्ययेन ‘भवे कृन्दसि (४, ४, ११०)’—इति यत् । ‘तुग्रम्
आपः’—‘तुग्रमुदकम्’ उभयमपि दृश्यते । ‘अग्ने रापः (तै०
उ०)’—इत्यपां कारणत्वेन अग्नेः श्रुतत्वात्, अग्नेर्वै धूमो
जायते, धूमादभ्रम्, अभ्राद् वृष्टिः (मु० उ० २, ५)—इति
क्रमेण वा आकाशे वृष्टिलक्षणेनापां विद्यमानत्वात्, यज्ञ-
स्यापि ‘अम्नो प्रास्ताहुतिः सम्यगादित्यमुपतिष्ठते । आदि-
त्वाज्जायते वृष्टिः’—इति (मनुः ३ अ० ७६ श्लो०) पारम्पर्येण
वृष्टिहेतुत्वात् । सर्वैश्वर्यवत्तया वरिष्ठ इन्द्रो विवर्क्षितः,
वृष्टिप्रदानाच्च, तस्मात् तत्र भवइत्येवोऽर्थः सर्वत्र यथाकथञ्चित्
वक्तुं शक्यते । “आवः शमं वृषभं तुग्रमासु (ऋ० सं० १, ३, ३,
५)” —“उत यस्तुग्रे सचा (ऋ० सं० ६, ३, ४, ५)” —इति च
निगमौ ॥

(२२) बुर्बुरम् । ‘पृ पालनपूरणयोः (जु० प०)’ । ‘गेहे
कः (३, १, १४४)’—इति बाहुलकात् कः । ‘उदोष्ठपूर्वस्व
(७, १, १०२)’ । पुरम् । वपुषः शरीरस्य पूरकं पालकं वा
वपुः पुरं सत् । पृषोदरादित्वात् (६, ३, १०८) वकाराकार-
लोपेन पकारद्वयस्य वकारादेशो विसर्जनौयस्व रेफादेशेन
बुर्बुरम् । बुर्बुरमस्मिन्नस्तीति वा मत्वर्थीयोऽकारः (५, २,
१२७), बुर्बुरवत् । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(२३) चुचमे । ‘चि निवासगत्योः (तु० प०)’ ‘चि चये
(भू० प०)’—इत्याद्या ‘चिस्तुचुचुचुचिचुभायावापदिय-

क्षिनीभ्यो मन् (उ० १, १३७) बाहुलकादभिधानलक्षणाद्वा ।
'क्वचिन्नकारस्येत्सञ्ज्ञा न भवति'—इति उणादिवृत्तिः ।
क्षियन्ति निवसन्त्यनेन प्राणिनः, गच्छन्त्यनेन पत्न्यामिति
वा, उपरिभागेन क्षीयते वा । यद्वा, पूर्वस्माद् धातुद्वयाभ्य-
निनि रूपसिद्धिः । 'सुक्षीम'—इति माधवः पठति, निगम-
दर्शनाभिर्णयः । 'वृष्ट्ये त्वा क्षेमाय त्वा (य०)'—इत्यत्र
क्षेमशब्द उदकनामापि भवितुमर्हति ॥

(२४) धरुणम् । 'धृञ् धारणे (भू० उ०)' । 'हेतुमति
च (३, १, २६)'—इति णिच् । धारेर्णिलुक् क्यन्प्रत्ययः ।
धारयति जगत् धरुणम् । "पृथां विमर्गे धरुणे षु तस्थौ (ऋ०
सं० ७, ५, ३३, ६)"—"धीरा इच्छं कुर्धुरुषे ध्वारभम् (ऋ० सं०
७, २, २८, ३)"—इति निगमौ ॥

(२५) सिरा । 'सृ गतौ (भू० प०)' पचाद्यचि (३, १,
१३४) टाप् (४, १, ४), मरा, अकारस्येकारो व्यत्ययेन (३, १,
८५) । "वृत्र म्रागयानं सिगासु (ऋ० सं० १, ८, २६, १)"—
इति निगमः । 'सरणौलास्वप्'—इति माधवभाष्यम् ।
'सुरा'—इति क्वचित् पठन्ति । 'पुञ् अभिषवे (स्वा० उ०)
'अभिषवः क्लेदनम्'—इति तद्वृत्तिः । 'षु प्रमवे' भ्वादिर-
दादिष्व (प०) । 'सुसूधागृधिभ्यः कन् (उ० २, २३)'—इति
कन्प्रत्ययः । सुनोति क्लेदयति भूमिमिति । प्रसौति अनु-
जानाति सस्याद्युत्पत्तिं स्वमत्तया, सूयते वा परेषां स्वामिनां
विनियोगाय । यद्वा, 'सुर ऐश्वर्यं' तुदादिः (प०) । सुरति
ईश्वरं भवति जगत् कर्तुं समर्थो भवतीत्यर्थः । निगमोऽन्वे-
षणीयः ॥

(२६) अररिन्दानि । 'रा दाने (अदा० प०)' । 'आह-
महंनजनः किकिनी लिट् च (३, २, १०१)'—इति क्तिप्-

त्वयः । लिङ्गद्वावात् द्विर्वचनादिः । ररिर्दाता । ररिर्यस्य
न विद्यते तदररि, अन्यैरदत्तमित्यर्थः । तद्ददाति 'आतोऽनुप-
सर्गे कः (३, २, ३)' अररिदम् । नकार उपजनः अररिन्दम् ।
अथवा 'कृत्यल्युटो बहुलम् (३, ४, ११३)'—इति कर्मणि
किर्भवति । ररि=दत्तम्, न ररि अररि=अदत्तम् पृथि-
व्यादिभिः, किन्तु ? सुखम् । अररि ददातीति पूर्ववत् ।
उदकेन यद्दीयते सुखादिकं तच्चान्यैः पृथिव्यादिभिः दातुम-
शक्यत्वाददत्तमित्युच्यते । “अधारयदररिन्दानि सुक्रतुः (ऋ०
सं० २, २, ४, ५)”—इति निगमः । अत्र 'अदत्तदानमुदकैः'
—इति माधवनिर्वचनानुक्रमणी ॥

(२७) ध्वस्मन्वत् । 'ध्वंसु गतौ च (भू० आ०)' । चका-
रादधःपतनेऽपि । औणादिको मनिन् भावे (उ० ४, १४०) ।
बाहुलकादुलोपः (१, ३, १) । ध्वस्म ध्वंसनं मेघेभ्यः पर्वता-
दिभ्यो वा अधःपतनं निम्नप्रदेशगमनम् । जलार्थिकर्तृकं वा
गमनमस्यास्तीति मतुप्, 'अनो नुट् च (८, २, १६)'—इति
मतुपो नुडागमः, नुटोऽसिद्धत्वात् (८, २, १) तस्य च वत्त्वं
भवति (८, २, ६) । 'ध्वस्मन्वत् स्यात् ध्वंसनवत्'—इति
माधवनिर्वचनानुक्रमणी । “सं त्वा ध्वस्मन्वदभ्येतु पाथः
(ऋ० सं० ४, ५, १६, २)—इति निगमः । माधवस्तु 'सम-
भ्येतु त्वां मदीये वर्द्धमानं ध्वंसनक्रियायुक्तमन्नं वचनं स्पृह-
णीयं सहस्रसङ्ख्याकम्'—इत्यभाषयत् ।

(२८) जामि । जामेर्गतिकर्मणः (निघ० २, १४) 'वसि-
वपियजि (उ० ४, १२१)'—इत्यादिना विहित इज् बाहुल-
काद् भवति । जमति गच्छति निम्नं प्रदेशं, गम्यते वा जला-
धिभिः । यद्वा, 'जनो प्रादुर्भावे (दि० आ०)' । अस्मात् 'जनि-
घसिभ्यामिज् (उ० १२६)'—इति इण्प्रत्ययो बाहुलकाच्चकारा-

देशश्च दीर्घः (३, ३, १) । जायतेऽस्मात् पृथिव्यादि, जायते वा स्वकारणात् ‘अग्नेरापः अग्नयः पृथिवीति (तै० उ०)’ श्रुतेः । “जामिवत्”—इत्यन्ये पठन्ति । निगमदर्शनाच्चिरेण्यः ॥

(२८) आयुधानि । ‘युध सम्प्रहारे (दि० आ०)’ । ‘घञर्थे कविधानम् (१, ३, ५८ वा०)’—इति कः । आयुध्यत्यनेनेत्यायुधम् । यद्वा, ‘इगुपधञ्जाप्रीकिरः कः (३, १, ११५)’—इति कर्त्तरि कः । आयुध्यते सम्प्रहरति रक्षांसि । जमि आयुधानि । “इन्द्रे सन्तिष्ठ जूनयायुधानि (ऋ० सं० ७, ४, ८, २)”—जामि ब्रुवाण आयुधानि वेति (ऋ० सं० ७, ६, ४, २)”—इति च निगमौ ॥

(३०) क्षपः । ‘क्षप प्रेरणे (चु० प०)’ । कथादिष्वपठितोऽपि ‘बहुलमेतन्निदर्शनम् (चु० ग० सू०)’—इत्यस्योदाहरणत्वेन धातुवृत्तौ पठ्यते । असुनि शिलापः । क्षिपयति प्रेरयति नाशयति पिपासाम् । “क्षपो जिवन्तः पृषतीभिर्ऋष्टिभिः (ऋ० सं० १, ५, ७, ३)”—इति निगमः ॥

(३१) अहिः । मेघनामसु निरुक्तम् (१, १०) । गच्छन्ति निम्नं प्रदेशम्, आभिमुख्येन हन्ति तापम्, अहिंसकं वा प्राणिनाम् । “पृथिव्या निश्शृणा अहिम् (ऋ० सं० १, ५, २८, १)”—इत्यत्र ‘शश प्लुतगतौ (भू० प०), अन्तर्णीतव्यर्थः, निर्गमभूमौ पातनमुच्यते, अहिम् मेघं वृत्तमित्यर्थः’—इति स्कन्दस्वामिभाष्यम् । उदकं भावितुमर्हति । अन्वेषणीयो निगमः ॥

(३२) अचरम् । निरुक्तं वाङ्नामसु (१, ११) । व्याप्नोति जगत्, अश्नते भुज्यते वा प्राणिभिः, अनक्ति सेचयति भूमिं वा, न चरति क्षीयते कदाचिदपीति वा । “ततः चरत्यक्षरम् (ऋ० सं० २, ३, २२, २)”—इति निगमः ॥

(३३) स्रोतः । ‘स्रु गतौ (भू० प०)’ । ‘स्रुतीभ्यां तुट् च

(उ० ४, १८७) — इत्यसुन् । खवति निम्नं देशम् । “धन्वः
स्रोतः कणुते गातु भूमिम् (ऋ० सं० १, ७, २, ५)” — इति
निगमः ॥

(३४) तृप्तिः । ‘तृप् प्रेरणे (दि० प०)’ । त्तिन् । यद्वा,
‘क्लिच्क्ती च सज्ज्ञायाम् (३, ३, १७४)’ — इति क्तिच् । तृप्यन्ति
हि देवतास्तेन तर्पिताः, तृप्यन्ति तेन पीतेन प्राणिन इति
वा । तथाच श्रुतिः — ‘मन्ये भेज्जानो अमृतस्य तर्हि हिरण्य-
वर्णा अतृपं यदा वः’ (अथ० सं० ३, १३, ६) । निगमोऽन्वे-
षणीयः ॥

(३५) रसः । रसतिः शब्दार्थः (भू० प०) । पचाद्यच् (३.
१. १३४) । रमति हि तन्मेषपर्वतादिभ्यः पतत् । यद्वा,
‘रस आस्वादने (चु० प० अ०)’ । ‘पुंसि सज्ज्ञायां घः (३, ३,
११८)’ । रस्यते आस्वादयते जिह्वया लिङ्गते इति रसः ।
यद्वा, रसोऽपां गुणः, गुणगुणिनोरभेदोपचारेणाख्यायते, मत्व-
र्थीयस्य लुग् वा रसवान् रसः । यद्वा, रसतिरर्चतिकर्मा (३,
१४), पचाद्यच् (३. १, १, १३४), अर्च्यते देवतात्वात्, अर्च्यतेऽ-
नेन देवता इति वा । “आ त्वा विशन्तिवन्दवः (ऋ० सं० ६, ६,
१६, २)” — इति निगमः ॥

(३६) उदकम् । ‘उदकञ्च (उ० २, ३६)’ — इत्युणादि-
सूत्रेण उदकशब्दा निपात्यते । कृन्प्रत्यये खनतृत्पूर्वस्य
धातुलोपः । उत्खायते तद् वायुना विभज्यमानं कर्म, उत्-
खनति वा भूमिं खन वेगेन कर्त्ता । उत्पूर्वस्य वाञ्छतेर्लोपः
उदकमिति, उदञ्चतीत्युदकम् । “उदानिषुर्महीरिति तस्मा-
दुदकमुच्यते (अथ० सं० ३, १३, ४)” — इति, “समानमेतदुद-
कम् (ऋ० सं० २, ३, २३, ५)” — इति, “मण्डूका इवोदकान्
(ऋ० सं० ८, ८, २४, ५)” — इति, “मण्डूका उदकादिव (ऋ०

सं० ८, ८, २४, ५)”—इति च निगमाः ।

(३७) प्रयः । ‘प्रोज् तर्पणे (क्वा० प०)’ । असुन् (उ० ४, १८४) । द्रव्यन्तेऽनेन देवताः । यद्वा, प्रपूर्वात् यमतेः (भू० प०) असुनि टिलोपो बाहुलकात् । प्रकर्षेण गच्छन्ति प्रयः । “आपो न द्वीपं दधति प्रयांसि (ऋ० सं० २, ४, ८, ३)”—इति निगमः ॥

(३८) सरः । ‘स्र गतौ (भू० प०)’ । असुन् (उ० ४, १८४) । सरति स्त्रियते वा सरः । “माकं सरांसि त्रियतम् (ऋ० सं० ६, ५, २८, ४)”—इति निगमः ॥

(३९) भेषजम् । ‘भिषज् चिकित्सायाम्’ कण्ठ्यादिः (प०) । पुंसि सज्ज्ञायां घः (३, ३, ११८) । भिषज्यन्त्यनेन भेषजम्, ‘अनन्तावसथेतिह भेषजात्’—इति निर्देशात् साधु । “आप इहा उ॑ भेषजौरापो॑ (ऋ० सं० ८, ७, २५, ६)”—इति श्रुतिः । ‘भेषं रोगं जयति’—इति दुर्गः । यद्वा, भेषजमस्मिन्नस्तीति भेषजम् । अथ आदित्वादच् (५, २, १२७) । तथा “अष्पु मे सोमो॑ अत्रोदन्तवि॑श्वानि भेषजा (ऋ० सं० १, २, ११, ५)”—इति श्रुतिः । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(४०) सहः । सहिरभिभवार्थः (दि० प०), अभिभवते उष्णमग्निं वा । यद्वा, सहो बलं (निघ० २, ८), तदस्मास्तीति मत्वर्थीयस्य लुक् (१, ४, १८ वा०) । बलवत् हि बलम् । “मृददातुं पुब्रहत स्त्रियन्ते॑ (ऋ० सं० ३, २, ३, ३)”—इति निगमः । सकारलोपश्चान्दसः ।

(४१) शवः । ‘ट शो श्चि गतिवृत्तयोः (भू० प०)’ । ‘शोः सम्प्रसारणश्च (उ० ४, १८८)’—इत्यसुन् । शयति गच्छति वर्धते वा वर्षाकाले । शवतेर्वा गतिकर्मणः (निघ० २, १४) असुन् । शवति गच्छति शवः । निगमोऽन्वेषणीयः । माध-

वेन स्त्रीये नामनिघण्टौ 'शवः'—इत्येतन्नापाठि, 'शिवम्'—
'शापम्' इत्येते पठिते । द्वितीयमाशप्ताशिवासु मातृषु प्रतीपं
शपत्तद्यो वदन्ति । शिवमिति सनिगमं दृष्टमपि भाषाया-
मपि जलपर्यायत्वात् अत्र तत्पर्यायेण तस्य पाठे प्रयोजनं
मन्दम्, शापमित्येतत्त्वत्यन्ताप्रसिद्धम् प्रायः पूर्वाचार्यैः समा-
ज्याये अपठितम् । अस्य च उदकनामत्वेनाप्रसिद्धत्वात्, शवस्य
भोजः सहः इत्याभ्यां सह प्रसिद्धपाठेऽत्र दृष्टत्वात्, प्रायोऽचर-
साम्याच्च लेखकैः प्रायेण शव इति लिखितमिति । शपन्त्य-
नेनेति शापम् । 'अकर्त्तरि च कारके सञ्ज्ञायाम् (३, ३,
१८)'—इति घञ् । हस्ते ह्युदकमादाय शपन्ति मुनय इति
श्रूयते ॥

(४२) यहः । यातं प्राप्तं पिपासितैः, हुतं च यज्ञे देव-
तात्वात् । असुनि यातेर्ह्ययतेश्च द्विधातुजं रूपम्, पृषोद-
रादिः (६, ३, १०८) । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(४३) भोजः । 'उज्ज अजवे (तु० प०)' । 'उज्जेर्यलोपश्च
(उ० ४, १८७)'—इत्यसुन्, बाहुलकादुदकेऽपि भवति । उज्जते-
रुक्तपक्षे न्यग्भावार्थश्च । उज्जतेर्वा नैरुक्तधातोर्वृद्धिकर्मणोऽ-
सुन्प्रत्ययः । उज्जत्यनेनेत्युक् । न्यग्भावयति वा स्ववेगे-
मानतप्रदेशं, वर्द्धते वा वर्षासु बलवद्वा । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(४४) सुखम् । सुखावहत्वात् सुखम् । 'सुखं कस्मात् ?
सुहितं स्वेभ्यः (निरु० ३, १३)'—इति भाष्ये स्कन्दस्वामी ।
सुहु हितं स्वेभ्यः । नेयं हितयोगलक्षणा चतुर्थी (१, ४, ४४
वा०), इन्द्रियाणामचैतन्यात् सुखादिभिरसम्बन्धात्, अत इयं
हेतौ पञ्चमौ (२, ३, २५), इन्द्रियविषयसन्निकर्षस्य सुखहेतु-
त्वात् उपपद्यते इन्द्रियाणां हेत्वर्थक्ययथानुसम्बन्धानुपपत्तेः
सम्बन्धयोगपदार्थान्तराध्याहारः । अतिशयेन हितं पुरुषस्य,

स्वेभ्यः स्वहेतुकमित्यर्थः । हितं वा पुरुषे आत्मधर्मत्वात्
सुखादीनां धर्माधिकरणत्वाच्च धर्मिणाम् । अथवा स्वेभ्य
इति चतुर्थ्येव, स्वशब्देन च आत्मा मनसा संयुज्यते मन
इन्द्रियेणेति सम्बन्धिसम्बन्धात् पुरुष एवोच्यते इति यथान्युत-
सम्बन्धः । तथाचोपनिषत्—‘वर्ण्यः स एष इह प्रदिष्ट आन-
खाग्रेभ्यो यथा क्षुरः’ । क्षुराधाने अव्यवहितं स्यादित्युपलक्ष्य
प्राणान्ते च प्राणानां भवतीति प्राणादिशब्देस्तस्योहसिद्धं
दर्शयति—‘खं पुनः खनतेः (निरु० ३, ३१)’ उत्पूर्वस्य उत्-
खनति विनाशयति, किम् ? परब्रह्मप्राप्तिसुखम्, कथम् ?
कायसुखप्रवृत्तेरधोगमनात् इति सुखम् । निममोऽन्वेषणीयः ॥

(४५) क्षत्रम् । ‘क्षदिः सौत्रः’ । ‘क्षद स्थैर्यं’ इति स्कन्द-
स्वामी । माधवपक्षे क्षदिः शकलीकरणार्थी हिंसार्थश्च ।
‘क्षद गतिहिंसनयोः’—इति सुबांघिनौकारः । ‘गुध्वीपचि-
वचियमि[मनि]सदिक्षदिभ्यस्तः (उ० ४, १६२)’ । वर्षा-
व्यतिरिक्तेषु ऋतुषु सूर्यरश्मिभिराङ्गता ह्यापो मेघेषु घनी-
भूताः पाषाणवत् स्थिरा भवन्ति, जलाशयं प्राप्य वा, अश्रयते
भुज्यते वा, अतिपीतं क्षेप्सादि जनयित्वा प्राणिनो हिनस्ति
ता, गच्छति निम्नं गम्यते वा तदर्थेभिः । यद्वा, क्षत्रशब्दो
बलनाम । अर्थ आद्यच् (५, २, १२७) । बलवद्भि जलम् ।
धननाम वा (निघ० २, १०), तद्धेतुत्वात्ताच्छब्दम् । क्षता-
दक्षद्वष्टिक्तत्क्षेप्तात् त्रायन्ते इति वा क्षतशब्दात् त्रायतेच
क्षत्रम्, पृषादरादिः (६, ३, १०८) । “युवं नो येषु वरुण
क्षत्रम् (ऋ० सं० ४, ४, २, ६)” । बृहच्च बल मन्त्रं वेति
माधवभाष्यम् । “उत द्यावापृथिवी क्षत्रमुरु (ऋ० सं० ४,
८, ८, ३)”—इत्यत्र च क्षत्रं धनमिति दृष्टम् । उभयमप्यु-
दकं भवितुमर्हति ।

(४६) आवयाः । आङ्पूर्वात् 'वी गतिव्यासिप्रजनका-
न्वसमखादनेषु (अदा० प०)'—इत्यस्मात् 'इणच्चासिः (उ०
४, २१६)'—इति बाहुलकादासिप्रत्ययः । उपसर्गश्च धात्व-
र्थानुवर्त्तकः आभिमुख्यार्थो वा, अस्यते वीयते आभिमुख्येन
गम्यते इति वा आवयाः । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(४७) शुभम् । शुभ दीप्तौ (भू० आ०)' । क्षिपप्रत्ययः ।
शोभते दीप्यते स्वेन तेजसा देवतात्वात् । द्वितीयैकवचनस्य
प्रयोगो यथादृष्टम् । “शुभं पृच्छमिषमूर्जं वहन्त (ऋ० सं० ५,
१, १, ४)” — “इषं जनाय वहयः शुभस्यतोः (ऋ० सं० ७, ८,
१८, ४)” — “द्रवत्पाणी शुभस्यतो (ऋ० सं० १, १, ५, १)” —
इति च निगमाः ॥

(४८) यादुः । 'या प्रापणे (अदा० प०)' । 'भृन्मृशील्लृच-
रिक्सरितनिधनिमस्जिभ्य उः (उ० १, ७)'—इति बाहुल-
कादुप्रत्ययो दुडागमश्च । याति निम्नं प्रदेशं यादुः । 'यादुः
स्यादु गमनक्रियम्'—इति माधवः । तदानोमुप्रत्ययो बाहुल-
कात् । “ददाति मष्ट्रं यादुरौ (ऋ० सं० २, १, ११, ६)”
इत्यत्र स्कन्दस्वामी—‘यादुरित्युदकनाम, रो मत्वर्थोयः’—इति ।

(४९) भूतम् । 'भू सत्तायाम् (भू० प०)' निष्ठातकारः
कर्त्तरि । पूर्वमेव सत् भूतम् प्रथमदृष्टत्वात् । 'अपएव सस-
र्जादौ तासु वीजमवाञ्जत् (१५० दृष्टो०)'—इति मनुः ।
अथवा 'भू प्राप्ते (वा आ०)'—इति धातुः । प्राप्यं पिपा-
सितैः । यद्वा, पञ्चसु पृथिव्यादिषु महाभूतेष्वन्तर्भावात्
भूतमित्युच्यते । 'मातान्तरिचं निर्भयन्ते अस्मिन् भूतानि
(२, ८)'—इति निरुक्त एवोदाहरणम् । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(५०) भुवनम् । 'भू सत्तायाम् (भू० प०)' । 'भूसुभूज-
भ्रस्जिभ्यश्चन्दसि (उ० २, ७५)'—इति क्त्वनप्रत्ययः, उवङ्गा-

देशः । भवन्त्यनेन सर्वे पदार्था इति भुवनम् । “य इमा विश्वा भुवनानि जुह्वत् (ऋ० सं० ८, ३, १६, १)” — “इमा च विश्वा भुवनान्यस्य (ऋ० सं० ३, ३, ३१, ४)” — इति च निगमौ ॥

(५१) भविष्यत् । भवतेरेव । ‘लट् शेषे च (३, ३, १३)’ — इति लट्, ‘लटः सदा (३, ३, १४), ‘स्वतासी लुटोः (३, १, ३३)’ इडागमः (७, २, ३५) । जलं हि आगामिन्यपि काले विद्यते, प्रलयेऽपि जलत्वस्य नाशभावात् । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(५२) महत् । ‘मह पूजायाम्’ भूवादिः (प०) कथादिश्च (चु० अ०) । अस्मात् ‘वर्त्तमाने पृष्ठमहदृहज्जगच्छद्ववश्च (उ० २, ७८)’ — इति निपातनम् । महति महयति वा देवता मनेन पुरुषस्येति महत्, मद्भ्यते वा देवतात्वात् । यद्वा, मानेन स्वर्गतेन परिमाणेन अन्यान् स्वस्मादूनप्रमाणान् पदार्थान् जहाति अतिक्रामति ‘दशोत्तराष्ट्रावरणानि सप्त’ — इत्यत्र विष्णुपुराणे सर्वमहत्त्वं जलतत्त्वस्योक्तम् । मानशब्दाज्जहातेश्च पृषोदरादित्वादूपसिद्धिः । “महत्त उस्त्वं स्वविरं तदासीत् (ऋ० सं० ८, १, १०, १)” — इति निगमः ॥

(५३) आपः । एतदुक्तसमानार्थम् । कृत्स्नं ताभिर्हि व्याप्तम्, आप्नोतेः सङ्ग्रहकर्मकत्वात् । तथाचाथर्वणिका श्रुतिः — आपो अग्ने विश्वमावन् (अथ० सं० ४, २, ६) — इति । यद्वा, कर्मणि क्तिप्, इन्द्रेण आप्ता आपः, तदाप्नोतीन्द्रो वा । ‘तदाप्नोदिन्द्रो वो यतीस्तस्मादापो अनुं द्यन (अथ० सं० ३, १३, २)’ — इति श्रुतिः । “आपो हि ष्ठा मय्योभुवः (ऋ० सं० ७, ४, ५, १)” — इति निगमः ॥

(५४) व्योम । निरुक्तमन्तरिक्षनामसु । (३) व्यवति प्राणिनः
संवृणोति भूमिमिति वा । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(५५) यशः । ‘अशू व्याप्ती (स्वा० आ०)’—‘अश भोजने
(क्या० प०)’ । ‘अशेर्देवने युट् च (उ० ४, १८६)’—इत्येत-
स्माद् बाहुलकादुदकेऽपि भवति । ‘अशेर्युट् च’—इत्येव
अभोजदेवः । अश्रुते व्याप्नोति जगत्, अश्रयते वा प्राणिभिः ।
“तिथ्यिग् बिलश्चमस ऊर्ध्वधो यस्मिन् यशो निहितं विश्वरू-
पम् । अत्रासत् ऋषयः सप्त साकं ये अस्य गोपामहतो
बभूवुः (अथ० सं० १०, २६, ८)”—इति निगमः ॥

(५६) महः । महदित्यनेन समानम् । अत्रासुन्प्रत्ययः
(उ० ४, १८४) । “मङ्गा जिनोषि महिनि (ऋ० सं० ४, ४,
२८, १)”—इति निगमः । ‘महो अण् (ऋ० सं० १, १, ६, ३—
निरु० ११, २७)’—इत्यत्र ‘मह उदकनाम’—इति स्कन्द-
स्वामी । “महोम्यः स्वाहा”—इति च ॥

(५७) सर्णीकम् । ‘सृ गती (भू० प०)’ । ‘सर्त्तेर्नुम् च
(उ० ४, २३)’—इतीकन्प्रत्ययः । अधिकृतं कित्वन्तु बाहुल-
कान्न भवति, गुणः, धावति सर्णीकम् । “सलिलाय त्वा सर्णी-
काय त्वा सतीकाय त्वा”—इति निगमः ॥

(५८) सूतीकम् । ‘सृ शब्दोपतापथोः (भू० प०)’ स्वर-
तिर्गत्यर्थः (निघ० २, १४), अर्चतिकर्मा च (निघ० ३, १४) ।
‘अलीकादयश्च (उ० ४, २५)’—इतीकन्प्रत्ययान्तेषु द्रष्टव्यः,
निपातनात्तुगागमः । शब्दं करोति, गच्छति, पूज्यन्तेऽनेन
देवताः, पूज्यते वा स्वयं देवतात्वात् इति सूतीकम् । निग-
मोऽन्वेषणीयः ॥ “सतीकम्”—इति केचित् पठन्ति । ‘षट्ख
विशरणगत्यवसादनेषु (भू० तु० प०)’—पूर्ववदीकन् (उ० ४,
२५), दकारस्य तकारः । गच्छति अवसीदति कुक्ष्यानि,

अनेनेति वा । “सतीकाय त्वा”—इति पूर्वमुक्तो निगमः ।
अत्र सशब्देऽवग्रहकरणं पदकाराणामभिप्रायस्य वैचित्र्यात् ॥

(५८) सतीनम् । पूर्ववत् सर्वम्, दकारस्य तकारोऽपि
निपातनात् । यद्वा, सती शोभना असौ, सामर्थ्यान्नाध्यमिका
वाक्, सा ईना ईश्वरा अस्य तत् सतीनम्, ‘मञ्ज्वापूरण्योश्च
(६, ३, ३८)’—इति पुंवद्भावनिषेधः । “अथो^१ सतीन कङ्कतः
(ऋ० सं० २, ५, १४, १)”—इति निगमः । “सतीन सत्वा-
हय्यो भरे^१षु (ऋ० सं० १, ६, ८, १)”—इति च ॥

(६०) गहनम् । ‘गाहु विलोडने (भू० आ०)’ । ‘युच्
बहुलम् (उ० २, ७४)’—इति युच्प्रत्ययः, बहुलवचनाद्ब्रुस्व-
त्वम् । अवगाह्यते प्राणिभिः गहनम् । “अश्वः किमासीद्
गहनं गभीरम् (ऋ० सं० ८, ७, १७, १)”—इति निगमः ।
अत्राश्वः गभीरमित्येते निरुक्त्या योजनीये ॥

(६१) गभीरम् । गमेर्धातोः ‘गभीरगभीरी (उ० ४,
२४)’—इति नुगागमः ईरन्प्रत्ययो मकारलोपश्च निपात्यते ।
गच्छति यज्ञेष्वाहृतं वसतीवर्यादिरूपेण । “पक्षिं^१ ट्रीने
गभीर आं (ऋ० सं० ६, ४, ५३, १)”—“न तं हन्ति स्रुवतो^१
गभीराः (ऋ० सं० ८, ६, ५, ४)”—इति च निगमौ ॥

(६२) गम्भीरम् । ‘ऊदरादयश्च (उ० ५, ४२)’—इत्यरप्रत्य-
यान्तेषु द्रष्टव्यः । निपातनाद् गमेरन् भडागमश्च । पूर्वव-
दर्थः । यद्वा, ‘ग्रह उपादाने (कृष्णा० उ०)’ पूर्ववदरन्, ‘हृद्य-
होर्भञ्जन्दसि’ (सि० कौ० वै० ३ अ०) । रेफस्य मकारो बाहुल-
कात् स चाकारात् परः । गृह्यते वसतीवर्यादित्वेन ।
“गम्भीरे^१षु प्रतिष्ठाम् (ऋ० सं० ८, ६, २, ४)”—इति निगमः ॥

(६३) ईम् । अव्ययमिदम् । “वि यद्व्या अजयुनावईं^१
पृथा (ऋ० सं० ४, ३, १४, ४)”—इति निगमः । बहुषु पाठेषु

“कम्”—इति दृश्यते, तस्मिन्निमित्तमतः । अत ईमित्येव पठितव्यम् ॥

(६४) अन्नम् । ‘अन्नं प्राणने (अदा० प०)’ । ‘कृवृजृसि-
द्रूपन्यभिस्त्रिपिभ्यो नित् (उ० ३, ८)’—इति नप्रत्ययः । अन्यते
प्राण्यते प्रजाभिः, न हि कदाचिदपि जलेन विना जीवन्ति
प्राणिनः ‘अस्य शोषादयो दोषा भवन्ति यदलाभतः । न
हि तोयाद् विना दृप्तिः स्वस्थस्याप्यातुरस्य च”—इति
वाग्भटः । अन्तेर्वा निष्ठातकारः, अत्रान्न इति निर्देशात्
जन्धरादिशाभावः, अद्यते अन्नम् । अन्नहेतुत्वाद्वा अन्नमित्यु-
च्यते । “हिरण्यदा ददत्यन्नमस्यै (ऋ० सं० २, ७, २३, ५)”—
इति निगमः ॥

(६५) हविः । ‘हु दानादानयोः (जु० प०)’ । ‘अचि-
श्चिहुसृभिश्चदिच्छदिभ्य इसिः (उ० २, १०१)’—इति इसि-
प्रत्ययः । दीयते पिपासितेभ्यः, आदीयते वा जनैरुपभोगाय ।
अथवा ह्वयते देवतोद्देशेन, प्रक्षिप्यते वैश्वानरे हविरिदं
जुहोमीत्यादिमन्त्रैः । “हुविषाज्जरो अपां पिपर्त्ति (ऋ० सं०
१, २, ३३, ४)” —“विश्वकर्मन् हुविषा वावृधानः (ऋ० सं०
८, ३, १६, ६)” —इति च निगमः ॥

(६६) सद्य । (६७) सदनम् । ‘षट् लृ विग्रहणगत्यवसा-
दनेषु (भू० तु० प०)’ । पूर्वत्र, ‘मनिन् (उ० ४, १४०)’—
इति मनिन्प्रत्ययः । उत्तरत्र, ‘युच् बहुलम् (उ० २, ७४)’—
इति युच् । विशीर्यते शिलादिषु पातात्, विशीर्यन्तेऽनेन
कुष्मादय इति वा, गच्छति वागच्छति निज्ज, गम्यते वा
प्राप्तिभिः, अवसादयति पिपासायुक्तं वा । ‘हुविर्हविशो
महि सद्य देष्टुम् (ऋ० सं० ७, ३, ८, ५)” —इति निगमः ।

(६८) ऋतम् ।

(६८) योनिः । ‘बु मिश्रणे (अदा० प०)’ । ‘वहिश्रियुहु-
म्बाहात्वरिभ्यो निः (उ० ४, ५१)’—इति निप्रत्ययः । युतं
मितं सम्पृक्तं सर्वपदार्थैः । यद्वा, वेतेर्वकारस्य उकारः, स च
ईकारात्परः यणादेशः, स एव प्रत्ययः । षरिवीतं हि जलं
वायुना तीरेण वा । यद्वा, योनिः कारणमन्वस्य । ‘हृष्टेरञं
ततः प्रजाः (मनुः ३, ७६)’—इति हि स्मृतिः । “चरत् प्रियस्य
योनिषु प्रियः सन् (ऋ० सं० ८, ७, ७, ५)” —“त्वचं पृच्छन्त्य-
परस्य योनौ” (ऋ० सं० १, ५, २७, ३)” —इति च निगमौ ॥

(७०) ऋतस्य योनिः । यज्ञस्य योनिः, नष्ट्यदकेन विना
कश्चिदपि यज्ञः कर्तुं शक्यते, ऋतस्य आगामिनो वर्षजलस्य
योनिर्वा,—आदित्यो भोमं रमं रश्मिनादत्ते पुनर्वर्षाकाले
वर्षति, तथा—‘सहस्रगुणमुत्सृष्टमादत्ते हि रसं रविः’—इत्यु-
क्तम् । ‘अस्य योनिर्भवति’—इति माधवः । “ऋतस्य योनि मा
सदः (ऋ० सं० ४, १, १३, ४)” —“ऋतस्य योनागर्भे सुजा-
तम् (ऋ० सं० १, ५, ८, २)” —इति निगमौ ॥

(७१) सत्यम् । सत्यु भवम् ‘भवेच्छन्दसि (४, ४, १२०)’—
इति यत् । यद्वा, सत्यु साधुः ‘तत्र साधुः (४, ४, ८८)’—इति
यत् । सतोऽहमिति वा ‘छन्दसि च (५, १, ६७)’—इति यः ।
“विद्युदसिविद्यामयाद्ग्रानभृतास्त्यमुपैति”—“ऋतात् सत्य-
मुपागात् इति च निगमौ ॥

(७२) नीरम् । ‘नीज् प्रापणे (भू० उ०)’ । ‘स्फायितञ्चि-
वञ्चिशकि (उ० २, १२)’—इत्यादिना रन्प्रत्ययः । नयति
प्रापयति शुद्धिं नीयते वा पुरुषैष स्वाभिमतकार्यसम्पाद-
नाय । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(७३) रयिः । ‘रीङ् गती । ‘अच इः (उ० ४, १३, ५)” —इति
इत्प्रत्ययः, रुचः । रीयते गच्छति रयिः । यद्वा, रातीः (अदा०

प०) इप्रत्यये बाहुलकात् युगागमो धातोर्ज्ञेयश्च । दीयते पिपासितेभ्यः । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(७४) सत् । 'अस भुवि (अदा० प०)' । लटः शतरि 'असो-
रहोपः (६, ४, १११)' सत् । सर्वदा विद्यमानं प्रलयेऽपि
नाशाभावात् 'सदसि भूयाः'—इति निगमः ॥

(७५) पूर्णम् । 'पू पालनपूरणयोः (जु० क्रया० प०)' ।
निष्ठातकारः । 'उदोष्ठपूर्वस्व (७, १, १०२)' 'हलि च (८, २,
७७),' 'रदाभ्याम् (८, २, ४२)'—इति निष्ठानत्वम्, 'रसाभ्यां
नो णः (८, ४, १)'—इति णत्वम्, पूर्णम् । रक्षितं सेत्वादिना,
तदर्थिभिः पूरितं वा कटाह्यादिषु । यद्वा, 'पूरी आप्यायनं
दिवादिद्युरादिषु । 'वादान्तशान्तपूरणदस्तु (७, २, २७)'—
इत्यादिना निपातितम् उपभोगक्षीणं आप्यायितम् । "पस्" ^१
पस्ने सिच्यते (अथ० सं० १०, ८, २८)—इति निगमः ॥

(७६) सर्वम् । 'सृ गतौ (भू० प०)' । 'सर्वनिघृष्वरिष्वलष्व-
शिवपट्वप्रह्वो अतन्वे (३० १, १५१)'—इति निपातितम् ।
अतन्वं अकर्त्तरीत्यर्थः । सृतमनेन । यद्वा, बाहुलकात्
कर्त्तरि भवति, सर्वम् । उभयत्रापि पचाद्यच् (३, १, १३४) ।
हिनस्ति पिपासामुष्णं वा । 'सर्वमसि सर्वं मे भूयाः'—इति
निगमः ॥

(७७) अक्षितम् । 'क्षि क्षये (भू० प०)' । भावे निष्ठात-
कारः । क्षितं क्षयः, स यस्य न विद्यते, तदक्षितम् । सर्वदा
सर्वरूपभुज्यमानमपि स्वमहत्तया उपयुपरि वर्षणाद्वा क्षयर-
हितमित्यर्थः । क्षियः 'निष्ठायामण्यदर्थे । वाक्रो गदैव्ययोः
(६, ४, ६०—६१)'—इति विहितो दीर्घः, अत्र च भावो ह्यदर्शः,
तस्मात् स न भवति, दीर्घाभावात् 'क्षयोऽदीर्घात् (८, २,
४६)'—इति निष्ठानत्वमपि न भवति । "उत्सुमक्षितं"

व्यचिन्ति (अथ० सं० ४, २७, २)”—“समानमर्थमक्षितम् (ऋ० सं० २, १, १८, ५)”—“अक्षितमल्यै जुहामि स्वाहा”—इति च निगमाः ॥

(७८) बहिः । निगमोऽन्वेष्टः । वृहेर्नलोपश्च (उ० २, १०२)”—इत्यादिना पूर्ववत् साध्यम् ॥

(७९) नाम । नमतेः (भू० प०), ‘मनिन् (उ० ४, १४०)’—इति मनिन्प्रत्यये धातोर्मलोपो दीर्घश्च निपात्यते । नम्यते पुरुषैर्देवतात्वात् । णिजन्ते वा निपातनम् । नमयति नदी-तौरनिकटवर्तिनो वेतसादोन् । अथवा ‘अम गत्यादिषु’ ‘भूवादिः ‘अम रोग’ चुरादिः, नञ्पूर्वः, अस्मान्निपातनं पूर्ववत् । न अमन्ति गच्छन्त्यनेन । न हि स्नानपानोपयोगि-जले विद्यमानं प्राणिनोऽन्यत्र गच्छन्ति । तथाहि—आवि-यसजलनदीप्रभृतिषु विद्यमानेष्वेव वासो विधत्ते स्मृतिः । न आमयत्यनेन रोगी न भवत्यनेनैत्यर्थः । ‘आपो’ अमीवचा-तनीः (ऋ० सं० ८, ७, २५, ६)—इति श्रुतिः । “नामाना युहो अधि येषु वर्धते (ऋ० सं० ७, २, ३३, १)”—“दधाना नाम यज्ञि यम् (ऋ० सं० १, १, ११, ४)”—इति च निगमौ ॥

(८०) सर्पिः । ‘सृष्ट गतौ (भू० प०) । ‘अर्चिशुचिहु-सृपिच्छदिच्छदिभ्य इमिः (उ० २, १०१)”—इति इतिप्रत्ययः । सर्पति द्रवद्रव्यत्वात् । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(८१) अपः । ‘आप्तृ व्याप्तौ (स्वा० उ०) । आपः कर्मा-स्थायं ऋक्षो नुट् च वा (उ० ४, २०२)”—इत्यसुन्प्रत्ययो बाहुलकात् जलेऽपि भवति, अपः । आप इत्यनेन समाना-र्थम् । “बृहतीनां गर्भो अपसामुपस्थात् (ऋ० सं० १, ७, १, ४)”—“जामोनामग्निपसि स्वसृष्टाम् (ऋ० सं० २, ८, १४, १)”—इति च निगमौ ॥

(८२) पवित्रम् । ‘पूज् पवने (क्रा० उ०)’ । ‘पुवः सञ्-
ज्ञायाम् (३, २, १८५)’—इति करणे इवप्रत्ययः । पुनात्य-
नेनात्मानं स्नातः । अथवा ‘कर्त्तरि चर्षिदेवतयोः (३, २,
१८६)’—इत्यपां देवतात्वात् कर्त्तरि इवप्रत्ययः । पुनाति
पापकृतः । तथाच मनुः—‘ज्ञानं तपोऽग्निराहारोमृन्मनो-
वार्युपाञ्जनम् । वायुः कर्मार्ककालौ च शुद्धेः कर्तृणि देहि-
नाम् (५ अ० १०५ श्लो०)’—इति । “शतपवित्राः स्वधया मदन्तीः
(ऋ० सं० ५, ४, १४, ३)”—इति निगमः ॥

(८३) अमृतम् । नञ्पूर्वात् स्त्रियन्तेर्धातोः ‘तनिमृड्भ्यां
किञ्च (उ० ३, ८५)’—इति तन्प्रत्ययः । न स्त्रियन्ते हि
प्राणिनोऽनेन पीतेन । अथवाऽत्यन्तस्वादुरसत्वादमृतमित्यु-
च्यते, तथा ‘अमृतो ह्यापः’—इति श्रुतिः । “यत्रा सुपुर्णा
अमृतस्य भागम् (ऋ० सं० २, ३, १८, १)”—इति निगमः ॥

(८४) इन्दुः । ‘जि इन्धो दीप्तौ (रु० आ०)’ । अस्मात्
‘उन्देरिच्चादेः (उ० १, १२)’—इति विधीयमान उप्रत्ययो
बाहुलकाद् भवति, धकारस्य दकारश्च । इन्धे दीप्यते स्वेन
तेजसा देवतात्वात् । यद्वा, ‘उन्दो क्लेदने (रु० प०)’ । ‘उन्दे-
रिच्चादेः (उ० १, १२)’—इत्युप्रत्ययः आदेरिदादेशश्च उनन्ति
भूमिमिन्दुः । यद्वा, ‘इदि परमेश्वर्ये (भू० प०)’ । अस्मादु-
प्रत्ययः । परमेश्वरं हि जलं देवतात्वात्, प्राणिनां प्राणनस्त्र
जीवनस्य च तदायत्तत्वाच्च । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(८५) हेम । हिरण्यनामसु व्याख्यातम् । (२) हिनोति
गच्छति निम्नं प्रदेशं, गम्यते वा तदर्षिभिः, वर्धते वा वर्षासु ।
निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(८६) स्त्रः । सुपूर्वादन्तेरन्तर्भावितत्वात् ‘अन्धेभ्योऽपि
दृशन्ते (३, २, ७५)’—इति विच्, गुच्, ‘स्त्रादिनिपातमच्च-

यम् (१, १, ३७), सुपो लुक्, रेफस्य विसर्जनीयः । अना-
वृद्धादिजनितं क्लेशं सुष्ठु शोभनं गमयति नाशयति, स्वः ।
यद्वा, कैवलादेव स्वार्थे णिच्, 'अपिशब्दः सर्वोपाधिव्यभि-
चारायः'—इत्युक्तेरिष्टार्थसिद्धिः । अरणं गमनं दोषरहित-
त्वेन शोभनं यस्य, सुष्ठु गच्छति निम्नं प्रदेशमिति वा, 'सुष्ठु
प्राणिभिर्गम्यते इति वा, स्वः । अकारान्तमप्यस्ति । सुपू-
र्वाद्रमतेषु बाहुलकाद् भवति । "आविः स्वः कृणुते गूहते
बुसं (ऋ० सं० ७, ७, १८, ४)"—"स्वः^१ निषासवयिरो गवि-
ष्टिषु (ऋ० सं० ७, ३, १, २)"—इति च रेफान्तस्य निगमौ ।
"आसु स्वासु वंसंगः (ऋ० सं० ८, ८, २, ३)"—इत्यकारा-
न्तस्य । समान्नायपाठः उभयत्र समानः ॥

(८७) सर्गाः । 'सृज विसर्ग (तु० प०)' । कर्मणि घञ् ।
सृज्यते मेघैर्विसृज्यत इति सर्गाः, जसि सर्गाः । यद्वा, सर्गो
वेगः, 'अशआदित्वादच् (५, २, १२७)' । वेगवन्ति हि जलानि ।
"सर्गसो वृताइव (ऋ० सं० ७, ७, ११, ४)"—इति निगमः ॥

(८८) शम्बरम् । सम्पूर्वाद् वृणोतेः 'ग्रहवृट्निश्चिगमश्च
(३, ३, ५८)'—इत्यप् । संव्रियते मेघैः । यद्वा, पचाव्यच्
(२, १, १३४), वृणोति हि भूमिं संवरम् । पृषोदरादित्वात्
(६, ३, १०८) शम्बरम् । यद्वा, शम्बो वज्रः निरुक्तो मेघनामसु
(१०) । तद्वानपौन्द्रः शम्बः, मत्वर्थीयस्य लुक् । 'रा दाने
(अदा० प०)' शम्बेनेन्द्रेण दीयते शम्बरः । 'घञर्थे कविधा-
नम् (३, ३, ५८वा०)'—इत्यस्योपलक्षणार्थत्वात् कः । यद्वा,
शञ्च तद्वरञ्च शम्बरः । शमनं च रोगाणामुत्कृष्टञ्च सर्वपदा-
र्थेषु इत्यर्थः । 'शम्बरं सम्बरं जलम्'—इति माधवः । "अति-
ष्टिम्बाय शम्बरं गिरेरुग्रो अवाभरत् (ऋ० सं० २, १, १८, २)"
—इति निगमः ।

(८८) अभ्वम् । आङ्पूर्वात् भवतेः क इत्येष बाहुलकाद् भवति, उपसर्गङ्गत्वञ्च । ‘कन्दस्यभयथा (६, ४, ८६)’—इति सुपि भूसुधियोर्विधीयमानो यणादेशो व्यत्ययेन कप्रत्ययेऽपि भवति । आ समन्ताद् भवति विद्यते अभ्वम् । ‘अभवमा भवति’—इति माधवः । “सनेम्यभ्वं मरुतो जुनन्ति (ऋ० सं० २, ४, ८, ३)”—इति निगमः ॥

(८९) वपुः । ‘टु वप वीजतन्तुसन्ताने (भू० उ०)’ । ‘वर्त्तिष्टवपियजितनिधनितपिभ्यो नित् (उ० २, ११०)’—इत्यसिप्रत्ययः । उमेऽनेन वीजम्, वीजवपने हि जलं साधकतमं भवति । “चरिष्णुश्चिर्वपुष्तामिदेकम् (ऋ० सं० ३, ५, ७, ४)”—इति निगमः ॥

(९०) अम्बु । अन्तरिक्षनाम्नोऽम्बरशब्दस्य निर्वचने विस्तरेणोक्तम् । (३) निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(९१) तोयम् । तवर्तर्हद्विकर्मणः (निरु० ८, २५) ‘अघ्न्याटयश्च (उ० ४, १०८)’—इति यत्प्रत्ययो निपातितो द्रष्टव्यः । वर्द्धते वर्षासु । ‘तुदति तोयम्’—इति चोरस्वामी । तुदतः पूर्ववत् यत्प्रत्यये निपातनाद् दकारलोपो गुणः । यदा, तुदिः सौत्र आवरणार्थः । “तोयेन जीवद्भ्यः ससर्ज भूम्याम्”—इति निगमः ॥

(९२) तूयम् । पूर्ववद्विपातनादृपसिद्धिः । उकारस्य दीर्घः (६, ३, १३३) । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(९३) कूपीटम् । ‘कूपू सामर्थ्यं (भू० आ०)’ । ‘कृत्कृपिभ्यः कौटन् (उ० ४, १८०)’—इति कौटन्प्रत्ययः । ‘कूपो रो लः (८, २, १८)’—इत्यत्र, काशिकावृत्तिः—‘कृपणकूपीटकर्पूरादयोऽपि कृपेरेव द्रष्टव्यः’ । ‘उणादयो बहुलम् (३, १, १)’—इति च कृपेरेव बाहुलकाज्ञत्वाभावः । भाष्ये तु—

‘रूपणादीनां प्रतिषेधो वक्तव्यः (८, २, १८ भा०)’—इति
सत्त्वाभावः । कल्पते तापनिवारणाय । “यत्रा कृषी^१टमनु
तदहन्ति (ऋ० सं० ७, ७, २१, २)”—इति निगमः ॥

(८५) शुक्रम् । ‘शुच दीप्तौ (निघ० १, १७)’ । अस्मात्
‘ऋञ्जे न्द्राग्रवज्रविप्र (उ० २, २७)’—इत्यादिना ककारान्ता-
देशो रप्रत्ययो गुणाभावश्च निपात्यते । शोचते शुक्रः । यद्वा,
शोचते ज्वलतिकर्मेणः (निघ० १, १७) सम्पदादित्वात् (३,
३, ८५ वा०) क्तिप् । शुचि, तद्यस्य, रो मत्वर्थीयः । दीप्त-
मित्यर्थः । शुक्रं तेजःशब्दो वा, रेतःपर्यायत्वात् ‘देवानां
वै रेतो वर्षम्’—इति श्रुतेः उदकनामत्वमपि बोद्धव्यम् ।
“शुक्रासु ते शुक्रमायुनाम्”—इति निगमः ॥

(८६) तेजः । ‘तेजृ पालने’ भूवादिः परस्मैपदौ । असुन्
(उ० ४, १८४) । तेजयति पालयति प्राणिनः पिपासादिनि-
वारणात् । यद्वा, ‘तिज निशाने (भू० आ०)’ असुन् । अग्नि-
जत्वादपां कार्यकारणयोरभेदोपचारात् तेज इत्युक्तिः ।
निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(८७) स्वधा । स्वशब्द उपपदे ‘डु धाज् दानधारणयोः (जु०
उ०)’—इत्यस्मात् ‘आतोऽनुपमर्गे कः (३, २, ३)’ । स्वमात्मनं
सर्वान्तर्यामिणं भगवन्तं नारायणं धारयति ‘आपो नारा इति
प्रोक्ता श्रीपो वै नरसूनवः । अयनं तस्य ताः पूर्वं तेन नारायणः
स्मृतः । (मनुः १ अ० १० श्लो०)’—इति । स्वं धनं ददातीति वा,
शस्योत्पत्तिहेतुत्वात् । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(८८) वारि । ऊर्णतिः इण्प्रत्ययः । वार्यते तत् सेत्त्वा-
दिभिः पुरुषैः । वाजसनेये सौत्रामणीप्रैषे—“देवं ब्रह्मैर्वा-
रितीनाम् (य० वा० सं० २१, ५७)”—इति निगमः । अत्र भाष्य-
कृदुवटः—‘वारितीनामुदकवतीनां वारिप्रभवानां वा ओष-

धीनां सम्बन्धिनि अध्वरे स्त्रीर्णम्—इत्यादि ॥

(८८) जलम् । ‘जल घातने (भू० प०)’ ‘घातनं तैष्यम्’—इति वृत्तिः । जलति शीतं भवति । यद्वा, जायत इति जः । ‘अन्येष्वपि दृश्यते (३, २, १०१)’—इति डो निरुपपदादपि जनेर्भवति । जैः जातैः प्राणिभिः लायते आदीयते इति जलम् । ‘ला आदाने (अदा० प०)’ । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(१००) जलाषम् । जैः जातैः लथते वाच्छते (भू० उ०) इति जलाषम् । जशब्द उपपदे लषेः कर्मणि घञ् । ‘जलाषं जलषितं जातैः’—इति माधवः । यद्वा, जलाषमिति सुखनाम, सुखहेतुत्वादपां तद्वती ताच्छब्दम् । “रुद्रं जलाषभेषजम् (ऋ० सं० १, ३, २६, ४)”—इति निगमः । ‘जलाषमुदकनाम वा’—इति माधवोऽभाषयत् ॥

(१०१) इदम् । ‘इदि परमैश्वर्ये (भू० प०)’ इतित्त्वान्त्रम् । ‘इन्देः कमिनलोपस्य (उ० ४, १५२)’—इति कमिप्रत्ययः । देवत्वादपां परमैश्वर्यं विद्यते । ‘इणो दमुग्’—इति श्रीभोजदेवः, इयते निम्नं प्रदेशं गम्यते वा । यद्वा, इन्धेः कमिन् बाहुलकाब्रलोपो धकारस्य दकारस्य । इन्धे दीप्यते इदम् । “स्वसारी या इदं ययुः (ऋ० सं० २, ५, २६, ५)” —“ता जिह्या सट्मेदं सुमेधाः (ऋ० सं० ५, १, १०, ३)” —“रूपाभिमानो अकृणोद्विदन्तः (ऋ० सं० ४, २, १८, ३)” —इति च निगमाः ।

इत्येकशतमुदकनामानि (१०१) ॥१२॥

अवनयः (१) । यव्यः (२) । खाः (३) । सीराः (४) । सोत्याः (५) । अन्यः (६) । धुनयः (७) । राजानाः (८) । वक्षणाः (९) । खादो अर्णाः

(१०) । रोध्रचक्राः(११) । ह्रितः(१२) । स्रितः
(१३) । अग्रुवः(१४) । नमन्वः(१५) । वध्वः(१६) ।
हिरण्यवर्णाः(१७) । रोहितः(१८) । सुसुतः
(१९) । अर्णाः(२०) । सिन्धवः(२१) । कुल्याः
(२२) । वर्य्यः(२३) । उर्य्यः(२४) । इरावत्यः(२५) ।
पार्वत्यः(२६) । खवन्त्यः(२७) । ऊर्जस्वत्यः
(२८) । पयस्वत्यः(२९) । सरस्वत्यः(३०) । तर-
स्वत्यः(३१) । हरस्वत्यः(३२) । रोध्रस्वत्यः(३३) ।
भास्वत्यः(३४) । अजिराः(३५) । मातरः(३६) ।
नद्यः(३७) । इति सप्तत्रिंशन्नदीनामानि ॥१३॥

(१) अवनयः । पृथ्वीनामसु व्याख्यातः । (१) अवन्ति जगत्
स्वोदकेन, अव्यन्ते प्राणिभिस्तीरादिनिर्माणेन । “आसिञ्च-
न्तो रवनयः समुद्रम् (ऋ० सं० ४, ४, ३१, १)” — “गा न ब्राणा
अवनी रमुचत् (ऋ० सं० १, ४, २८, ५)” — इति च निगमौ ।
निगमेषु बहुवचनान्तत्वेन प्रायशः अवणात् सर्वत्र बहुवचना-
न्तत्वम् ॥

(२) यङ्गः । ‘या प्रापणे (अदा० प०)’ । ‘शेवयङ्गजि-
ह्वाग्रीवापामौवा (उ० १, १५२)’ — इति निपातनात् अप्रत्ययो
धातोर्ङ्गस्वत्वं हुगागमश्च । बाहुलकादापः स्थाने ङीप् पीप्-
त्यादित्वाद् द्रष्टव्यम् । याति तांस्तान् प्रदेशान् प्राप्यन्ते वा
प्राणिभिः । यद्वा, ‘यङ्गः’ — इति महन्नाम (निघ० ३, ३),
पूर्ववत् ङीप् । यङ्गः महत्यो नद्यः । द्विधातुजं वा इदं
नाम, — यातेर्ङ्गजः, पृषोदरादिः (६, ३, १०८) । याताश्च

प्राणिभिः हृताश्च यज्ञेष्वित्यर्थः । “स्वयमत्कैः परिदीयन्ति
युक्तीः (ऋ० सं० २, ७, २४, ४)” — “अवर्षयन्तुसुभगं मम
युक्तीः (ऋ० सं० २, ८, १३, ४)” — इति च निगमौ ॥

केषुचित् कोशेषु “यव्याः” — इतोदं नाम दृष्टम् । ‘यु
मिश्रणे (अदा० ष०)’ पृथग्भावोऽप्यस्यार्थः — इति नैगमकार्ण्डे
‘वियुते (निरु० ४, २५)’ इत्यस्य निर्वचने स्कन्दस्वामिना
प्रतिपादितः । ‘यु मिश्रणे’ — इति अयं पठ्यते, प्रयुज्यते च —
‘जनयत्यै त्वा संयौमि’ — इति, तथापि पृथग्भावेऽपि वर्तते ।
न चायं वैरूपसर्गस्यार्थः, केवलस्यापि दर्शनात् — ‘युतं धन-
मस्य’ ‘युतं भोजनमस्य’ ‘युतोऽयम्’ — इति पृथग्भूत इति
गम्यते — इति । अस्मात् ‘आसुयुवपरिपरिर्लापत्रपिचमश्च (३,
१, १२६)’ — इति ण्यति प्राप्तं ‘कृत्यल्युटो बहुलम् (३, ३,
११३)’ — इति ‘अचो यत् (३, १, ८७)’ गुणे, ‘वान्तो यिप्रत्यये
(६, १, ७८)’ वर्षासु मघैरुदकेन मिश्रणीयाः, अन्येषु सूख्य-
रश्मिभिराकृष्टेन पृथग्भवन्ती वा । अथवा ‘युज् बन्धने
(क्रा० उ०)’ अस्मात् अग्रादित्वात् (उ० ४, १०८) यक्
दृष्टव्यः । बध्यते आसु सेतुरिति, यव्याः । यद्वा, यवेभ्यो
धान्यविशेषेभ्यो हिताः ‘खलयवमापतिलवृषव्रह्मणश्च (५, १,
७)’ — इति यत् । नदीजवेनापि वर्द्धन्ते यव्याः । “वार्ष
त्वा यव्याभिः (ऋ० सं० ६, ७, २, २)” — इति निगमः ।
‘ऋदमिव कुल्याभिः’ — इति माधवभाष्यम् । अनयोर्युक्तं
गृह्णन्तु सूरयः ॥

(३) खाः । ‘खन अवदारणे (भू० उ०)’ ‘अन्येष्वपि दृश्यते
(३, २, १०१)’ — इत्यत्र ‘अपिशब्दः सर्वापार्धव्यभिचारार्थः
(३, २, १०१ भा०)’ — इत्युक्तेर्निरूपपदादपि जनिव्यतिरिक्ता-
दपि खनेर्ऽः प्रत्ययः, टाप् । वृषह्वननादिन्द्रेण खाताः ।

तथा च श्रुतिः—‘अपां बिलमपिहितं यदासीद् वृत्रं जघन्वा
अप तद्वार (ऋ० सं० १, २, ३८, १)’—इति, ‘इन्द्रो अस्मा
अटदद् वज्रबाहुः (ऋ० सं० ३, २, १३, १)’—इति च नदी-
वाक्यम् । यद्वा, खनन्ति भूमिं वेगेन वहन्त्यः । अथवा ।
‘खै दाने’ । ‘घञर्थे कविधानम् (३, ३, ५८)’—इत्यस्योपलक्ष-
णार्थत्वात् कः, टाप् । ‘खै स्थैर्यं हिंसायाञ्च (भू० प०)’—
इति वा । खायन्ति स्थिरा भवन्ति वृत्रेण रुद्धाः, हिंस्यन्ते
वा तेन, खाः । “सरायस्वामुप सृजा गृणानः (ऋ० सं० ४,
७, ८, ४)”—“ऋध्याम ते वरुण खामतस्य (ऋ० सं० २, ७,
८, ५)”—इति च निगमौ ॥

(४) सौराः । ‘पिञ् बन्धने’ भौवादिकः क्रियादिकश्च ।
‘शुसिचिमीनां दीर्घश्च (उ० २, २४)’—इति रप्रत्ययः । सौर्यन्ते
बध्यन्ते आसु सेत्वादितः शिलादिभिरवतारा वा । ‘सरणात्
सौरः’—इति सत्तेर्धातोः ‘कृपृशृकटिपटिशौटिभ्य ईरन् (उ० ४,
२८)’—इति बाहुलकाद् भवति टिलोपश्च । ‘सौराशब्दो
नदीवचनान्तोदात्तः, हलवचन आद्युदात्तः’—इति माधवः ।
“द्रवित्वन्वः पृथिव्यां सौरा अधि (ऋ० सं० ८, १, ८, ४)”—
“सौरा इन्द्रः सवितवे पृथिव्या (ऋ० सं० ३, ६, २, ३)”—
इति च निगमः ॥ “सौरा युञ्जन्ति कवयः (ऋ० सं० ८, ५,
१८, ४)”—इति हलवचनः ॥

(५) स्रोत्याः । स्रोतसि भवाः । ‘स्रोतसो विभाषाड्ड्यौ
(४, ४, ११३)’—इति डप्रत्ययः । स्रोतोऽनुसरणादि नद्यो
भवन्ति । “नवति स्रोत्या नव स्रवन्तो (ऋ० सं० ८, ५, २५,
३)”—इति निगमः ॥

(६) एन्यः । ‘इण गतौ (अदा० प०)’ । ‘वीज्याज्वरिभ्यो
निः (उ० ४, ४८)’—इति बाहुलकान्निप्रत्ययः । ‘जदिका-

गात् (४, १, ४५ वा०)”—इति ङीप् । यन्ति एभ्यः गमन-
स्वभावा हि नद्यः गम्यन्ते वा प्राणिभिः । “वि यद् वत्ते^१न्त
पु^२ब्बः (ऋ० सं० ४, ३, १२, २)”—इति निगमः । एनीशब्दो
नदीवचनोऽन्तोदात्तः अन्यत्राद्युदात्तः इति माधवः । “एनी^१
त एते वृ^२हती अभि^३श्रिया (ऋ० सं० २, २, १३, ६)”—इति
अस्योदाहरणम् ॥

(७) धुनयः । ‘धूज् कम्पने’ भौवादिः । बहुलानुवृत्तेः
‘वृणिपृशिपाणिचृर्णिभूणि’ (उ० ४, ५२)—इत्युक्तेर्निप्रत्ययः
किञ्च । धुन्वन्ति कम्पयन्ति तीरवृक्षादीनि, कम्पन्ते वा
स्वयं गमनशीलत्वात् । “टिवेटिवे धुनयो^१ ए^२न्यर्थम् (ऋ० सं०
२, ७, १२, २)”—इति निगमः ॥

(८) रुजानाः । ‘रुजो भङ्गे’ तुदादिः परस्मैपदी । व्यत्य-
येन शानच्, अत्र च प्रथमासमानाधिकरणे शानच् भवति,
मुगागमस्तु न क्रियते आगमानित्यत्वेन व्यत्ययेन वा । रुजन्ति
कूलानि । “सं रुजानाः पिपिष इन्द्रशत्रुः (ऋ० सं० १, २,
३७, १)”—इति निगमः ॥

(९) वक्षणाः । ‘वक्ष रोषे (भू० प०)’ । ‘क्रुधमण्डार्थेभ्यश्च
—इति युच् । वक्षन्ति क्रुध्यन्तीव हि ताः वर्षासमये बेगेन
गच्छन्त्यः । चित्स्वरं बाधित्वा व्यत्ययेन प्रत्ययस्वरः । यद्वा, ‘वक्ष
प्रापणे (भू० उ०)’ । अस्माद् ‘युच् बहुलम् (उ० २, ७४)’—
इति युचि षुगागमो बाहुलकाद् भवति । स्वयं प्रवहन्ति हि
ताः । ‘वक्षतिः प्राप्तिकर्मणः स्यात्’—इति माधवः । युच् ।
प्राप्यन्ते हि ताः प्राणिभिः प्राप्नुवन्ति वा समुद्रं निम्नं वा ।
“प्र वक्षणा अभि^१नत् पर्वतानाम् (ऋ० सं० १, २, ३६, १)”—
“महि^२ ज्योतिर्नि^३ हितं वक्षणासु (ऋ० सं० ३, २, ३, ४)”—इति
निगमौ ॥

(१०) स्वादोअर्णाः । ‘स्वाद भक्षणे (भू० आ०)’ । कर्त्तर्य-
सुन् (उ० ४, १८४) अर्णशब्दोऽकारान्तोऽपि निरुक्त उदकना-
मसु (१२) । स्वादः, भक्ष्यमाणः । भक्षणेन चात्र बाधनं लक्ष्यते,
तेन कूलं बाधमानोऽर्णा जलं यासामिति स्वादोअर्णः, वेम-
वज्जला इत्यर्थः । ‘प्रकृत्यान्तः पादमध्यपरे (६, १, ११५)’ ।
तथा च माधवः—“धन्वर्णसो नृद्य१^१ स्वादो^१अर्णाः (ऋ० सं०
४, २, २६, २)” —इत्यत्र ‘धन्वर्णसस्तद्वज्जलाः । स्वादोअर्णा
जलान्विताः । स्वादो वेगवज्जलं यासां तास्तथोक्ताः भक्षित-
कूलोदकाः’—इति । “धन्वर्णसः (ऋ० सं० ४, २, २६, २)” —
इत्ययं निगमः । अत्रार्णशब्दो विशेषणम्, अन्यो वा निगमो-
ऽन्वेषणीयः ॥

(११) रोधचक्राः । ‘रुधिर् आवरणे (रु० प०)’ भावे
(३३, १८) घञ् । ‘उ कुञ् करणे (तना० उ०)’ ‘घञर्थं कवि-
धानम् (३, ३, ५८वा०)—इति कः । ‘कुवादीनां के द्वे भवतः’
—इति द्वित्वम् । चक्रम् करणम्, रोधः, रोधस्य निरोधस्य चक्रं
करणं कृतिरामां विद्यते इति रोधचक्राः । नद्यो वृष्ट्या
प्राणिनां खैरसञ्चरणनिरोधकारिणः । यद्वा, रोधः तीरं, तस्य
करणं निर्माणमासां विद्यते तीरवत्यो हि नद्यः । सकारलोप-
श्चान्दसः । यद्वा, रुधेः करणे घञि (३, ३, १८) रूध्यतेऽनेन
जलप्रवाह इति रोधः शब्दः करणं निर्माणमासां विद्यते ।
“समुद्रं न स्रवतो रोधचक्राः (ऋ० सं० २, ५, १३, २)” —इति
निगमः ॥

(१२) हरितः । ‘हृज् हरणे’ भूवादिः (उ०), ‘हृ प्रसङ्ग-
करणे’ जुहोत्यादिः । ‘हृसृरुहियुषिभ्य इतिः (उ० १, ८४)’ ।
हरन्ति वृक्षगुल्मादीनि वेगेन, प्रसङ्ग हरन्ति वा । निगमो-
ऽन्वेषणीयः ॥

(१३) सरितः । ‘सृ गतौ (भू० प०)’ । पूर्वेण सूत्रेण (उ० १, ८४) इतिप्रत्ययः । अन्य इत्यनेन समानार्थः । “सस्यः स्रवन्ति स्रितो न धेना (ऋ० सं० ३, ८, ११, १)” — “यो व समुद्रान्तस्रितः पिपृत्ति (ऋ० सं० ५, ५, १७, २)” — इति निगमौ ॥

(१४) अग्रवः । ‘अहि गतौ (भू० आ०)’ । ‘जच्चादयश्च (उ० ४, १००)’ — इति रूपप्रत्ययान्तेषु निपातितेषु द्रष्टव्योऽयं शब्दः, निपातनादलोपः, ‘तन्वादीनां छन्दसि बहुलम् (६, ४, ८६ वा०)’ — इत्युवङ् । गच्छन्ति तांस्तान् प्रदेशान् । ‘अग्रवो गमनात् नद्यः’ — इति माधवः । “समग्रवो समनेष्वञ्जन (ऋ० सं० ५, २, १, ५)” — इति निगमः ॥

(१५) नभन्वः । ‘णभ तुभ हिंसायाम्’ भूवादिरात्मनेपदी, दिवादिः क्रादादिश्च परस्मैपदी । ‘दाभाभ्यां नुः (उ० ३, ३१)’ — इति बाहुलकात् नुप्रत्यये नकार उपजनः । नभन्ते, नभ्यन्ति, नभ्रन्ति इति नभन्वः । ‘जसादिषु छन्दसि वा वचनं प्राङ् णौ चङुप्रधायाः’ — इति विकल्पितत्वात् ‘जसि च (७, ३, १०८)’ — इति गुणाभावः । नद्यो हि बाधिकाः कूलादीनाम् । “प्राग्रवो नभन्वो ३ नवक्ताः (ऋ० सं० ३, ६, २, २)” — इति स्त्रीलिङ्गो निगमः । “प्र पर्वतस्य नभनूरचु-
ष्यवुः (ऋ० सं० ४, ३, २४, ७)” — इति पुलिङ्गे । अत्र ‘सिन्धवः स्युर्नभन्वः’ — इति माधवनिर्वचनानुक्रमणी ।

(१६) वध्वः । ‘वह प्रापणे (भू० उ०)’ । ‘वहो धश्च (उ० १, ८०)’ — इति ऊपत्ययः । वहन्ति उद्यन्ते वा भूष्याम् । यद्वा, समुद्रस्य भार्यात्वात् वध्व इत्युच्यते । सरित्पतिर्हि समुद्रः । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(१७) हिरण्यवर्णाः । हिरण्यशब्दो निरुक्तः (१।२।१) ‘हृय्यते:

कन्यन् हिरण्य'—इत्यादिना । 'वृज्वरणे (स्वा० उ०)' । 'ऋज्व-
न्द्रायवच्च (उ० २, २७)'—इत्यादिना रन्प्रत्ययान्तो निपा-
तितः । वृणोति त्रियते वाऽसाविति वर्णः खेतादिः । हिरण्यः
कान्त इष्टो वर्णो यासां ताः । यद्वा, हिता घर्मादौ रमणीया
मनःप्रह्लादजनयित्राः, वारिकाश्च तापादेर्भूम्या वा इति ।
“हिरण्यवर्णाः परिर्यन्ति युद्धीः (ऋ० सं० २, ७, २३, ४)”—
इति निगमः ॥

(१८) रोहितः । 'रुह वीजजन्मनि (भू० प०)' । 'हृष्ट-
रुहियुपिभ्य इतिः (उ० १, ८४)' । रोहन्याभिर्वीजानि,
तज्जलेन हि वीजानि प्ररोहन्ति । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(१९) समुतः । सम्पूर्वात् 'सु गतौ (भू० प०)'—इत्य-
स्मात् 'क्विप् च (३, २, ७६)'—इति क्विप्प्रत्ययः । सङ्गताः
समुतः । समोऽन्तलोपच्छान्दसः । क्षुद्रनद्यो महानद्यश्च
परस्परं सङ्गता भवन्ति ततः समुत इत्युच्यन्ते । समुतः सङ्गता
इति माधवः । यद्वा, स्रवतः सम्पदादित्वात् (३, ३, ८४ वा०)
क्विप् । स्रवणं सुतजलप्रवाहः स्रोत इत्यर्थः, तथा सह वर्त्तन्ते
इति समुतः । 'सहस्य सः सञ्ज्ञायाम् (३, ६, ७८)'—इति
सः, समुतः । 'समुतः स्रोतसा युक्ताः'—इति च माधवः ।
“ऋतस्य धेनो अयनन्त समुतः (ऋ० सं० २, २, ८, १)”—
इति निगमः ॥

(२०) अर्णाः । 'ऋण गतौ' तनादिः (प०) । 'पचाद्यच्
(३, १, १३४)' । अर्णन्ति गच्छन्त्यर्णाः । यद्वा, अर्ण इत्यकारा-
न्तमप्युदकनामेत्युक्तम् । (११३५०) अर्णं चादित्वादच् (५, २,
१२७) । जलवत्यो हि नद्यः । 'अर्त्तेरर्णास्युपगाः'—इति माधवः ।
तत्र पक्षे 'धापृवस्यज्यतिभ्यो नः (उ० ३, ६)'—इति
नप्रत्ययः । यद्वा, पचाद्यचि (३, १, १३४), अर्त्तेः 'उदके

नुट् च (उ० ४, १८२) — इत्यमुनि विहितो नुडागमो बाहुल-
काद् भवति । “ऋणोरुपो अनवद्यार्णाः (ऋ० सं० २, ४,
१६, २)” — इति निगमः ॥

(२१) सिन्धवः । ‘स्यन्दूप्रसवणे (भू० आ०)’ । ‘स्यन्देः
सम्प्रसारणं घञ्च (उ० १, ११)’ — इत्युप्रत्ययः । स्यन्दन्ते
इत्यर्थः । “अधो अक्षाः सिन्धवः स्रोत्याभिः (ऋ० सं० ३, २,
१६, २)” — “यस्य ते सुप्त सिन्धवः (ऋ० सं० ६, ५, ७, २)” —
इति च निगमौ ॥

(२२) कुल्याः । ‘कुल संस्थाने (भू० प०)’ । कोलन्ति
संस्थायन्त्यस्मिन् शिलाटय इति कुलं पर्वतः । कुले प्रधान-
भूते पर्वते भवाः कुल्याः । ‘भवे क्न्दसि (४, ४, ११०)’ — इति
यत् । कुलिशनिर्वचने ‘कुलगातनः (निरु० ६, १७)’ । मेघस्य
पर्वतस्य वा समुच्छ्रिताः प्रदेशाः, कुलाः, तेषां च शातनः
इत्युक्तेः । मेघस्य पर्वतस्य वा समुच्छ्रिते प्रदेशे कुले भव-
न्तीति कुल्याः । क्षीरस्वामो तु ‘कुलानि पर्वतानि श्यति
पक्षच्छेदनन तनृकगोति, कुलिशः’ — इत्युक्तवान् । यद्वा,
‘कुल्याऽल्पा कृत्रिमा सर्गित् (अम० १, १०, ३४)’ — इत्यत्र
क्षीरस्वामिनो व्याख्या — ‘कृत्रिमा अल्पा च क्षेत्रसकार्था
कुल्या’ । कुले साधुः ‘तत्र साधुः (४, ४, ८८)’ — इति यत् ।
यदाहुः — ‘कुल्यादानं जलं विद्यात् कुल्यो मान्ये व्यवस्थितः ।
दाम्पत्यं कुलमित्यन्ये हलं वा कुलमुच्यते’ — इति । “स्यन्दन्तां
कुल्या विधिताः पुरस्तात् (ऋ० सं० ४, ४, २८, ३)” — “ऋद्रं
कुल्या इवाऽऽशत (ऋ० सं० ३, ३, ८, ३)” — इति च निगमौ ॥

(२३) वर्यः । ‘वृज् वरणे (स्वा० उ०)’ — ‘वृज् सभक्तौ
(क्वा० आ०)’ । ‘अच इः (उ० ४, १३४)’ — इति इप्रत्ययः,
‘कृदिकारात् (४, १, ४५वा०)’ — इति ङीष् । वरणीयाः सभ-

जनोया वा वर्यः । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

इदं नाम माधवः “ऋतावर्यः”—इत्यपठत् । ‘ऋत-
मित्युदकनाम (निरु० २, ५२) ‘हृन्दी वनिपौ च (५, २,
१२२ वा०)”—इति मत्वर्थीयो वनिप्, ‘वनो र च (४, १, ७)’—
इति डीर्घपौ, ‘अन्येषामपि दृश्यते (६, ३, १३७)’—इति
दीर्घः, ऋतावर्यः । “ऋतावर्यरूपं मुहूर्तमेवैः (ऋ० सं०
३, २, १२, ५)”—इति निगमः ॥ अत्र स्कन्दस्वामिना ‘नदी-
नाम’—इति नोक्तम्, युक्तं गृह्यन्तु सूरयः ॥

(२४) उर्यः । ‘ऊर्णञ् आच्छादने (अदा० उ०)’—इत्य-
स्माद् वृणोतेत्य । उर्य इति पृथिवीनामसु व्याख्यातम् (१,
१, १०) । महत्यो नद्यः, छादयित्वा वा भूमिः स्वेनोदकेन ॥

एतदादीनामुत्तरेषां नाम्नां निगमा अन्वेषणीयाः प्रायेण ॥

(२५) इरावर्यः । ‘इण गतौ (अदा० प०)’ । ‘ऋञ्जन्दा-
यवञ्चविप्र (उ० २, २७)’—इत्यादिना रप्रत्ययो गुणाभावो
निपात्यते । इरा बलं, तदासामस्ति मतुप्, वत्वं, डीष् ॥

(२६) पार्वत्यः । पर्वतशब्दो निरुक्तो मघपर्वतानां नाम-
त्वेन (१, १०, ८) । ‘तस्यापत्यम् (४, १, ८२)’—इत्यण्, डीष्
(४, १, १५) ॥

(२७) सवन्यः । ‘सु गतौ (भू० प०)’ । लट्, शततो
डीप् । सर्वदा गमनस्वभावः । “नवतिं स्रोत्या नव च सवन्तीः
(ऋ० सं० ८, ५, २५, ३)”—इति निगमः । अत्र स्रोत्या इति
विशेषणम् ॥

अस्य स्थाने “रेवत्यः”—इति केषुचित् कोशेषु दृश्यते ।
तदा, ‘रयिः’—इत्युदकनाम (१२, ७३) । रयिरासामस्तीति
मतुप्, ‘रयेर्मती बहुलम् (६, १, ३४ वा०)’—इति सम्प्रसार-
णम् । “पतिः सिन्धूनामसि रेवतीनाम् (ऋ० सं० ८, ८, ३८,

१)”—इति निगमः । सिन्धुशब्दो विशेषणम् ॥

(२८) ऊर्जस्वत्यः । ‘ऊर्ज बलप्राणनयोः’ चुरादिः (प०) । असुन् (उ० ४, १८४) । ऊर्जयतीत्यूर्जो बलं तेन तद्वत्यः । ‘अस्मायामेधास्रजो विनिः (५, २, १२१)’—‘बहुलञ्छन्दसि (५, २, १२२)’—इत्युक्तेर्मतुप्, ‘तमौ मत्वर्थे (१, ४, १६)’—इति भसजज्ञा । बलवत्यो हि नद्यः यतः स्ववेगेन स्थिरानपि दृक्तादीन् हरन्ति । ‘ओजसा वा एता वहन्तीरिवोहतीरिव आकूलन्तीरिव धावन्तीरिव—इति श्रुतिः ॥

(२९) पयस्वत्यः । ‘पा पाने (भू० प०)’ । पिबतेरौ चासुन् (६, ४, ६६ । उ० ४, १८४) । पीयत इति पयः । प्यायतेर्वा (भू० आ०) असुनि बाहुलकात्, ‘प्यायः पी (६, १, २८)’—इति निष्ठायां विहितः पीभावो भवति । वर्द्धतेऽनेन पीतेन प्राणिन इति पयः । उक्तं तद्वत्यः ॥

(३०) सरस्वत्यः । सर इत्युदकनाम्नि निरुक्तम् (१२, ३८), तद्वत्यः सरस्वत्यः ॥

(३१) तरस्वत्यः । ‘तृ पूवनतरणयोः (भू० प०)’ । असुन् (उ० ४, १८४) । तरन्त्यनेनापदमिति तरो बलं, तद्वत्यः ॥

(३२) हरस्वत्यः । ‘हृज् हरणे (भू० उ०)’ । असुन् (उ० ४, १८४) । ‘उदकं हर उच्यते’—इति निरुक्तम् (४, १६) तच्च बहवो हरन्ति, सर्वं क्रियते वा प्राणिभिरुपभोगाय, तद्वत्यः ॥

(३३) रोधस्वत्यः । रोधसा तीरेण, तद्वत्यः । “चित्रा रोधस्वती रनु” (ऋ० सं० १, ३, १७, १)”—इति निगमः ॥

(३४) भास्वत्यः । ‘भा दीप्तौ (अदा० प०)’ । असुन् (उ० ४, १८४) । भा दीप्तिः, तद्वत्यः, दीप्तिमत्यो हि नद्यः ॥

(३५) अजिराः । ‘अज गतिक्षेपणयोः (भू० प०)’ । ‘अजिराशिराशिविलस्थिरस्फिरस्वदिरस्वदिराः (उ० १, ५३)’—

इति किरच्प्रत्ययो वीभावाभावश्च निपात्यते । अजन्ति गच्छन्ति क्षिप्यन्ते प्रेथ्यन्ते आसु नाव इति । यद्वा, 'अजिरम्'—इति क्षिप्रनाम (निघ० २, १५), अजिराः शीघ्रगाः ॥

(३६) मातरः । 'माङ् माने (अदा० आ०)' । ढन्ढचौ, 'शंसिच्चदादिभ्यः सज्ज्ञायां ढन्ढचौ (उ० २, ८७)'—इति वचनात् । 'न षट्स्रसादिभ्यः (४, १, १०)'—इति ङीप्-प्रतिषेधः । निर्मायते प्रजापतिना, मान्ति आसु आप इति वा, माढवलोक्तस्य रक्षिका इति वा, नदीमाढक इति हि देशस्य व्यपदेशः । "जज्ञानं मममातरः (ऋ० सं० ७, ५, ४, ४)"—"द्वितीयमा ममशिवासु माढषु (ऋ० सं० २, २, ८, २)"—इति च निगमौ ॥

(३७) नद्यः । 'णद अव्यक्ते शब्दे (भू० प०)' । पचाद्यच् (३, १, १३४) । तत्र च 'नदट्'—इति टिदयं पठ्यते (४, १, १५ भा०), ततो ङीप् । नदन्ति नद्यः । "सो अर्णवो न नद्यः समुद्रियः (ऋ० सं० १, ४, १६, २)"—"प्रतीपं शापं नद्यो वहन्ति (ऋ० सं० ७, ७, २०, ४)"—इति च निगमौ ॥

इति सप्तविंशन्नदीनामानि ॥ १३ ॥

अत्यः(१) । हयः(२) । अर्वा(३) । वाजी(४) । सप्तिः(५) । वक्त्रिः(६) । दधिकाः(७) । दधिकावा(८) । एतग्वा(९) । एतशः(१०) । प्रैद्वः(११) । दौर्गाहः(१२) । औच्चैःश्रवसः(१३) । तार्क्ष्यः(१४) । आशुः(१५) । ब्रध्नः(१६) । अरुषः(१७) । मांश्चत्वः(१८) । अव्यथयः(१९) । श्येनासः(२०) । सुप्रर्णाः(२१) । पतङ्गाः(२२) ।

नरः(२३) । ह्यार्याणाम्(२४) । ह्यसासः(२५) ।

अश्वः(२६) । इति षड्विंशतिरश्वनामानि ॥१४॥

(१) अत्यः । ‘अत सातत्यगमने (भू० प०)’ । ‘कृत्यस्युटो बहुलम् (३, ३, ११३)’—इति कर्त्तरि यत् । अथवा ‘अप्रा-
दयश्च (उ० ४. १०८)’—इति यत्प्रत्ययो द्रष्टव्यः । अतति
मततं गच्छति, गच्छत्यनेनाश्वारोह इति वा । “वामत्या अपि
कश्चिं वहन्तु (ऋ० सं० ४, १, ३०, ४)”—इति निगमः ॥

(२) हयः । ‘हय गतिविक्रान्ते (भू० प०)’ । पचायच्
(३, १, १३४) । हयति गच्छत्यध्वानं, विक्रमते वा । ‘अश्व-
दीनां गतिविशेषो विक्रमणम्’—इति वृत्तिः । “हयो न
विद्धा अयुजि स्वयं, धुरि (ऋ० सं० ४, २, २८, १)”—“हयोऽसि
ता० ब्रा० १, १, ७)”—इति च निगमौ ॥

(३) अर्वा । ‘ऋ गतिप्रापणयोः (भू० प०)’ । ‘स्नामदि-
पद्यर्त्तिपृथक्भि्यो वनिप् (उ० ४, १०६)’—इति वनिप्-
प्रत्ययः । गच्छत्यध्वानं प्रापयत्यध्वनः पारमिति वा । ‘अर्व-
रणवान् (निरु० १०, ३१)’—इति भाष्ये खन्दस्वामी ।
भाष्ये तु अर्वरणवान् इत्यर्थप्राप्तवचनं द्रष्टव्यम् । अर्त्तरन्त-
र्णीतण्यर्थाद्वा ‘अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते (३, २, ७५)’—इति
वनिर्नि रूपम् । प्रैर्यते कसादिना प्रतिलक्षणं पार्श्यादिनेति
वा । यद्वा, अन्यमाश्रितः अरुतन्त्र इत्यर्थः अश्वो ह्यारोहि-
परतन्त्रः । “द्रुवो वन्वन् कृत्वा नार्वा (ऋ० सं० ४, ५, १४,
४)”—इति निगमः ॥

(४) वाजी । ‘वज गतौ (भू० प०)’ । घञ् । वाजो वेगः ।
‘रंहस्तरणिः प्रसभो वेगो रपो जवो वाजः’—इति निघण्टुः ।
‘अजिब्रज्योश्च (९, ३, ६०)’—इत्यत्र न्यासः—‘चकारस्थानुक्तः

समुच्चयार्थत्वाद् वजेरपि कुत्वप्रतिषेधसिद्धे भवति वाजः
वाञ्चम्—इति । वाजोऽस्यास्ति ‘अत इनिठनी (५, २, ११५)’
वाजी । वेगवान् ह्यश्वः । यद्वा, वाजोऽन्नं, देवातात्वे हविल-
क्षणेन, अश्वजातीयत्वे तज्जात्युचितमुदगाद्यन्नेन तद्धान् ।
‘वाजाः पक्षाः अभूवश्चस्येति वाजी’—इति क्षीरस्वामी । वेज-
नवान् वा । वेजनं कम्पनं कम्पितः स्वयं, कम्पयिता वा
परिणामित्यर्थः । अत्र ‘ओ विजी भयचलनयोः (६० प०)’—
इत्यस्माद् वाजशब्दः पृषोदरादित्वात् सिद्धः । “विमोचनं
वाजिनो रासभस्य (ऋ० सं० ३, ३, १८, ५)”—इति निगमः ॥

(५) सप्तिः । ‘षप समवाये (भू० प०)’ । ‘सपिनसिव-
सिपदिभ्यस्तिप्’—इति श्रीभोजदेवः । सपति सङ्ग्रामेषु सह-
सामेवैति । गतिकर्मणो वा सप्तिः । ‘सपतेः स्पर्शार्थात्’—
इति माधवः । ‘सृष्ट गतौ (भू० प०)’—अस्माद्वा तिप्रत्यये
गुणे च रेफलोपो बाहुलकात्, सर्पति सप्तिः । “जुषाण इन्द्र
सप्तिभिर्नृ आ गहि (ऋ० सं० ६, १, ८, ३)”—इति निगमः ॥

(६) वहिः । ‘वह प्रापणे (भू० उ०)’ । ‘वहिश्चिञ्चुयुट्ठम्बा-
हात्वरिभ्यां नित् (उ० ४, ५१)’—इति निप्रत्ययः । “ये त्वा
वहन्ति वङ्गयः (ऋ० सं० १, १, २६, ६)”—इति निगमः ॥

(७) दधिक्राः । ‘तत्र दधिक्रा इत्येतद् दधत् क्रामतीति
वा दधत् क्रन्दतीति वा दधदाकारौ भवतीति वा (निरु० २,
२७)’—इत्यत्र स्कन्दस्वामी—‘दधिक्राः, दधत् धारयत् सारो-
द्धिषं क्रामति, दधत् क्रन्दति हर्षार्थं क्लेशारवं करोति, दध-
दित्याकारो भवति अधिष्ठितम्, ईषदवनतमध्यभागः, उद्धत-
कन्धरः, कुञ्चितघोणः, स्तिमितचक्षुः, कर्णशुक्तिकाकारो
भवति’—इति । सर्वत्र दधच्छब्दः पूर्वपदं तस्य पृषोदरादि-
त्वात् (६, ३, १०८) तकारलोप इकारान्तादेशश्च । क्रामतेः

क्रन्दतेराङ्पूर्वात् करोतिर्वोत्तरपदं, तत्र, क्रामते: 'जनसन
खनक्रमगमो विट् (३, २, ६७)'—इति विट्, 'विडवनोरनुना-
सिकस्यात् (६, ४, ४१)'—इत्यात्वम् । क्रन्दे: 'अन्येभ्योऽपि
दृश्यन्ते (३, २, ७५)'—इति विच्, व्यत्ययेनानुनासिकस्यात्,
टकारलोपश्च पृषोदरादित्वेन करोति: क्तिप् युक् चानुवर्त्तते ।
आङ् च धातो: परो यणादेशः, दधिक्रा: । "क्रतु" दधिक्रा
अनु॑ मन्तवी॑त्वत् (ऋ० सं० ३, ७, १४, ४)"—इति निगमः ॥

(१८) दधिक्रावा । अत्र 'अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते (३, २, ७५)'
—इति वनिप् । अन्यत्सर्वे पूर्वण समानम् अर्धश्च । "दधि-
क्राविष्टमूर्जं स्पर्जनत् (ऋ० सं० ३, ७, १४, २)"—इति
निगमः ॥

(१९) एतग्वा । 'दण् गतौ (ऋटा० प०)' । 'हसिष्टगृहा-
वामिदमिन्पृष्ठृभिस्तन् (उ० ३, ८३)'—इति तन्प्रत्ययः
कर्मणि । 'भृतेऽपि दृश्यन्ते (३, ३, २)'—इत्युक्ते: भृतेऽपि
भवन्ति । एतं प्राप्तम् । 'गच्छृ गतौ भृ० प०' 'इण्शीभ्यां
वन् (उ० १, १५०)'—इति बाहुलकाद् वन्प्रत्ययः टिलो-
पश्च । गम्यत इति खः गन्तव्यो देशः । एतः प्राप्तो गन्तव्यो
येन स एतखः । अखस्तु शैघ्रातिशयेन गमनारम्भ एवाविल-
म्बितं गन्तव्यदेशं प्राप्नोतीति एत उच्यते । 'एतग्वा: प्राप्त-
गन्तव्याः'—इति माधवः । यद्वा. एतशब्दः शुक्लपर्यायः, गर्भः
क्तिप्, 'गमः कौ (६, ४, ४०)'—इत्यनुनासिकलोपः, 'ऊञ्च
गमादीनाम् (६, ४, ४० वा०)'—इत्युकारोऽन्तादेशः । आग-
मनमागूः । धातूपसर्गयोः स्थानविपर्ययः प्राप्तः । एतस्व
शुक्लवर्णस्यागमनमस्यास्ति मत्वर्थीयस्य लुक् । एतग्वा: शुक्ल-
वर्णा अश्वाः । यद्वा, एतः शुक्लवर्णोऽस्यास्तीति 'केशादोऽन्य-
करस्तान् (५, २, १०८)'—'अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते (५, २, १०८

वा०)”—इति वप्रत्ययः, गकार उपजनः । ‘एतस्य श्वेतवर्णस्य
ग्वो मत्वर्थीयो भवति’—इति माधवः । सर्वेषामश्वानां यत्र
कापि शीकृमस्ति रूपेण वा । एतग्वशब्दोऽश्वे वर्तते ।
तथाच ‘विशाखाषाढौ मन्यदण्डयोः’—इत्यत्र पदमञ्जरी—
‘विशाखाषाढगच्छी रूढिरूपेण मन्यदण्डयोर्वर्तते, तेन यथा-
कथञ्चित् माधुत्वानुशासनार्थं व्युत्पत्तिः क्रियते’—इति । तेना-
मत्वर्थेऽपि न दोषः । ‘एतग्व’—इत्याकारान्तपाठो यथा-
दृष्टम् । “एतग्व चित्रं सुयुजा युजानः (ऋ० सं० ५, ५,
१७, २)” —“एतग्व चिद्य एतशा युयोजते (ऋ० सं० ६, ५,
८, २)” —इति च निगमादौ ‘सुपां सुलुक् (७, १, ३८)’—
इति विभक्तेराकारः ॥

(१०) एतशः । ‘इण् गतौ (अदा० प०)’ । ‘इण्मृशन्त-
शसुना (उ० ३, १४५)’—इति तगन्प्रथयः । एतशः गमन-
कुशलः । यद्वा, एतशब्दात् लोमादित्वात् (५, २, १०) शम ।
एतद्वा एतच्छरीर एतशः, पृषोदरादित्वात् (६, ३, १०८)
सर्वमिदं । “एतशो वहति धर्षु युक्तः (ऋ० सं० ५, ५,
५, २)” —“यदेतशमिः पतरै रथर्यमि (ऋ० सं० ७, ८,
१२, ३)” —इति च निगमौ ॥

(११) पैहः । ‘पद गतौ (दि० आ०)’ । ‘कृगृशृदृभ्यो वः
(उ० १, १५३)’ इति वप्रत्ययो बाहुलकात्, अकारस्यैकारः
पृषोदरादित्वात् (६, ३, १०८) । पद्यते गच्छति पद्यतेऽन-
नेति वा । ‘पदेः पैहो गतिक्रियायाम्’—इति माधवः ।
“पैहो न हि त्व, हि नाम्नां हन्ता (ऋ० सं० ७, ३, २४, ४)”
—इति निगमः ॥

(१२) दौर्गहः । दुर्गह्ये उपपदे गृह्णातेः (क्रा० उ०)
गाह्वर्वा (भू० आ०) ‘ईषद्ःसुषु कच्छार्थेषु खल् (३, ३, १२६),

पृषोदरादित्वात् (६, ३, १०८) गृह्णातेः रेफलोपः, गाहेर्ह्रस्वत्वम् । अश्वहृदयानभिर्गैर्गृहीतुमशक्यत्वात् दुर्गह इत्युच्यते । दुर्गह एव दीर्गहः, प्रज्ञादित्वादण् (५, ४, ३८) । यद्वा, 'दुःखेन गहितव्यत्वात् दुर्गाहं जलमुच्यते'—इति माधवः, तत्र भवो दीर्गहः, 'तत्र भवः (४, ३, ५३)'—इत्यण्, 'अप्सु योनिर्वा अश्वः (शत० ब्रा० ५, ४, ४, ४)'—इति श्रुतिः । "ममृच्छेषयो दीर्गहे ब्रुध्यमाने (ऋ० सं० ३, ७, १८, ३)"—इति निगमः ॥

(१३) औच्चैःश्रवसः । अमृतमन्यने जातोऽश्व उच्चैःश्रवाः । उच्चैर्महच्छ्रवः कीर्त्तिरस्येति, 'तस्यापत्यम् (४, १, ८२)'—इत्यण् । तत्कुलीना ह्यश्वाः सर्वे । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(१४) तार्क्ष्यः । तूर्णमश्रुते गन्तव्यं, तीर्णे अन्तरिक्षे क्षियतीति तार्क्ष्यः । तूर्णशब्दात् तीर्णशब्दाद्वा पूर्वपदम्, अश्रोतेः क्षीयतेर्वीत्तरपदम्, पृषोदरादिः (६, ३, १०८) । अश्वो हि वेगवशादाकाशे गच्छन्निव हि दृश्यते प्रेक्षकैः । यद्वा, वेगेन तार्क्ष्यसादृश्यात् तार्क्ष्य इत्युच्यते । 'तुरङ्गरुडौ तार्क्ष्यौ (अम० को० ३, ३, १४५)'—इत्यत्र लक्षस्यापत्यं तार्क्ष्यः, गर्गादित्वात्—इति क्षीरस्वामी । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(१५) आशुः । 'अशू व्याप्तौ (स्वा० आ०)' । 'ऊवापाजिमिस्त्रदिसाध्यशूभ्य उष् (उ० १, १)' । अश्रुतेऽध्वानम् । अश्रातेर्वा बाहुलकादुष् (३, ३, १) । अश्राति महाशनो भवति । आशुरिति क्षिप्रनाम (निघ० २, १५), शीघ्रो वा । "द्रुवक्षक्रेष्वाशुषु (ऋ० सं० ६, १, १३, ८)"—इति निगमः ॥

(१६) ब्रध्नः । अत्र भास्करमिश्रेण—'ब्रध्नम् परिवृढम्, अरुषमारोचनम्'—इति व्याख्यातम् । वाजसनेने तु,—
"युञ्जन्ति ब्रध्नमरुषश्चरन्तम् (ऋ० सं० १, १, ११, १)"—इत्यत्र,

उच्यते—‘अश्वं युञ्जन्ति ब्रध्नमिति, अश्वोऽन्नादिवत् स्तूयत इति वा’ ॥

(१७) अरुषः । ‘ऋ गतिप्रापणयोः (क्वा० प०)’ । ऋचाति अभ्यामुखं गच्छति, अर्य्यते वा तदर्थिभिः । यद्वा, अरुषमिति रूपनाम (निघ० ६, ७), मत्वर्थीयोऽकारः, प्रशस्तरूप इत्यर्थः । “हरिं मृजन्त्यरुषो न युज्यते (ऋ० सं० ७, २, २७, १)” —इति निगमः ।

(१८) मांश्चत्वः । ‘मन ज्ञाने (दि० आ०)’ । पदस्य नलोपाभावः पृषोदरादित्वात् (६, ३, १०८) । “मह्यीमे अस्य वृषनाम^१ अषे मांश्चत्वे वा पृश्ने वा वधत्वे (ऋ० सं० ७, ४, २१, ४)” —इत्यत्र, माधवस्य प्रथमभाष्यम्—‘मह्यी महती, इमे, अस्य सोमस्य, शूषे सुखकरे भवतः । ये च कर्मणी मांश्चत्वे । अश्वनामैतत् । मच्चु चरतीति । अश्वैः क्रियमाणे युद्धे बाहुयुद्धे, वधत्वे शत्रूणां हिंसनशीले भवतः । सोऽयं अस्त्रापयच्छत्रून्स्त्रेहयच्च । स्त्रेहनं प्रद्रावणम् । अथ प्रत्यक्षकृतः’—इत्यादि । अत्र मांश्चत्वस्य । समान्नायपाठेषु मंश्चत्व इति दृश्यते । ‘ब्रध्नं मांश्चतोर्वरुणस्य ब्रध्नम् (ऋ० सं० ५, ४, ११, ३)’ —इत्यत्र माधवः—‘मंश्चतुरित्यश्वनाम । इह तु वरुणविशेषणम्, मंश्चतोर्वरुणस्य महान्तं ब्रध्नम्’—इत्यभावयत्, निरूपणीयम् ॥

(१९) अव्यययः । एषामष्टावुत्तराणि बहुवदित्युक्तम् (निघ० २, २४७) ‘असन्देहार्थमेतदादीनि बहुवचनान्तानि नामानि । ‘व्यङ्ग भयचलनयोः (भू० आ०)’ । ‘इन् सर्वधातुभ्यः (उ० ४, ११४)’—इतीन्प्रत्ययः, नञ्समासः । न व्यङ्गत्वमि सङ्ग्रामेषु अव्यययः दृष्टे भयेऽप्यव्ययः स्यादिति भावः । यद्वा, व्यथिरिति क्लोधनाम (निघ० २, ११), आरो-

(निघण्टुः) ।

हणताडनबन्धनादिभिर्न क्रुध्यन्तीत्यर्थः । “पुत्रत्रिभिरश्रमैर-
व्यथिभिः (ऋ० सं० ५, ५, १६, ७)” —इति निगमः ॥

(२०) श्येनासः । ‘श्येनः शंसनीयं गच्छति (निरु० ४,
२४)’ —इति भाष्यं । जसि ‘आज्जसेरमुक् (७, १, ५०)’ ।
“श्येनासो न दुवसुनासो अर्थम् (ऋ० सं० ३, ५, ५, ५)” —
इति निगमः ॥

(२१) सुपर्णाः । ‘पृ पालनपूरणयोः (जु० प०)’ । ‘धापृ-
वस्यज्यतिभ्यो नः (उ० ३, ६)’ —इति नप्रत्ययः । सुपात्यन्ते
यवसादिप्रदानेन, पूरयन्ति वा नभः क्लेषारवादिना सङ्घा-
मसाधनत्वात् । पततेर्वा बाहुलकात् नप्रत्ययस्तकारस्य रेफः,
शोभनगमना इत्यर्थः । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(२२) पतङ्गाः । ‘पत्ङ् मती (भृ० प०)’ । ‘पतेरङ्गच्
(उ० १, ११७)’ । यद्वा, खच्प्रकरणे ‘गमेस्तु खच्युपसंख्यानम्
(३, २, ६८ वा०)’ —इति खच्, खच्च डिद्वा वक्तव्यः (३, २,
६८ वा०), ‘खित्यनव्ययस्य (६, ३, ६६)’ —इति मुम् पतङ्गा
इति । ‘अश्वाः पूर्वं पक्षिणो भूवन्’ —इति श्रूयते । “रथे
युक्तास्त आश्वः पतङ्गाः (ऋ० सं० १, ८, १८, ४)” —इति
निगमः । आश्वशब्दो विशेषणम् ॥

(२३) नरः । ‘णीच् प्रापण (भृ० उ०)’ । ‘नयतेडिच्च
(उ० ३, ८३)’ —इति ऋन्प्रत्ययः । जसि नरः । नयन्ति
आरोहिणम्, कर्मणां नेतारो वा नरः । “त्वं सूरौ हरितौ
रामयानृन् (ऋ० सं० १, ८, २६, ३)” —इति निगमः ।
‘नृन् अश्वान्’ —इति माधवः ॥

(२४) द्वार्याणाम् । ‘हृ कौटिल्ये (भृ० प०)’ । ‘ऋहलो-
र्यत् (३, १, १२४)’ । खलौनाद्याकर्षणे मुखादिष्वङ्गेषु
कुटिलौऋयन्ते ह्यश्वाः । यद्वा, ह्वरतिरत्तिकर्मा (निघ० २,

८), 'कृत्यल्युटो बहुलम् (३, ३, ११३)'—इति ख्यत् । हरत्यर्थम् अश्वाः ह्यार्याः । 'हरि गती'—इति माधवः । "ह्यार्याणां"—इति यथादृष्टपाठः । "पुत्रो न ह्यार्याणां (ऋ० सं० ४, १, १, ४)"—इति निगमः ॥

(२५) हंसामः । 'हन हिंसागत्योः (अदा० प०)' । 'वृत्-वदिह्निकमिकपि(युध्यवि)भ्यः सः (उ० ३, ५८)'—इति सप्रत्ययः । भ्रन्ति गच्छन्त्यध्वान, गच्छन्तः पद्मिध्वानं हिंसन्ति वा (ऐ० ब्रा० ५, १, १) । "हंसामो ये वृं मधुमन्तो अक्षिधुः (ऋ० सं० ३, ७, २१, ४)"—इति निगमः ॥

(२६) अश्वाः । 'अशू व्याप्ती स्व० आ०)' । 'अशुप्रपिल-टिकनिखटिविभिभ्यः कुञ् (उ० १, १४८)'—इति कुन्प्रत्ययः । अश्नातेर्वा बाहुलकात् । अश्ववतेऽध्वानं महाशना भवन्तीति च । "यदाक्षिपुर्दिश्यमज्ममखाः (ऋ० सं० २, ३, १२, ५)"—इति निगमः ॥

इति षड्विंशतिरश्वनामानि ॥ १४ ॥

'दशोत्तराख्यादिष्टोपयांजनानीत्याचक्षते साहचर्यज्ञानाय (निरु० २, २८)'—इतिहासपक्षेऽपि पूर्वपक्षापरपक्षावहो-रात्रे वा ॥

हरी इन्द्रस्य (१) । रोहितोऽग्नेः (२) । हरित आदित्यस्य (३) । रासभावश्चिनोः (४) । अजाः पूषः (५) । षष्ठ्यो मरुताम् (६) । अरुण्यो गाव उषसः (७) । श्यावाः सवितुः (८) । विश्वरूपा बृहस्पतेः (९) । नियुतो वायोः (१०) । इति दशाऽऽदिष्टप्रयोजनानि ॥ १५ ॥

“(१) हरी इन्द्रस्य । सोमणनादिक्रियायाः साधनत्वात् ॥

(२) रोहितोऽग्नेः । नित्यपक्षे ज्वाला अग्निः व्याप्तिमत्यः ॥

(३) हरित आदित्यस्य । हरितवर्णा रश्मयः प्रातरादित्यस्य ॥

(४) रासभावस्त्रिनोः । अग्निभोगकाले रासभवर्णौ, तत्कालोचितेन श्यामलेन वर्णेनायं व्यपदेशः ॥

(५) अजाः पूष्णः । अजा अजनात् । पूष्णः काले रश्मयो गच्छन्ति ॥

(६) पृषत्यो मरुताम् । प्रावृषि सर्वतः पृषत्यो विचित्रा मेघमाला मरुताम् ॥

(७) अरुण्यो गाव उषसः । उषसः काले तमोऽभिभवे अरुणिमायामागन्तः ॥

(८) श्यावाः सवितुः । सवितुः काले श्यामवर्णा भवन्ति ॥

(९) विश्वरूपा बृहस्पतेः । ‘कुन्दांसि वै विश्वरूपाणि (शत० ब्रा० ८, ४)’—इति श्रुतेः ॥

(१०) नियुतो वायोः । अप्रवृत्तौ वृषपर्णानामवादेः सशरयान्निशान्नियुतः ॥”—इति स्कन्दस्वामिप्रत्याः ॥

शब्दव्युत्पत्तिस्तावत् प्रदर्शयते—

(१) हरी । ‘हृज् हरणे (भू० उ०)’ । ‘हृपिषिरुहितिविदिहिदिदिकीर्त्तिभ्यश्च (उ० ४, ११५)’—इतीन्प्रत्ययः । हरतो रथम् । अथ ताण्ड्यकम्—‘पूर्वपक्षापरपक्षौ वा इन्द्रस्य हरो, ताभ्यां होदं सर्वं हरति (६, १, १)’—इति, अस्मिन् पक्षे करणे इन् । ‘ऋक्सामे वा इन्द्रस्य हरी’—इत्येतरेय-ब्राह्मणम् (२, ३, ६) । ‘ऋक्सामे वै हरी’—इति यजुर्ब्राह्मणम् (४, ४, ३६) । “इन्द्रो हरी युयजे अग्निना रथम् (ऋ० मं० ३ ब० ५, १)”—इति निगमः ॥

(२) रोहितः । ‘हृस्वरुहियुषिभ्य इतिः (उ० १, ८४)’—
इति इतिप्रत्ययः । रोहन्ति आरोहन्ति रथं वहन्त्यादिवमिति
रोहितः । “रोहिदश्च शुचिव्रत (ऋ० सं० ६, ३, १२, १)”—
इति निगमः ॥

(३) हरितः । पूर्ववत् इतिः (उ० १, ८४) । हरन्ति रथं
तमो वा स्वभासा । यद्वा, हरिच्छब्दः पीतवर्णवचनो हरि-
वर्णो वा । “युदेतदयुक्ताहरितः सुधस्यात् (ऋ० सं० १, ८, ७,
४)”—इति निगमः ॥

(४) रासभौ । ‘रास्य शब्दे (भू० आ०)’ । रासिवस्त्रि-
भ्याञ्च (उ० ३, १२१)’—इत्यभच्प्रत्ययः । रासते शब्दं करो-
तीति रासभः, तौ रासभौ । ‘गर्दभरथेनाश्विना उदजय-
ताम्’—इति ब्राह्मणम् (ऐ० ब्रा० ४, २, ३) । “युञ्जाथां
रासभं रथे (ऋ० सं० ६, ६, ८, २)”—“तद्रासभो नासत्या
सुहस्रमाजा (ऋ० सं० १, ८, ८, २)”—इति च निगमौ ॥

(५) अजाः । ‘अज गतिक्षेपणयोः (भू० प०)’ । पचाद्यच्
(३, १, १३४) । वीभावाभावो व्यत्ययेन । अजन्ति गच्छन्ति
सर्वतः क्षिपन्ति वा तमः । “अहेलमानो ररिवा अजाश्च
अवस्यतामजाश्च (ऋ० सं० २, २, २, ४)”—इति निगमः ॥

(६) पृषत्यः । ‘पृषु हृषु सेचने (भू० प०)’ । ‘वर्त्तमाने पृष-
अहत् (६, ४, ३० वा०)’—इत्यादिना सिद्धम् । ‘पृषत्यः सह
सङ्गताः’—इति माधवः । तदा ‘पुंयोगादाख्यायाम् (४, १,
४८)’—इति ङीष् । “उपो रथेषु पृषतीरयुग्धम् (ऋ० सं० १,
३, १८, १)”—इति निगमः ॥

(७) गावः । व्याख्याता रश्मिनामसु (१, ५, ३) । गन्धयः ।
“युङ्क्ते गवा मधुणान्नामनौकम् (ऋ० सं० २, १, ८, १)”—
इति निगमः ॥

(८) श्यावाः । ‘श्यैङ् गतौ (भू० आ०)’ । ‘वाङ्गुट्ठ्यो वः (उ० १. १५३)’—इति बाहुलकाद् वप्रत्ययः । श्यावो धुनगरुणा वर्णः, तदन्ताऽपि श्यावाः, ‘गुणवचनेभ्यो मतुपो लुङ्प्रत्ययः (१, ४, १६ वा०)’ । “वि जन॑ञ्छ्यावाः शिति॑पादो अख्यन् (ऋ० सं० १, ३, ६, ५)”—इति निगमः ॥

(९) विश्वरूपाः । नानावर्णाश्वाः । “बृहस्पतिश्च सविता च विश्वरूपैरिहागतम्”—“बृहस्पतिर्विश्वरूपा मुपाजत (ऋ० सं० २, ३, ५, १)”—इति च निगमौ ॥

(१०) नियुतः । निपूर्वात् ‘यु मिश्रणे (अटा० प०)’—इत्यस्मात् क्रि० । नियुवन्ति मिश्रयन्ति तृणपर्णादीनि, आत्मानं रथेन वा । यद्वा, निपूर्वात् ‘यमु उपरमं (भू० प०)’—इत्यस्मात् ‘सृयो रुतिः (उ० १. ८१)’—इति बाहुलकात् उतिप्रत्ययटि-लापश्च । नियुम्यन्ते मारयिना नियुतः । “नियुङ्क्तिर्वा यविष्टये दुरोणे (ऋ० सं० ५, ६, १४, ३)”—इति निगमः ॥

इति दशादिष्टोपयोजनानि ॥ १५ ॥

भाजते (१) । भाशते (२) । भाश्यति (३) ।
दौदयति (४) । शोचति (५) । मन्दते (६) ।
भन्दते (७) । रोचते (८) । द्योतते (९) ।
ज्योतते (१०) । द्युमत् (११) । इत्येकादश ज्वल-
तिकर्माणः ॥ १६ ॥

(१) भाजते । ‘टु भाजृ दीप्तौ’ भूवादिरात्मनेपदी । “भाजते अणिदन् (ऋ० सं० ७, ७, २, ३)”—इति निगमः ॥

(२), (३) भाशते । भाश्यति । ‘टु भाशृ भाश्य दीप्तौ’ भूवादौ आत्मनेपदिनी । ‘वा भाशभाशभ्रमुक्कमुक्कमुवसिक्-

टिलषः (३, १, ७०) — इति पक्षे श्यन्, परस्मैपदित्वं क्कान्द-
मम् । “नि तिस्मानि भ्राशयन् भ्राश्यानि ऋ० सं० ८, ६,
२०, ५)” — इति निगमः । ‘भ्राश्रति शिलाजितादीनि’ — इति
प्राधवः । भ्राश्रतीति पाठान्तरम् । भ्राश्रतीतिवत् प्रक्रिया ॥

(४) दीदयति । नेरुक्तो धातुः (मिरु० १०, १६) । यद्वा,
‘दीधीङ् दीप्तिदेवनयोः (अटा० आ०)’ — इत्यस्य धकारस्य
टकारो व्यत्ययेन, ‘बहुलं क्कन्दसि (२, ४, ७३)’ — इति शपो
लुगभावः, परस्मैपदित्वं क्कान्दमम् । “या अ० नि० ङो दीदयटप्-
स्वन्तः (ऋ० सं० ७, ७, २४, ४)” — इति निगमः ॥

(५) शोचति । ‘शुच शोके’ भूवादिः परस्मैपदी, दीप्त्यर्थत्वं
त्वनेकार्यत्वाद्वातूनाम् । “अजस्रं शोचिषा शोशुचानः (ऋ०
सं० ५, २, ७, ४)” — इति निगमः ॥

(६) मन्दति । ‘मटि स्तुतिमादमदस्वप्नकान्तिगतिषु’ अत्र
दीप्त्यर्थः । भूवादिरात्मनेपदी । निगमोऽन्व पणीयः ॥

(७) भन्दति । ‘भटि कल्याणे सुखे च’ भूवादिरात्मनेपदी,
दीप्त्यर्थत्वं पूर्ववत् । निगमोऽन्व पणीयः ॥

(८) रोचति । ‘रुच दीप्ता’ चुगादिरात्मनेपदी कथादिश्च
“वि यत् सूर्यो न रोचते बृहद्गाः (ऋ० सं० ५, २, ११, ४)” —
इति निगमः ॥

(९) द्योतते । ‘द्युत दीप्ता’ भूवादिरात्मनेपदी । “अदि-
द्युन्तु (ऋ० सं० ४, ५, १३, ४)” — इति निगमः ॥

(१०) ज्योतते । ‘युद्धुज दीप्ता’ भूवादिरात्मनेपदी ।
यकारश्चान्दसः । यद्वा, द्युतर्विगृहीतः । ‘द्युतरासन्नादेश
जः (उ० २, १०३)’ — इति डासन्प्रत्यये विहितो लो बाहुल-
कादत्रापि भवति । निगमोऽन्व पणीयः ॥

केचिदस्य स्थाने “क्कन्दति” — इति पठन्ति । ‘क्कदि संव-

रणे'—इति चुरादिः परस्मैपदी, व्यत्ययेनात्मनेपदं टिलोपः,
'हृन्द्सुभयथा (३, ४, ११७)'—इत्याईधातुकत्वाद्वा टिलोपः ।
निगमदर्शनाच्चिर्णयः ॥

(११) द्युमत् । द्योतते द्युत्, सम्पदादित्वात् (३, ३, ८४
वा०) क्तिप् । द्युरस्तीति मतुप्, पृषोदरादित्वात् (६, ३, १०८)
तकारलोपः । यद्वा, 'दिबु क्रीडाविजिगीषाव्यवहारद्युति-
स्तुतिकान्तिगतिषु (दि० प०)'—इत्यस्मात् दीप्त्यर्थात् दिवे-
दीप्स्यतीति विचि प्रत्यये द्योतनं दिव्, ततो मतुपि 'दिव उत्
(६, १, १३१)'—इत्युत्वं दीप्तिमदित्यर्थः । समान्नाये यस्य
पदार्थस्य यद् वाचकमाख्यातं नाम च तत्सहैवान्यत्रापि
पठ्यते । तथाहि—कान्तिकर्मसु (निघ० २, ६) उशिगादि,
व्याप्तिकर्मसु (निघ० २, १८) आप्रुवान इत्यादि, महन्नामसु
(निघ० ३, ३) ववक्षिथ विवक्षसे, पश्यतिकर्मसु (निघ० ३, ११)
विचर्षणिरित्यादि, एवमिहापि द्युमदिति नामपदस्य धातु-
मध्ये पाठः किञ्चित् द्योततेर्विकृतत्वादिवेश्वानेकार्थत्वात् ज्वल-
नार्थत्वख्यापनार्थम् । “द्युमदमीवचार्तनं रत्तोहा (ऋ० सं०
५, २, १२, ६)”—इति निगमः ।

इत्येकादश ज्वलतिकर्माणो धातवः ॥१६॥

ज॒मत् (१) । क॒ल्म॒लौ॒कि॒नम् (२) । ज॒ञ्ज॒णा-

भ॒वन् (३) । म॒ल्म॒ला॒भवन् (४) । अ॒र्चिः (५) ।

शो॒चिः (६) । त॒पः (७) । ते॒जः (८) । ह॒रः (९) ।

घृ॒णिः (१०) । ष्ट॒ङ्गा॒णिः (११) । ष्ट॒ङ्गा॒णि (१२) ।

इत्येकादश ज्वलतो नामधेयानि नामधेयानि

गौर्हमाऽम्बरं खा१ः खेदय आता श्वावी'
विभावरौ वस्ता रद्विः श्लोकोऽर्णोऽवनयोऽत्यो
हरौ इन्द्रस्य भ्राजते जमदिति सप्तदश ॥

इति निषण्टौ प्रथमाध्यायः समाप्तः ॥१॥

(१) जमत् । अत्र स्कन्दस्वामी—‘तावन्त्येवोत्तराणि जम-
दित्यादीनि ज्वलन्ती दीप्तिमतः सत्वस्य नामधेयानि’—इति ।
‘जमु अदते (भू० प०)’ । “गृणाना जमदग्निना (३, ४, ११,
१८)”—इत्यादिषु जमच्छब्द उदाहरणम् ।

(२) कल्ललौकिनम् । कल्ललौकं भवेत्—इति माधवः ।
पृषोदरादिः, उत्तरं च । “नमस्या कल्ललौकिनं नमोभिः
(ऋ० सं० २, ७, १७, ३)”—इति निगमः ॥

(३) जञ्जणाभवन् । “अर्चिषा जञ्जणाभवन् (ऋ० सं०
६, ३, ३०, ४)”—इति निगमः ॥

(४) मल्लालाभवन् । “मल्लालाभवन्तीत्यासादयामि”—इति
निगमः ॥

(५) अर्चिः । ‘अर्चं पूजायाम् (भू० प०)’ । ‘अर्चिशुचिहु-
सपिण्डदिहृदिभ्य इतिः (उ० २, १०१)’—इतीतिप्रत्ययः ।
अर्च्यन्ते देवताद्यर्चनसाधनत्वाद्वा अर्चिरग्न्यादिज्वालादिः ।
“अयो दंष्ट्रो अर्चिषा यातुधानान् (ऋ० सं० ८, ४, ५, २)”—
इति निगमः ॥

(६) शोचिः । शोचतेर्ज्वलतिकर्मणः (निघ० २, १६)
पूर्वसूत्रेण इतिः (उ० २, १०१) । शोचति शोचिः । “यदश्व
वातो अनुयाति शोचिः (ऋ० सं० ३, ५, ७, ५)”—इति
निगमः ॥

(७) तपः । ‘तप सन्तापे (भू० प०)’ । ‘तप दाहे (भू० प०)’

वा । असुन् (उ० ४, १८४) । तपतीति शरीरादि । परं
शृणोहि तपसा यातुधानान् (ऋ० सं० ८, ४, ७, ४)”—“अग्ने
यत्ते तपस्तेन तं प्रीतिं तपा (अथ० सं० २, १८, १)”—इति च
निगमौ ॥

(८) तेजः । ‘तिज निशाने (भू० आ०)’ । असुन् (उ० ४,
१८४) । निश्चति तनूकरोति तमः पापं वा । यद्वा, ‘तेज
पालने (भू० प०)’ । असुन् । तेजति पालयति प्राणिनां प्रका-
शदानेन । “अग्ने यत्ते तेजस्तेन (अथ० सं० २, १८, ५)”—
इति निगमः ॥

(९) हरः । ‘हृज् हरणे (भू० उ०)’ । असुन् । हरति तमः ।
“अग्ने यत्ते हरस्तेन (अथ० सं० २, १८, २)”—“रक्षो हरसा
शृणोहि (ऋ० सं० ८, ४, ७, ४)”—इति च निगमौ ॥

(१०) घृणिः । ‘घृणिष्ट्रिपाणिचूर्णिभूर्णि’—इति । ‘घृ-
क्षरणदीप्त्योः (भू० प०)’—इत्यस्मान्निप्रत्यये गुणाभावो निपा-
त्यतः । जिघर्त्तन् दीप्यते । यद्वा, ‘घृणु दीप्ता (तना० उ०)’ ।
‘इगुपधात् कित् (उ० ४, ११६)”—इति इप्रत्ययः । दीप्यते
घृणिः । “उप क्रायामिव घृणेः (ऋ० सं० ४, ५, २८, ३)”—
इति निगमः । आ घृणे सं संचावहै (ऋ० सं० ४, ८, २१,
१)”—इति च ॥

“हृणिः”—इति केषुचित् कोशेषु दृश्यते, तदयुक्तम्, नैगम-
काण्डे “आ घृणिः (निरु० ५, ८)”—इत्यत्र, ‘ज्वलनामसु
क्रोधनामसु (निघ० २, १३) च पाठादनकार्थत्वम्”—इति
स्कन्दस्मार्तिवचनात् ॥

(११) शृङ्गाणि । ‘शृगि शब्दे’ । अत्र शृङ्गस्थानीयत्वाद्
दीप्तय उच्यन्ते । ‘अज् सेवायां (भू० उ०)’—‘शृङ्गि सायाम्
(क्रि० प०)’ । शृङ्गातेर्द्रुस्य (उ० १, १२१, गन् (१२१),

कित् (१२२), नुट् (१२४) च इति अधिक्रियते, त्रियतेर्बाहु-
लकात् सम्प्रसारणादि च भवति । अतं हि तदाश्रितं मण्डले
हिनस्ति तत् शीघ्रेण प्राणिनः । ‘शृङ्गं श्रयतेः (निरु० २,
७)’—इत्यत्र ‘स्नातेर्वा’—इति निर्वचनस्य पाठः श्रीनिवासीये
व्याख्याने दृष्टः । ‘शम् हिमायाम्’ क्रादिः । अस्मात् गाः
अकारस्य ऋकारः । पूर्ववदर्थः । यदा, द्विधातुजं, शरण्या
हिंसायै गतं मस्तकादेरुद्धतम् ऊर्द्धगतमित्यर्थः । ‘शृणातेर्ङ-
स्त्वश्च (उ० १, १२५)’—इति गन्प्रत्यये नुमि च रूपम् । अथ
वा शरणं रक्षणं तदर्थमुद्धतं रक्षति तत्, प्राणिनस्तस्य निष्प-
त्यादिना शिरसो निर्गतमिति वा शिरःशब्दान्निर्गमेश्च शृङ्गं,
शिरस आदित्यान्निर्गतमित्यर्थः, ‘असावादियः शिरः प्रजानाम्’
—इति श्रवणात् (शत० ब्रा० ७, ४, १, २०) शिर उपपदे
गमेर्ङे शिरसः शृभावे मकारे चोपजने रूपम् । पृषोदरादि-
त्वात् (६, ३, १०८) सर्वत्र रूपसिद्धिः, शृङ्गम् । तेजांसि
शृङ्गाणि । “यच्च गावो भूरिशृङ्गा अयासः (ऋ० सं० २, २,
२४, ६)” —“वि शृङ्गिणामभिनृच्छन्मिन्द्रः (ऋ० सं० १, ३,
३, २)” —इति च निगमौ ।

‘अध्यायपरिसमाप्तिसूचनं द्विर्वचनं, श्रुतौ ब्रथा दर्शनात्’
—इति अत्र स्कन्दस्वामी । अन्यत्रापि स एव सर्वत्र । यदा,
द्विरुक्तपदस्य शब्दशास्त्रे ‘तस्य परमास्त्रेडितम् (८, १, २)’—
इति महासञ्ज्ञाकरणस्य प्रयोजनं वर्णितम् ‘अन्वर्थसञ्ज्ञा-
नम्, आस्त्रेद्यते अधिकमुच्यते (८, १, २ भा०)’—इति, तेनै-
वञ्ज्ञातीयकद्विर्वचना जायन्ते इति शब्दविदो विद्वान्मुः ।
यथा—‘आहोदर्शनीयाहोदर्शनीय’ (महा० भा०)’—इति ।

इति अचिमीत्रस्य देवराजयज्वनः कृते नैघण्टुककाण्ड-

निर्वचने प्रथमोऽध्यायः । १ ।

अथ द्वितीयाध्यायः ।

“कर्मनामान्युत्तराणि (निरु० ३, १)”—इति भाष्य
स्कन्दस्वामी ‘ज्वलनकर्मसम्बन्धात् आह कर्मनामान्युत्तराण्येव
षड्विंशतिः अपः अप्नः’ इत्यादीनि । क्रियते इति कर्म ।
अनाश्रितविशेषाणां कर्मणां नामधेयानि, सति साधारण्येऽ-
साधारणानि च निर्णेतव्यानि, वाक्यार्थवशात्”—इति ॥

अपः (१) । अप्नः (२) । दंसः (३) । वेषः
(४) । वेपः (५) । विष्ट्वी (६) । व्रतम् (७) ।
कर्त्तरम् (८) । शक्ते (९) । क्रतुः (१०) । कुरु-
णम् (११) । करणानि (१२) । करांसि (१३) ।
करन्तौ (१४) । करिक्तम् (१५) । चुक्रत् (१६) ।
कर्त्तृम् (१७) । कर्त्तृभिः (१८) । कर्त्तृवै (१९) ।
हृत्वी (२०) । धीः (२१) । शची (२२) । शमी
(२३) । शिमी (२४) । शक्तिः (२५) । शिल्पम्
(२६) । इति षड्विंशतिः कर्मनामानि ॥ १ ॥

(१) अपः । (२) अप्नः । ‘आप्नृ व्याप्तौ (स्वा० प०)’ । ‘आपः
कर्माख्यायां ऋसो नुट् च वा (उ० ४, २०२)’—इत्यसुन् विकल्पेन
मुडागमश्च । आप्नृवन्ति हि तत्कर्त्तारम् आप्नोति वा तान्
फलरूपेण । “इन्द्रं सोमेभिस्तदपो वो अस्तु (ऋ० सं० २,
६, १४, ५)”—“ते सौमंगं वीरवृद्धगोमृदप्रः (ऋ० सं० ७, ८,
११, ३)”—इति च निगमौ ।

(१) दंसः । ‘दसि दंसनदर्शनयोः’ चुरादिरात्मनेपदो.
असुन् (उ० ४, १८४) । दर्शयति हि तत्तत्कारणेन, दृश्यते
दृष्टिभिरिति वा । अथवा, ‘दसि मोक्षणे’ चुरादिः परस्मैपदो,
असुन् (उ० ४, १८४) । दंसयति मोक्षयति पाप्मनः पुरुषं
संसारादापदो वा । यद्वा, ‘तसु उपक्षये दसु च (दि० प०)’
अत्रान्तर्णीतस्यर्थः । कर्मस्थसुनि बाहुलकात्, उपक्षिप-
यितव्यं हि तदन्तर्गतमिति त्रयः । “दृक्षस्य चाराममस्ति
दंसः (ऋ० सं० १, ५, २, २)”—इति निगमः ॥

(४) वेपः । ‘विष्ल व्याप्तौ (जु० उ०) । पचाद्यच् (३, १,
१३४) । वेवेष्टि व्याप्राति कर्तृन्, व्याप्तं विस्तृतं वा । यद्वा,
‘वेवेष्टि’—इत्युत्तिकर्मसु (निघ० २, ८) पठ्यते । परिवेवेष्टि
भोजयति स्वकृतं कर्तृन् । “कर्मणे वां वेधाय (य० वा० सं०
१, ६)”—इति निगमः ॥

(५) वेपः । ‘विपिः प्रेरणार्थः’—इति माधवः । असुन
(उ० ४, १८४) । प्रेर्यन्तेऽस्मिन् कर्मकराः । यद्वा, ‘वेप
कम्पने (भू० आ०)’ असुन् (उ० ४, १८४), वेपः । “स्व वेपमा
तुविजातु स्तवानः (ऋ० सं० ३, ५, ११, २)”—इति निगमः ॥

(६) विष्टौ । ‘विष्ल व्याप्तौ (जु० उ०)’ । ‘जृगृस्तु-
वागृभ्यः क्तिन् (उ० ४, ५४)’—इति बाहुलकात् क्तिन् तुडा-
गमश्च । वेपसमानार्थम् । यथादृष्टं पाठः । “विष्टौ शमीभिः
सुकृतः सुकृत्यया (ऋ० सं० ३, ४, ७, ३)”—“विष्टौ शमी-
तरणित्वेन वाघतः (ऋ० सं० १, ७, २०, ४)”—इति च
निगमौ । उभयत्रापि शमीति विशेषणम् ॥ x

(७) व्रतम् । अत्र भाष्यम् (निरु० २, १३)—‘व्रतमिति
कर्मनाम—वृषोतीति सतः’—इत्यादि । अत्र स्कन्दस्वामी—
‘व्रतमिति कर्मनामेति । कर्त्तरि सत इति कृतव्याख्यानम् ।

वेपि शमी

तद् द्विविधम् । शुभमशुभं वा वृणोति निबध्नाति कर्त्तारम् ।
 तथा च श्रुतिः—‘ते विद्याकर्मणो सम त्वारभते पूर्वप्रज्ञा
 च’—इति । ‘इदमपोतरद् व्रतम्’ गुडलवणस्यादिविषयनि-
 वृत्तरूपं कर्म । ‘एतस्मादेव’ रूपमामान्यात् प्रसक्तं व्रतं
 निवृत्त्यते ‘वारयतीति सतः’ । ‘निवृत्तिरूपो हि सङ्कल्पः,
 तदतिक्रम्य प्रमादात् प्रवर्त्तमानं पुरुषं वारयति’—इति ।
 पाठोऽर्थश्च—‘व्रतमिति कर्मनाम निवृत्तिकर्म वारयतीति सतः
 (निरु० २, १३)’—इति । व्रतं कर्मोच्यते । कस्मात् ? वार-
 यते तद्धि सङ्कल्पपूर्वकं प्रवृत्तिरूपमग्निहोत्रादिकर्मप्रत्यवायं
 वारयतीति पुरुषः प्रवर्त्तमानो निवर्त्तमानश्च व्रतनाभिसम्ब-
 द्धस्तेनाव्रतेन निवार्यते इति व्रतस्यैव प्राधान्यात् हेतुकर्तृ-
 त्वेन विवक्ष्यते । भोजनमपि व्रतं क्षुधादिनिवारणात् । वृणो-
 तेर्धातोः (स्वा० उ०) ‘पृषिर्गञ्जिभ्यां कित् (उ० ३, १०८)’—
 इति विधीयमानोऽतच्प्रत्ययो बाहुलकाद् भजति कित्त्वाद्
 गुणाभावः, यणादेशः । ‘वारयतेर्वा तत्’ इत्यत्र लुगिति
 लुगपि बाहुलकात् । ‘व्रते’—इति श्रीभोजदेवः—इति क्षीर-
 स्वामी । व्रत्यते वर्ज्यते सर्वभोगोऽव्रति सुवर्धाधिनीकारः ।
 व्रतेर्धातोः ‘पुंसि सञ्ज्ञायां घः प्रायेण (३, ३, ११८)’—इति
 घप्रत्ययः । व्रतिश्च वर्जनार्थः । “अथा व्रय+।दित्यव्रते तव
 (ऋ० सं० १, २, १५, ५)” —“ब्राह्मणा व्रतचारिणः (ऋ० सं०
 ५, ७, ३, १)” —इति च निगमो । “अग्नं व्रतपते व्रतं
 चरिष्यामि (य० वा० सं० १, ५)” —इत्यादी व्रतशब्दे निवृत्ति-
 कर्मता ॥

(८) कर्त्तरम् । कर्त्तेर्धातोः (भू० प०) ‘पुंसि सञ्ज्ञायां
 घः प्रायेण (३, ३, ११८)’—इति घप्रत्ययः, कर्त्तरम् । ‘कृ
 विक्षेपे (तुदा० प०)’ ‘कृञ् हिंसायाम् (स्वा० उ०)’ । ‘कृ-

शृङ्गश्रुतिभ्यः स्वरच् (उ० २, ११४) । किरति फलं, कीर्यते-
ऽस्मिन् पात्रादीति वा, हिनस्ति तत् शुभं पुरुषभावमशुभं
पुण्यम् । “अत इनोषि कर्वरा पुरुषि (ऋ० सं० ८, ७, २,
२)”—इति निगमः ॥

(६) शक्न । ‘शक्नु शक्नो (दि० उ०) । ‘अशिशक्तिभ्यां
कृन्दसि (उ० ४, १४२)’—इति मनिन्प्रत्ययः । शक्यते अने-
नाभिमतं प्राप्तुं, शक्नोतीष्टं साधयितुं वा, शक्यते कर्तुमिति
वा । “मध्याकर्त्तव्यं धाच्छक् धीरः (ऋ० सं० २, ८, २, ४)”
—इति निगमः ॥

(१०) क्रतुः । करोतेः (भू० उ०) ‘कृञ् क्रतुः (उ० १,
७४)—इति क्रतुप्रत्ययः । क्रियते द्वित्राणिभ्यः । “क्रतुं
दधिक्रा अनु सन्तवीत्वत् (ऋ० सं० ३, ७, १०, ४)” —“शत-
क्रतो मादयन्त्वा सुतेषु (ऋ० सं० ४, ७, १३, ५)” —इति च
निगमौ ॥

(११) करुणम् । ‘कृ विज्ञेये तुदा० प०) ‘कृञ् हिंसा-
याम् (स्वा० उ०) । ‘कृवृडागिभ्य उवञ् उ ३, ५०) । कर्-
रणं समानार्थम् । “म विग्वस्य कुरुष्वेष्ट एते (ऋ० सं०
१, ७, ६, २)” —इति निगमः ॥

(१२) करणानि । करोतेः ‘युच् बहुलत् (उ० २, ७४)’—
इति युच् क्रियते ल्युट् वा । करणं साधनमिति प्राप्ते जसि
पाठो यथादृष्टम् । ‘कर्मवाचि करणमाद्युदात्तम्’—इति
साधवः । “प्र ते पूर्वाणि करणानि वोचम् (ऋ० सं० ४, १,
३०, १)” —“प्र ते पूर्वाणि करणानि विप्र (ऋ० सं० ३, ६, २,
५)” —इति च निगमौ ॥

(१३) करांसि । करोतेरसुन् (उ० ४, १८४) । ‘भूतेऽपि
दृश्यन्ते (३, ३, २)’—इति भूते वा भविष्यति वा । अर्थः

पूर्ववत् । ‘करांसीति कृतानि स्युः क्रियमाणानि केचन’—
इति माधवः । “आविदा७आइ विदुषे करांसि (ऋ० सं० ३,
६, २, ५)”—इति निगमः ॥

(१४) करन्तौ । ‘कृञ् करणे’ भूवादः (उ०) । शतरि
ङीप् । करणमभिमतं कर्तुः । यथादृष्टं पाठः । निगमोऽ-
न्वेषणीयः ॥

(१५) करिक्तत् । ‘दाधत्ति दधत्ति दध्षि (७, ४, ६५)’
—इत्यादि सूत्रेण कृन्दोविषयेण करोतयङ्नुगन्तस्य शतरि
नुम्त्वाभावोऽभ्यासस्य रिगागमोऽपि निपात्यते । अत्र न्यासः
—‘यणादेशे कृते अनृकारान्तत्वादङ्गस्यभ्यासरू रिगागमो
न प्राप्नोतीति सोऽपि निपात्यत इति । पुनः पुनः करोतीष्ट-
प्राप्तिमनिवारञ्च । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(१६) चक्रत् । ‘कृञ् करणे’ भूवादः (उ०) । शट् ।
‘जुहोत्यादिभ्यः श्रुः (२, ४, ७५)’—‘बहुलञ्छन्दमि (२, ४,
७६)’—इति शपः श्रुद्विवचनादिः यणादेशः । ऊर्गत्यभौष्टम् ।
निगमोऽन्वेषणीयः । केषुचित् कोशेषु चक्रवुरिति दृष्टम्,
निगमदर्शनाविर्णयः । अस्य स्थानं चर्कृत्यमिति माधवीये
दृष्टम् । “चर्कृत्यानि कण्वतः (ऋ० सं० ३, ६, ७, १३)”—
इत्यत्र ‘कर्माणि चर्कृत्यानि’—इति भाष्यञ्च ॥

(१७) कर्त्तम् । करोतेः । ‘अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते (३, १,
७५)’—इति वन्प्रत्ययः क्रियते । यद्वा, ‘कृत्यार्थं तवैकेकेन्य-
त्वनः (३, ४, १४)’—इति त्वन्प्रत्ययः, कृत्यार्थत्वं भावकर्म ।
“तद्देवानां देवतमाय कर्त्तम् (ऋ० सं० २, ७, १, ३)”—इति
निगमः । अत्र स्कन्दस्वामिभाष्यम्—‘कर्त्तमिति कर्मनाम’
—इति ।

(१८) कर्त्तौ । करोतेः ‘सितनिगमिमतिस्त्वविधान-

क्रुशिभ्यस्तुन् (उ० १, ६७) — इति बाहुलकात् तुन्प्रत्ययः ।
अर्थः पूर्ववत् । षष्ठ्यकवचनस्य पाठो यथादृष्टम् । “मध्या-
कत्तर्विवर्तितं सञ्ज्ञभार (ऋ० सं० १, ८, ७, ४)” — “मध्या-
कत्तर्विन्यधाच्छकधोरः (ऋ० सं० २, ८, २, ४)” — इति च
निगमौ ॥

(१६) कर्त्तवै । करोते: ‘कृत्यार्थे तवैकेकेन्यत्वनः (३, ४.
१४)’ — इति तवैप्रत्ययः । ‘कृन्म जन्तः (१, १, ३६)’ — इत्य-
व्ययत्वम् । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(२०) कृत्वी । करोते: ‘पः किञ्च (उ० १, ६८)’ — इति
विधीयमानस्तुप्रत्ययो बाहुलकाद् भवति । क्रियते कृत् ।
‘शिल्पावन्ये कृतुर्यकम्’ — इत्यत्र माधवेनापि कर्मनामसु
पठितः । ‘सुपां सुनुक् (७, १, ३६)’ — इत्यत्र ‘इयाडियाजी-
काराणामुपसङ्गानम् (७, १, ३६ वा०)’ — इति विभक्तरीका-
रादेशः । “त्वं रथमेतं शं कृत्वो धने (ऋ० सं० १, ४, १५,
१)” — इति निगमः । अत्र स्कन्दस्वामिभाष्यम् — ‘कृत्वीति
कर्मनाम, कर्मणि धने निर्मिते धनार्थं यत् कर्मत्यर्थः । कर्मात्र
संश्रियः सङ्गामार्थमाजिः स्यात्’ — इति । ‘कृत्वी सर्वार्णमदद-
र्विवस्वते (ऋ० सं० ७, ६, २३, २)’ — इत्यत्र तु त्वान्तं तथा
स्कन्दस्वामिना व्याख्यातत्वात् ।

(२१) धीः । ‘धृञ् आधारे’ दिवादिः (उ०) । धारयति
कर्त्तारं फलप्रदानेन । यद्वा, दधाते: क्तिपि ‘धुमास्यागापाज-
हातिमां हलि (६, ४, ६६)’ — इतीत्वे रूपम् । इत्त्वञ्च क्तिप्पो-
पेऽपि धारयति कर्त्तारमिति पूर्ववद् ददाति वा फलं
धीः कर्म । ‘दधातेर्निहितं द्रव्येषु तत्’ — इति माधवः ।

ध्यायते: सम्प्रसारणत्वे क्तिपि रूपम् । ध्यायते चिन्त्यते
भिरिव कर्त्तव्यमिति । “धियं धियं सीषधाति प्र
॥ ॥

पूषा (ऋ० सं० ४, ८, ६, ३)”—इति निगमः ॥

(२२) शची । ‘शच व्यक्तायां वाचि’ भूवादिरात्मनेपदी । ‘इन् सर्वधातुभ्यः (उ० ४, ११४)’ । “कृदिकारात् (४, १, ४ वा०)”—इति ङीष् । शचन्ते व्यक्ता वाचः कुर्वन्त्यस्यामिति शची । क्षीरस्वामो तु ‘शचति शची, शच श्वच गर्तो’—इति व्याख्यत् । गत्यर्थः शचिर्धातुपाठे न दृष्टः । “यद् दे॒व्यन्त॑ मर्व॒युः शची॑भिः (ऋ० सं० ५, ५, १६, ४)”—इति निगमः ॥

(२३) शमी । ‘शम उपशमे (दि० प०)’ अस्मात् इन्, ङीष् च पूर्ववत् । शम्यत्यनयाऽनिष्टानि । शिजन्ताद्वा पूर्ववत् इन्-ङीष् । शमयत्यनिष्टव्याध्यादीनि । “शमीमदुर्मखस्य वा (ऋ० सं० ६, ५, २६, ४)”—इति निगमः ॥

(२४) शमी । शमतेः पूर्ववन्निर्वाहोऽष्टश्च । बाहुलकादकारस्यकारः । शक्नोतिर्वा ककारस्य मकारः, अकारस्यकारश्च । शक्नोत्यनेन समानार्थः । “धुनिः शमी॑वाञ्छर॑मा० ऋजूषी (ऋ० सं० ८, ४, १४, ५)”—इति निगमः ॥

(२५) शक्तिः । शक्नोतेः ‘स्त्रियां क्तिन् (३, ३, ८४)’ । शक्यते कर्तुं शक्यते वानया परलोकं जेतुम् । “अजी॑जन॒च्छक्ति॑भीरोदमि॒प्राम् (ऋ० सं० ८, ४, ११, ५)”—इति निगमः ॥

(२६) शिल्पम् । ‘शील उपधारणे’ चुरादिः (प०), ‘शील समाधी’ भूवादिः (प०) । अनयोः ‘स्वर्णशिल्पशष्पवाष्पकूप-सर्पतल्याः (उ० ३, १६)’—इति पप्रत्यये णिलोपे (६, ४, ५१) च उपधाया ङस्त्वन् निपात्यते । शील॑यति शील॑ति वा शिल्पम् । ‘यत् कुश॑कारादि कर्म’—इत्युणादिहृत्तिः । शील॑यन्ति पुनः पुनरभ्यस्यन्ति तदिति शिल्पम् । यद्वा. द्वि॑धां कर्त्तारं तनूकरोति दुष्करत्वेनातिक्लेशकरत्वादिति कर्त्त॑

दृषसिद्धिः । 'शिञ् निशाने (स्वा० उ०)' 'निशानं तनूकरणम्'
-इति सुबोधिनौकारः । "यत्ते^१ शिल्पं कश्चप रोचनावत्
(अथ० सं० १३, ३, १०)"—"दिवः शिल्पमवन्तम्"—इति च
निगमौ ।

इति षड्विंशतिः कर्मनामानि ॥ १ ॥

तुक् (१) । तोकम् (२) । तनयः (३) । तोकम्
(४) । तक् (५) । शेषः (६) । अन्नः (७) ।
गयः (८) । जाः (९) । अपत्यम् (१०) । यहुः
(११) । सनुः (१२) । नपात् (१३) । प्रजा (१४) ।
वौजम् (१५) । इति पञ्चदशापत्यनामानि ॥२॥

(१) तुक् । 'तुज हिंसायाम् (भू० प०)'—किप् । तोजति
हिनस्ति मातापितरौ गर्भवासमादिना । तथाच मन्त्रः—'यदा
पिपेष मातरं पितरं पुत्रः'—इत्यादिः । 'तुजिर्गत्यर्थः प्रेर-
णार्थश्च'—इति मायवः । किप् । गच्छत्यनेन पित्रलोकं पिता,
गच्छत्यनेनानृत्स्वं पित्रभ्य इति वा, प्रेर्यते प्रसवकाले वायु-
नापि वा । यद्वा, 'एच प्रसादं (भू० आ०)' किप्, पृषोदरादि-
त्वात् सकारलोपः । प्रमाद्यन्तेऽनेन पिता वा । "तुचे तु नो
भवन्तु वरिवोविदः (ऋ० सं० ६, २, ३३, ४)"—तुचे तनाय
तत्सु नो (ऋ० सं० ६, १, २८, ३)"—इति च निगमौ ।
उभयच चतुर्थी ।

(२) तोकम् । 'तुद व्ययने (तुदा० प०)' 'दुंसि सञ्ज्ञायां
घः (३, ३, ११८)' 'पृषोदरादित्वात् दकारश्च ककारः ।
तुदतेऽनेन माता गर्भवासकाले, तुद्यते व्याधादिभिरिति
वा । यद्वा, 'एच स्तुतौ (भू० आ०)' 'ऊदाधारार्चकलिभ्यः कः

(उ० ३, ३८) —इति बाहुलकात् कप्रत्ययः, सलोपश्च स्तूयते ताकम् । तथाच हरिश्चन्द्रोपाख्याने “ऋषमस्मिन्सक्यत्यश्-
तत्वं च गच्छति (ऐ० ब्रा० ७, ३, १)” —इत्यादिभिर्गार्थाभिः
प्रशस्यते पुनः । यद्वा, ‘तु’ —इति मौढो धातुर्द्वयार्थः, कप्र-
त्ययः पूर्ववत् । वर्द्धते हि तत्, वर्द्धते वा मातापितृभ्याम् ।
यद्वा, सर्वेभ्य एव धातुभ्यो घञि रूपम्, अर्थश्च स एव । तुदेस्तु
ककारा बाहुलकात् टुचेः सकारलोपश्च । “मा नस्तोकेषु
तनयेषु रोरिषः (ऋ० सं० ५, ४, १३, ३)” —इति निगमः ॥

(३) तनयः । ‘तनु विस्तारे (तना० प०)’ ‘वलिमलित-
निभ्यः कयन् (उ० ४, ८७), —इति कयन्प्रत्ययः । कुलं
तनोति विस्तारयति । “मा नस्तोके तनये मा न आर्यौ (ऋ०
सं० १, ८, ६, ३)” —इति निगमः ॥

(४) तोक् । तुजेः, स्तुचेः, तनतेः, तुद्यतेर्वा मनिनि
(उ० ४, १४०) ककाराऽन्तादेशः, तवतेः कुगागमः षष्ठोदरा-
दित्वात् । निगमाऽन्वेषणीयः ॥

(५) तक् । तक्तेर्गतिकर्मणः (निघ० २, १४) मनिन्
(उ० ४, १४०), तुचेर्गत्यर्थाद्वा मनिन् (उ० ४, १४०), अत्त्व-
सुकारस्य (६, ३, १०८) । पूर्वेषु तुचा समानार्थः । निग-
मोऽन्वेषणीयः ॥

(६) शेषः । ‘शिष सर्वोपभोगे’ चुरादिर्भूवादिस्य (प०),
असुन् (उ० ४, १८४) । म्रियमाणं प्रितरि कुलसन्तानार्थं परि-
शेषयति, परिशिष्यते वा पित्रादिभिः सह न म्रियते स्वय-
मवतिष्ठते इत्यर्थः । यद्वा, ‘शिष् विशेषणे’ रुधादिः परस्मै-
पदी, असुन् (उ० ४, १८४) । विशिष्यते पित्राद्यात्मनोऽति-
शयितं करोति हि विद्यादिभिः । ‘पुनातु पित्रा प्रजा मे
पतच्छेयसी मात्मनः कुरुते’ —इति ब्राह्मणम् । तथा ‘पुत्र-

मेवैकमिच्छन्त्याकनो गुणवत्तरम्—इति महाभारतम् । यद्वा, 'शेष हिंसार्थः' भूवादः परस्मैपदो, शेषति हिनस्ति माता-पितरौ । 'यदा पिपेष'—इति मन्त्रः पूर्वमेव दर्शितः । "न शेषे^१ अग्ने अन्यजातमस्ति (ऋ० सं० ५, २, ६, २)"—२)—"मा शेषमा^२ मा तनसा (ऋ० सं० ४, ४, ८, ४)"—इति च निगमौ ॥

(९) अप्रः । कर्मनामसु व्याख्यातम् (२, १) बाहुलकादपत्येऽपि भवति । 'आप्नोतेऽस्वश्च नुट् वा'—इति भोजराजेन कर्माख्याग्रहणं न कृतम् । आप्नोत्यनेन सर्वान्, कामान् पिता, आप्यते वा महता पुण्येन "यच्चित्रमप्र^१ उषसो वहन्ति (ऋ० सं० १, ८, ४, ५)" । 'आप्यम् धनम्,—इति माधवः, अपत्यं भवितुमर्हति ॥

(८) गयः । गमः अघ्नरादयश्च (उ० ४, १०८)—इति यक्-प्रत्ययान्तो निपात्यते, निपातनान्मकारलोपः । 'गाङ् गतो (भू० आ०)' अस्माद्वा यक्प्रत्यये ङ्स्त्वम् । गतावर्थः पूर्वमुक्तः । गीयते स्तूयते देवभट्टारकेत्येवमादिभिः । "इन्द्रो वसुभिः परि^१ पातु ना गयम् (ऋ० सं० ८, २, १२, ३)"—इति निगमः ॥ "गयस्फान्^१ प्रतरणासु वीरः (ऋ० सं० १, ६, २२, ४)"—इति च । 'गृहापत्ययोर्नाम'—इति हरदत्तः, 'गृहम्'—इति तु माधवः ॥

(९) जाः । 'जनो प्रादुर्भावे (दि० आ०)' 'अन्येष्वपि दृश्यते (३, २, १०१)'—इत्यत्र अपिशब्दस्य सर्वोपाधिव्यभिचारार्थत्वात् केवलाज्जनेडः, टाप्, जस् । जायते मातापि-ढभ्यां सकाशात् । "सोमः परि^१ क्रतु ना पश्यते जाः (ऋ० सं० ७, २, २६, ४)"—"अनमीवो रुद्र जासु^१ नो भव (ऋ० सं० ५, ४, १३, २)"—इति च निगमौ ॥

(१०) अपत्यम् । अपपूर्वात् तनोतिः नञ्पूर्वात् पतेर्वा
‘अप्रादयश्च (उ० ४, १०८)’—इति यक्प्रत्ययान्तो निपा-
त्यन्तं, तनोतिष्ठिलोपः । “कवेरपत्यमा दुहे (ऋ० सं० ६, ७,
३५, ३)”—इति निगमः ॥

(११) यहुः । यातृह्ययतश्चौरादिके मृगयादित्वात् (उ० १,
३६) कुप्रत्यये निपातनादृषामिद्धिः । यातः प्राप्तः पुण्यवशेन
स्वनान्ना ह्वयते च । ‘यहुर्यातश्चाह्वतश्च’—इति माधवः ।
“इजानः सहसो यहो (ऋ० सं० १, ५, २७, ४)”—इति
निगमः ।

(१२) सूनुः । ‘षृञ् प्राणिप्रसवे (अदा० आ०)’—सुवः
कित् (उ० ३, ३४)—इति नृप्रत्ययः । सूयते मात्रा । “अग्निं
सनुं सनश्नुतं सहसो जातवेदसम् (ऋ० सं० ३, १, ८, ४)”—
इति निगमः ॥

(१३) नपात् । नङ्पूर्वात् पतेर्यन्तात् ‘बहुलमन्यत्रापि
सञ्ज्ञाच्छन्दसाः (६, ४, ५१ वा०)’—इति णिलोपः । ‘न
भ्रात्रपात् (६, ३, ७५)’—इत्यादि सूत्रेण नञः प्रकृतिभावः ।
न पातयति न तेन पततीत्युक्तम् । “एहि वां विमुचो
नपात् (ऋ० सं० ४, ८, २१, १)”—इति निगमः ॥

(१४) प्रजा । प्रपूर्वाज्जनेः ‘उपसर्गं च सञ्ज्ञायाम् (३,
२, ८८)’—इति डः, टाप् । “प्रजां देवि दिदिदिष्ट नः (ऋ०
सं० २, ७, १५, ६, ८, १०, २)”—इति निगमः ॥

(१५) वीजम् । ‘वीजं मजननकान्त्यसनखादनेषु’ इत्य-
स्मादच्प्रत्ययः (३, १, १३४) । तथाच भोजराजीये ‘विंयां
जक्’—इति व्युत्पादितम् । बवयोरभेदः । वेति प्रजायते
मच्छत्यननानृण्यं पितृति वा । अत्र चौरस्वामी—‘वीज्यते
वेति वा वीजं वाजिलौकिकं’—इति । ‘वीजिः स्यात् प्रेरण-

क्रिया'—इति साधवः । प्रेर्यते हि कार्यकारणाय वा वीजम् । यथा धान्यादिवीजमुत्तरोत्तरं स्वाभिबृद्धये भवति एवमपत्यमपि पितृणामभिबृद्धिहेतुरिति वीजमित्युच्यते । “यस्यां वीजं मनुष्या ३ वपन्ति (ऋ० सं० ८, ३, २७, २)” — इति । वीजमपत्यार्थमिति दृष्टम् ॥

इति पञ्चदशापत्यनामानि ॥ २ ॥

मनुष्याः(१) । नरः(२) । ध्रुवाः(३) । जन्तवः
(४) । विशः(५) । जितयः(६) । कृष्टयः(७) ।
चर्षण्यः(८) । नहुषः(९) । हरयः(१०) । मर्याः
(११) । मर्त्याः(१२) । मर्ताः(१३) । वाताः(१४) ।
तुर्वशाः(१५) । द्रुह्यवः(१६) । आयवः(१७) ।
यदवः(१८) । अनवः(१९) । पूरवः(२०) ।
जगत्तः(२१) । तस्युषः(२२) । पञ्चजनाः(२३) ।
विवस्वन्तः(२४) । एतनाः(२५) । इति पञ्चविं-
शतिर्मनुष्यनामानि ॥ ३ ॥

(१) मनुष्याः । ‘मत्वा कर्माणि सीव्यन्ति (नि० ३, ७)’—इति भाष्यस्य स्कन्दस्वामी—‘मत्त्वेत्यादिना मनः सीवेश द्विधातुजत्वं प्रदर्शयति—ज्ञात्वाऽग्निनेदमिति साध्यसाधनभावं कर्माणि सीव्यन्ति सन्तन्वन्ति, यथा पश्चादयः मनस्यग्निनेन प्रजापतिना सृष्टाः । मनस्यतिः कस्मिन्नर्थे ? इत्याह— प्रशस्तीभावे, प्रशंसायां मत्वर्थीयः, प्रशस्तं मनः प्रसन्नं सत्त्वप्राधान्यात् अतः प्रसन्नमनस्केन सृष्टा इत्यर्थः । तथा च श्रुतिः—‘स पितॄन् सृष्ट्वा मनस्यदनु मनुष्यान्सृजत’—इति ।

निरुक्तम् (निघण्टुः)

नित्यपक्षेऽप्यमति सृष्टरि कार्ये सौमनस्यं दृष्ट्वा सृष्टिकारणा-
नुविधायित्वात् कार्यस्थ वा । ‘मनोजातावज्यती षुक् च
(४, १, १६१)’—इति वैयाकरणाः । जातिश्च प्रत्ययान्तो-
पाधिः । मनोरपत्यं जातिश्चेत्येती । अपत्यमात्रविवक्षायाम-
न्तरेण च जातिं भवति मानव इति । मनुषो वा अकारान्त-
मेकं प्रातिपदिकमस्ति, अतस्तदन्तात् व्युत्पादयति, अत्रात्-
प्रत्ययमन्वियोगेन षुगिति स्मरणान्तरं विनापि प्रत्ययेन षका-
रान्तप्रयोगदर्शनात्—‘समिद्धो अद्य मनुषो दुर्गोणे (ऋ० सं०
८, ६, ८, १)’—इति पृषोदरादित्वात् सर्वं सिद्धम् । अत्र
श्रीनिवासः—‘मनर्मनुः मनेरुमि मनुषीति । यत् । सा चास्या
मनुष्यगोः’—इति । “स्यार्हा वसु मनुष्या देदीमहि (ऋ० सं०
२, ६, ३०, ४)”—“दैव्याः शमितार आरभध्व मुत मनुष्याः
(ऐ० ब्रा० २, १, ६)”—इति च निगमौ ॥

(१) नरः । ‘णोञ् प्रापणे (भू० उ०)’ ‘नयतेर्डिञ्च (उ० २,
८३)’—इति ऋन्प्रत्ययः, जस् । नयन्ति संसारचक्रम्, पदार्थ-
त्वात् देशान्तरं नीयन्ते वा स्थानोत्तरकालेन । यद्वा “नृती
गात्रविक्षेपे (दि० प०)’ बाहुलकादृन् डिञ्च । नृत्यन्ति गात्र-
विक्षेपं कुर्वते हि नियमेन गात्राणि विक्षिप्यन्ति कर्मसु तानि
कुर्वन्तः । “तं त्वा नरः प्रथमं देवयन्तः (ऋ० सं० ४, ४, ३५,
२)” “त्वां वृत्रेष्विन्द्र सत्पतिं नरः (ऋ० सं० ४, ७, २७, १)”
—इति च निगमौ ।

(३) धवाः । ‘धूञ् कम्पने (स्वा० उ०)’ ‘धुञ् वा (क्रा०
उ०) । पचाद्यच् । धूनयति । धुनोति स्वावयवान् धवः,
जस् धवाः । यद्वा, मनुष्या मृत्युतो वेपन्ते । यद्वा, ‘धावु गति-
शुद्ध्योः (भू० उ०)’ अस्मात् पचाद्यचि (३, १, १३४) पृषोदरा-
दित्वात् (६, ३, १०८) ङस्वः । इतश्चेतः शरणार्थिनो धवन्ति

धवाः । “की वा शयुत्रा विधवेव देवरम् (ऋ० सं० ७, ८, १८, २)” — इति निगमः ।

(४) जन्तवः । ‘जनी प्रादुर्भावे (दि० आ०)’ — ‘कमिम-
निजनिगाभायाहिभ्यश्च (उ० १, ७-)’ — इति तुप्रचयः ।
जायन्ते जन्तवः । “इरज्यवर्गने प्रथयस्व जन्तुभिः (ऋ० सं०
८, ७, २८, ४)” — इति निगमः ॥

(५) विशः । ‘विश प्रवेशने (तु० प०)’ क्तिप् । विशन्ति
अनु प्रविशन्ति सर्वकर्मस्वधिकारित्वेन । यद्वा, अनुप्रविष्टाः
आत्मीयभूराजादेः श्रिता इत्यर्थः । “विशो राजानमुपेतस्यु-
ऋग्मिर्यम् (ऋ० सं० ४, ५, १०, ४)” — इति निगमः ।

(६) क्षितयः । ‘क्षि निवासगत्योः (तु० प०)’ क्तिच् क्तौ
च सञ्ज्ञायाम् (३, ३, १७४) — इति क्तिच् । क्षियन्ति क्षि-
यन्ति भूमौ गच्छन्ति वा तस्याम् । “अनु क्षीयन्ति क्षिण्यो
भरेषु (ऋ० सं० ३, ७, ११, ५)” — इति निगमः ॥

(७) कृष्टयः । ‘कृष विलेखने भू० प०)’ भावे क्तः ।
कर्षणं कृष्टम् । कर्षणं कर्मविशेषेण चात्र सामान्यतः कर्मभावं
लक्ष्यते, कृष्टं कर्म तदस्यास्तीति ‘लुगकारकाररिप्ताश्च वक्तव्या
(४, ४, १२८ वा०) — इति इकारप्रत्ययः । तथाच भाष्य-
कारः — ‘कृष्टय इति मनुष्यनाम कर्मवन्तो भवन्ति (ऋ० सं०
सा० भा० ३, ४, ५, १)’ — इति । तथाच श्रीभगवद्गीतायां
— ‘नैव कश्चित् क्षणमपि जानु तिष्ठत्यकर्मकृत् (म० भा० भो०
प० २६ अ० ५ श्लो०)’ — इति । यद्वा, शुद्धोऽपि कृषिर्विपुल-
स्वार्थं वर्तते । कर्मणि क्तः । विविधं कृष्टो विचित्रपरिकल्प-
यनाद्यभिलषितक्रियानुष्ठानसमर्थः कः ? इत्यपेक्षायां तिष्ठ-
देहत्वं कृष्टसामर्थ्याद्देहम्, स एषामस्तीति पूर्ववत्त्वार्थः
तथाच भाष्यम् — ‘विकृष्टदेहा वा (ऋ० सं० सा० भा० ३, ८,

५, १)'—इति । 'क्षपन्ति प्रान्तं पदाभ्याम्'—इति माधवः ।
 'कर्षन्ति वशीकुर्वन्ति'—इति भट्टभास्करमिश्रः । "मित्तः
 कृष्टीरनिमिषाभि चष्टे (ऋ० सं० ३, ४, ५, १)"—सुदयश्चिद्यः
 शर्वसा पञ्च कृष्टीः (ऋ० सं० ८, ८, ३६, ३)"—इति च
 निगमौ ॥

(८) चर्षणयः । चरतेर्धातोः (भू० प०) 'अर्त्तिस्त्वष्टधम्यश्च-
 वितृभ्योऽनिः (उ० २, ६५)'—इति बहुलवचनादनिप्रत्यये
 षुगागमश्च चरणवन्तः चरणशीलाः । यद्वा, 'क्षपेरादेश्च चः
 (उ० २, ६७)'—इति अनिप्रत्यये क्षपेरेतद्रूपम् । 'आकर्षन्ति
 वशीकुर्वन्ति इत्यर्थः'—इति भट्टभास्करमिश्रः । यद्वा, चर्ष-
 णयः चायितारो द्रष्टारः सर्वेषां पदार्थानाम् । यद्यपि पश्यति-
 कर्मसु (निघ० २, २) विचर्षणिरिति पठितम्, तथापि 'पिता
 कुटस्य चर्षणिः (ऋ० सं० १, ३, ३३, ४)'—इत्यत्र 'चाययिता
 द्रष्टा'—इति स्कन्दस्वामिना व्याख्यातम् । "प्र चर्षणिभ्यः
 पृतनाह्वेषु (ऋ० सं० १, ७, २६, १)"—"महा० इन्द्रो
 नृषदा चर्षणिप्राः (ऋ० सं० ४, ६, ७, १)"—इति च निगमौ ॥

(९) नहुषः । 'एह बन्धने (दि० उ०)' । 'जनैरुसिः
 (उ० २, १०८)'—इति बाहुलकात् उस्प्रत्ययः, जस्, नहुषः ।
 नञ्छान्ते कर्मभिः पूर्वकृतैः संसारे नञ्छान्ति वा नहनौयम् ।
 "सचा सनेम नहुषः सुवीराः (ऋ० सं० २, १, २, ३)"—"आ
 यात नहुषस्यरि (ऋ० सं० ५, ८, २५, ३)"—इत्यादयो
 निगमाः ॥

अकारान्तमिदं नाम केषुचित् कोशेषु दृश्यते । तदा
 'ऋनहिभ्यामुषन्'—इति उषन्प्रत्ययः । पूर्ववदर्थः । "प्रस-
 खाषस्य नहुषस्य शोषः (ऋ० सं० ४, १, ४, ६)"—इति
 निगमः ॥

(१०) हरयः । ‘हृज् हरणे’ भूवादिः । ‘हृ प्रसङ्गकरणे’ जुहोत्यादिः । ‘इन् सर्वधातुभ्यः (उ० ४, ११४)’—इतीन्-प्रत्ययः । हरन्ति पदार्थान्, प्रसङ्गीक्रियन्ते वा मृत्युनेति वा । तथाच मृत्युवाक्यम्—‘अहं प्रजाश्चाक्रुशतीह्रामि’—इति । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(११) मर्याः, (१२) मर्याः । ‘मृड् प्राणत्यागे (तु० आ०), अग्नयादयश्च (उ० ४, १०८)’—इति यत्प्रत्ययान्तं निपात्यते, तुङागमस्तु विकल्पेन । गुणः । म्रियन्ते मर्याः । ‘छन्दसि निष्टर्क्यदेवह्वयप्रणीयात्रीयोच्छिद्यमर्य (३, १, १२३)’—इत्यादिना यत्प्रत्ययान्तं निपातितम् । “कां नु मर्या अमिमितः (ऋ० सं० ६, ३, ४८, ३७)” —“मर्यायेव कृत्या शश्वचै त (ऋ० सं० ३, २, १३, ५)” —“मर्यान् योषा कण्वे मधस्थ आ (ऋ० सं० ७, ८, १८, २)” —इति निगमाः । यद्वा, ‘मृड् प्राणत्यागे (तु० आ०)’ ह्रिमिष्टगिरावामिदमिलूपधृविभ्यस्तन् (उ० ३, ८३)’—इति तन्प्रत्ययः । अथः पूर्ववत् । मर्त्तशब्दात् ‘वस्त्रमर्त्तं यविष्टेभ्यश्छन्दसि’—इति स्वार्थिकस्तद्धितो यत् । “यो मर्त्यो मृतो कृतावा (ऋ० सं० ३, ४, १६, १)” —इति निगमः ॥

(१३) मर्त्ताः । व्याख्याताः । “मा नो मर्त्ता अभिदुहन् (ऋ० सं० १, १, १०, ५)” “तं मर्त्ता अमर्त्यम् (ऋ० सं० ८, ६, २५, १)” —इति च निगमौ ॥

(१४) व्राताः । ‘वृज् वरणे (स्वा० उ०)’ ‘तातव्रातलात-सुपित्त’—इत्यादि सूत्रेण भोजराजेन कृतप्रत्यये आङागमो निपात्यते । वृषन्ति स्वमभिमतं देवताभ्यः तपसाराधितेभ्यः प्रव्रियन्ते वा यज्ञादौ । यद्वा, व्रातो धान्यादिसञ्चयः । तद्वन्तो व्राताः । मत्वर्थीयोऽकारः । यद्वा, व्रतमिति कर्मनाम (निघ०

२, १) अन्नं वा । अन्नमपि व्रतायैतस्मादेवेत्युक्तेः तदीयाः
 'तस्येदम् (४, ३, १२०)'—इत्यण् । 'कर्मणा जायते जन्तुः
 कर्मणैव प्रमुच्यते'—इत्युक्तेः कर्मणामधिकारित्वाच्च मनुष्याणां
 कर्मसम्बन्धित्वम् । 'अथो अन्नाद् भूतानि जायन्ते जातान्य-
 न्नेन वर्धन्ते (तै० उ० १, २)'—इति, 'अन्नात् रेतो रेतसः
 पुरुषः (तै० उ० १, १)'—इति च श्रुतेः मनुष्याणामन्नसम्बन्धि-
 त्वम् । "पञ्च व्राता अप्रस्यवेः (ऋ० सं० ६, ८, ३, २)"—इति
 निगमः ॥

(१५) तुर्वशाः । 'तुर्वी हिंसायाम् (भू० प०)' । 'कले-
 रशच्'—इति बाहुलकात् अशच्प्रत्ययः । भोजराजीयमिदं
 सूत्रम् । हिंसन्ति प्राणिनः हिंस्यन्ते व्याध्यादिभिर्वा । यद्वा,
 तूर त्वरणहिंसनयोः (दि० आ०) अस्मात् क्तिप् तूर्, अश्नोतेः
 पचाद्यच्, तूर्णमश्रुवते पृषोदरादित्वात् (६, ३, १०६) पूर्वप-
 दस्य ङ्खत्वम् वकारश्चोपजनः । तूस्तूर्णमश्रुते । 'प्राप्यम्'—
 इति माधवः । यद्वा, तूर्वशः काम एषामिति तुर्वशाः, पूर्ववत्
 पूर्वपदस्य ङ्खत्वम् । 'वश कान्तौ (अदा० प०)'—इत्यस्मात्
 'वशिरण्योरुपमेङ्गानम् (३, ३, ५८ वा०)'—इत्यप् । यद्वा,
 चतुर्षु धर्मार्थकाममोक्षेषु वश एषामिति चतुर्वशाः सन्तः
 चकारलोपेन तुर्वशाः । तुर्वशेष्वमस्महि (ऋ० सं० ५, ७, ३३,
 ४)"—इति निगमः ॥

(१६) दुह्यवः । दुह जिघांसायाम् (दि० प०) श्रीणा-
 दिकः क्तिप्, द्रोहः । द्रोहं परिषामिच्छन्ति 'कन्दसि परिच्छा-
 यामपि (३, १, ८ वा०)'—इति क्षप्, 'क्वाच्छन्दसि (३, २,
 १७०)'—इत्युप्रत्ययः । परहिंसारुचयो हि प्रायेण मनुष्याः ।
 "श्रुष्टिं चक्रुर्भगवो दुह्यवस्य (ऋ० सं० ५, २, २५, १)"—
 इति निगमः ॥

(१७) आयवः । ‘इण् गतौ (अदा० प०)’ ‘कृन्दसीणः (उ० १, २)—इत्युण्प्रत्ययः । गच्छन्ति ग्रामात् ग्रामम्, गमन-
शीलाः । “बाहुभ्यामग्निमायवोऽजनन्त (ऋ० सं० ७, ६, २,
५)” —“आयोर्ह स्क्व उ०पमस्य नीले (ऋ० सं० ७, ५, ३३,
६)” —इति च निगमौ । ‘अन्तोदात्त आयुशब्दो मनुष्यवचनः’
—इति माधवः ॥

(१८) यदवः । ‘यमु उपरमे (भू० प०)’ ‘यमेर्दृक्’—इति
श्रीभोजदेवः । ‘अनुदात्तोपदेशवनतितनोत्यादीनाम् (६, ४,
३७)’—इत्यादिना अनुनासिकलोपः । यस्यते नियम्यते
आचार्येण अपथप्रवृत्ताः, राज्ञा वा । “यो अस्ति याद्वः पुशः
(ऋ० सं० ५, ७, १६, १)” —इति निगमः । अत्र माधवः—
‘यदुषु भवो याद्वो यदुरिति मनुष्यनाम’—इति ॥

(१९) अनवः । ‘अन प्राणने (अदा० प०)’ ‘अणश्च (उ०
१, ८)’—इति विधीयमान उप्रत्ययो बाहुलकात् भवति ।
अनन्त्यनवः । ज्ञानवत्त्वादेतेषां धर्माद्यनुष्ठानात् प्राणनस्य
फलवत्त्वात् अनन्तीत्युच्यन्ते । इतरे पञ्चादयो ज्ञानहीन-
त्वात् निष्फलप्राणनाः । तथाचोपनिषदि—‘तस्य य आत्मानं
विस्तरं वेद’—इत्यत्र प्रकरणे ज्ञानवत्त्वात् पुरुषस्य वैशिष्ट्यं
प्रतिपादितम् । “रोधाय विद्वदनवाय” —इति निगमः ।
अत्र माधवः—‘अनुरिति मनुष्यनाम’—इति । “अनवस्ते
रथमश्वाय तच्चन् (ऋ० सं० ४, १, २६, ४)” —इति च ।
अत्र ‘अनवः ऋभवः ते च मनुष्याः’ । ‘मर्त्तिसः सन्तो अमृत-
त्वमानशः (ऋ० सं० १, ७, ३०, ४)’—इति श्रुतिः । तथा
ब्राह्मणमपि—‘आर्भवं शंसत्यृभवो वै देवेषु तपसा सोमपीथ-
मभ्यजन् (ऐ० ब्रा० ३, ३, ५)’—इत्यादि, ‘तेभ्यो वै देवा अपै-
वावीभत्सन्त मनुष्यगन्धात् (ऐ० ब्रा० ३, ३, ५)’—इति च ॥

(२०) पूरवः । ‘पूरी आष्यायने (टि० आ०)’ ‘भृशुशी-
लचरित्तरि (उ० १, ७)’—इत्यादिना बाहुलकात् उपत्ययः ।
पूरयितव्याः कामानां ‘रूपूभ्यां कुः’—इति श्रीभोजदेवः ।
पूताः शुद्धाः स्नानार्थिभिरित्यर्थः । “यं पूरवो^१ वृत्त^२हणं सचन्ते
(ऋ० सं० १, ४, २५, ६)”—इति निगमः ॥

(२१) जगतः । ‘गम्ल गतौ (भू० प०)’ । ‘वर्त्तमाने
षष्ठद्वहन्महज्जगच्छलवच्च (उ० २, ७८)’—इति क्तिप्प्रत्य-
यान्तो निपात्यते । प्रत्ययस्याटादेशः, द्विवचनं, नञि लोपश्च
निपात्यते । गच्छति ग्रामात् ग्रामान्तरम् । “यदे^१ग्रामश्च^२
जगता मिरज्यमि^३ (ऋ० सं० ८, ३, ६, २)”—इति निगमः ॥

(२२) तस्थुषः । ‘ष्ठा गतिनिवृत्तौ (भू० प०)’ । ‘कृन्दसि
लुङ्लङ्लिटः (३, ४, ६)’ । ‘कसुः (३, २, १०७)’ । ‘वस्वे-
काजादुघसाम् (७, २, ६७)’—इति इडागमः । ‘आतो लोपः
(६, ४, ६४)’ । ‘लिटि धातोः (६, १, ८)’—इति हित्वम् ।
‘शर्पूर्वाः खयः (७, ४, ६१)’—इति थकारस्य शेषः । ‘अभ्यासे
चर्च (८, ४, ५४)’—इति तकारः । तस्थिवस् इति स्थिते
जसः स्थाने व्यत्ययेन शस् (३, १, ८५) । ‘वसोः सम्प्रसार-
णम् (६, ४, १३१)’ । ‘शामिर्वासघसीनाच्च (८, ३, ६०)’—
इति षत्वम् । तिष्ठन्ति स्वास्मिन् धर्मे । “चरे^१न्तं परि^२तस्थुषः^३
(ऋ० सं० १, १, ११, १)”—इति निगमः । अत्र वाजसनेय-
भाष्यकदुवटः ‘तस्थुषो मनुष्याः ऋत्विग्यजमाना इत्यर्थः’—
इति ॥

(२३) पञ्चजनाः । अत्र भाष्यम्—‘तत्र पञ्चजना इत्येतस्य
निगमा भवन्ति । “तदद्य वाचः प्रथमं मंसीय०—० जुषध्वम्
(ऋ० सं० ८, १, १३, ४)” । तदद्यवाचः परमं मंसीय येनासु-
रानभिभवेम देवाः । असुरा असुरता स्थानेष्वस्ता स्थानेभ्य इति

वापि वासुरिति प्राणनामास्तः शरीरे भवति तेन तद्वन्तः ।
 सोर्देवानसृजत तत्सुराणां सुरत्वमसोरसुरानसृजत तदसुराणा-
 मसुरत्वमिति विज्ञायते । 'ऊर्जाद उत यज्ञियासः' । अन्नादाश्च
 यज्ञियाश्चोगित्यन्ननामोर्ज्यतीति सतः पक्वं सु प्रवृक्षमिति
 वा ॥ 'पञ्चजना मम होत्रं जुषध्वम्' । गन्धर्वाः पितरो देवा
 असुरा रक्षांसीत्येके, चत्वारो वर्णाः निषादः पञ्चमः इत्यौप-
 मन्यवः । निषादः कस्मात् ? निषदनो भवति निषक्षमस्मिन्
 पापकमिति नैरुक्ताः । "यत् पाञ्चजन्यया विशा (ऋ० सं०
 ६, ४, ४३, १)" । पञ्चजनीनया विशा, पञ्च पृक्ता सङ्ख्या
 लिङ्गत्रययोगेष्वविशिष्टा (निरु० ३, ७-८)—इति । अस्य
 स्कन्दस्वामी—'पञ्चजना इत्येतस्य सन्दिग्धस्य विवेकायं
 निगमा भवन्ति सन्देहश्च मनुष्यनामसु पाठात् पञ्चशब्देन
 समानाधिकरणः । तत्र यदि देवदत्तादिपञ्चकविषयः स्यात्
 गन्धर्वादिपञ्चकविषयो वा, न मनुष्यमात्रनामविषयतात्र
 स्यात्, मनुष्यमात्रनामैतदित्याचार्यमतान्तरप्रदर्शनाय पद-
 द्वयमिदमनुष्यपदार्थं वक्तुं इति वैचित्र्यप्रदर्शनार्थं उपन्यासः ।
 न मनुष्यनामत्वेन च द्रष्टव्यः । एकीयमतेन चाष्टौ देवताया
 उच्यन्ते । तत्र पक्षे नागानां गन्धर्वेषु, यक्षाणामसुरेषु, पिशा-
 चानां रक्षसन्तर्भावदृष्टत्वाविरोधात् । तदद्य वाचः । सौची-
 कस्याग्रे विश्वेषां देवानां सवादो हाटजपश्चायम् । तत् अद्य
 अस्मिन् कर्मणि वाचो माध्यमिकायाः प्रथममुत्कृष्टं स्वरसौष्ठ-
 वार्थसदनत्वदेवताविशिष्टं मंसीय जानीय । येन अज्ञानेन
 असुरा यज्ञविघ्नं कुर्वन्तः, हे देवाः ! अद्य तानभिभवेम ।
 हे ऊर्जादः ! उत अपि यज्ञियासः यज्ञस्य सम्पादयितारः
 पञ्चजनाः आचार्यमतेन ऋत्विक्पुन्यः । यमव्यवस्थपतीष्टौ
 निषादानां यज्ञसम्पादित्वमास्त, शुद्धस्वाध्यादनसवे, 'आयुर-

सीति शूद्राय प्रयच्छति, तत्ते प्रयच्छामीति शूद्रः प्रतिगृह्णाति—इत्येवमादिना । तथा ‘दासी पिनष्टि पत्नी वैत्यत्र दास्या-
 देव्यापारादप्येवं यज्ञसम्पादित्वमेकीयमतेन । पञ्च यज्ञाङ्ग-
 भूता देवगन्धर्वादयः साधनभावेन यज्ञसम्पादिनः । अत
 उच्यते—‘मम होत्रं जुषध्वम्’ । होतृकर्म जुषध्वम् सम्पादय-
 तेत्यर्थः । अन्ये मन्यन्ते—यदेकीयमतं यच्चौपमन्यवस्य तदु-
 भयमप्याचार्यस्येति । तथा च मन्त्रव्याख्यानम्—पञ्चजा-
 तयो ब्राह्मणादयो यज्ञियाः गन्धर्वादयः सर्वेऽपि होतृः सङ्केपेन
 व्यापारेण सेव्यध्वमिति सम्प्रत्ययासाधारणं मनुष्यमात्रनामत्वे-
 नैव निगमं दर्शयति ‘यत् पाञ्चजन्यया विशा’ । प्रगाथस्या-
 र्धम् । यत् यदा पाञ्चजन्यया पञ्चजनेषु मनुष्येषु भवया
 विशिष्यति पञ्चभिरपि मनुष्यजातैरित्यर्थः—इत्यादि । पञ्चेति
 निर्वाच्यम् पृक्तेति निर्वचनम् । सङ्केतेति विषयकथनं सम्बन्ध-
 वत् सर्वलिङ्गैरित्याह—‘लिङ्गत्रययोगोऽप्यवशिष्टा’—इति । ननु
 षडादीन्यप्यवशिष्टानि ? उच्यते—प्रत्ययोपात्तरूपसम्बन्ध-
 स्यार्थाभिधानात् अदोष इत्युक्तम् । अपिच या पृक्ता सा
 पञ्चेति किन्तु या पञ्च सा पृक्तेति तदन्यत्र एकपदनिरुक्त-
 व्याख्यानम्, यत् पञ्चजन्येत्यस्य द्वितीयपादादिव्याख्यानं
 चास्माकमत्रानुपयुक्तत्वात् लिखितम् । ‘पृची सम्पर्कं (६०
 प०)’ । ‘कानिन् युवषि (उ० १, १५४)’—इत्यत्र प्राक्प्रत्ययनि-
 दर्शस्याधिकविध्यत्वात् कानिनि बहुलकात् ऋकारस्याकारो
 नकार उपजनश्च । भोजराजस्तु—‘वृषितक्षिरार्जवसिपचि-
 प्रतिहिविभ्यः कन्’—इत्याह, तदा ‘पचि विस्तारि (चु० प०)’
 —इति धातुः । एकादिभ्यो विस्तीर्णा पञ्चसङ्ख्या । जायन्ते
 जनाः । पचाद्यच् (३, १, १३४) । ‘पञ्चभिर्भूतैर्जाताः
 पञ्चजनाः’—इति क्षीरस्वामी ॥

(२४) विवस्वन्तः । ‘वस निवासे (भू० प०)’ इत्यस्मात्
‘अन्वेभ्योऽपि दृश्यन्ते (३, २, ७५)’—इति विच्, दृशिग्रहणात्
भावे भवति । विविधं वसनं विवः, तद्वन्तो विवस्वन्तः । सर्व-
स्वापि मनुष्यस्य यत् किञ्चित् विवसनमस्ति । ‘विवस्वच्छब्द
आदित्यवाच्याद्युदात्तः, अन्यत्र मनुष्यविशेषे यजमाने द्विती-
याक्षरमुदात्तम्’—इति माधवः । “आविर्भव सूक्तरूपा विव-
स्वन्ते (ऋ० सं० १, २, ३२, ३)” —“शिवो दूतो विवस्वतः (ऋ०
सं० ६, ३, २२, ३)” —इति च निगमौ । अत्र विवस्वान्
यजमानः’—इति माधवभाष्यम् । ‘महो जाया विवस्वतोव
नाथ (ऋ० सं० ७, ६, २३, १)’—इत्यादित्यवचनस्योदाहर-
णम् ॥

(२५) पृतनाः । ‘पृष्ट व्यायामे (तु० आ०)’ । “त्वयाध्य-
क्षेण पृतना जयेयम् (ऋ० सं० ८, ७, १५, १)” —इति निगमः ॥

मनुष्याणां बहुत्वं, ततो बहुवचनान्तत्वम्, तथा निघण्टु-
व्यपि । ‘मनुष्या मानुषा मर्त्या मनुजा मानवा नराः । स्त्रुः
पुमांसः पञ्चजनाः पुरुषाः पूरुषा विशः । (अम० को० २, ६,
१)’—इत्यादिषु च बहुवचनान्तता दृश्यते ॥

इति पञ्चविंशतिर्मनुष्यनामानि ॥२५॥

आय॒तौ (१) । च्य॒वाना (२) । अ॒भीशु॑ (३) ।
अ॒ग्न॒वाना (४) । वि॒नङ्ग॒सौ (५) । ग॒म॒स्तौ (६) ।
क॒र॒सौ (७) । बा॒हू (८) । भ॒रि॒णौ (९) ।
क्षि॒प॒स्तौ (१०) । श॒क्क॒रौ (११) । भ॒रि॒त्रे (१२) ।
इति द्वादश बाहुनामानि ॥४॥

(१) आयती । 'यती प्रयत्ने (भू० आ०)' गतिकर्मा वा (निघ० २, १४)—'इन् सर्वधातुभ्यः (४, ११४ उ०)'—इतीन्-प्रत्ययः । आभिमुख्येन यतते कार्येषु, गच्छन्ती वा साधनत्वम् । बाहोर्द्वित्वात् सर्वत्र द्विवचनान्तता । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(२) चयाना । 'चुङ् गतौ (भू० आ०)' । 'सम्यानच् स्तुवः (उ० २, ८३)'—इत्यत्र प्राक्प्रत्ययनिर्देशोऽधिकविध्यर्थ इत्युक्तेरानच्प्रत्ययः । 'सुपां सुलुक् (७, १, ३६)'—इत्यादिना द्विवचनस्याकारः । गच्छतः कर्मणामन्तः । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(३) अभीशू । व्याख्यातो रश्मिनामसु । (२७ पृ०) अभ्यश्रुवाते कर्माणि अभिनयन्तो वा कर्माण्यतः अभीशाते कर्माणि कर्तुमिति वा । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(४) अप्रवाना । 'आप्ल व्याप्तौ (स्वा० प०)' 'ताच्छी-त्यवयोवचनशक्तिषु चानश् (३, २, १२६)' अस्य सार्वधातुकत्वात् श्रुः, 'चन्दसुभयथा (३, ४, ११७)'—इत्याद्विधातुकत्वात् गुणः, धातोर्लृप्तत्वं षष्ठीदरादित्वात् (६, ३, १०६) । आप्रुतः कर्माणि । यद्वा, अप्र इति कर्मनामसु व्याख्यातम्, (१३६ पृ०) तदस्यास्तु 'कुन्दसीर्वानिपौ (५, २, १२२ वा०)'—इति वानिपि विभक्तेराकारः पूर्ववत्, सकारलोपश्चान्दसः । कर्मवन्तौ हि बाह्व । नकारान्तो वेति सन्देहः । निगमदर्शनान्निर्णयः ॥

(५) विनङ्गुसौ । बाहुनाम । विनम्य असतोऽन्नादिकमिति साधवः । षष्ठीदरादित्वात् (६, ३, १०६) पूर्वपदे म्यलोपोनुक्, 'अस अदने (भू० आ०)'—इत्यस्मात् पचाद्यच् (३, १, १३४), सम्प्रसारणञ्च । "अन्वम्यै जेष्मभरदिनङ्गुसः (ऋ० सं० ९, २, २७३)"—इति निगमः ॥

(६) गभस्ती । व्याख्यातो रश्मिनामसु । (२८ पृ०) पुरुषाः
अदस्थाभ्यामवादीन् । ‘यहेर्गभस्ती बाह्व्, गृह्णाति पदार्था-
नाभ्यां पुरुषः’—इति माधवः । “शर्थ्याभिर्न भरमाणो
गभस्त्वोः (ऋ० सं० ७, ५, २२, ५)”—इति निगमः ॥

(७) करस्त्री । करांसीति कर्मनामसु करशब्दो व्याख्या-
तः । तस्मिन् कर्मण्युपपदे ‘णौ वेष्टने (भू० प०)’—
इत्यस्मात् ‘आतोऽनुपसर्गे कः (३, २, ३)’ ‘आतो लोप इटि
च (६, ४, ६४)’ । ‘कर्मणां प्रस्नातारौ (निरु० ६, १७)’
वेष्टयितारौ कर्मकरावित्यर्थः । “मृप्रकरस्त्रमतये (ऋ० सं०
६, २, २, ५)”—इति निगमः ॥

(८) बाह्व् । ‘बाध् लोडने (भू० आ०)’ । ‘अजिष्टशि-
कस्यमिपसिबाधानृजिपगितुकधुक्दोर्घहकारश्च (उ० १,
२६)’—इत्युप्रत्ययो होऽन्तादेशश्च । गमयत्याभ्यां कर्माणि,
बाधते परानाभ्यामिति वा । “ऋवात इन्द्र स्थविरस्य
बाह्व् (ऋ० सं० ४, ७, ३१, ३)”—इति निगमः ॥

(९) भुरिजौ । ‘हृज् हरणे (भू० उ०)’ ‘हु भृज् धारण-
पोषणयोः (जु० उ०)’ ‘भृज उच्च (उ० २, ७१)’—इति इजि-
प्रत्ययः । हरतो विभृतो वा पदार्थान् कर्मकरणसामर्थ्यं वा ।
“तमह्यन् भुरिजोर्धिया (ऋ० सं० ६, ८, १६, ४)”—इति
निगमः ॥

(१०) क्षिपस्ती । ‘क्षिप प्रेरणे’ तुदादिः (प०), ‘वसवित-
सेस्तिः’—इति बाहुलकात् तिप्रत्ययः धातोरसुगागमो गुणा-
भावश्च । प्रेर्यते कर्मसु पुरुषैः ॥ ‘क्षिपती’—इति पाठान्त-
रम् । तदा शतरि ङीपि ‘आच्छीनद्योर्नुम् (७, १, ८०)’
‘वा छन्दसि (६, १, १०६)’—इति द्विवचनस्य पूर्वसवर्णः ।
क्षिपतः पदार्थान् इतश्चेतश्च कर्मसु । यद्वा, क्षिपेः ‘रुहि-

नन्दित्रीविप्राणिभ्यः शिदाशिषि (उ० ३, १२३) — इति बाहुल-
कात् भक्षप्रत्ययः भोऽन्तादेशः । क्षिपतः पदार्थात् । निग-
मदर्शनाच्चिर्णयः ॥

(११) शक्नोती । ‘शक्नु शक्नो (स्वा० प०)’ ‘स्नामदिपद्यत्ति-
पृथक्किभ्यो वनिप् (उ० ४, १०८)’ — इति वनिप्प्रत्ययः, ‘वनो
र च (४, १, ७)’ — इति ङीब्रौ च पूर्ववत् पूर्वसवर्णादेशः ।
शक्नुतः कर्माणि कर्तुम् । “अङ्गुल्युः शक्नोर्यो दिशश्च मे
युञ्जेन कल्पन्ताम् (य० वा० सं० १८, २२)” — इति निगमः ॥

(१२) भरित्रे । विभर्ति रश्मौनादित्य इव । ‘अशित्रा-
दिभ्य इत्रोच्ची (उ० ४, १६८)’ — इति इत्रप्रत्ययः । भूरिवदर्थः ।
“अंशं दुहन्ति हस्तिनो भरित्रैः (ऋ० सं० ३, २, २०, २)”
— इति निगमः ॥

इति द्वादश बाहुनामानि ॥ ४ ॥

अग्रुवः (१) । अरुवाः (२) । विरुशः (३) । क्षिपः
(४) । शर्वाः (५) । रशुनाः (६) । धीतयः (७) ।
अध्वर्युः (८) । विपः (९) । कक्ष्याः (१०) । अवनयः
(११) । हरितः (१२) । खसारः (१३) । जामयः
(१४) । सनाभयः (१५) । योक्ताणि (१६) । योक्-
नानि (१७) । धुरः (१८) । शाखाः (१९) । अभी-
श्वः (२०) । दौर्धितयः (२१) । गर्भस्तयः (२२) ।
इति द्वाविंशतिरङ्गुलिनामानि ॥ ५ ॥

(१) अग्रुवः । ‘अवाद्यय (उ० ४, १००)’ — इति रुप्रत्यया-
न्तेषु निपातेषु द्रष्टव्यः । ‘अगि गती (भू० प०)’ — इति धातुः,
निपातनाकसोपः, तन्वादित्रादुवङ् । गच्छति कर्माणि प्रति ।

यद्वा अग्रशब्दे उपपदे गमेः पूर्ववन्निपातनात् रूपत्यये पूर्वपद-
अलोपः गमेष्टिलोपश्च । अग्रे गच्छन्ति ताः । “तमी^१ हित्वन्त्य-
श्रुवः (ऋ० सं० ६, ७, १७, ३)”- इति निगमः । अङ्गुलीनां
बहुत्वात् सर्वत्र बहुवचनान्तता ॥

(२) अण्वयः । अणतिः शब्दार्थः (भू० प०), ‘अणश्च (उ०
१, ८)’-इति उपत्ययः । ‘वोतो गुणवचनात् (४, १, ४४)’-
इति डीप् । अणन्ति स्फोटनादि शब्दं कुर्वन्ति, तालादि
शब्दं कुर्वन्त्याभिरिति वा । यद्वा, अण्वयः हस्तपरिमाणापे-
क्षयात्यपरिमाणाः । तमीमण्वोः समर्थ आ (ऋ० सं० ५, ७,
१७, २)”-इति निगमः ॥

(३) त्रिगः । ‘विग प्रवेगने (तु० प०)’ । ‘क्लिप् वचि
(३, २, १७८ वा०)’-इत्यत्र ‘प्राक् प्रत्ययनिर्देशादिर्थासद्धिः’-
इत्युक्तेः क्षिपि र्क् उपजनः विगन्ति साधनभावं कार्येषु ।
‘तमी^१ हित्वन्ति व्रोतया दग त्रिगः (ऋ० सं० २, २, १३, ४)”
- इति निगमः ‘कर्मसु धीयमाना दशाङ्गुलयः’-इति
साधवभाष्यम् ॥

(४) क्षिपः । ‘क्षिप प्रेरणे (टि० प०)’ औणादिकः क्षिप् ।
क्षिप्यन्ते प्रेर्यन्ते युगपेण कर्मसु निक्षिपन्त्यास्वङ्गुलीयकादीन्
इति वा । “सृजन्ति^१ त्वा दग क्षिपः (ऋ० सं० ६, ७, ३०,
४)”- इति निगमः ॥

(५) शय्याः । ‘शृ हिंसायाम् (क्रा० पा० प०)’ । ‘अघ्ना-
देराकृतिगणत्वात् यत् (उ० ४, १०८) । शृण्वति पापात् ।
“आ यः शय^१ भित्तिविनमूषो अस्य (ऋ० सं० ८, १, २६, ३)”
-इति निगमः ॥

(६) रशनाः । रशिवश्चनार्थो धातुरित्युक्तं रश्मिनिर्वचने ।
(२७४) ‘युच् बहुलम् (उ० २, ७४)’-इति युच् । बभ्रन्ति

बन्धनीयं, बध्यते आभिरिति वा । युच्प्रकरणे ‘अशेरश च’
—इति श्रीभोजदेवः । अश्रुवते कर्माणि । “रशनाभिर्द-
शभिरभ्यधीताम् ऋ० सं० ७, ५, ३२, ६)” “अच्छा बहिरश-
नाभिर्नयन्ति (ऋ० सं० ७, ३, २२, १)” —इति च निगमौ ॥

(७) धीतयः । ‘धो (दि० आ०)’ धातोः ‘क्तिच्क्षौ च सञ्-
आयाम् (१, ३, १७४)’ —इति क्तिच् व्यत्ययेन दधातेरपि
भवति, ‘घुमास्यागापाजहाति (६, ४, ६६)’ —इतीत्वम् ।
धीयन्ते विधीयन्ते पुरुषैः कर्मसु, धारयन्ति कर्मसाधनानि
वा । अत्रान्तर्णीतस्थर्थो दधातिः । “स ममधीतिभिर्हितः
(ऋ० सं० ६, ७, ३२, ४)” —इति निगमः ॥

(८) अथर्यः । ‘अत सातत्यगमने (भू० प०)’ ‘इन् सर्व-
धातुभ्यः (उ० ४, ११४)’ —इतीन्प्रत्ययो बाहुलकात्, धातो-
रथरादेशः, ‘कृदिकारादक्तिनः (४, १, ४१ वा०)’ —इति
डौप्, जम् । ‘उषर्बुधमथर्यो ३’ न दन्तम् (ऋ० सं० ३, ५,
५, ३)’ —इत्यत्र ‘अथर्यो न स्त्रियः इव’ —इति साधवः ।
अथर्य इति तेनाप्यपाठि अङ्गुलिनामसु ॥

“अथर्यवः” —इति पाठो बहुषु दृष्टः । तद्बाहुनामक-
रणं स्पष्टम् । निगमदर्शनाविर्षेयः ।

(९) विपः । ‘विप प्रेरणे (चु० प०)’ क्विपि, प्रेर्यन्ते
पुरुषैः कार्येषु । “विपो न द्युष्मा नियुक्ते जनानाम् (ऋ० सं०
६, १, ३५, ३)” —इति निगमः ।

(१०) कस्याः । “दशावनिभ्यः (ऋ० सं० ८, ४, ३०, २)”
—इत्यत्र ‘कस्याः प्रकाशयन्ति कर्माणि (निरु० ३, ८)’ —इति
भाष्यम् । कस्याः प्रकाशयन्त्यनुष्ठानफलेन फलेन वा कर्माणि ।
‘स्यातेः कस्यशब्दनिर्वचनम्’ —इति स्कन्दस्वामी । ‘माहते
क्वः इति नामकरणः स्यातेर्वा (निरु० २, २)’ —कस्यशब्द-

निर्वचनपरे भाष्ये स्कन्दस्वामिप्रत्ययः—‘ख्या प्रकथने (घटा० प०)’—इत्यस्मात् सप्रत्यये निरर्थको निर्निमित्तकोऽसौ सः यकाराकारयोर्लोपोऽभ्यासविकारश्च द्रष्टव्यः’—इति । अयमभिप्रायः—प्रायेण ‘वृत्तवदिह्निकमिकषिभ्यः सः (उ० ३, ५८)’—इति ख्यातेर्बाहुलकात् सप्रत्यये बाहुलकादेव द्विवचने हलादिशेषे क्त्वत्वे ‘कुहोश्चुः (७, ४, ६२)’ न भवति बाहुलकादेव, ‘अभ्यासे चर्च (८, ४, ५४)’ इति चत्वम्, उत्तरस्य ख्या इत्यस्य यकाराकारयोर्लोपः, ‘खरि च (८, ४, ५५)’—इति चत्वम्, ‘आदेशप्रत्यययोः (८, ३, ५८)’—इति षत्वम् । प्रकथनेन प्रकाशनं लक्ष्यते । अंसेन नित्यं प्रच्छादनात् प्रकाशयते पुरुषेण । कक्षो बाहुल्यम् । ‘तत्र भवः (४, ३, ५३)’—इत्यर्थे ‘शरीरावयवाच्च (४, ३, ५५)’—इति यत्प्रत्ययः । अङ्गुलयोऽपि परम्परया कक्षे भवा इति वक्तुं शक्यते, अंसेन नित्यं प्रच्छादितत्वात्, प्रकाशो हि सर्वदा कक्षः, तत्र भवा अङ्गुलयस्तद्वन्तः प्रकाश्याः किन्तु प्रकाशयन्ति कर्माणि अनुष्ठानेन फलेन वा, यथाचाधारस्थिते अरणी अग्निना प्रकाश्ये तत्र भवोऽग्निः प्रकाशको भवति तद्वत् । यद्वा, कक्ष्या रज्जुः तद्वन्धनसाधनत्वात् कक्ष्याशब्देनोच्यन्ते । “परिष्वजध्रुं दश कक्ष्याभिः (ऋ० सं० ८, ५, १८, ४)”—“दशावनिभ्यो दश कक्ष्येभ्यः (ऋ० सं० ८, ४, ३०, २)”—इति च निगमौ ।

(११) अवनयः । व्याख्यातं पृथिवीनामसु । (८पृ०) अवन्ति कर्माणि, अव्यन्ते वा । “सुनात् सनीला अवनीरवाताः (ऋ० सं० १, ५, २, ५)”—“दशावनिभ्यः (ऋ० सं० ८, ४, ३०, २)”—इति च निगमौ ।

(१२) हरितः । व्याख्यातं नदीनामसु । (११३पृ०) हरन्त्याभिः पदार्थान् “एतं त्यं हरितो दश (ऋ० सं० ६, ८,

२८, ३, ”—इति निगमः ॥

(१३) स्वसारः । स्वशब्दे उपपदे ‘असु क्षेपणे (दि० प०) —इत्यस्मात् ‘मावसे ऋन् (उ० २, ८६)’—इति ऋन्प्रत्यय सुट्, अस्यते क्षिप्यते पदार्थ आभिः, कार्येषु क्षेपव्या वा । यद्वा, स्वशब्दे उपपदे ‘षट्स्व विशरणे (भू० प०)’—इत्यस्मात् बाहुलकाद् बाहुलकात् टिलोपश्च । स्वं स्वं व्यापारं गच्छन्ति प्राप्नुवन्ति, स्वस्मिन् स्वस्मिन् हस्ते सोदन्तीति वा । यद्वा, परस्परं भगिनीव दृश्यन्ते, एकहस्तप्रभवत्वात् स्वसार उच्यन्ते ‘न षट्स्वस्मादिभ्यः (४, १, १०)’—इति स्वीप्रत्ययनिषेधः । “द्वृष्यन्ति स्वमारो अङ्गियाणम् (ऋ० सं० १, ५, २, ५)”—इति निगमः ॥

(१४) जामयः । मनाभयः । अनयोः—रथोऽनुमन्ये यः । जमर्तर्गतिकर्मणः निघ्न २, १८) ‘जनिघमिभ्यामिण (उ० ४, १२६)’—इति बाहुलकादिण्प्रत्ययः । ‘अलिशलिपलिघमिजस्यणिपणिभ्य इण्’—इति आभोजदेवः । जमन्ति गच्छन्ति कर्माणि प्रति अदन्त्याभिरन्नादीनि वा । जनैरेव वा बाहुलकान्नकारस्य मकारः, जाताः स्वकारणात् । “त्वं सान्ना वधि जामयः (ऋ० सं० ६, ८, १६, ५)”—इति निगमः ॥

(१५) मनाभयः । ‘णह बन्धने (दि० उ०)’ ‘नहो भय (उ० ४, १२२)’—इति इण्प्रत्ययः आऽन्तादेशः । नह्यर्तऽनया गर्भ इति नाभिः, समाना नाभिरामासामिति मनाभयः । ज्योतिर्जनपदेऽन्यस्मात् सहशब्दस्य सभावः । समाना हि मातुर्नाभिस्तासां, समा नाभिः मूलमासामिति वा । “सनाभयो वाजिनमूर्जयन्ति (ऋ० सं० ७, ३, २५, ४)”—इति निगमः ॥

(१६) योज्जाणि । (१७) योजनानि । ‘युजिर् योग (रु० उ०)’ । ‘दाम्नीशसयुजस्तुतुदसि (३, २, १८२)’—इति

इन्प्रत्ययः पूर्वत्र । ‘युच् बहुलम् (उ० २, ७४)’— इति युच् । युञ्जन्ति पदार्थानाभिरिति, युक्ता वा हस्तेन, संयम्यते आभिः क्लेशादय इति वा । शब्दस्वाभाव्यात् नपुंसकलिङ्गता । “दशयोक्तेभ्यो दशयोजनेभ्यः (ऋ० सं० ८, ४, ३०, २)”—इति निगमः ॥

(१८) धुरः । धूर्वतेर्बधकर्मणः (निघ० २, १८) कर्त्तरि क्तिपि (३, २, १७७), राक्लोपः (६, ४, ११)’ इति वलोपे रेफस्य विसर्जनीयः, जसि धुरः । धूर्वन्ति घ्नन्त्युपचयन्ति कर्माणीत्यर्थः । हिंसन्ति परानाभिरिति वा । धारयतेर्वा औणादिके क्तिपि बाहुलकात् आकारस्य उकारः । अङ्गुल्या हि धार्यं सुवर्णादि धारयति । “दश धुरो दश युक्ता वहङ्गाः (ऋ० सं० ८, ४, ३०, २)”—इति निगमः ॥

(१९) शाखाः । ‘अशू व्याप्तौ (स्वा० आ०)’ अस्मात् खप्रत्यये विभक्ते ‘अशूतेर्ङित्’—इति श्रीभोजदेवेन खप्रत्यये शाखशब्दो व्युत्पादितः । व्याप्तं हि सर्वम् । खशब्दाधिकरणे उपपदे श्रुतेः ‘अधिकरणे श्रुतेः (३, २, १५)’—इति अच्प्रत्ययः । अङ्गुल्यो हि हस्ताग्रभागत्वात् खे आकाशे शरते व्यवतिष्ठन्ते, आकाशस्यावकाशरूपत्वात् उपपन्नं हि तत्र शयनम् । खशयाः सत्याः पृषोदरादित्वात् (६, ३, १०८) यकारलोपेन शकाराकारयोः सवर्णदीर्घत्वे खशा इति भवति, ततोऽक्षरद्वयस्य स्थानविनिमयः, टाप्, शाखा । शक्नोतेर्वा पचाद्यचि (३, १, १३४) उपधादीर्घः, ककारस्य खकारश्च । शक्नुवन्ति हि ता अङ्गुलयः पुस्तकादि धारयितुं कार्याणि कर्तुं वा । यद्वा, ‘शाखृ व्याप्तौ (भू० प०)’ पचाद्यच् (३, १, १३४) । शाखन्ति व्याप्नुवन्ति कर्माणि । यद्वा, ‘शीङ् सप्ते (अदा० आ०), अस्मात् ‘ह्रस्वावयवाच्च’—

इति खप्रत्ययो बाहुलकात् हस्तावयवेऽपि भवति । शेरतेऽत्र-
तिष्ठन्ते आसु नखादयः इति शाखाः । ‘श्यतेरिच्च वा’—
इति श्रीभोजदेवः, खप्रत्ययोऽधिकृतः, इकारादेशस्य विकल्पि-
तत्वात् पक्षे शाखानिष्पत्त्या शाखास्थानीयत्वाद्वा शाखा
इत्यन्ते । तथाचामरसिंहः—‘अङ्गुल्यः करशाखाः स्युः (२, ६,
८२)’—इति । ‘हस्ताभ्यां दशशाखाभ्याम् (ऋ० सं० ८, ७,
२५, ७)’—इति निगमः ॥

(२०) अभीशवः । व्याख्याता रश्मिनामसु । (२७पृ०) अभ्य-
श्रुवते कर्माणि, अभीशते वा कर्माणि कर्तुम् । दशाभी-
शुभ्यो अर्चता जरैभ्यः (ऋ० सं० ८, ४, ३०, २)”—इति
निगमः ॥

(२१) दीधितयः । व्याख्याता रश्मिनामसु । (२७पृ०) अङ्गु-
रीयकादिधारणाद् दीप्यन्ते । दीप्यन्ति क्रोडन्त्याभिरिति
वा दधातव्युत्पन्नो दीधितिशब्दः । “अग्निं नरो दीधि-
तिभिररण्योः (ऋ० सं० ५, १, २३, १)”—निगमः ॥

(२२) गभस्तयः । व्याख्याता रश्मिनामसु (२८पृ०) गृह्णन्ति
पदार्थानाभिः पुरुषाः इति गभस्तयः । “दीप्यते मधोरं-
शुषु गभस्तिभिः”—इति निगमः ॥

“सुहस्त्याः”—इति केचित् ।

एतस्य स्थाने “सस्रुतः”—इति च केचित् पठन्ति । तासु
व्याख्याता नदीनामसु । (११५ पृ०) संसरन्ति सह गच्छन्ति
कर्माणि प्रति सङ्गता वा । स्पष्टनिगमदर्शनाविर्णयः ॥

इति द्वाविंशतिरङ्गुलिनामानि ॥ ५ ॥

वृश्मि(१) । उश्मसि(२) । वेति(३) । वेनति
(४) । वेसति(५) । वाञ्छति(६) । वष्टि(७) ।

वनोति(८) । जुषते(९) । इर्यति(१०) । आचुके
(११) । उशिक्(१२) । मन्यते(१३) । कृन्त्वत्
(१४) । चाकनत्(१५) । चकमानः(१६) । कनति
(१७) । कानिषत्(१८) । इत्यष्टादश कान्ति-
कर्माणः ॥ ६ ॥

‘कान्तिकर्माणः (निरु० ३, ८)’—इच्छार्था धातवः—

(१) वश्मि । ‘वश कान्ती’ अटादिः परस्मैपदी । लङुत्त-
मैकवचनम् । “तदह वश्मि पवमान सोम (ऋ० सं० ७, ४,
६, ४)”—इति निगमः ॥

(२) उश्मसि । वश्मिलङुत्तमपुरुषबहुवचने मसि ‘सार्व-
धातुकमपि । (१, २, ४)’—इति डिङङावात् ‘ग्रहिज्या
(६, १, १६)’—इत्यादिना सम्प्रसारणम् ‘इदन्तो मसिः (७,
१, ४६)’—इति इकारः । “ता वां वास्तून्युश्मसि गमध्वै
(ऋ० सं० २, २, २४, ६)”—इति निगमः ॥

(३) वेति । ‘वी गतिप्रजनकान्त्यशनखादनेषु’ अटादिः
परस्मैपदी । “वेधि होवमुत पोव यजत्रा (ऋ० सं० १, ५,
२४, ४)”—इति निगमः ॥

(४) वेनति । नैरुक्तो धातुः । “पुगणा७ अनु वेनति
(ऋ० सं० ८, ७, २३, १)”—“नासत्यामा वि वेनतम् (ऋ०
सं० ४, ४, १६, २)”—इति च निगमौ ॥

(५) वेसति । अयमपि नैरुक्तो धातुः । ‘वेशति’—इति
पाठान्तरम् । निगमदर्शनान्विर्णयः ॥

(६) वाञ्छति । ‘वाञ्छि इच्छायां भौवादिकः (प०) ।

विश्वस्य। सुर्वी वाञ्छन्तु (ऋ० सं० ८, ८, ११, १)”—इति निगमः ॥

(७) वष्टि । वशेः परस्मैपदप्रथमपुरुषैकवचनम् । “समर्थो मा भजति यस्य वष्टि (ऋ० सं० १, ३, १, ३)”—इति निगमः ॥

(८) वनोति । ‘वनु धावने’ तनादिः (प०), अनेकार्थत्वाद्वातूनामत्र कान्यर्थः । एवमन्यत्रापि । “स्मार्हं यद्रेक्ष्य परमं वनोषि तत् (ऋ० सं० १, २, २४, ४)”—इति निगमः ॥

(९) जुषते । ‘जुषी प्रीतिसेवनयोः’ तुदादिरात्मनेपदी, अत्र कान्तिकर्मा । “स पुष्टिं याति जोषमा चिक्त्वान् (ऋ० सं० १, ५, २५, ५)”—इति निगमः । ‘जुषते हयति इति पाठात् जोषः कामः’—इति स्कन्दस्वामिभाष्यम् ॥

(१०) हर्यते । ‘हर्य मतिकान्त्योः’ भूवादिः परस्मैपदी । “ता जुषाणो हर्यति ज्ञातवेदाः (ऋ० सं० ३, ८, ११, ३)”—इति निगमः ॥

(११) आचके । ‘चक ढसौ’ भूवादिरात्मनेपदी, लङुक्त-मपुरुषैकवचनम् । “अनुम्योज आचके (ऋ० सं० ३, ४, ८, ५)”—इत्यत्र ‘कमेर्लिटि उत्तमे इटि मलोपस्थान्दसः’—इति भानुदत्तः । “त्वामवस्युराचके (ऋ० सं० १, २, १८, ४)”—इति निगमः । “यस्तं शत्रुत्वमाचुके (ऋ० सं० ६, ३, ४२, ५)”—इति तु ‘लोपस्त आत्मनेपदेषु (७, १, ४१)’ । यथादृष्टं पाठः ॥

(१२) उशिक्ष् । वष्टेः ‘वशः कित् (उ० २, ६८)’—इति चिकप्रत्ययः, किच्चात् सम्प्रसारणम् । “उशिक्ष् पावको षरतिः सुमेधाः (ऋ० सं० ७, ८, २८, १)”—इति निगमः ॥

(१३) मन्यते । ‘मन ज्ञाने’ दिवादिरात्मनेपदी । “आध-
विष्य मन्यमानस्तुरयित् (ऋ० सं० ५, ४, ८, २)”—“यदि मन्येतोपसुसमित्योदनैः”—इति च निगमौ ॥

(१४) कृन्त्सत् । ‘कृदि संवरणे’ चुरादिः । पञ्चमलकारः, तिप्, ‘लेटोऽडाटौ (३, ४, ८४), ‘सिब्वहुलं लेटि (३, १, ३४)’ ‘इतश्च लोपः परस्मैपदेषु (३, ४, ८७)’ । ‘ब्रष्टा कृन्दु भवति ह्युतः (ऋ० सं० १, ४, १८, ४)’—इत्यत्र ‘मन्यते कृन्त्सत् चाकनत् इति कान्तिकर्मसु पाठात्, ‘तदिन्मे कृन्त्सद् वपुषः (ऋ० सं० ७, ७, २८, ३)’—इति प्रयोगदर्शनाच्च कृदिः कान्त्यर्थः—इति स्कन्दस्वामिभाष्यम् । ‘दर्चतायं कृन्त्सत् (ऋ० सं० २, १, २१, ६)’—इति, “अच्छान्तुः पञ्चकृष्टयः (ऋ० सं० ८, ६, २६, ६)’—इति च निगमो ॥

(१५) चाकनत् । ‘कनी दीप्तिकान्तिकगतिषु (भू० प०)’ यङ्लुगन्तः । ‘नुगतोऽनुनासिकान्तस्य न भवति, व्यत्ययेन पञ्चमलकारः, ‘लेटोऽडाटौ (३, ४, ८४)’ ‘इतश्च लोपः परस्मैपदेषु (३, ४, ८७)’ । “ब्रह्मदिन्द्रस्य चाकनत् (ऋ० सं० ६, २, ३८, १)’—“ये नि. शचिष्ठ चाकनत्”—इति च निगमौ ॥

(१६) चक्रमानः । ‘चक ढ्यौ’ भूवादिरात्मनेपदी । ‘ताच्छील्यवयावचनशक्तिषु चानश् (३, २, १२८)’ । “चक्रमानः पिबतु दग्धमशुम् (ऋ० सं० ४, २, ७, १)’—इति निगमः ।

(१७) कनति । ‘कनी दीप्तिकान्तिकगतिषु (भू० प०)’ भूवादिः परस्मैपदी । “भानत् कनति नुदतम्”—“इन्द्रः सोमस्य काणुका (ऋ० सं० ६, ४, २८, ४)’—इति च निगमौ ।

(१८) कानिषत् । कनर्लेटि परस्मैपदप्रथमपुरुषैकवचने सिब्वहुलं लेटि, इडागमः, उपधावृद्धिर्बाहुलकात् इकारलोपः पूर्ववत् । “अग्ने तृतीये सर्वने हि कानिषः (ऋ० सं० ३, १, ३१, ५)’—इति निगमः ॥

इत्यष्टादश कान्तिकर्माणि धातवः ॥ ६ ॥

अन्धः(१) । वाजः(२) । पयः(३) । प्रयः(४) ।
 पृक्षः(५) । पितुः(६) । वयः(७) । सिनम्(८) ।
 अवः(९) । क्षु(१०) । धासिः(११) । इरा(१२) ।
 इला(१३) । इषम्(१४) । ऊर्क(१५) । रसः
 (१६) । स्वधा(१७) । अर्कः(१८) । क्षत्र(१९) ।
 नेमः(२०) । ससम्(२१) । नमः(२२) । आयुः
 (२३) । सूनृता(२४) । ब्रह्म(२५) । वर्चः(२६) ।
 कीलालम्(२७) । यशः(२८) । इत्यष्टाविंशति-
 रन्ननामानि ॥ ७ ॥

(१) अन्धः । ‘अन्ध इत्यन्ननाम । आध्यानीयं भवति (निरु०
 ५, १)’—इति भाष्यम् । ‘आभिमुख्येन हि ध्यातव्यं सर्वेणान्नं
 प्रीतिः शरीरस्थितश्च तदायत्तत्वात्’—इति स्कन्दस्वामी । आङ्-
 पूर्वात् ध्यायतरसुनि बाहुलकात् यकाराकारयोर्लोपः, उप-
 सर्गस्य ऋस्वत्वं नुडागमश्च धातोः । यद्वा, ‘अद भक्षणे (अदा-
 प०)’—इत्यस्मात् ‘अदेनुम् धश्च (उ० ४, २००)’—इति कर्मणि
 कर्त्तरि वा कारके असुनि नुमागमो धकारश्चान्तादेशः । अद्यते
 प्राणिभिः, तान् वा स्वयमस्ति । तथाच श्रुतिः—‘अद्यतेऽस्ति च
 भृतानि (तै० उ० २, २)’—इति । ‘अनित्यन्ननाम्बः’—इति
 क्षीरस्वामी । अनितरसुनि बाहुलकात् धुगागमः । अनि-
 त्यन्नं हि प्राणनम् । “आमन्त्रेभिः सिञ्चता मद्य मन्धः (ऋ०
 सं० २, ६, १३, १)”—“इन्द्रो हि मत्स्यन्धमः (ऋ० सं० १, १,
 १७, १)”—इति च निगमौ ॥

(२) वाजः । ‘वज गतौ (भू० प०)’ । ‘अकर्त्तरि च कारके

सञ्ज्ञायाम् (३, ३, १६)”—इति घञ् । ‘अजिब्रज्योश्च (७, ३, ६०)’—इति चकारस्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वात्कुत्वाभावः । तथाच तत्र न्यासकारः—‘चकारस्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वाद्जरपि कुत्त्व-
प्रतिषेधः मिद्धो भवति वाजः’ इति । निगम्यते अभिगम्यते हि तत्सर्वैः । गच्छत्यनेनादत्तेन सुखानि, भुक्तेन तृप्तिं वा गच्छत्यनेन शुद्धेन सत्वशुद्धिं भोक्ता । यदाहुः—‘आहारशुद्धी सत्वशुद्धिरिति । यद्वा, गत्यर्था बुद्धयर्थाः, जानात्यनेन भुक्तेन धर्मम् । ‘दश धर्मान् विजानन्ति धृतराष्ट्रनिबोधनात् । मत्तः प्रमत्त उन्मत्तः आन्तः क्रुद्धो बुभुक्षितः॥’—इति श्रीमहाभार-
तम् । सर्वत्राद्वनामसु गत्यर्थाद् व्युत्पादितेष्वेवमर्थो बोद्धव्यः । “मुतानां वाजिनीवस् (ऋ० सं० १, १, ३, ५)”—अन्यत्र “वाजं हवनस्यद् रथम् (ऋ० सं० १, ४, १२, १)”—इति च निगमौ ॥

(३) पयः । व्याख्यातं रात्रिनामसु पय इत्यत्र (नि० २, ५) । यद्वा, ‘अय पय गतौ (भू० आ०)’—इत्यस्मादसुन् । पीयते ह्यन्नं । तद्धि चतुर्विधम् पेयचोषलेह्यचव्यभेदेन । वर्द्धन्ते हि तेन भुक्तेन । ‘जातान्यन्नेन वर्द्धन्ते (तै० उ० २, २)’—इति श्रुतिः । “पयस्वानग्न आगहि (ऋ० सं० १, २, १२, ३)”—“यदौ सृतस्य पयसा पियानः (ऋ० सं० १, ५, २७, ३)”—इति च निगमः ॥

(४) प्रयः । व्याख्यातमुदकनामसु (पृ० ८३) । “उपप्रयो भिरा-
गतम् (ऋ० सं० १, १, ३, ४)”—“तुराय प्रयोन ह॑मि स्तोमं माहि॑नाय (ऋ० सं० १, ४, १७, १)”—“प्रयस्वन्तः प्रति॑ ह॒र्या-
रुसि॑ त्वा (ऋ० सं० ८, ६, २१, ३)”—इति च निगमाः ॥

(४) अयः । ‘शु अयणे (भू० प०)’ । कर्मण्यसुन् । अयूयते ह्यन्नं वर्द्धमानं अयो ययः । तद्धर्मात्ताच्छब्दं वा । “सत्यश्चिन्न

अवस्तुमाः” “मते^१ दधामि अवसे दिवे दिवे (ऋ० सं० १, २, ३३, २)” — “अभिअवृ ऋज्यन्तः (ऋ० सं० ४, ७, ८, ३)” — इति च निगमाः । “उप प्रयो^१ भिरागतम् (ऋ० सं० १, १, ३, ४)” — इत्यादिषु निरुक्तटीकायां स्कन्दस्वामिना प्रय इत्यन्नना-
मेत्युच्यते । तथाच ‘अस्ति^१ति अवः (ऋ० सं० १, ३, २०, ४)” —
इत्यादिनिगमेषु वेदभाष्ये, ‘अव इत्यन्ननाम’ — इति स्पष्ट-
मुच्यते । निरुक्तटीकायान्तुभयथा (निरु० १०, ३) । अतः
‘प्रयःअवःशब्दयोः उभयोरप्यन्ननामत्वं स्पष्टम् । तत्रैकतमस्य
पाठो विद्वद्भिर्निर्णीयताम् ॥

(५) पृक्षः । ‘पृक्षी मय्यर्के (रु० प०)’ । ओणादिके क्तिपि
धातोः कुगागमः । सम्पृक्तं हि तज्ज्ञाहभिः । पृञ्चतिर्दानार्थे
इति वा (अदा० आ०) । “वायो तव^१ प्र पृञ्चती (ऋ० सं० १,
१, ३, ३)” — इत्यादी माधवेनाक्तम् । तत्र क्तिपि बाहुलकाद्-
लोपः । दीयते ह्यन्नमर्थेभ्यः । “त्रिः पृक्षो^१ अस्ते अक्षरे^१व
पितृवतम् (ऋ० सं० १, ३, ४, ४)” — इत्यत्र स्कन्दस्वामिभा-
ष्यम् ‘पृक्षा अन्ननामेतत् पठन्ति । “पृक्षो^१ भरन्त वाम् (ऋ०
सं० ४, ४, १२, ३)” — इत्यादिषु बहुवचनान्तस्य सामाना-
धिकरण्यदर्शनात् बहुवचनान्तं द्रष्टव्यम्” — इति । “अग्निं
विष्ठा अभि पृक्षः सचन्ते (ऋ० सं० १, ५, १६, २)” — “पृक्षो^१
वहतमखिना (ऋ० सं० १, ४, २, ६)” — इति च निगमौ ।
“त्वं शर्ही मारुतं पृक्ष ईशिषे (ऋ० सं० २, ५, १८, १)” —
इत्यादौ तु षष्ठ्येकवचनान्तमपि दृश्यते ॥

(६) पितुः । ‘पा रक्षणे (अदा० प०)’ । ‘कमिमनिजनि-
भायागापाहिभ्यश्च (उ० १, ७०)’ — इति तु-प्रत्ययो बाहुलका-
दिकारः । रक्षितव्यं ह्यन्नम् । प्यायतेर्बाहुलकात् तुप्रत्ययो
धातोः पिभावश्च । “पितुं^१नु स्तोषम् (ऋ० सं० २, ५, ६, १)” —

प्रमन्दिने' पितुमदर्चना वचः (ऋ० सं० १, ७, १२, १)"—
इति निगमौः ।

(७) वयः । 'वौ गतिप्रजनकान्यग्रनखादनेषु (अदा० प०)' । असुन् । गत्यादिसर्वाप्यर्थोऽत्रानुगुणः कारकभेदेन । 'वय गतौ (भू० आ०)'—इत्यस्मादसुन् वा । "बृहदस्त्रे वय इन्द्रो' दधाति (ऋ० सं० २, १, १०, २)"—"परि व्रंसमोमनं वां वयो'गातव (ऋ० सं० ५, ५, १६, ४)"—इति च निगमौ ॥

केचिदस्य स्थाने "सुतः" इति पठन्ति । तत्र 'पृञ् प्राणि-
प्रसवे (अदा० आ०)' । 'तातव्रातलातसुत'—इत्यादिना रूप-
त्ययः, षूजो ह्रस्वत्वञ्च निपात्यते । सूयते वृद्ध्या । "आटि-
त्याज्जायते वृष्टिर्वृष्टेरन्नं' ततः प्रजाः"—इति हि स्मृतिः (मनुः
३, ७६) । यद्वा, 'सु पृ गतौ (भू० प०)'—इत्येतद्विषय
निपातनम् । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(८) सिनम् । 'पिञ् बन्धनं (स्वा० क्त्वा० उ०)' । 'इण्-
सिञ्दीङ्यविभ्यो नक् (उ० ३, २)' । 'सिनाति भृतानि'—
इति भाष्यम् । 'सिनाति बध्नाति क्षुधा विनश्यन्ति भृतानि
धारयति'—इति स्कन्दस्वामी । सीयते अर्ननेति वा । अन्नेन
हि भृत्यादयो बध्यन्ते । "येन स्मासिनं भरथः सखिष्वः
(ऋ० सं० ३, ४, ८, १)"—इति निगमः ॥

(९) अवः । 'अव रक्षणगतिप्रीतिवृत्त्यवगमप्रवेशश्रवणस्वास्थ्य-
सामर्थ्याचनक्रियेच्छादीत्यवात्यालिङ्गनहिंसादानभागवृद्धिषु
(भू० प०)' । असुन् । धात्वर्थेषु योगः सर्वाङ्गोक्तर्तव्यः ।
"अवत् ब्रह्मण्यवसागमत्"—"अग्निगिरोऽवसा वेतु धीतिम्
(ऋ० सं० १, ५, २५, ४)"—इति निगमौ ॥

(१०) क्षु । 'टु क्षु शब्दे (अदा० प०)'—'क्षि निवास-
गण्योः (तु० प०)' । 'क्षुनिशृभ्यां डिञ् (उ० १, ३२)'—इति

विधीयमानो . हित्कुप्रत्ययो बाहुलकादाभ्यामपि भवति ।
 क्षूयते शब्दरते स्तोत्रभिः स्तूयते देवतात्वादन्नं सूक्तादिभिः
 गुणवत्तया वा लोकैः, निवसत्यनेन वा । “त्वं वाजस्य क्षुमतां
 गायईशिषे (ऋ० सं० २, ५, १८, ५)” — “आ तू न इन्द्र क्षुम-
 त्तम् (ऋ० सं० ६, ५, ३७, १)” — इति च निगमौ ॥

(११) धासि । ‘भूषिषुषिकुषिभ्यः क्तिः (उ० ३, १५१)’
 — इतिर्बाहुलकात् धाजोऽपि भवति, बाहुलकादेव ईत्वं न
 भवति । दीयतेऽर्थिभ्यो धारयति प्राणान् वा । “विदस्वर
 मा तनयाय धासिम् (ऋ० सं० १, ५, १, ३)” — अत्र ‘धासि
 रत्ननाम, इह तु पयस आसन्नकारणत्वात् गोषु प्रत्युक्तः’ —
 इति स्कन्दस्वामी ॥

(१२) इरा । व्याख्यातं नदीनामसु (११७ पृ०) ॥

(१३) इला । ईद्वते दीप्यते भुक्तेन जाठरोऽग्निः, क्षिप्यते उदरे,
 स्वपत्यनेन भुक्तेन न हि बुभुक्षितस्य निद्रास्ति । “तस्मा इलां
 सवीरा मा यजामहे (ऋ० सं० १, ३, २०, ४)” — इति निगमः ॥

(१४) इषम् । ‘इषु इच्छायाम् (तु० प०)’ । ओणादिकः
 क्तिप् । इष्यत इति । यद्वा, ‘इषु गतौ (दि० प०)’ क्तिप् ।
 वेदे प्राचुर्येण दर्शनाद् द्वितीयैकवचनान्तम् । “इषं स्तोत्रभ्य
 आभर (ऋ० सं० ३, ८, २२, १)” — “अश्विना यज्वरीरिषः
 (ऋ० सं० १, १, ५, १)” — इति च निगमौ ॥

(१५) ऊर्क् । ‘ऊर्गित्यन्ननाम । ऊर्जयतीति सतः, पक्वं
 सुप्रवृत्तमिति वा (निघ० ३, ८)’ — इति भाष्यम् । ‘ऊर्जयति’
 प्रवर्धयति प्राणयति बलवन्तं प्राणवन्तं वा करोतीत्यर्थः ।
 ‘पक्वमिति वा’ पक्वशब्दस्य पकारलोपं कृत्वा क्वशब्दं व्यत्यस्य
 वकारस्योरि कृते रुगागमे चोगिति भवति । ‘सुप्रवृत्तमिति
 वा’ व्रश्चे रशब्दलोपे कृते, संयोगादिसोपे कृते, अकारस्योपरि

द्वितीयाध्यायः ७ ख० १

इकि ऊत्वे च कृते ऊर्गिति भवति । सुष्ठुदं हि तद्वति
 सुदुत्वात्—इति स्कन्दस्वामिग्रन्थः । ‘ऊर्जते प्राप्यते जीव्य-
 तेऽनया’—इति भट्टभास्करमिश्रः । अत्र ‘ऊर्जबलप्राप्तनयोः
 (चु० प०)’ इत्यस्मादेव करणे क्तिप् । “यंमि त्मन्मूर्जं न
 विक्षधु चरध्वै (ऋ० सं० १, ५, ५, ३)”—इति निगमः ।

(१६) रसः । व्याख्यातमुदकनामसु (८२५०) । “महे यत् पितृ
 ईं रसः दिवे कः (ऋ० सं० १, ५, १५, ५)”—इति निगमः ॥

(१७) स्वधा । स्वशब्द उपपदे दधातेः (जु० उ०) ‘गेहि कः
 (३, १, १४४)’—इति कप्रत्ययो बाहुलकाद् भवति । स्वेभ्यो
 दीयते स्वस्मिन् धीयते वा, स्वेन धनेन धीयते वा । “विश्वा हि
 माया अवसि स्वधा वः (ऋ० सं० ४, ८, २४, १)”—“आदह
 स्वधामनु (ऋ० सं० १, १, ११, ४)”—इति च निगमौ ॥

(१८) अर्कः ।

(१९) चन्द्र । व्याख्यातमुदकनामसु (८२५०) । क्षुत्रिवत्त-
 नादिके स्वकार्यं स्थिरं भवति, स्थिरो भवत्यनेन भुक्तेन भोक्तेति

३ २ उ ३१२३१ २

वा, “अहमन्नमन्नमदन्तमग्नि (सा० सं० आ० १, ८)”—इति
 श्रुतिः । माधवपक्षे चदिरशनार्थः (सौ०), अश्रयते बुभुक्षितः ।
 “स्वादु क्षुद्रापो वसतो स्योनक्तु”—इति निगमः ॥

(२०) नेमः । ‘णीञ् प्रापणे (भू० उ०)’ । ‘अर्त्तिस्तुसु-
 हुष्टृक्षिन्नुभायावापदियक्षिनौभ्यो मन् (उ० १, १३७)’ ।
 नमयति सुगतिं दातारं, नोयते देहयात्रा अनेनेति वा ॥

“नेमा”—इति नकारान्तं केचित् पठन्ति । तदा बाहुल-
 कादभिधानलक्षणाद्वा नकारस्वेत्सञ्ज्ञाया अभावः । एवमे-
 वास्मिन् सूत्रे वृत्तिकारणोक्तम् । यद्वा, मनिनि रूपसिद्धिः ।
 निगमदर्शनाच्चिन्त्यः ॥

(२१) ससम् । ‘सस स्वप्ने (अदा० प०)’ । ‘पुंसि सज्-
आयां घः प्रायेण (उ० ४, ११८) । स्वपन्थनेन भुक्तेन, न हि
क्षुधितस्यातिनिद्रास्ति । “ससेन चिद्विमदायावहो वसु (ऋ०
सं० १, ४, ८, ३)” —इति निगमः ॥

(२१) नमः । ‘णसु प्रहृत्वे (भू० प०)’ । असुन् । उपनतं
जातमात्रेभ्यो भूतेभ्यः पूर्वजन्मकृतकर्मवशात्, नम्यते देवता-
त्वात्, नमन्थनेन हेतुना तदन्तः प्रयोजनस्य च हेतुत्वेन
विवक्षा । “प्र वो म॒हे म॒हि नमो॑ भर॒ध्वम् (ऋ० सं० १, ५,
१, २)” —“ए॒ना वो॑ अ॒ग्निं नमो॑सा (ऋ० सं० ५, २, २१, १)”
—इति च निगमौ ॥

(२३) आयुः । अननं प्राणनमस्ति । “प्राहि सदमिदं
वि॒श्वायुः (ऋ० सं० १, २, २२, ३)” —इति निगमः ॥

(२४) सृष्टता । व्याख्यातमुषोनामसु (पृ० ४३) । सुष्टु,
नयन्ति क्षुद्रयुक्तान् अर्थ्यते वा तदर्थेभिः । यद्वा, शोभना नरः
सुनरः ‘अन्येषामपि दृश्यते (६, ३, १३७)’ —इति दीर्घः, सृष्टु
तायते विस्तीर्यते पुण्येन, ‘अन्येषामपि दृश्यते (६, ३, १३७)’
—इति दीर्घः । वा टाप् । “पु॒रु॒णी॒ध्रे ज॑रते स॒नृ॒तावान्
(ऋ० सं० १, ४, २५, ७)” —“अ॒श्वि॒ना स॒नृ॒ताव॑ती (ऋ० सं०
१, २, ४, ३)” —इति च निगमौ ॥

(२५) ब्रह्मा । ‘वृहि वृहि वृद्धौ (भू० प०)’ ‘वृ॒हेर्नलोपश्च
(उ० ४, १४१)’ —इति मनिन् । परिवृढं भवति संप्रा-
प्तिभिः । सर्वदा भुज्यमानमप्यनुपक्षीयमाणत्वात्, स्वभावतो
वा परिवृढं सर्वस्य जगतो भरणत्वात्, वर्द्धन्तेऽनेन भूतानोति
वा ‘जातान्यद्येन वर्द्धन्ते (तै० उ० २, २)’ —इति श्रुतिः ।
“उ॒प ब्र॑ह्माणि वा॒घतः (ऋ० सं० १, १, ५, ५)” —इति च
निगमः ॥

(२६) वर्चः । ‘वर्च दीप्ति (भू० आ०)’ । असुन् । दीप्ति-
करं ह्यन्नं शरीरादेः । “तस्मा संसृज वर्चसा (ऋ० सं० १,
२, १२, ३)” — “सं माग्ने वर्चसा सृज (ऋ० सं० १, २, १२,
४)” — “आयुषा मुह वर्चसा (ऋ० सं० ८, ३, २७, ४)” —
इति निगमाः ॥

(२७) कीलालम् । ‘कल गती (प०)’ चीरादिकः, ‘कील
बन्धने (भू० प०)’ ‘कील खण्डने ।’ कील बन्धने इति व्युत्-
पत्तौ मिनवदर्थः । कील खण्डने इति तु मुच्छेदमित्यर्थः ।
अपिवा कीला जाठराग्ने ज्वाला, तां लाति ‘कर्मण्यण् (३,
२, १)’ । “कीलालपि सोमपृष्ठाय वेधमे (ऋ० सं० ८, ४, २२,
४)” — इति निगमः ॥

(२८) यशः । व्याख्यातमुद्रकनायमु (पृ ८८) । यशो
यशेर्दीप्त्यर्थात् । कीर्तिकरं वेति माधवः । तदा वर्चस्वदर्थः ।
“यशो न पक्वं मधुगोष्ठन्तरा (ऋ० सं० ८, ६, २, ५)” — “तुवि-
द्युन्न यशस्वता (ऋ० सं० ३, १, १६, ६)” — इति निगमौ ॥

इत्यष्टाविंशतिरन्ननामानि ॥ ७ ॥

आवयति (१) । भवति (२) । बभस्ति (३) ।
वेति (४) । वेवेष्टि (५) । अविष्यन् (६) । वप्सति
(७) । भसथः (८) । बभ्राम् (९) । ह्वरति (१०) ।
इति दशात्तिकर्माणि ॥ ८ ॥

(१) आवयति । आङ्पूर्वात् वेतिः (अदा० प०) ‘बहुलं
हृदसि (२, ४, ७३)’ — इति शपो लुगभावः । यद्वा, ‘वेङ्
तन्तुसन्ताने (उ०)’ भूवादिः, अनेकार्थत्वात् धातूनामत्रात्ति-
कर्मत्वम् । एवमन्येष्वपि द्रष्टव्यम् । “आ तु नः स वयति
गश्मस्त्रम् (ऋ० सं० ६, २, २, १०)” — इति निगमः ॥

(२) भवति । ‘भवे हिंसायाम्’ भूवादिः परस्मैपदो ।
“पृथून्पुग्नि रनु याति भवन् (ऋ० सं० ४, ५, ८, २)” —
तेन सूभवे शतवत् महस्रम् (ऋ० सं० ८, ५, २०, ५)” —इति
निगमो ॥

(३) बभस्ति । ‘भम भस्तेनदीप्त्योः’ जुहोत्यादिः परस्मै
पदो । “हरो इवाभ्यासि बभस्ता (ऋ० सं० १, २, २६, २)”
—इति निगमः ॥

(४) वेवेष्टि । ‘विष्ल व्याप्ती (जु० उ०)’ । ‘जुहोत्या-
दिभ्यः श्लुः (२, ४, ७५)’ । “स्वतैदयोयथातिथि ज्योतिष्कृत्या
परिवेष्टि” —“यदा त्वा अतिथयः परिवेष्टि” —“मरुतः
परिवेष्टारः” —इति च निगमाः । प्रयोजकव्यापारे प्रयुक्त-
त्वात् निरूपणीयम् ॥

(५) वेति । वी गत्यादौ अदादिः परस्मैपदो । “वीतं पातं
पर्यस उस्त्रियायाः (ऋ० सं० २, २, २३, ४)” —इति निगमः ॥

(६) अविष्यन् । अवर्तवर्त्तमाने व्यत्ययेन लट्, लृट्
सदा । “तृष्विष्यन्नतसेषु तिष्ठति (ऋ० सं० १, ४, २३, २)”
—इति निगमः । अत्र च ‘अविष्यन्नत्तिकर्मा भक्षयन्नित्यर्थः’
—इति स्कन्दस्वामी । तस्मादविष्ठादिति पाठो न युक्तः ॥

(७) बभसति । भसेः प्रथमपुरुषे बहुवचने ‘घसिभसोर्हलि
च (६, ४, १००)’ —इत्युपधालोपे रूपम् । “दृडिर्वेनानि बभसति
(ऋ० सं० ६, ३, २८, ३)” —इति निगमः ॥

(८) भसथः । भसेर्लटि यसि ‘बहुलं कन्दसि (२, ४, ७६)’
—इति शपः क्षुर्न भवति । “न देवा भसथश्चुन (ऋ० सं०
४, ८, २५, ४)” —इति निगमः ॥

(९) बभ्बाम् । भसेर्लटि तसस्तामि श्चौ द्विवचनान्तत्वा-
नित्यत्वात् उपधालोपः प्राप्नोति क्कान्दसत्वान्न, ‘घसिभसोर्हलि

च (६, ४, १००) — इत्युपधालोपः । ‘धि च (८, २, २५)’ — इत्यादिसूत्रेषु सिचो लोप इति पक्षे सकारलोपश्चात्सः सकारमात्रलोप इति पक्षे ‘भलोभलि (८, १, १६)’ — इति सलोपः, भस्त्वजश्ले । बध्नामिति पृथक्पाठे प्रयोजनं नृग्यम् । “बध्नां ते हरीधाना” — इति निगमः ॥

(१०) ह्वरति । ‘हृ कौटिल्ये’ भूवादिः परस्मैपदी । “अपामतिष्ठद्गुणह्वरन्तमः (ऋ० सं० १, ४, १८, ५)” — “उप-ह्वरे यदुपरा अपिन्वन् (ऋ० सं० १, ५, २, १)” — इति निगमा ॥ इति दशतित्तिर्कर्मणिः ॥ ८ ॥

ओजः (१) । वाजः (वा) प्राजः (२) । शवः (३) । तरः (४) । तवः (५) । त्वक्षः (६) । शङ्खः (७) । बाधः (८) । नृम्णम् (९) । तविषौ (१०) । शुष्मम् (१२) । शुष्णम् (१२) । शुषम् (१३) । दक्षः (१४) । वौलु (१५) । व्यौलम् (१६) । सहः (१७) । यहः (१८) । वधः (१९) । वगैः (२०) । वृजनम् (२१) । वृक् (२२) । मृज्मना (२३) । पौंस्थानि (२४) । धर्णसिः (२५) । द्रविणम् (२६) । स्यन्द्रासः (२७) । शम्बरम् (२८) । इत्यष्टाविंशतिर्वलना-मानि ॥ ६ ॥

(१) ओजः । व्याख्यातमुदकनामसु (पृ० ८४) । उन्नत्यनेन, बलवत्सन्निधौ हि ऋजवा भवन्ति भीत्या, न्यग्भाववत्यनेन वा शत्रून् । वर्द्धतेऽनेन ऐश्वर्यादि, वर्द्धते व्यायामादना । इमा-वर्थान्तरावापि वृद्धयेष बोद्धव्यौ । ‘उर्वधिकम्’ — इति

माधवः । हिंस्यन्तेऽनेन शत्रवो वा । ‘उषेर्जुट् च’—इति श्रीभोजदेवः । असुनि गुणः । ओषति दहति शत्रून् । “ओजसो जातमुतमन्य एनम् (ऋ० सं० ८, ३, ४, ३)” — “वसूनि जाते जनेमान ओजसा (ऋ० सं० ६, ७, ३, ३)” — इति निगमौ ॥

(२) वाजः । व्याख्यातमन्त्रनामसु (पृ० १७०) । गच्छत्यनेन शत्रून् प्रति जिगीषवः । गम्यतेऽधिगम्यते व्यायामादिना यत्तेन । इमावर्थावुत्तरत्रापि गत्यर्थेषु बोद्धव्यौ । ‘वाजो बलं वाजयतेः प्रेरणार्थात्’ — इति माधवः । अनेन शत्रून् प्रेरयति विद्रावयतीति । “परिवाजेषु भृषथः (ऋ० सं० ३, १, १२, ४)” — इति निगमः ॥

पाजः । ‘पा रक्षणे (अदा० प०)’ । ‘पातेर्जुट् च’ — इत्यसुन् । बलेन हिंस्यते सर्वम् । “कृणुष्व पाजः प्रभितिं न पृथ्वीम् (ऋ० सं० ३, ४, २३, १)” — इति निगमः । “समि-
दस्य रुशददर्शि पाजः (ऋ० सं० ३, ८, १२, २)” — इत्यत्र स्कन्दस्वामिना ‘पाजो बलम्’ — इत्येतावदेवोक्तं न तु बल-
नामिति वाजशब्दे तु ‘परिवाजेषु भृषथः (ऋ० सं० ३, १, १२, ३)’ — इत्यत्र बलनामैतदित्युक्तम्, ‘अत्य’ न मिहे वि-
नयन्ति वाजिनम् (ऋ० सं० १, ५, ७, १)’ — इत्यत्र, ‘अत्य’ न वाजं हवनस्यट् रथम् (ऋ० सं० १, ४, ११, १)’ — इत्यादौ च ऋक्भाष्ये वाजशब्दोपरि ‘अपि बलनाम’ — इत्युच्यते । अतो वाजपाजशब्दयोरुभयोरपि बलनामत्वं स्पष्टम्, तत्रैकतमस्य पाठो विद्वाद्भिरधीयताम् ॥

(३) शवः । व्याख्यातमुदकनामसु । (८३ पृ०) “मा भेम शवसस्यते (ऋ० सं० १, १, २१, २)” — इति निगमः ॥

(४) तरः । ‘तृ प्लवनतरणयोः (भू० प०)’ असुन् । तर-

द्वितीयाध्यायः ८ ख ।

खनेन आपदम् । “यावत्तरो' मघवन् यावदोजः (ऋ० सं० १, ३, ३, २)” —इति निगमः ।

(५) तवः । तवतिर्बोधार्थः, असुन् । अपादमिन्द्र तवसा जवत्य (ऋ० सं० ३, २, २, ३) —“योगे' योगे तवस्तरम् (ऋ० सं० १, २, २८, २)” —इति च निगमौ ।

(६) त्वक्षः । ‘तच्छू तनूकरणे (भू० प०)’ असुन् । तनू-क्रियन्ते तेन शत्रवः । “स प्र रिक्त्रो त्वक्षसा क्षो दिवश्च (ऋ० सं० १, ७, १०, ५)” —इति निगमः ॥

(७) शर्द्धः । ‘शर्द्धतिरुत्साहार्थः’ —इति स्कन्दस्वामी, असुन् । शत्रुजयादावनेन उत्साहितत्वात् । “अभ्रा'जिशर्द्धा' मरुतोयदर्णसम् (ऋ० सं० ४, ३, १५, ६)” —इति निगमः ॥

(८) बाधः । ‘बाध् विलोडने (भू० आ०)’ ‘अकर्त्तरि च कारके सञ्ज्ञायाम् (३, ३, १८)’ —इति घञ् । बाध्यतेऽनेन शत्रवः । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(९) नृम्णम् । ‘नृम्णञ् नतम् (निह० ११, ८)’ —इति भाष्यम् । ‘नृन् शत्रुभूतान् प्रति नमति, स्थर्यो वा नमिः, नमयति प्रह्वीकरोति’ —इति स्कन्दस्वामी । ‘इन्द्र-नृम्णं हि ते शवः (ऋ० सं० १, ५, २८, ३)’ —इत्यत्र ऋक्भाष्यम् —‘यस्माच्छत्रुभूतानां मनुष्याणामपि नमनकरणं तव बलम्’ —इति । स एव तत्र पृषोदरादित्वेन नृनमनशब्दस्य वर्णलोपादौ नृम्णमिति द्रष्टव्यम् । “अवो' नृम्णं च रोदसौ सप्रथ्यतः (ऋ० सं० ८, १, ८, १)” —“महि'श्वस्तुविनृम्णम् (ऋ० सं० १, ३, २७, १)” —इति च निगमौ ।

(१०) तविषौ । तविः सौत्रो धातुर्बोधार्थः । तवेष्टिषन्-प्रत्ययः । टिच्चात् ङीप् । “ऊणा रजांसि तविषीं दधानः

निरुक्तम् (नवष्टुः ।

(ऋ० सं० १, ३, ६, ४)”—युष्माकमस्तु तविषी पनौ यमौ
(ऋ० सं० १, ३, १८, २)”—इति निगमौ ॥

(११) शुष्मम् । ‘शुष शोषणे (दि० प०)’ । ‘अविसिबि-
मिशुषिभ्यः कित् (उ० १, १४१)’—इति मन्प्रत्ययः । शुष्य-
त्यनेनारिः । ‘शुषिः प्रीणनार्थः’—इति माधवः । प्रियं हि
बलम् । ‘शुष्ममिति बलनाम, शोषयतीति सतः (निरु० २,
२४)’—इति भाष्यम् । ‘परस्परसांयोगिकमपि बलं विशेषयति
उपमेयतीत्यर्थः’—इति स्कन्दस्वामी । तत्र शोषयतेर्मनिन्
‘बहुलमन्यत्रापि सज्ज्ञाच्छन्दसो’—इति लुक् । “शुष्मा इन्द्र-
मवाता अङ्गुतप्तवः (ऋ० सं० १, ४, १२, ४)”—“यस्य शुष्मा-
द्रोदमौ अभ्यसेताम् (ऋ० सं० २, ६, ७, १)”—इति निगमौ ॥

(१२) शुष्णम् ।

(१३) शूषम् । ‘शुष शोषणे (दि० प०)’ । पूषमुषकलुष-
कारुषशैलूषादयः’—इत्यादिग्रहणात् ‘उषः प्रत्यूषादयोऽपि
भवन्ति’—इति दण्डनाथवृत्तिः । ऊषप्रत्ययष्टिलोपश्च निपा-
त्यते शुष्मवदर्थः । “इन्द्राय शूष मर्चति (ऋ० सं० १, १, १८,
५)”—इतः सत्त्वाभि र्योहि शूषैः (ऋ० सं० ३, ३, १३, २)”—
इति निगमौ ॥

(१४) दक्षः । ‘दक्ष शैघ्र्ये च (भू० आ०)’ चकाराद्
वृद्धौ । ‘दक्ष गतिहिंसनयोः (चु० घ० प०)’ । ‘दक्षतिरु-
क्षाहार्यः’—इति स्कन्दस्वामी । असुन् । शत्रुविजये क्षिप्रौ
भवत्यनेन, हिंस्यन्ते वाऽनेन शत्रवः, प्रोक्षाहितो वा भवति
शत्रुविजये । “मित्रं हुवे पुतदक्षम् (ऋ० सं० १, १, ४, २)”
—इति भाष्ये स्कन्दस्वामी—‘दक्ष इति सकारान्तं बलनाम’ ।
अकारान्तमपि तस्यैवमर्थान्तरे द्रष्टव्यम् । “जज्ञाना पुतद-
क्षसा (ऋ० सं० १, २, ८, ४)”—इति निगमः ।

(१५) वीलु । वीलयति संस्तभकर्मा । ‘भृशुगौहचरि-
त्सरितनिधनिमिमस्जिभ्य उः (उ० १, ७)’—इति उप-
त्ययो बाहुलकादस्मादपि भवति । संस्तब्धो दृढो भवति अनेन,
संस्तभ्यन्तेऽनेन शत्रव इति वा । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(१६) च्यौत्रम् । ‘च्युङ् गतौ (भू० आ०)’ । अन्तर्णीतस्यर्थो
वा । च्यवन्ति च्यावयन्ति शत्रून्नेन राज्यात् । “प्रच्यौत्रेन
मघवा सत्यराधाः (ऋ० सं० ८, १, ८, ६)”—इति निगमः ॥

(१७) सहः । ‘षह मर्शने (भू० आ०)’ कृन्दस्यभिभवार्थः ।
असुन् । सहत्यनेन शत्रून् । “ये सहसि सहमा सहन्ते (ऋ०
सं० ५, १, ८, ४)”—इति निगमः ॥

(१८) यहः । व्याख्यातमुदकनामसु (८४ पृ०) । प्राप्यते
आह्वयते वा अनेन शत्रुः । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(१९) वधः । ‘हन हिंसागत्योः (भू० प०) । ‘हनश्च वधः
(३, ३, ७६)’—इत्यप् । हन्यतेऽनेन शत्रुः । निगमोऽन्व-
ेषणीयः ॥

(२०) वर्गः । (२१) वृजनं । (२२) वृक् । ‘वृजी वर्जने
(रु० प०)’ । घञ् । ‘कृपृवृजिमन्दिनिधाज्भ्यः क्युः (उ० २,
७६)’ ‘क्विप् च (३, २, ७६)’ । वर्ज्यन्तेऽनेन प्राणैः । “जृरयन्ती
वृजनं यदहोयते (ऋ० सं० १, ४, ३, ५)” —“प्रनीचीनं वृजनं
दोहसे गिरा (ऋ० सं० ४, २, २३, १)” —इति च निगमौ ।
माघवस्तु—‘मध्योदात्तन्तु वृजनं वर्त्तते बलयुद्धयोः । “वृजनेन
वृजिनान्त्सम्पिपेष (ऋ० सं० ३, २, १६, १)” —“त्वं शुष्णं
वृजने पृष्ठ आणौ (ऋ० सं० १, ५, ४, ३)” —“जृरयन्ती
वृजनं (ऋ० सं० १, ४, ३, ५)” ‘तु वर्त्तते उपद्रवे’—इति ।
तदान्वेषणीयौ निगमौ ॥

(२३) मग्मना । टु मग्जी गृहौ (तु० प०) । औषा-

दिको मनिन् (उ० ४, १४०) । ‘भलां लश् भशि (८, ४, ५३)’ चुत्वम्, द्वतीयैकवचनम् । मज्जयति शत्रून् । “नाभा पृथिव्या भुवनस्य मज्जना (ऋ० सं० २, २, १२, ४)” — “स इन्द्रहानिं समिथानिं मज्जना (ऋ० सं० १, ४, १८, ५)” — “वि रोदसी मज्जना बाधते शर्वः (ऋ० सं० १, ४, १०, ५)” — इति निगमाः । निगमेषु द्वतीयैकवचनान्तस्य प्रायशो दर्शनात् तदन्तः पठितः ॥

(२४) पौंस्थानि । ‘पुंसि अभिवर्द्धने (प०) चुगादिः । ‘ऋग्रादयश्च (उ० ४, १०८)’ — इति यत्प्रत्ययान्तेषु निपातितेषु द्रष्टव्यः । “पौंस्थानि नियुतः सधुरिन्द्रम् (ऋ० सं० ४, ७, ८, ३)” — “यस्मिन् विश्वानि पौंस्था (ऋ० सं० १, १, १०, ४)” — “महत्तदस्य पौंस्थम् (ऋ० सं० १, ५, ३०, ५)” — इति निगमः ॥

(२५) धर्णसि । ‘धृज् धारणे (भू० उ०)’ । “सानसि-वर्णमिधर्णसि (उ० ४, १०४)” — इत्यमिप्रत्ययोनु मागमोऽपि निपात्यते गुबः । ध्रियतेऽनेन राज्यादि । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(२६) द्रविष्म । ‘द्रु गतौ (भू० प०)’ । ‘द्रुदक्षिभ्यामिनिन् (उ० २, ५२)’ । “सनो ददातु द्रविष्म” — इति निगमः ।

(२७) स्यन्द्रासः । ‘स्यदि किञ्चिच्चलने (भू० आ०)’ । ‘अश्वरश्मिसिलिन्ध्रेप्रपुङ्द्रतौत्रशीघ्रमोरेन्द्राभद्रस्यन्द्रकुलीरादयः’ इति रन्प्रत्ययान्तो निपात्यते । तस्मात् जसेरसुक् (७, १, ५०) । स्यन्दतेऽनेन शत्रून् । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(२८) शम्बरम् । व्याख्यातमुदकनामसु (१०५ ५०) । संत्रियतेऽनेन शत्रुः, संहन्तीति वा सत्त्वत आपदम् । शमनमुपद्रवाणामुत्कष्टं च युद्धादौ, शम्बनेन्द्रेणादीयते वा । बलाधि-

देवताहीन्द्रः । 'या च का च बलकृतिरिन्द्रकर्मैव तत् (नि० ७, १०)'—इति भाष्यम् । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

इत्यष्टाविंशतिर्बलनामानि ॥ ८॥

म॒घम् (१) । रे॒क्णः (२) । रि॒क्थम् (३) ।
वे॒दः (४) । वरि॑वः (५) । श्वा॒त्रम् (६) । र॒त्नम्
(७) । रु॒यिः (८) । क्षा॒त्रम् (९) । भ॒गः (१०) ।
मौ॒व्हम् (११) । ग॒यः (१२) । द्यु॒म्भम् (१३) ।
इ॒न्द्रि॒यम् (१४) । व॒सु (१५) । रा॒यः (१६) ।
रा॒धः (१७) । भो॒जनम् (१८) । त॒ना (१९) ।
नृ॒म्णम् (२०) । ब॒न्धुः (२१) । मे॒घा (२२) । य॒शः
(२३) । ब्र॒ह्म (२४) । द्र॒वि॒णम् (२५) । श्र॒वः
(२६) । वृ॒चम् (२७) । वृ॒तम् (२८) । इत्यष्टा-
विंशतिरेव धननामानि ॥ १० ॥

(१) म॒घम् । संहतिर्दानकर्मा (प० ३, २०, १०) ।
'घञर्थे कविधानम् (३, ३, ५८वा०)'—इत्यत्र परिगणितस्य
प्राधिकत्वात् कप्रत्यये षष्ठोदरादित्वात् लोपो हकारस्य घका-
रश्च । दीयतेऽर्थिभ्यः । "त॒भि॒रि॒न्द्र॑ चोदय दात॒वे म॒घम्
(ऋ० सं० ७, २, ३३, ५)"—"यदि॑न्द्र दक्षिणा म॒घा॒नौ
(ऋ० सं० २, ६, ६, ६)"—इति निगमौ ॥

(२) रे॒क्णः । 'रिचिर् विरेचने (रु० उ०)' । 'रिचिर्धने
घिञ्च (उ० ४, १८४)'—इत्यसुन्, नुडागमो गुणश्च, घित्त्वात्
'चजोः कुबिस्प्रतोः (७, ३, ५२)'—इति कुत्वम् । 'रे॒क्ण
इति धननाम, रिच्यते प्रयतः (नि० ३, २)'—इति भाष्यम् ।

तत् । 'रमतेऽस्मिन्'—इति क्षीरस्वामी । 'वित्ते रमस्व बहु मन्यमानः'—इति श्रुतिः । "धा रत्नं महिस्थूगं बृहन्तम् (ऋ० सं० ४, ६, ८, ५)"—होतारं रत्नधातमम् (ऋ० सं० १, १, १, १)"—इति निगमौ ॥

(८) रयिः । व्याख्यातमुदकनामसु (१०१ पृ०) । गम्यते प्राप्यते पुण्येन गच्छत्यनेन दृष्टिं भोगसाधनत्वात्, यशो वाऽऽदत्ते, दीयतेऽर्थिभ्य इति वा । "अग्निना रयिमश्नवत् (ऋ० सं० १, १, १, ३)"—इति निगमः ॥

(९) चवम् । व्याख्यातमुदकनामसु (८५ पृ०) । पूर्वजन्मसुकृतवशेन तद्वति स्थिरं भवति, गृह्यते उपभोगसाधनत्वात्, हिनस्ति दारिद्र्यम् । गतावपि शब्दवदर्थः । चतात् पापात् त्रायते । चवशब्दात् त्रायतेश्च पृषोदरादित्वात् चचम् । धनैरेव पापं नरा निस्तरन्तीत्युच्यते । "न हि ते च्चनं न सहो न मन्युम् (ऋ० सं० १, २, १, १)"—"सुचव्रासो रिशादसः (ऋ० सं० १, १, ३६, ५)"—इति च निगमौ ॥

(१०) भगः । 'भज सेवायाम् (भू० उ०)' । 'पुंसि सज्जायां घः प्रायेण (३, ३, ११८ 'चजोः कुविस्मृतोः (७, ३, ५२)' । भज्यते सेव्यते भोगार्थिभिः । यदा सेव्यतेऽनेन हेतुना तद्वान् । भगशब्दः पुलिङ्गो धनवचनः । "शिचास्तोदभ्यो मातिधुग्भगो नः (ऋ० सं० २, ६, ६, ६)"—यद्वित—सोभगः—इति निगमौ ॥

(११) मीव्वहुम् । 'मिह सेचने भू० प०)' । ढत्वचत्वष्टुत्वढलोपदोर्घाः, व्वहकारभावश्च । सिच्यतेऽर्थिभ्यो दाढभिः । 'सहस्रमीव्वहुष्टमशिवानमा इव्वव भट्भास्करमित्रभाषेऽपि 'मीव्वहु इति धननाम'—इति दृश्यते । ततो निष्कृत्य उकारान्तनिगमदर्शनाभावात् अकारान्तनिगमदर्शनात् उकारा-

न्ताकारान्तद्वयोरपि स्त्रीकारोऽस्माकम् । “रुद्रस्य ये मीव्व-
हुषः सन्ति पुत्राः (ऋ० सं० ५, १, ७, ३)” — “तां आ रुद्रस्य
मीव्वहुषः (ऋ० सं० ५, ४, २८, ५)” — इत्यादौ निर्वाहकच्छ-
त्वात् “मीव्वहुम्” — इति पठितव्यमिति केचिदाहुः । अन्ये तु
“मीव्वहः” इति सकारान्तमपि । तेषां मीव्व् हांसमिति निर्वाहः ।
उभयेषामपि “सहस्र मीव्वहे (ऋ० सं० १, ७, ३४, ५)” —
इत्यकारान्तस्य पाठोऽपेक्षणीयः । बहुभ्यस्तु निर्णयः ॥

(१२) गयः । व्याख्यातमपत्यनामसु (१४५ पृ०) । इहापि
तदर्थः । गीयते स्तूयते होढभिः । “अपचद्वाशुषेगयम् (ऋ०
सं० १, १, २१, २)” — इति निगमः ॥

(१३) द्युन्नम् । ‘द्युन्नसुन्ननिन्न’ — इत्यादिना ‘द्युत दीप्ती
(भू० आ०)’ — इत्यस्मात् नप्रत्ययो सकारश्चान्तादेशो निपा-
त्यते । तेन तद्वाङ् । दीप्यते द्युन्नम् । ‘द्यु अभिगमने (अदा०
प०)’ — इति चीरस्वामी । अत्र धातोर्मगागमो निपात्यते ।
“द्युन्नं सहस्रमातमम् (ऋ० सं० १, १, १८, ३)” — “द्युन्ना
वाजेभिरागतम् ।” — इति च निगमो ।

(१४) इन्द्रियम् । ‘इन्द्रियमिन्द्रलिङ्गमिन्द्रदृष्टमिन्द्रसृष्टमिन्द्र-
जुष्टमिन्द्रदत्तमिति वा (५, ३, ८३)’ — इति घप्रत्ययान्तमन्तो-
दात्त निपाद्यते । इन्द्रः — ‘इदि परमैश्वर्यं’ (भू० प०) परमैश्व-
र्यं युक्त उच्यते । इन्द्रस्य लिङ्गम् । धनेन हि ऐश्वर्यं युक्त इति
व्यज्यते । अत्र षष्ठी, समर्थात्, लिङ्गार्थे षज् । यद्वा, इन्द्रेण
दृष्टम् इन्द्रियम् । यद्वा, इन्द्र आत्मा, तत्कृतेन शुभाशुभेन कर्मणा
सृष्टम् । इन्द्रजुष्टं वा, आत्मना सेवितम्, तद्द्वारेण भोगोत्पत्तेः ।
इन्द्रदत्तं वा, इन्द्रेण पूर्वकर्मणा वा अस्युपदत्तम् । सृष्टजुष्ट-
दत्तार्थेषु द्वितीया समर्थात् । “दक्षिणं पादमवनेनिजेऽस्मि-
न्नाष्ट इन्द्रियं दधामि (ऐ० ब्रा० ८, ५, ४)” — इति निगमः ।

(११) वसुः । रानाविमसु “वस्वी”—इत्यत्र (३८ पृ०) व्याख्या-
तम् । वस्ते आच्छादयति तिरोभावयति दारिद्र्यम् । “अहं भुवं
वसुनः पूर्यस्ततिः (ऋ० सं० ८, १, ५, १)”—इति निगमः ।

(१६) रायः । ‘रा दाने (अदा० प०)’ । ‘रातेडैः (उ० २,
६२)’ । जस् । दीयतेऽर्थिभ्यः, तदेव प्राप्यते वा पूर्वकृतेन
पुण्येन । “अनामृषः कुविदादस्य रायः (ऋ० सं० १, ३, १, १)”
—इति निगमः ॥

(१७) राधः । ‘राध साध संमिहौ (स्वा० प०)’ । असुन् ।
‘राधुवन्ति साधुवन्ति धर्मादीन् पुरुषार्थान्’—इति स्कन्द-
स्वामी । राध्वन्तेऽनेन धर्मादिरिति वा । राधिर्हिसार्थोऽपि ।
हिनस्ति दारिद्र्यम् । “राध इन्द्र वरेऽस्थम् (ऋ० सं० १, १,
१७, ५)”—“राधस्तन्नो विददसो (ऋ० सं० ४, २, १०, १)”—
इति निगमौ ॥

(१८) भोजनम् । ‘भुज पालनाभ्यवहारयोः (रु० प०)’ ।
ल्युट् ‘कृत्यल्युटो बहुलम् (३, ३, ११३)’—इति । यद्वा, अभि-
मतार्थं भवति भुज्यते तद्वहिः, भुज्यन्तेऽनेन विषया इति वा,
पाल्यतेऽनेन वा । “शत्रूयतामा भृगु भोजनानि (ऋ० सं०
३, ८, १८, ५)”—“मा नः प्रिया भोजनानि प्र मोषीः (ऋ०
सं० १, ७, १८, ३)”—इति निगमौ ॥

(१९) तना । ‘तनु विस्तारे (त० प०)’ । पचाद्यच्
(३, १, १३४) । तनोति विस्तारयति त्रिवर्गसाधनं हि धनम् ।
द्वितीयैकवचनस्य ‘सुपां सुलुक् (७, १, ३८)’—इत्याकारः ।
“विह्वयन्ते तना गिरा (ऋ० सं० ६, ३, २५, १)”—“आ वो
मन्त्रू तनाय कम् (ऋ० सं० १, ३, १८, २)”—इति निगमौ ।

(२०) नृमृषम् । व्याख्यातं बलनामसु (१८१ पृ०) ।
नमति प्रह्वीकरोत्यर्थिभ्यः तद् वस्तु । “इस्ते दधानो नृमृषा

विश्वानि (ऋ० सं० १, ५, ११, २)”—इति निगमः ॥

(२१) बन्धुः । ‘बन्ध बन्धने (क्या० प०)’ । “शृस्वस्त्रिहि-
त्रप्यमिवसिहनिक्लिदिबन्धिमतिभ्यश्च”—इति उपत्ययः । बध्ना-
त्त्वेन भृत्यादीन् । यद्वा, बन्धुरिव बन्धुः । “अबन्धुना मुश्र-
वमोपजग्मुषः (ऋ० सं० १, ४, १६, ४)”—इति निगमः ॥

(२२) मेधा । ‘मिधृ मेधृ सङ्गमे च (भू० उ०)’ चकारात्
हिंसामेधयोश्च । ‘मिधिः सङ्गत्यर्थः’—इति माधवः । घञ् ।
सङ्गच्छतेऽनेन सर्वं तद्वता, हिंस्यते वा तद्वान् चौरादिभिः
‘घ्नन्ति चैवार्थकारणात्’—इति महाभारतम् । यद्वा, मतौ
धीयते अर्जयितव्यं रक्षितव्यं दातव्यमिति धनवता दुहौ धनं
धार्यते । तत्र मतिशब्द उपपदे धातोः ‘घञर्थे कविधानम्
(३, ३, ५८वा०)’—इति कः, पृषोदरादित्वात् (६, ३, १०८)
मतिशब्दस्य मेभावः । मेधाकारं विदर्थस्य प्रसाधनम् (ऋ० सं०
८, ४, २१, ३)”—इति निगमः ॥

(२३) यशः । व्याख्यातमन्त्रनामसु (१७७पृ०) । “उत
त्या मे यशमाश्नेतनायै (ऋ० सं० २, १, १, ४)”—इति
निगमः ॥

(२४) ब्रह्म । व्याख्यातमन्त्रनामसु (१७६पृ०) । वर्धन्तेऽ-
नेन धर्मादयः, वृंहकं वा भोगानाम् । “अस्माकं ब्रह्म पृत-
नासु सञ्ज्ञा (ऋ० सं० २, २, २२, ७)”—इति निगमः ॥

(२५) द्रविणम् । व्याख्यातं बलनामसु (१८४पृ०) । रयि-
वदर्थः । “त आ यजन्त द्रविणं समस्मै”—इति निगमः ॥

(२६) अश्वः । व्याख्यातमन्त्रनामसु (१७९पृ०) । “अस्मे
पृथुश्वो बृहत् (ऋ० सं० १, १, १८, २)”—“बृहच्छ्वा
असुरो बृहणाकृतः (ऋ० सं० १, ४, १७, ५)”—इति निगमौ ॥

(२७) वृत्रम् । व्याख्यातं मेघनामसु (५६पृ०) । आच्छाद-

यति दारिद्र्यम्, आच्छाद्यते वा राजतः करादिभयात् । गत्यर्थं रयिवदर्थः । वृद्धौ ब्रह्मवदर्थः । “वृत्रं पु॒रु॒कु॒त्साय रन्धीः (ऋ० सं० २, ४, १६, २)” — इति निगमः । अत्र स्कन्दस्वामिना ‘वृत्रं धननाम’ — इति व्याख्यातत्वात् केषुचित् कोशेषु दृश्यमानमपि “वित्तम्” — इति न पठनीयम् ॥

(२८) वृत्तम् । ‘वृङ् सभक्तौ (क्या० प०)’ । ‘दुतनिभ्यां दीर्घश्च वा (उ० ३, ८७)’ — इति चकारस्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वात् क्तप्रत्ययः । सभज्यते सर्वैः । “वृ॒त्त॒च्छ्र॒यः स॒हु॒रि॒र्वि॒च्छा॒रितः (ऋ० सं० २, ६, २७, ३)” — इति निगमः ॥

इत्यष्टाविंशतिरिव धननामानि ॥ १० ॥

अ॒घ्न॒ग (१) । उ॒त्सा (२) । उ॒त्स्रि॒या (३) ।
अ॒ही (४) । म॒ही (५) । अ॒दि॒तिः (६) । इ॒ला
(७) । ज॒ग॒ती (८) । श॒क्क॒री (९) । इति नव
गोनामानि ॥ ११ ॥

अघ्नग । ‘अहन्तव्या भवतीत्यघघ्नोति वा (निरु० ११, ४३)’ — इति भाष्यम् । अघस्य दुर्भिक्षादेर्हन्तौ वा अहन्तव्या । अघ शब्दे नञि वा उपपदे हन्तेः ‘अघ्नगादयश्च (उ० ४, १०८)’ — इति यत्प्रत्ययान्तं निपात्यते । “नृ॒हि मे अ॒स्य॒घ्न॒ग (ऋ० सं० ६, ७, १२, ४)” — “अ॒द्धि दृ॒ष्टम॒घ्न॒गे वि॒श्व॒दानो॑ (ऋ० सं० २, ३, २१, ५)” — इति निगमौ ॥

(२) उत्सा । व्याख्यातं रश्मिनामसु (२८ पृ०) । वसति क्षीरादि हविरस्याम् । ‘उत्स्रियेति गोनामोत्साविणोऽस्यां भोगा उत्सेति च’ — इति (निरु० ४, १८) भाष्यम् । ‘उत्-
साविणोऽस्यां भोगास्ते ऊर्ध्वं स्रवन्ति गच्छन्ति क्षीरदधिनव-

नोतकमेष'—इति स्कन्दस्वामी । “मयोभूर्वातो^१ अभिवा-
तसाः (ऋ० सं० ८, ८, २७, १)” —“उसः पितेर्व जाग्यायि
यज्ञैः (ऋ० सं० ४, ५, १४, ४)” —इति च निगमौ ।

(३) उस्रिया । उस्रशब्दात् पृषोदरादित्वेन स्वार्थे घः
अर्थः पूर्ववत् “अविद्र उस्रिया अनु^१ (ऋ० सं० १, १, ११, ५)”
—“समुस्रियाभिर्वावशन्तु नरः (ऋ० सं० १, ५, १, ३)” —
इति च निगमौ ।

(४) अहौ । अहिशब्दो व्याख्यातो मेघनामसु (५७पृ०) ।
'कृदिकारात् (४, १, ४५ वा०)'—इति डीप् । गम्यतेऽनया
क्षीरादिहविः, गम्यते दत्तया पुण्यम्, अंहति शृङ्गादिना मनु-
ष्यान्, न हन्तव्या वा । निगमोऽन्वेषणीयः । “इ^१ क्षेष्टासो
अहौ ३^१ नचारवः (ऋ० सं० ७, ३, २, ३)” —इति भाष्यं
द्रष्टव्यम् ।

(५) मही, (६) अदितिः, (७) इला । व्याख्यातानि पृथि-
वीनामसु (८पृ० १०पृ०) । तत्र द्यतेः क्तिनि, 'द्यतिस्यति (४,
७, ४०)'—इतोत्वे दितिः, नञ्समासः । इत्यदितिशब्दस्य
व्युत्पत्तिः । मद्ध्यते पूज्यते सर्वदेवतात्मकत्वात् उपभोगसाधन-
त्वाद्वा । मद्ध्यन्तेऽनया देवाः पय आदीनां हविषां तदायत्त-
त्वात् । “देवाश्च याभिर्यजते ददाति च”—इति श्रुतिः । पुनः
पुनः दुह्यमानापि न क्षीयते । न द्यति, अखण्डनीया वा ।
इह्यते स्तूयते देवतात्वात् दीप्यते वा चारुतया । गम्यते तद-
र्थभिरिति वा । “महीनां पयोऽसि (य० वा० सं० ४, ३)” —
इति, “अदित एहि सरस्वत्ये हि (य० वा० सं० ३८, २)” —
इति, “मिमिक्षा समिलाभिरा (ऋ० सं० १, ४, ५, ६)” —
“इहे रन्ते हव्ये काम्ये (य० वा० सं० ८, ४३)” —इति च
निगमाः ।

(८) जगती । मनुष्यैः (९) । मन्युः (१०) । व्यथिः
(१५४ पृ०) । शब्द । ‘क्रोधनामानि ॥ १३ ॥

गम्यते तदर्थिभिः । जगत्या ।
हरष्ययोरभेदेन वा जगती । “युवे असुन् । “देवस्य हेलोऽव
तामनाहरत्”—इति हि ब्राह्मणम्, ४)”—इति निगमः ॥
ब्रा० ४, १, ३)”—इति च । “समोष ३०)” असुन् । हरति
गतीभिः”—इति निगमः ॥ ∴ स्ववशम्, दुर्जयोऽन्तरः

(९) शक्नोती । व्याख्यातं बाहुनामसु ।
चीरादिप्रदानेन तद्वत् प्रीणयितुं शक्नोती ।
तुम् । शक्नोतीशब्दसम्बन्धादभेदेन ।
शक्नोतीः पशून्नेवावबुध्यते”—इति ।
इति नव गोत्रे ।
रेलते (१) । हे ।
हृणीयते (४) ।
दोधति (७) ।
भोजते (१०) ।
(१) रेलते ।
देवानां पतेत्”—
(२) हेलते ।
“अहेलमा”
“अहेलमा”
इति ।

नीतक्रमेण’—इति स्कन्दस्वामी

तस्माः (ऋ० सं० ८, ८, २७, १६) वैमनस्ये च’ कण्ठादिः ।

यज्ञैः (ऋ० सं० ४, ५, १४. (ऋ० सं० ८, ६, ७, २)”—

(३) उस्त्रिया । उद्ः (ऋ० सं० ३, ८, १५, २)”—

अर्थः पूर्ववत् “अविद

—“समुस्त्रियाभिर्वज्ञी भये’ क्रमादिः परस्मैपदी । अनेकार्थ-
इति च निगमौ । एवमुत्तरत्रापि । “एनः कृण्वन्तमसुर

(४) अहौ । २, ७, १०, २)”—इति निगमः ॥

‘कृदिकारात् । ‘भ्रेषु बलनं’ भृवादिः स्वरितत् । निग-
मौरादिर्ह ।

राधति । नैरुक्तो धातुः । “इन्द्रो वृत्रस्य दोधतः

० १, ५, २८, ५)”—इति निगमः ॥

(८) वनुथति । ‘वनुथतिर्हन्तिकर्मा (निरु० ५, २)”—

इत्यत्र स्कन्दस्वामी—‘वनोतः कण्ठादिप्रक्षेपात् यक्प्रत्ययः,
तत्सन्धियोगेन च वनुभावां द्रष्टव्यः’—इति । निगमोऽन्वे-
षणीयः ॥

(९) कम्पते । ‘कपि चलने’ भृवादिरात्मनेपदी । निग-
मोऽन्वेषणीयः ॥

(१०) भोजते । ‘भुज कौटिल्ये’ तुदादिः परस्मैपदी ।

‘स्कन्दस्युभयथा (३, ४, ११७)”—इत्यार्द्धधातुकत्वात् गुणः ।
व्यत्ययेनात्मनेपदम् । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

इति दश क्रुध्यतिकर्माणः ॥ १२ ॥

हेलः (१) । हरः (२) । घृणिः (३) । त्यजः

भामः (५) । राहः (६) । ह्वरः (७) ।

तपुषी (८) । जूष्णिः (९) । मन्युः (१०) । व्यधिः
(१) । इत्येकादश क्रोधनामानि ॥ १३ ॥

(१) हिलः । हेलते भावे असुन् । “देवस्य हेलोऽव
यामि सीष्ठाः (ऋ० सं० ३, ४, १२, ४)” —इति निगमः ॥

(२) हरः । ‘हृज् हरणे (भू० उ०)’ असुन् । हरति
‘कृयाकृत्यविवेकं, क्रियते वाऽनेन पुरुषः स्ववशम्, दुर्जयोऽन्तरः
शत्रुः क्रोधः । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(३) घृणिः । ज्वलन्नामसु व्याख्यातम् (१३४५) । जग-
त्यनेन खेदादिः, दीप्यतेऽनेन वा, क्रुद्धोऽग्निरिव ज्वलति हि
प्रसिद्धः । “आघृणे संमेचावहे (ऋ० सं० ४, ८, २१, १)”
इति निगमः । ‘मा हृणानस्य (ऋ० सं० १, २, १६, २)”
इत्यत्र भाष्ये ‘हृणिरिति क्रोधनामसु पाठात् हरति क्रोधाया-
ऽपि गम्यते’ —इति स्कन्दस्वामी, तत् कथमिति विचिन्त्यम् ॥

(४) त्यजः । ‘त्यज हानां (भू० प०)’ । असुन् । त्यज्यते
सत्पुरुषैः, त्यज्यन्तेऽनेन प्राणा इति वा, त्यज्यते वा स्वधर्मः ।
“क्रुद्धः पापं किन्न कुर्यात् क्रुद्धो हन्यात् गुरुनपि । क्रुद्धः
परुषया वाचा नरः साधूनपि क्षिपेत्” —इति हि महाभार-
तम् । “महर्षिर्दमि त्यजमो वरुता (ऋ० सं० २, ४, ८, १)”
—“किं देवेषु त्यज एनश्चकथ्य (ऋ० सं० ८, ३, १४, ६)”
इति निगमौ ॥

(५) भामः । भामतेर्भावे घञ् । यद्वा ‘भा दीप्तौ (अदा-
५०)’ । ‘अत्तिस्तुसुडुष्टृक्षिब्धभायावापदियक्षिनीभ्यो मन्
(उ० १, १३७)’ —इति मन् । दीप्यते तेन तद्वान् । “देवजुष्टो-
यते भामिने गोः (ऋ० सं० १, ५, २५, १)” —“स्वयम्भूमामो
अभिमातिष्ठाहः (ऋ० सं० ८, ३, १८, ४)” —इति निगमौ ॥

(६) एहः । ‘हन हिंसागत्योः (अदा० प०)’ असुन् ।
‘नञि हन एह च (उ० ४, २१८),—इति नञुपपदे विधी-
यमान एहादेशो बाहुलकात् नञ्विनापि भवति । “अनेह-
भस्ते हरिवो अभिष्टौ (ऋ० सं० ८, १, ३०, २)”—इति
निगमः ॥

(७) ह्वरः । ‘हृ कौटिल्ये (भू० प०)’ अत्तिकर्मा च ।
असुन् । ह्वरति कुटिलो भवत्यनेन अत्ति वा । ✕

(८) तपुषी ।

(९) जृणिः । ‘जृणिर्जवर्तर्वा द्रवर्तर्वा जीर्यतेर्वा’—इति
भाष्यम् (निरु० ६, ४^(२)) गच्छत्यनेन दुःखं, लोकगर्हां वा,
हिनस्ति परान् वा । निमगोऽन्वेषणीयः ॥

(१०) मन्युः । ‘मन ज्ञाने (तना० आ०)’ । “
शुन्विदांसजनिभ्यो युच् (उ० ६, १८)”—इति युच्
लकादनादेशाभावः । ज्ञायते त्याज्यत्वेन । यदा, मन्
सिकर्मणो युच् । दीप्यतेऽनेन तद्दान् । “न हि ते क्षत्र
सहो न मन्युम् (ऋ० सं० १, २, १४, १)”—“आ ह्यज्ञानस्थं
मन्यवः (ऋ० सं० १, २, १६, २)”—इति निगमौ ॥

(११) व्यथिः । ‘व्यथ भयचलनयोः (भू० आ०)’ ।
‘इन् सर्वधातुभ्यः (उ० ४, ११४)’—इति इन् । विभेत्यस्मात्
सज्जनः, चलति वानेन स्वधर्मात् । “पतत्रिभिरश्मैर्व्यथिभिः
(ऋ० सं० ५, ५, १६, ७)”—“अग्नौ माकिष्टे व्यथिरा दध-
र्षीत् (ऋ० सं० ३, ४, २१, ३)”—इति च निगमौ ॥

इत्येकादश क्रोधनामानि ॥ १३ ॥

वर्त्तते (१) । अयते (२) । लोटते (३) ।
लोठते (४) । स्यन्दते (५) । कसति (६) । सर्पति

(७) । स्मरति (८) । स्मरति (९) । स्मरति (१०) ।
 स्मरति (११) । स्मरति (१२) । स्मरति (१३) ।
 स्मरति (१४) । स्मरति (१५) । स्मरति (१६) ।
 स्मरति (१७) । स्मरति (१८) । स्मरति (१९) ।
 स्मरति (२०) । स्मरति (२१) । स्मरति (२२) ।
 स्मरति (२३) । स्मरति (२४) । स्मरति (२५) ।
 स्मरति (२६) । स्मरति (२७) । स्मरति (२८) ।
 स्मरति (२९) । स्मरति (३०) । स्मरति (३१) ।
 स्मरति (३२) । स्मरति (३३) । स्मरति (३४) ।
 स्मरति (३५) । स्मरति (३६) । स्मरति (३७) ।
 स्मरति (३८) । स्मरति (३९) । स्मरति (४०) ।
 स्मरति (४१) । स्मरति (४२) । स्मरति (४३) ।
 स्मरति (४४) । स्मरति (४५) । स्मरति (४६) ।
 स्मरति (४७) । स्मरति (४८) । स्मरति (४९) ।
 स्मरति (५०) । स्मरति (५१) । स्मरति (५२) ।
 स्मरति (५३) । स्मरति (५४) । स्मरति (५५) ।
 स्मरति (५६) । स्मरति (५७) । स्मरति (५८) ।
 स्मरति (५९) । स्मरति (६०) । स्मरति (६१) ।
 स्मरति (६२) । स्मरति (६३) । स्मरति (६४) ।
 स्मरति (६५) । स्मरति (६६) ।

सौयते (६७) । तर्कति (६८) । दौयति (६९) ।
 ईषति (७०) । फणति (७१) । हनति (७२) ।
 अर्दति (७३) । मर्दति (७४) । सर्मते (७५) ।
 नसते (७६) । हर्यति (७७) । इयति (७८) ।
 ईत्ते (७९) । ईङ्गते (८०) । ज्वयति (८१) ।
 स्वात्रति (८२) । गन्ति (८३) । आगनौगन्ति
 (८४) । जङ्गन्ति (८५) । जिन्वति (८६) । जसति
 (८७) । गमति (८८) । धति (८९) । धाति
 (९०) । धयति (९१) । वहते (९२) । रुधयति
 (९३) । जेहते (९४) । प्वःकति (९५) । क्ष्मति
 (९६) । क्षाति (९७) । वाति (९८) । याति (९९) ।
 दूषति (१००) । द्राति (१०१) । द्रूलति (१०२) ।
 एजति (१०३) । जमति (१०४) । जवति (१०५) ।
 वञ्चति (१०६) । अनिति (१०७) । पवते (१०८)
 हन्ति (१०९) । सेधति (११०) । अगन् (१११) ।
 अजगन् (११२) । जिगाति (११३) । पतति
 (११४) । इन्वति (११५) । द्रमति (११६) । द्रवति
 (११७) । वेति (११८) । हन्तात् (११९) ।
 एति (१२०) । जगायात् (१२१) । अयथुः
 (१२२) । इति द्वाविंशशतं गतिकर्माणि ॥१४॥

अत्र वर्तते इत्यादीनां गत्यर्थानां गतिकर्मकत्वं स्कन्दस्वामिना प्रतिपादितम् । अनेकार्थत्वाद्वा गतिकर्मत्वम् । एष्वप्रदर्शितनिगमानां निगमा अन्वेषणीयाः । अनुक्तविकरणानां भूवादित्वं ज्ञेयम्, अनुक्तौ परस्मैपदित्वञ्च ॥

(१) वर्तते । 'वृत्तु वर्तने (भृ०)' आत्मनेपदौ ॥

(२) अयते । (३) लोटते । (४) लोटते ॥

(५) स्यन्दते । 'स्यन्दु प्रसवणे (भृ०)' आत्मनेपदौ । "स्यन्दन्तां कुल्या विपिताः पुरस्तात् ऋ० सं० ४, ४, २८, ३)"—इति निगमः ॥

(६) कसति । 'कम गती अदा० प०' ।

(७) सर्पति । 'सृष्ट गती (भृ० प०)' । "नमो अस्तु सर्पेभ्यः"—"अहिर्न जूणांमति सर्पति त्वचम् (ऋ० सं० ७, ३, २०, ४)"—इति निगमौ ॥

(८) स्यमति ।

(९) स्रवति । 'स्रु गती (भृ० प०)' । "अवसवेदुषशो मो वतरम् (ऋ० सं० २, १, १७, १)"—इति निगमः ॥

(१०) संसर्त । 'स्रसु अवसंसर्त (भृ०)' आत्मनेपदौ । "जातेन जातमति स प्र संसृते (ऋ० सं० २, ७, ४, १)"—इति निगमः । 'समतिरन्तर्णीतिष्यथः'—इति हरदत्तः ॥

(११) अवति । 'अव रत्तणगत्यादौ (भृ० प०)' 'प्रावन् वाणीः पुरुहूतं धमन्तीः (ऋ० सं० ३, २, २, ५)"—"तं घेदग्निर्वृधावति (ऋ० सं० ६, ५, २६, ४)"—इति निगमौ ॥

(१२) श्रोतति । 'श्रुतिर् चरणे (भृ० प०)' । "श्रोतन्ति ते वसो स्तोकाः (ऋ० सं० ३, १, २१, ५)"—इति निगमः ॥

(१३) ध्वंसति ।

(१४) वेनति । नैरुक्तधातुः । "आ प्र देव हरिषो मा वि

वे'नः (ऋ० सं० ४, १, २८, २)"—"नास'त्या मा वि वे'नतम्
(ऋ० सं० ४, ४, १६, २)"—इति निगमौ ॥

(१५) माष्टि । 'मृज शुद्धौ' अदादिः । "मगो न भीमः
(ऋ० सं० २, २, २४, २)"—"उ'रावुन्तरि'चे मर्जयन्त (ऋ०
सं० ५, ४, ६, ३)"—इति निगमौ ॥

(१६) भुरण्यति । 'भुरण धारणपोषणयोः' कण्ठादिः ।
"भुरण्यन्तं जनां अनु' (ऋ० सं० १, ४, ८, १)"—"शुचि'र्वा
स्तामो' भुरणावजीगः (ऋ० सं० ७, ७, २२, १)"—इति च
निगमौ ॥

(१७) शवति । 'शव गतौ' । 'शु गतौ'—इति स्कन्दस्वामी ।
"मा भे'म शवमस्यते (ऋ० सं० १, १, २१, २)"—इति
निगमः ॥

(१८) कालयति । 'कल क्षेपे' चुरादिरदन्तः । व्यत्ययेन
स्थानिवद्भावाद्बुद्धिः । "तं काले काल आगतं यते"—इति
निगमः । 'कालः कालयतेर्गतिकर्मणः (निरु० २, २५)'—इति
यास्कः ॥

(२८) पेलयति । 'पेल फेल शेल गतौ (भू० प०)' । "वशांसि
पक्वा गन्धेन पिपीलिकाः प्रशाद"—इति निगमः । 'पिपी-
लिका पेलखेर्गतिकर्मणः (निरु० ७, १३)'—इति यास्कः ॥

(२०) कण्टति । 'कटि गतौ (भू० प०)' । "धातुधाने'भ्यः
कण्टकौक़ारीम् (य० वा० सं० ३०, ८)"—इति निगमः ।
'कण्टकः कन्तयो वा कन्ततेर्वा कण्टतेर्वा स्याद् गतिकर्मणः
इति निरुक्तम् (८, ३२)' । 'कण्टति पश्यति परान्'—इति
स्कन्दस्वामी ॥

(२१) पिष्यति । 'पिष्ट पेष्ट गतौ (भू० प०)' । व्यत्ययेन
श्वनः ॥

(२२) बिस्यति । (२३) मिस्यति । ‘बिस प्रेरणे’ ‘मसी परिमाणे’ दिवादिः । मिस्यतीतीकारश्चान्दसः । “इयं शुभं^१ भिबिसखा इवारुजत् (ऋ० सं० ४, ८, ३०, २)” —इति निगमः । अत्र ‘बिस्यतिर्गतिकर्मसु पठ्यते’ —इति स्कन्द-स्वामी । ऋग्भाष्यं —बिस्यति मिस्यति इमी नैरुक्तधातू ॥

(२४) प्रवते । (२५) प्लवते । (२६) च्यवते । ‘च्युङ् छ्युङ् प्रुङ् प्लुङ् म्लुङ् क्लुङ् गतौ (भू० आ०) । अभि प्रवन्त समनेव योषाः (ऋ० सं० ३, ८, ११, ३)” —“तिस्रः पृथु-वीरुपरि प्रवा टिवः (ऋ० सं० १, ३, ५, २)” —इति निगमौ ॥

(२७) कवते । ‘कुङ् गतिशोषणयोः (भू० आ०) । “नीचो-नवारं वरुणः कवन्म (ऋ० सं० ४, ४, ३०, ३)” —इति निगमः । ‘कवतेर्गतिकर्मणः कवन्ममुदकम्’ —इति स्कन्द-स्वामी ॥

(२८) गवते ।

(२९) नवते । ‘णु स्तुती’ अदादिः (प०) । ‘बहुलं कन्दसि (२, ४, ७५)” —इति शपो लुगभावः, आत्मनेपदन्तु व्यत्ययेन । ‘प्रधुनव उदप्रतो नवन्त (ऋ० सं० ५, ४, ८, १)” —इति निगमः ॥

(३०) क्षादति । क्षुदिर् सम्प्रैषणे’ रुधादिः, स्वरितेत् । व्यत्ययेन शप् । “क्षादन्त आपो रिणते वनानि (ऋ० सं० ४, ३, २३, ६)” —इति निगमः ॥

(३१) नक्षति । ‘नक्ष गतौ (भू० प०) । “शफक्षुतो-रेणुर्नक्षत व्याम् (ऋ० सं० १, ३, ३, ४)” —इति निगमः ॥

(३२) सक्षति । ‘षच समवाये’ स्वरितेत् (भू०) । ‘सिप् बहुलं खेटि (३, १, ३४)” ‘खेटोऽखाटौ (३, ४, ८४)” ।

नैरुक्तधातुर्वा । “सच्च^१त्विष प्र णस्युरः (ऋ० सं० १, ३, २४, १)”—इति स्कन्दस्वामी ॥

(३३) म्यक्षति । म्यक्षेर्गतिकर्मणो रूपम्—इति स्कन्दस्वामी ॥

(३४) सचति । सच समवाये (भू० उ०) । “अच्छि^१व-
पताः सचन्ताम् (ऋ० सं० १, २, ६, १)”—“अग्निं विश्व^१ा
अभि पृक्षः सचन्ते (ऋ० सं० १, ५, १६, २)”—इति
निगमौ । सचत्यृच्छतीति गतिकर्मसु पाठात्—इति स्कन्द-
स्वामी ॥

(३५) ऋच्छति । ‘ऋ गतिप्रापणयोः (भू० प०)’ ।
‘पात्राभ्या (७, ३, ७८)’—इत्यादिब्रूवेण ऋच्छादेशः । वाचा
स्ते^१नं शरव ऋच्छन्तु (ऋ० सं० ८, ४, ७, ५)—इति
निगमः ॥

(३६) तुरीयति । नैरुक्तधातुः ॥

(३७) चतति । ‘चते याचने’ स्वरितेत् । “दूदाहूरमची-
चतम्”—इति निगमः । ‘चततिर्गत्यर्थे च’—इति भट्टभास्कर-
रमित्थः ॥

(३८) अतति । ‘अत सातत्यगमने’ । “अयमु^१ते समतसि
(ऋ० सं० १, २, २८, ४)”—इति निगमः ॥

(३९) गाति । ‘गाङ् गती (अदा० आ०)’ । व्यत्ययेन
परस्मैपदी । “निर्यत्—पूतेव स्वधितिः शुचिर्गात् (ऋ० सं०
५, २, ४, ४)”—इति निगमः ॥

(४०) इयक्षति । ‘यज पूजायाम्’ तुदादिरात्मनेपदी ।
व्यत्ययेन परस्मैपदम् । ‘छन्दस्युभयथा (३, ४, ११७)’—इति
हि आर्द्धधातुकत्वात् णिलोपः । यजेः सनि वा रूपम्, अभ्या-
यम् मय्यपारणं व्यत्ययेन । “कविमियक्षसि प्रयज्यः (ऋ०

सं० ४, ८, ५, ४)”—इति निगमः । ‘गतिकर्मा’—इति हर-
दत्तः ॥

(४१) सञ्चति । सचतेरेव क्कान्दसः शकार उपजनः ।
“अमञ्चन्ती भूरिधारे पयस्वती (ऋ० सं० ५, १, १४, २)”—
“ऋजोषिण वृषणं मञ्चतः श्रिये (ऋ० सं० १, ५, ८, २)”
—इति निगमौ ॥

(४२) त्सरति । ‘त्सर कृद्गता भू० प०) । “अभि-
त्सरन्ति धेनुभिः (ऋ० सं० ५, ७, १८, १)”—“अवत्सरत् सृश-
त्यश्चिकित्वान् (ऋ० सं० १, ५, १५, ५)” इति निगमौ ॥

(४३) रंहति । ‘रहि गता (भू० प०) । “महमसाः
शतसा अस्य रंहिः (ऋ० सं० ८, ८, ३६, ३)”—“पुराह-
रिभ्यां वृषभो रथो हिषः (ऋ० सं० १, ४, १७, ३)”—इति
निगमौ । ‘रथो रंहतेर्गतिकर्मणः (निरु० ८, ११)”—इति
भाष्यम् ॥

(४४) यतते । ‘यती प्रयत्ने’ आत्मनेपदम् (भू०) । “हंसा
इव अग्निशो यतन्ते (ऋ० सं० २, ३, १२, ५)”—“मित्वं न
यातयज्ज नम् (ऋ० सं० ६, ७, ११, २)”—इति निगमौ ॥

(४५) भ्रमति । ‘भ्रमु चलने (भू० प०) । “भ्रमिरसृ-
सिक्कन्मर्त्यानाम्”—इति निगमः ॥

(४६) ध्रजति । ‘ध्रज ध्रजि गता (भू० प०) । “ध्राजि-
रेकस्य ददृशे न रूपम् (ऋ० सं० २, ३, २२, ४)”—“अहिधु-
निर्वार्त इव ध्रजोमान् (ऋ० सं० १, ५, २७, १)”—इति
निगमौ ॥

(४७) रजति । (४८) लजति । (४९) क्षियति ॥

(५०) धमति । ‘धमिः सौत्रः’—इति स्कन्दस्वामी । यद्वा,
‘ध्मा शब्दाग्निसंयोगयोः (भू० प०) । ‘पात्राध्मास्था (७, ३,

७८)”—इत्यादिना धमादेशः । “प्रावन्वाणीः पुरुषतं धर्मन्तीः
(ऋ० सं० ३, २, २, ५)”—निःषीमद्भ्यो धर्मथो निःषधस्वात्
(ऋ० सं० ४, १, ३०, ४)”—इति निगमौ ॥

(५१) मिनाति । ‘मीञ् हिंसायाम्’ । मोनातेर्निगमे
(७, ३, ८१)’—इति ऋस्वः । “मिनोति”—इति पाठान्तरम् ।
तत्र ‘डु मिञ् जेपणे’ स्वादिः । “ममचक्रं रथ मर्विश्वमिन्वम्
(ऋ० सं० २, ८, ६, ३)”—इति निगमः । ‘मीनातेरेतद्रूपम्,
सर्वेणापि लोके नावगन्तुमशक्यम्’—इति हरदत्तः ॥

(५२) ऋण्वति । ‘ऋवि रवि गतौ (भू० प०)’ । ‘इदितो
नुम् धातोः (७, १, ५८)’ ‘रयेर्मतौ बहुलम् (६, १, ३४वा०)’
—इति बहुलवचनात् सम्प्रसारणम् । “अनुषग् वायीं देव
ऋण्वति (ऋ० सं० १ ४. २३, ३)”—इति निगमः । ‘ऋण्वति-
गतिकर्मा, अन्तर्णीतव्यर्थः । विविधं गमयति’—इति स्कन्द-
स्वामिभाष्यम् ॥

(५३) ऋणोति । ‘ऋण गतौ’ तनादिः स्वरितेत् ।
“सज्ज्ञापूर्वको विधिरनित्यः—इति लघूपधगुणाभावः “अभि
कृणोन् रजसा द्यामृणोति (ऋ० सं० १, ३, ७, ४)”—
“ऋणो रूपो अनवद्याणीः (ऋ० सं० २, ४, १६, २)”—इति
निगमौ । उभयोरपि ‘ऋणोतिर्गतिकर्मा’—इति स्कन्दस्वामि-
भाष्यम् ॥

(५४) स्वरति । ‘स्वृ शब्दोपतापयोः’ । “हरीं इन्द्रप्रतद्वस्व
अभिस्वर (ऋ० सं० ६, १, १२, २)”—इति निगमः ॥ अत्र
‘गतिकर्मा’—इत्युक्तं स्कन्दस्वामिना । “अनिमेषं विदधाभि
स्वरन्ति (ऋ० सं० २, ३, १८, १)”—इत्यादौ ‘गतिकर्मस्व-
पठितोऽपि गत्यर्थः’ इत्युक्तम् ॥

(५५) सिसति । ‘ऋ स गतौ’ जुहोत्यादिः । ‘अत्तिपि’

पत्नीश्च (७, ४, ७७) 'बहुलं कन्दसि (७, ४, ७८)'—इति
अभ्यासस्येत्वम् । “प्र बाहवा सिद्धतं जीवसे न (ऋ० सं० ५,
५, ४, ५)”—इति निगमः ।

(५६) विषिष्टि । 'विषल्ल व्याप्तौ' जुहोत्यादिः (उ०) ।
लेटि 'सम्बहुलं लेटि (३, १, ३४)' । “अग्ने' संवेषिषोरयिम्
(ऋ० सं० ६, ५, २६, १)”—इति निगमः । 'समन्तात्
प्रापय'—इति भट्टभास्करमिश्रः ॥

(५७) योषिष्टि । 'युष हिंसायाम् (भू० प०)' । लेटि
सिपि व्यत्ययेन गुणः ॥

(५८) रिणाति । 'री गतिरेषणयोः' क्रादिः स्वादिश्च ।
“ऋघ्रायमाणां निरिणाति शत्रून् (ऋ० सं० १, ४, २८, ३)”—
“लोपोमुद्रा वृषणं नोरिणाति (ऋ० सं० २, ४, २२, ४)”—
इति निगमौ ॥

(५९) रीयते । 'रीङ् अवणे' दिवादिः । “एटुं निम्नं
न रीयते (ऋ० सं० १, २, २८, २)”—इति निगमः । 'रीयते
रेजतीति गतिकर्मसु पाठात् गत्यर्थः’—इति स्कन्दस्वामि-
भाष्यम् ॥

(६०) रेजति । नैरुक्तधातुः । “हव्यो नय इषवान् मन्म
रेजति (ऋ० सं० २, १, १७, १)”—‘चलति गच्छतीत्यर्थः’—
इति स्कन्दस्वामी ॥

(६१) दध्यति । 'दध पालने' स्वादिः । व्यत्ययेन श्यन् ।
“पश्चादध्या यो अघस्व धाता (ऋ० सं० २, ८, ४, ५)”—इति
च निगमः ॥

(६२) दध्मोति । 'दधु दध्ने' स्वादिः ॥

(६३) युध्यति । 'युध सम्प्रहारे' दिवादिरात्मनेपदी,
व्यत्ययेन परस्मैपदी ॥

(६४) धन्वति । 'रिवि रवि धवि गत्यर्थाः (भू० प०)' ।
 “रि' सौम प्रधन्वा खस्तये (ऋ० सं० ७, २, ३३, ५)” — “न
 यञ्च द्यावापृथिवी न धन्व (ऋ० सं० ८, ५, १५, १)” — इति
 च निगमौ ॥

(६५) अरुषति । नैरुक्तधातुः । “वि धूममग्ने अरुषं
 मिंयेध्य (ऋ० सं० १, ३, ८, ४)” — “स्वमारः श्याबौ मरुषौ-
 मजुषन् (ऋ० सं० १, ५, १५, १)” — “प्रतीचीरग्नेररुषीर-
 जानन् (ऋ० सं० १, ५, १८, १०)” — इत्यादिषु स्कन्दस्वामि-
 भाष्यम् — ‘अरुषतिर्गतिकर्मा’ — इति दृष्टम् । “युञ्जन्ति ब्रध-
 मरुषं चरन्तम् (ऋ० सं० १. १. ११, १)” — इत्यादौ द्वित्रयोः
 प्रदंशयोः ‘अरुषतिर्गतिकर्मा’ — इत्यपि । उभयथा दृष्टमपि,
 बहुषु प्रदंशेषु दर्शनात् अरुषतीति पाठो युक्तः ॥

(६६) आर्यति । “मामायन्ति कृतेन कर्त्वेन च (ऋ०
 सं० ८, १, ५, ३)” — “तमिञ्चुगौत्रे रार्यन्ति (ऋ० सं० ६, १,
 २१. ६)” — इति च निगमौ ॥

(६७) सौयते । ‘पिञ् बन्धने’ स्वादिः क्रादिश्च । व्यत्य-
 येन श्यन् । “डौयते” — इति पाठान्तरम् । तदा ‘डौङ्
 विहायसां गती’ दिवादिः । निगमदर्शनाच्चिर्णयः ॥

(६८) तकति । ‘तक हसने (भू० प०)’ । “यः शूरसाता
 परितक्का धने (ऋ० सं० १, २, ३३, १)” — “अन्योन्यान्-
 त्सर्गप्रतक्ते” — इति निगमौ ॥

(६९) दीयति । ‘दोङ् क्षये’ दिवादिः । व्यत्ययेन परस्मै-
 पदम् । “श्रेनो न दीतुक्त्वे”ति पाठः (ऋ० सं० ५, ५, ५,
 ५)” — इति निगमः ॥

(७०) ईषति । “ईष गतिहिंसादानेषु” आत्मनेपदी,
 व्यत्ययेन परस्मैपदम् । “उतानो गा ईषते वृष्णावतः (ऋ०

सं० ४, ४, २७, २)”—इति निगमः । बहुष ईषतीति गति-
कर्मसु पाठात्—इति स्कन्दस्वामी ॥

(७१) फणति । ‘फण गती’ । “युयामङ्गास्य न्वापनी-
फणत् (ऋ० सं० ३, ७, १४, ४)”—इति निगमः ॥

(७२) हनति । ‘हन हिंसागत्योः’ अदादिः । ‘बहुन
हन्दसि (२, ४, ७३)’—इति शपो लुग् न भवति । “भं यद-
नन्त मन्थुभिर्जनामः (ऋ० सं० ५, ४, २६, २)”—इति
निगमः ॥

(७३) अदति । ‘अद गती याचने च’ ॥

(७४) मदति । ‘मद मर्दने’ । व्यत्ययेन परस्मैपदम् ॥

(७५) मसृते । ‘अ सृ गती’ जुहोत्यादिः परस्मैपदो ।
व्यत्ययेनात्मनेपदम् । पृषोदरादित्वात् (६, ३, १०८) अभ्या-
सस्य रुगागमः । “प्र ससृते दीर्घमायुः प्रयचे (ऋ० सं० ३,
१, १, १)”—“जातेन जात मति स प्र ससृते (ऋ० सं० २, ७,
४, १)”—इति निगमौ ॥

(७६) नसते । ‘नस कीटित्ये’ आत्मनेपदो । “अस्तीभ्यां
ते नासिकाभ्याम् (ऋ० सं० ८, ८, २१, १)”—इति निगमः ॥

(७७) हयति । ‘हय गतिकार्योः’ ॥

(७८) इयति । ‘अ सृ गती’ जुहोत्यादिः । ‘अर्त्ति-
पिपत्त्याश्च (७, ४, ७७)’ । “कृष्टीरियुर्त्थोज्ञमा (ऋ० सं०
१, १, १४, ३)”—इति निगमः ॥

(७९) ईर्त्ते । ‘ईर गती कम्पने च’ अदादिरात्मनेपदो ।
“मत्सुरासः प्रसुपः साकमोरते (ऋ० सं० ७, २, २२, १)”—
इति निगमः ॥

(८०) ईहति । ‘ईहि गती’ (भू०) आत्मनेपदो । “य
ईहयन्ति पर्वतान् (ऋ० सं० १, १, ३७, २)”—इति

निगमः । अथ 'ईदृतिर्गतिकर्मा'—इति स्कन्दस्वामिभाष्यम् ॥

(८१) अयति । (८२) श्वावति । एतौ नैरुक्तधातु ॥

(८३) गन्ति । 'गम्ल् गतौ (भू० प०)' । व्यत्ययेन शपो लुक् । "अङ्गिरोभि रागहि यन्त्रियेभिः (ऋ० सं० ७, ६, १४, ५)"—इति निगमः ॥

(८४) आगनौगन्ति । 'गम्ल् गतौ (भू० प०)' । दाधत्ति दधत्ति (७, ४, ६५) इत्यादिना आङ्पूर्वस्य गमेर्लटि अभ्यासस्य चुत्वाभावो नोगागमश्च निपात्यते । यङ्लुगन्ताद्वा लटि निपातनाद्रूपसिद्धिः । "वृच्यन्ती वेदा गनौगति कर्णम् (ऋ० सं० ५, १, १८, ३)"—इति निगमः ॥

(८५) जङ्गन्ति । गमेर्यङ्लुकि 'नुगतोऽनुनासिकान्तस्य (७, ४, ८५)'—इति नुकि च रूपम् । "प्रातर्मन्त्रं धियावमुर्ज गम्यात् (ऋ० सं० १, ४, २४, ४)"—इत्यत्र 'जङ्गन्ते र्गतिकर्मण एतद्रूपम्'—इति स्कन्दस्वामिभाष्यम् ।

(८६) जित्वन्ति । 'इवि जिवि धिवि प्रीषनार्थाः (भू० प०)' ॥

(८७) जसति । 'जसु मोक्षणे' दिवादिः (प०) । व्यत्ययेन शप् ॥

(८८) गमति । 'गम्ल् गतौ (भू० प०)' । लेट् । लेटोऽडाटौ (३, ४, ८४)' । बाहुलकात् 'सिञ्जहुलं लेटि (३, १, ३४)'—इति सिप् न भवति । यद्वा, 'सर्वं विधयश्छन्दसि विकल्प्यन्ते'—इति छत्वाभावः । "त आ गमन्तु त इह श्रुवन्तु (ऋ० सं० ४, ८, ५, १)"—इति निगमः ॥

(८९) भ्रति । (९०) भ्राति । (९१) भ्रयति । त्रयोऽपि नैरुक्ताः ॥

(९२) वहते । 'वह प्रापणे' (भू० उ०) स्मरितेत् । 'वैश्वा-

नृरं मातुरिक्खा परावतः (ऋ० सं० ४, ५, १०, ४)”—इत्यत्र
‘परापूर्वस्य बहतेर्गतिकर्मणः परावच्छन्दः’—इति स्कन्द-
स्वामी ॥

(८३) रथयति । नैरुक्तधातुः । ‘रंहेतेर्वा रथो रंघर्षं गमनम्
इच्छतीति क्वचि रथीयतीति प्राप्ते रेफउपजन ईडाभावश्च
पृषोदरादित्वात् (६, ३, १०८)’—इति स्कन्दस्वामी । “एष
देवो रथयति (ऋ० सं० ६, ७, २०, ५)”—इति निगमः ।
माधवभाष्यं द्रष्टव्यम् ॥

(८४) जेहते । ‘वेह जेह बाह प्रपन्ने’ आत्मनेपदी ।
“ये तातुषुर्देववा जेहमाना (ऋ० सं० ७, ६, १८, ४)”—
इति निगमः । ‘ओ हाङ् गतावित्यस्य रूपम्,—इति
स्कन्दस्वामी ॥

(८५) प्वःकति । (८६) क्षुम्पति । (८७) प्साति । (८८)
वाति । (८९) याति ॥

(१००) इषति । ‘इष गती’ दिवादिः (प०) । व्यत्ययेन
शः । “तवास्मभ्यमिषवः शमं यमन् (ऋ० सं० ५, १, २१, १)”
—इति निगमः ॥ ‘इषुगिषतेर्गतिकर्मणः (८, १८)’—इति
निरुक्तम् ॥

(१०१) द्राति । ‘द्रा कुक्षितायां गती’ अदादिः (प्र०) ।
वंसू यवोमृतयो दस्म दद्रुः (ऋ० सं० १, ५, ३, १)”—इति
निगमः ॥

(१०२) द्रुलति । नैरुक्तधातुः ॥

(१०३) एजति । ‘एजृ कम्पने (भू० प०)’ । “यूथेन
वृष्टिरजति (ऋ० सं० १, १, १८, २)”—“यथा समुद्र एजति
(ऋ० सं० ४, ४, २०, ४)”—इति निगमौ ॥

(१०४) जमति । ‘जमु अदने (भू० प०)’ । “न जामये

ताम्बो'रिक्थ मारैक् (ऋ० सं० ३, २, ५, २)"—इति निगमः । 'जामिर्जमतेर्गतिकर्मणः'—इति स्कन्दस्वामी ॥

(१०५) जवति । 'जु गतौ'—इति क्षीरस्वामी । "न पातव इन्द्र जुजूर्तु नः"—"विपाट् शुतुद्रो पयसा जवेते (ऋ० सं० ३, २, १२, १)"—इति निगमौ ॥

(१०६) वञ्चति । 'वञ्चु गतौ (भू० प०)' । "नमो वञ्चति परिवञ्चते (य० वा० सं० १६, २१)"—इति निगमः ॥

(१०७) अनिति । 'अस प्राणने, अन च (अदा० प०)' । "अत्र मातर्यात्वनिति"—इति निगमः । 'अनितिर्गतिकर्मा'—इति माधवः ॥

(१०८) पवते । 'पूङ् पवने' "नेन्द्राट्टते पवते धाम किञ्चन (ऋ० सं० ७, २, २२, १)"—"सकं रुंशाप पविमिन्द्र तिग्मम्"—इति निगमौ ॥

(१०९) हन्ति । 'हन हिंसागत्योः' अदादिः (प०) । "नियेन सृष्टिहृत्यया (ऋ० सं० १, १, १५, २)"—आस्य वज्रमधिसानी जघान (ऋ० सं० १, २, ३७, २)"—इति निगमौ ॥

(११०) सेधति । 'षिधु गत्याम् (भू० प०)' । "सधत्तं द्वेषो भवतं सचा भुवा (ऋ० सं० १, ३, ५, ५)"—इति निगमः ॥

(१११) अगन् । 'गम्ल गतौ (भू० प०)' । लुङि तिपि चुरेः 'मन्त्रे घस (२, ४, ८०)'—इति लुकि, 'इतश्च (३, ४, ८७)'—'संयोगान्तलोपः (८, २, २३)' 'मोनोधातोः (८, २, ६४)'—इति मकारस्य नकारः । यदामागन् प्रथमजा ऋतस्य (ऋ० सं० २, ३, २१, २)"—इति निगमः ॥

(११२) अजगन् । गमेलुङि 'बहुसं इन्द्रसि (२, ४,

७३)—इति शपः श्लुः । पूर्ववत्त्वम् (८, २, ६४) । “यस्मा-
तृजंगमपः (ऋ० सं० ३, १, ५, २)”—इति निगमः ।

(११३) जिगाति । ‘गा स्तुतौ (अदा० प०)’ । छन्दसि
जुहोत्यादिः । ‘अर्त्तिपिपर्त्याश्च (७, ४, ७७) ‘बहुलं छन्दसि
(७, ४, ७८)’—इति अभ्यासस्येत्वम् । “धेना जिगाति
दाशुषे’ (ऋ० सं० १, १, ३, ३)”—इति निगमः । ‘जम-
तीति पाठान्तरम्’—इति स्कन्दस्वामिभाष्यम् ॥

(११४) पतति । ‘पत्ल गतौ (भू० प०)’ । “गोभिः
सन्नद्धा पतति प्रसूता (ऋ० सं० ५, १, २१, १)”—इति
निगमः ॥

(११५) इन्वति । ‘इवि गतौ (भू० प०)’ । “देवीद्वारो
वृहतीर्विश्वमिन्वा (य० वा० सं० २६, ३०)”—इति निगमः ॥

(११६) द्रमति । ‘द्रम ह्रस्व मीमृ गतौ (भू० प०)’ ।
“प्र चन्द्रमास्तिरते दीर्घमायुः (ऋ० सं० ८, ३, २३, ४)’—
इति निगमः । ‘चन्द्रमाश्चायं द्रमति’—इति भाष्यम् (निरु०
११, ५) । ‘द्रमतिर्गतिकर्मा’—इति स्कन्दस्वामी ॥

(११७) द्रवति । टु द्रु गतौ (भू० प०)’ । “यत्रा नरः
सं च वि च द्रवन्ति (ऋ० सं० ५, १, २१, १)”—इति
निगमः ॥

(११८) वेति । ‘वी गतिप्रजननकान्थशनखादनेषु’ अदादिः
“अपामीवां बाधन्ते वेति सूयम्”—“एदं न तं लोदेती (ऋ०
सं० १, ४, ४, १)”—इति निगमो ॥

(११९) हन्तात् । हन्तेर्लाटि तातडि रूपम् । “हय-
न्तात्”—इति केचित् पठन्ति । तत्र ‘हय गतौ (भू० प०)’
—इत्यस्य तातडि तकार उपजनः ।

(१२०) एति । ‘इ गतौ’ अदादिः (प०) । “विचाक-

शब्दुन्द्रमा भक्तमिति (ऋ० सं० १, २, १४, ५)—इति निगमः ।

(१२१) जगायात् । ‘गा स्तुतौ’ जुहोत्यादिः (प०) । लिङि ‘कृन्दस्यभयथा (३, ४, ११७)’—इत्यार्द्धधातुकत्वेन ‘इ ह्रस्वघोः (६, ४, ११३)’—इतीत्वं न भवति । “स्वाशितः पुनरस्तौ” जगायात् (ऋ० सं० ७, ७, २०, १)—इति निगमः ।

(१२२) अयथुः । ट्वितोऽथुच् (३, ३, ८८)—इति बाहुलकादयतेरथुच् भवति ॥

इति द्वाविंशत्यतं गतिकर्माणः ॥ १४ ॥

नु (१) । म॒क्षु (२) । द्र॒वत् (३) । ओष॒म् (४) । जौराः (५) । ज॒र्णीः (६) । शूर्त्ताः (७) । शू॒ष॒नासः (८) । शौ॒भम् (९) । तृषु (१०) । त्वय॑म् (११) । त्वर्णिः (१२) । अ॒जिर॑म् (१३) । भूर॒ण्युः (१४) । शु (१५) । आ॒शु (१६) । प्रा॒शुः (१७) । त्वतु॑जिः (१८) । त्वतु॑जानः (१९) । तु॒ज्यमा॑नासः (२०) । अ॒ज्जाः (२१) । सा॒चि॒वित् (२२) । द्यु॒गत् (२३) । ता॒जत् (२४) । तर॑णिः (२५) । वा॒तरं॑हा (२६) । इति षड्विंशतिः क्षिप्रनामानि ॥ १५ ॥

‘क्षिप्रनामान्युत्तराणि षड्विंशतिः (निर० ३, ८)’—इत्यत्र भाष्ये ‘गुणस्य चैतानोति क्षिप्रस्य तद्वतो वा नामधेयानि । तथाच वक्ष्यति ‘भुरण्युः’ ‘शकुनिः’—इति स्कन्दस्वामी । गुणस्य

चिरकालविशिष्टा स्वल्पकालविशिष्टा वा क्रिया । तत्कर्त्तरि कर्त्तुरल्पकालविशिष्टत्वञ्च तथाविधक्रियाकर्त्तृत्वाल्पक्रियाद्वारकम् । तत्र 'मच्चु' 'क्षणहि' इत्यादिषु क्रियाविशेषेण वा क्रियारूपस्तद्दान् । निष्कृष्टगुणनामधेयोदाहरणानि पुनरन्वेषणीयानि । केचित्तु यद्यपि गुणशब्दो व्यवच्छेदकमात्रवचनतया ह्यत्र कर्त्तृविशेषणभूतक्रियालक्षणा व्यवच्छेदकविशेषे वर्तते निष्कृष्टा गुणमात्रवाचिनि गम्यादौ सभ्या, तथापि सत्वशब्दस्य द्रव्यवचनत्वे स्वारस्यात् क्रियायाश्चाद्रव्यत्वात् क्रियाया इव द्रव्यस्यापि नामधेयानि—इत्याहुः । इदानीं क्रियाविशेषणानि गुणनामधेयोदाहरणानि 'जोराः' 'अजिरम्' इत्यादीनि ॥

(१) तु । निपातोऽयम् । “इन्द्रस्य तु वीर्याणि प्रवोचुम् (ऋ० सं० १, २, ३६, १)”—इति निगमः ॥

(२) मच्चु । 'टु मस्जी शुद्धो (तु० प०)' । 'मस्जीषोषुक्' इति भोजसूत्रेण षुक्प्रत्ययः । संयोगादिलोपः । अन्तर्णीतिस्थर्थश्च मस्जी । क्रियायाः पापतो वा मच्च्यति चिरकालमिति । “मच्चु क्षणु हि गोजितौ नः”—इति निगमः ॥

(३) द्रवत् । 'द्रु गतौ (भू० प०)' । 'संखतद्वम्पद्वेहत् (उ० २, ७८)'—इति बाहुलकात् अतिप्रत्ययान्तो निपात्यते । द्रवत्यनेन । “द्रवत्पाणौ शुभस्यती (ऋ० सं० १, १, ५, १)—इति निगमौ ॥

(४) ओषम् । निपातोऽयम् । “ओषमित् पृथिवीमहम् (ऋ० सं० ८, ६, २७, ४)” —“ओषः पात्रं न शोचिषा (ऋ० सं० २, ४, १८, ३)” —इति निगमौ । 'अन्तोदात्तो निपातः आदास्थाने चाद्यदात्तता'—इति हि माधवः ॥

(५) जोराः । जवतिर्गतिकर्मा । ‘जोरी च (उ० २, २५)’—इति ईक्प्रत्यय ईकारश्चान्तादेशः । जम् । “जोरा अजिरशो-
चिषः (ऋ० सं० ७, २, ११, ५)” —“जोरं दूतममर्थम् (ऋ०
सं० १, ३, ३, ३०, ११)” —इति निगमौ ॥

(६) जृर्णिः । व्याख्यातं क्रोधनामसु (१८६५) । निगमो-
ऽन्वेषणीयः ॥

(७) शूर्त्ताः । ‘तातव्रातसुत’—इत्यादि भोजसूत्रे आदि-
शब्देन शृणायस्मात् क्तप्रत्ययान्तो निपात्यते । शृणाति फल-
लाभम् । “त्वया शूर्त्ता वहमाना अपत्यम् (ऋ० सं० २, ४, १७,
१)” —इति निगमः । ‘शूर्त्ताः चिप्रास्वरमाणाः’—इति भट्ट-
भास्करमित्राः ॥

(८) शूघनासः । सु शब्दे उपपदे हन्तेः ‘युच् बहुलम् (उ०
२, ७४)’—इति युचि बाहुलकात् कुत्वं णिलोपश्च निपात्यते
दीर्घश्च । शीघ्रमागच्छत्यनेन क्रियाफलम् । तस्मात् जसोऽ-
सुक् । “सिन्धो रिव प्राध्वने’ शघनासः (य० वा० सं० १९,
८५)” —इति निगमः । ‘शूघनासः चिप्रगमनाः’—इत्युवटः ॥

(९) शीभम् । ‘शीभ कथने (भू० पा०)’ । घञ् । शीभ्य-
तेऽनेन तद्वान् । “प्रयातु शीभनागाभिः (ऋ० सं० १, ३, १४,
४)” —“आवृषणाः पृणध्वं यात शीभम् (ऋ० सं० ३, २, १४,
२)” —इति निगमौ ॥

(१०) लृषु । ‘अ त्वरा सभ्रमे (भू० पा०)’ । ‘मस्जीषो-
षुक्’—इति बाहुलकात् षुक्प्रत्ययो धातोस्तृभावश्च । तरत्य-
नेन फललाभमद्य, त्वरतेऽनेन फलमागन्तुम् । “तृष्विष्यन्-
तुसेषु तिष्ठति (ऋ० सं० १, ४, २, २)” —“तृष्वीमनुप्रसितिं
दुष्मानः (ऋ० सं० ३, ४, २३, १)” —इति निगमौ ॥

(११) तूयम् । व्याख्यातमुदक्रनामसु (१०६५) । वृद्ध-

तेऽनेन तदन्तः श्लाघ्याः । “अपित्वे नः प्रपित्वे तूयमा गच्छि
(ऋ० सं० ५, ७, ३०, ३)”—इति निगमः ।

(१२) तूष्णिः । ‘जि त्वरा मन्त्रम्’ । ‘वह्निश्चिन्नुयुद्गुलाहात्व-
रिभ्यो नित् (उ० ४, ५१)’—इति निप्रत्ययः । त्वरतेऽनेन फल-
मागन्तुम् । “अपो यत्तूष्णिश्चरति प्रजानन् (ऋ० सं० ८, ४,
११, १)”—“मुतमा गन्तु तूष्णयः (ऋ० सं० १, १, ६, २)”—
इति निगमौ ॥

(१३) अजिरम् । ‘अज गतिक्षेपणयोः (भृ० प०)’ ।
‘अजिरशिशिरशियिलस्थिरस्फिरस्थविरखदिराः (उ० १, ५३)’
—इति किरच्प्रत्ययो जिभावश्च निपात्यते । क्षिपति फलो-
त्पत्तिमाद्यम् । “त्वा मोलते अजिरं दत्त्राय (ऋ० सं० ५,
२, १४, २)”—इति निगमः ॥

(१४) भुरण्युः । भुरण्यतिर्गतिकर्मा । ‘मृगयादयश्च (उ०
१, ३६)’—इति क्युप्रत्ययः । “येना पावक चक्षसा (ऋ०
सं० १, ४, ८, १)”—इत्यत्र स्कन्दस्वामिना ‘भुरण्यतिः शीघ्र-
करणार्थे’—इति प्रतिपादितम् । तत्र ‘भुरण्यशब्दस्य शीघ्र-
विशिष्टगमनादिक्रियाकर्त्तरि सत्वन्येव वृत्तिः । शीघ्रानुप-
स्थाद्वि’ भुरण्युः (ऋ० सं० १, ५, १२, १)”—इति निगमः ।
‘भुरण्यतेर्गतिकर्मण इदं, क्षिप्रनाम वा’—इति स्कन्दस्वामि-
भाष्यम् ॥

(१५) शुः । निपातः । “श्वानं वृत्तो बोधयितारमब्र-
वीत् (ऋ० सं० २, ३, ६, ३)”—इति निगमः । ‘शु आशु-
गामी’—इति निरुक्तम् (६, १) ॥

(१६) आशुः । ‘अशु व्याप्ती’ । ‘क्षवापाजिमिखदिसाध्व-
शूय उष् (उ० १, १) । व्याप्तात्यनेन नरवैलक्ष्येन व्याप्त-
व्यम् । ‘आशु इदं क्षिप्रता, क्षिप्रगामी’—इति स्कन्दस्वामि-

भाष्यम् । आशु इति च शब्दस्वरूपापेक्षया नपुंसकनिर्देशः ।
तेन आशु इति निपातः, आशुरिति सत्ववाच्ये च उभयमपि
पठितं भवति । तथा च स्कन्दस्वामी “समाशुमाशवे^१ भर
(ऋ० सं० १, १, ८, २)”—इत्यत्र ऋग्भाष्ये ‘आशुमिति
क्षिप्रनामैतत्’—इति । ‘आशु इति शु इति च क्षिप्रनामनौ
भवतः’—इति (निरु० ६, १) निर्विवक्षयोपन्यास इति
चेत् ? न, निपातत्वादिति चोक्तत्वात् । “त्वमग्ने द्युभिस्त्व-
माशुशुक्षणिः (ऋ० सं० २, ५, १७, १)”—इति निगमः ॥

(१७) प्राशुः । ‘सत्ववाच्याशुशब्दवत्’—इति भाष्ये प्रक-
र्षार्थोऽतिरिक्तः । ‘हस्तो हन्तेः प्राशुर्हने (निरु० १, ७)’
—इति भाष्ये ‘प्राशुः क्षिप्रः’—इति स्कन्दस्वामी । “मुप्राव्याः
प्राशुषाले ष वीरः (ऋ० सं० ३, ६, १४, १)”—इति
निगमः ॥

(१८) तूतुजिः । ‘तुजि हिंसायाम् (भू० प०)’ । ‘किं
किनोः प्रकरणे’—इत्यर्थे ‘कुन्दसि सदादिभ्यो दर्शनात्’—इति
किन्प्रत्ययः । लिङ्वद्भावात् द्विवचनम् । “तुजादीनां दीर्घो-
ऽभ्यासस्य (६, १, ७)”—इति दीर्घः । तूर्णवदर्थः । ‘आयु-
क्षाता मृश्विना तूतुजिं रथम् (ऋ० सं० ७, ८, ७, १)”—
इति निगमः ॥

(१९) तूतुजानः । तोजतेर्लिटि कानजादेशः । “इन्द्रा
याहि तूतुजानः (ऋ० सं० १, १, ५, ६)”—इति निगमः ।
‘क्षिप्रार्थे स्वर आदित अस्तोदात्तः तुगर्थस्तुतुजानो महे मतः’—
इति माधवः ॥

(२०) तुज्यमानासः । तोजतेरेव कर्मणि लटि शानच् ।
“तुज्यमानास आविषुः (ऋ० सं० १, १, २१, ५)”—इति
निगमः ॥

(२१) अज्जाः । अजतेः 'स्फायितश्चिवश्चि' (उ० २, १२) — इत्यादिना रक् । 'बाहुलकादाहंघातुके विकल्प इत्यते' — इति वैकल्पिकत्वात् वीभावाभावः । अजिरवदर्थः । "द्यौर्न भूमिं गिरयो नाञ्जान् (ऋ० सं० ८, १, २२, ३)" — इति निगमः । 'अञ्जान् सत्वरान् शीघ्रान्' — इति भट्टभास्करमिश्रः ॥

(२२) साचीवित् । (२३) द्युगत् । (२४) ताजत् । त्रयो निपाताः । साचीविदित्यस्य निगमोऽन्वेषणीयः ॥ "अतस्त्वा गोभिर्द्युगदिन्द्रकेशिभिः (ऋ० सं० ६, ६, ३६, ४)" — इति निगमः । अत्र माधवस्तु — 'द्युगत् दौमिं द्युलोकं गच्छ हरिभिः' — इति चैतद्भाष्ये उक्तवान् । 'तूतुजानः तरणिः द्युगत्' — इति क्षिप्रनामसु द्युगच्छब्दस्तेनाप्यपाठि ॥ "ताजत् — माच्छति" — "ताजत् प्रमीयते" — इति निगमौ ॥

(२५) तरणिः । तरतेः 'अत्ति' सुष्टुधर्म्यश्रवितृभ्योऽनिः (उ० २, ८५) — इत्यनिप्रत्ययः । वृषुवदर्थः । "विद्धी शमो तरणित्वेन वाघतः (ऋ० सं० १, ७, ३०, ३)" — "तरणिर्विश्वदर्शतः (ऋ० सं० १, ४, ७, ४)" — इति निगमौ ॥

(२६) वातरंहा । 'वा गतिगन्धनयोः (अदा० प०)' । 'हसिमृग्रिणामिदमिलूपधूविभ्यस्तन् (उ० ३, ८४)' — इति तन् । 'रमु क्रीडायाम् (भू० आ०)' 'रमेश [विगे] (उ० ४, २०८)' — इत्यसुन् हुगागमश्च । वातवत् रंहो यस्य सः । "वातरंहसो दिव्यासो अत्याः (ऋ० सं० २, ४, २५, २)" — इति निगमः ॥

इति षड्विंशतिः क्षिप्रनामानि । १५ ॥

तलित् (१) । आसात् (२) । अम्बरम्

(३) । तुर्वशे^१ (४) । अस्तमीके (५) । आके (६) ।
उपाके (७) । अर्वाके (८) । अन्तमानाम् (९) ।
अवमे (१०) । उपमे (११) । इत्येकादशान्तिक-
नामानि ॥ १६ ॥

(१) तलित् । 'तड आघाते' चुरादिः । 'ताडिणिलुक्
च (उ० १, ८५)' - इतीतिप्रत्ययः । "दूरं चित् मन्तलिदि-
वाति रोचमे (ऋ० सं० १, ६, ३१, २)" - या ना^१ ददे तलितो
य अरातयुः (ऋ० सं० २, ६, ३०, ४)" - इति निगमौ ॥

(२) आमात । 'आम उपवेशने (अदा० आ०)' । 'पुं सि
मज्ज्ञाया घः प्रायेण (३, ३, ११८) । अन्तिके आमते । "आ
न इन्द्रो दूरादान आमात् ऋ० सं० ३, ६, ३, १)" - "म नो
दूराश्चासाच्चा (ऋ० सं० १, २, २२, ३)" - इति निगमौ ।
'आमादित्यन्तिकनाम' - इति स्कन्दस्वामिभाष्यम् । "आसा-
दासः" - इति माधवः ॥

(३) अम्बरम् । 'ऊढगादयश्च' - इत्यरन्प्रत्ययो मुगागमश्च
निपात्यते । प्राप्यते ह्यासन्नम् । "यन्नासत्या परावति यद्वा स्थो
अध्यम्बरं (ऋ० सं० ५, ८, २७, ४)" - इति निगमः । स्कन्द-
स्वामिव्यतिरिक्तभाष्यकारमते । स्कन्दस्वामी तु 'अन्तरिक्ष-
नाम' - इति ॥

(४) तुर्वशे । व्याख्यातं मनुष्यनामसु (१५२ पृ०) । तूर्णं
व्याप्यते अन्तिकम् । "यन्नासत्या परावति यद्वा स्थो अधि
तुर्वशे (ऋ० सं० १, ४, २, २)" - इति निगमः ।

(५) अस्तमीके । अस्तंशब्दे उपपदे मातेः 'अलीकादयश्च
(उ० सं० ४, २५)' - इति वीकनप्रत्ययो धातोर्लोपश्च निपा-

त्यते । अस्तं प्राप्यते अस्मिन्, अन्तिकस्थं हि नाश्र्यते । “सचस्व
नः पराक आ सचस्वास्तमोक आ (ऋ० सं० २, १, १७, ४)”
—इति निगमः ॥

(६) आकि । (७) उपाकि । (८) अर्वाकि । आङ्ङुपावच्छ-
द्देषूपपदेषु क्रामते: ‘वलाकादयश्च (उ० ४, १४)’—इति आक-
प्रत्ययो धातोर्लोपश्च निपात्यते । अर्वाक् गन्ता । आक्रम्यते
उपक्रम्यते गन्तृभिः । क्रम्यते च ह्यासन्नम् । “आकि नियासो
अहभिदेविद्युतः (ऋ० सं० ३, ७, २१, ६)” —“सिन्धो रुर्मा
उपाक (ऋ० सं० १, २, २३, १)” —“यक्नामत्या पराकि अर्वाकि
अस्ति भेषजम् (ऋ० सं० ५, ८, ३२, ५)” इति च निगमः ॥

(९) अन्तमानाम् । अन्तिकशब्दात्तमपि ‘तमोदश्च’—इति
तादिलोपः । अन्तिकतमकन्तिमम् । “अथात्र अन्तमानाम्
(ऋ० सं० १, १, ७, ३)” —“शिक्षा वस्त्रा अन्तमस्य (ऋ० सं०
१, २, २२, ५)” —इति निगमो । आद्युदात्तमन्तिकम्, अन्तो-
दात्तन्तु तृतीयाबहुवचनम्, “अतो वयमन्तमभियुजानाः (ऋ०
सं० २, ३, २४, ५)” —इति माधवः ॥

(१०) अवम । ‘अव रक्षणादिषु (भू० प०) । ‘अविद्य वा
इति मप्रत्ययः । गम्यते ह्यासन्नम् । “अस्मै बहु नामवमाय
सख्ये (ऋ० सं० २, ७, २४, २)” —“मध्यमस्यामवमस्यामृत
स्यः (ऋ० सं० १, ७, २७, ५)” —इति निगमो ॥

(११) उपम । उपपूर्वात् मिनातः ‘अन्येष्वपि दृश्यते
(३, २, १०१)’—इति डः । उपच्छिद्यते ह्यन्तिकम् । उपने
रोचने टिवः (ऋ० सं० ६, ६, १, ४)” —“अस्माद्दुत्यमुपमं
स्वर्षाम् (ऋ० सं० १, ४, २७, ३)” —इति निगमो ॥

रणः (१) । विवाक् (२) । विखादः (३) ।
 नटुः (४) । भरे (५) । आक्रन्दे (६) ।
 आहवे (७) । आजौ (८) । पृतनाज्यम् (९) ।
 अभीके (१०) । समीके (११) । समसत्यम्
 (१२) । नेमधिता (१३) । सङ्गाः (१४) ।
 समितिः (१५) । समनम् (१६) । मौव्हे (१७) ।
 एतनाः (१८) । स्पृधः (१९) । नृधः (२०) ।
 एत्सु (२१) । समत्सु (२२) । समर्थे (२३) ।
 समरणे (२४) । समोहे (२५) । समिधे
 (२६) । सङ्घे (२७) । सङ्गे (२८) । संयुगे
 (२९) । सङ्गये (३०) । सङ्गमे (३१) ।
 वृद्धयर्थे (३२) । पृच्छे (३३) । आणौ (३४) ।
 शरसातौ (३५) । वाजसातौ (३६) । सम-
 नीके (३७) । खले (३८) । खजे (३९) ।
 पौंखे (४०) । महाधने (४१) । वाजे
 (४२) । अजम् (४३) । सद्य (४४) । संयत्
 (४५) । संवतः (४६) । इति षट्चत्वारिंशत्
 संग्रामनामानि ॥ १७ ॥

(१) रणः । 'यच्च रच कच ग्रन्थार्थाः (भू. प०)' । 'वज्रि-
 रण्योदपसंस्थानम् (३, १, १८ वा०)'—इत्यप् । 'रचन्ति
 दुन्दुभयोऽत्र योधा वा परस्परं ग्रन्थायन्ते । यथा, रमतेः

‘राज्ञासाञ्चास्थूणावीणाः (उ० ३, १३)’—इत्यादिना नप्रत्ययी मकारलोपश्च निपात्यते । रमणीयो हि संग्रामो विचित्र-कर्माधिष्ठानत्वात् । “मृत्त्वं इन्द्र वृषभो रणाय (ऋ० सं० ३, ३, ११, १)”—इति निगमः ॥

(२) विवाक् । विविधा विरुद्धा वाचो यत्र योधानाम् । “हवन्त उ त्वा इय्यं विवाचि (ऋ० सं० ५, ३, १४, २)”—इति निगमः ॥

(३) विखाटः । ‘खद स्थैर्यं हिंसायाश्च (भू० प०)’ । विशिष्टं स्थैर्यमत्र शूराणां हिंसनं वा । “तं विखाटे सस्त्रि मूय श्रुतं नरम् । (ऋ० सं० ७, ८, १४, ४)”—इति निगमः ।

(४) नटनुः । ‘णट अय्यक्ते शब्दे (भू० प०)’ । ‘अनुड नटेश (उ० ३, ४६)’—इति चानुङ्प्रत्ययः । “शृटा कृणोषि नटनुं समूहमि (ऋ० सं० ६, २, ३, ४)”—इति निगमः ॥

(५) भरे । ‘ड भृज् धारणपोषणयोः (जु० उ०)’ । ‘नन्दिग्रहिपचाटिभ्यः (३, १, १३४)’ तत्र गणपाठाः—‘पच-वच-वप-वद लप-तज-भराः’—इति । विभर्ति पोषयति सुभटानां धैर्यं यशो वा । यद्वा, ‘पुंसि मञ्ज्जायां चः (३, ३, ११८)’ । विभ्रत्यर्त्तन जयलक्ष्मीं योधाः । उभयत्रापि पृष्ठा-दरादराकृतिगणत्वादाद्युदात्तत्वम् । यद्वा, ‘भृ भर्त्सनं क्रादिः स्वादिश्च । भर्त्सयन्ते हि तत्र शत्रवः । हरन्तर्वा भः । झियन्ते हि तत्र योद्धृणा मायुषि धनानि च । ‘इग्रहा-भर्त्सन्सि (३, १, ८४ वा०)’ । “अस्मिन् भरे नृतम् वाज-सातौ (ऋ० सं० ३, २, ४, ७)”—“अनु क्रोशन्ति क्षितयो भरेषु (ऋ० सं० ३, ७, ११, ५)”—इति निगमौ ॥

(६) आक्रुदे । ‘कदि कदि कृदि आह्वाने रोदने च

(भृ० आ०) । क्रन्दन्त्याह्वयन्तेऽन्योन्यमत्र, रुदन्ति वानेन बभ्रुविनाशहेतुत्वात् । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(७) आह्वे । ‘ह्वेज् स्पर्द्यायाम् (भृ० उ०)’ । ‘आङि युङे (३, ३, ७३)’—इत्यप् । “बहुलं ह्वेदसि (६, १, ३४)’—इति सम्प्रसारणञ्च । आह्वयन्तेऽत्र परस्परं स्पर्द्या योधाः । “न कश्चन सहत आह्वेषु (ऋ० सं० ४, ७, ३०, १)”—इति निगमः ॥

(८) अजौ । ‘अज गतिक्षेपणयोः (भृ० प०)’ । ‘अज्य-
तिभ्याञ्च (उ० ४, १२७)’—इति इण्प्रत्ययः । बाहुलकाद्
वीभावाभावः । अजन्ति गच्छन्त्यत्र विजयश्चियं योद्धारः,
कातराः पराभवं वा । एवमर्थो गत्यर्थेषु द्रष्टव्यः । क्षिप्यन्ते
शस्त्राणि क्षिपन्त्याक्षिपन्ति वान्योन्यं वीर्यतारतम्यात् । “तेन
वाजं मनिपटुस्त्रिज्जार्जो (ऋ० सं० ८, ३, ७, ४)”—इति
निगमः ॥

(९) पृतनाज्यम् । पृतनाशब्दोपपदादञ्जतेश्च अघ्नरादि-
त्वात् (उ० ४, १०८) यत्प्रत्ययः । पृतनानां सेनानामजनं
यत्र । “गवां मुद्गलः पृतताज्येषु (ऋ० सं० ८, ५, २१, ३)”
—इति निगमः ॥

(१०) अभौके । अभिपूर्वादेतः ‘अलोकादयश्च (उ० ६,
२५)’—इतीकप्रत्ययो धातोर्लोपश्च निपात्यतः । यद्वा, न विद्यतं
भीर्येषां ते अभौकाः । अभौकैः क्रियमाणत्वात् अभौकमित्यु-
च्यतः । “प्राहि वज्रिवो दुरितादभौके (ऋ० सं० १, ८, २६,
४)”—इति निगमः ॥

(११) समौके । संपूर्वोऽत्र एतिः । अभौकवत् । निय-
मोऽन्वेषणीयः ॥

(१२) ममसत्यम् । मम सत्यं जयः इति योद्धृषां वाक्य-

विषयत्वान्ममसत्यमित्याचक्षते । पृषोदरादिः । “त्वां जना
ममसत्ये ध्विन्द्र (ऋ० सं० ७, ८, २२, ४)”—इति निगमः ॥

(१३) नेमधिता । ‘सुधितवसुधितनेमधितधिवधिवधिय
च (७, ४, ४५)’—इति नेमपूर्वाहधातेः तत्प्रत्यये इत्वमिडागमो
वा निपात्यते । नेमशब्दो दानपर्यायः । समस्यैकवचनस्या-
कागदेशः (७, १, ३८) । “इन्द्रवरो नेमधिता हवन्ते (ऋ०
सं० ५, ३, ११, १)”—“विद्वन्मनो नेमधिता चिकित्वान् (ऋ०
सं० १, ५, १७, ४)”—“नेमधिता न पोम्या (ऋ० सं० ८, ४,
२८, १३)”—इति निगमाः ॥

(१४) मङ्गाः । मचतेर्गतिकर्मणः^(१) बाहुलकादङ्कप्रत्ययष्टि-
लोपश्च । यदा, संप्रवात् किरतः कन्ततर्वा अन्येष्वपि दृश्यन्ते
(३, २, १-१)—इति डः । मङ्गौल्यन्तेऽत्र योडात्, सम्यक्
कृत्यन्ते द्वियन्ते आयुधैर्वा । “इषुधिः मङ्गाः पृतनाश्च सर्वाः
(ऋ० सं० ५, १, १८, ५)”—इति निगमः ।

(१५) समितिः । सम्पूर्वाटितः क्तिन् । “राजानः समिता-
विव (ऋ० सं० ८, ५, ८, १)”—इति निगमः ॥

(१६) समनम् । ‘सम इम अवैक्य (भू. प-०)’ । समन्ति
विक्रवा भवन्त्यास्मिन् शूराः^(२) “ज्या इयं समने पारयन्ती
(ऋ० सं० ५, १, १८, ३)”—इति, वि या मृजति समनं
(ऋ० सं० १, ४, ४, १)”—इति च निगमो ॥

(१७) मीव्वहम् । “मीव्वहम्”—इति धननामसु व्याख्यातश्च
(१८७ पृ०) । मीव्वहार्थत्वात् सङ्ग्रामोऽपि मीव्वहम् । यदा,
मीव्वहमस्मिन्नस्तीति ‘लुगकारेकाररेफाश्च (४, ४, १२८ वा०
२)’—इति मत्वर्थीयस्य लुक् । “प्रधनं”—इत्यपठितमपि
सङ्ग्रामनाम । प्रकीर्णान्यस्मिन्निति आभरणरूपेण चूडामणि-
कटकविशेषात् । “समीव्वहं नरं राजा हवन्ते (ऋ० सं० १,

५, ५, १)”—इति निगमः । ‘स्वर्मीव्वहे । स्वरित्युदकनाम ।
उदकार्थं संग्रामे आजी अन्यस्मिन्नपि संग्रामे’—इति स्कन्दस्वा-
मिभाष्यम् । “स जुमिभिर्यत्सुमजातिमौव्वहे (ऋ० सं० १,
७, १०, १)”—इति च ॥

(१८) पृतनाः । ‘पृङ् व्यायामे (तु० आ०)’ । ‘पृपूसां कित्’
—इति तनन्प्रत्ययः । व्याप्रियन्तेऽत्र योद्धारः । “रणाय
निघ्नन् पृतनासु शत्रून्”—इति निगमः ॥

(१८) सृधः । ‘स्पृहं सङ्घर्षे (भू० आ०)’ । ‘क्विव्वचिप्रच्छि-
(३, २, १७८ वा०)’—इत्यत्र ‘प्राक् प्रत्ययनिर्देशादिष्टसिद्धिः
(३, २, १७८ भा०)’—इत्युक्तेः क्विप् । पृषोदरादित्वात् रेफस्य
ऋकारोऽलोपश्च । शमि सृधः । स्पृहन्तेऽत्र परस्परं योद्धारः ।
“जयेम संयुधि सृधः (ऋ० सं० १, १, १५, ३)”—इति
निगमः । ‘सृध इति संग्रामनाम, ‘तत्करोति (३, १, २५ वा०
२)’—इति निजन्तात् क्विप्, संग्रामकारिण इत्यर्थः—इति
स्कन्दस्वामिभाष्यम् ॥

(२०) सृधः । ‘अमडेन्ता सोमपेयाय देवा ऋ० सं० ३, १,
२५, ४)’—‘मिहो न पातमसृधम् (ऋ० सं० ३, १४, १, १)’—
इत्यादौ ‘सृधिहिंसार्थः’—इति स्कन्दस्वामिभाष्यम् । तत्र पूर्व-
वत् क्विप् शम् । “अयं मुतः सुमखुमा सृधः (ऋ० सं० २,
६, २१, ४)”—“विन इन्द्र सृधो जहि ऋ० सं० ८, ८, १०,
४)”—इति निगमौ ॥

(२१) पृत्सु । पृतनाशब्दश्च संग्रामनामसु पठितोऽपि
‘नासिकापृतनासानूनां नस्पृत्सुवो वाच्याः (६, १, ६३ वा०)’
—इति पृदादेशे विकृतत्वात् पुनः पाठः । “यमपे पृत्सु मत्स्यम्
(ऋ० सं० १, २, २३, २)”—इति निगमः ॥

(२२) समस्य । सम्पुर्वाद्भुक्तेः क्विप् सम्भक्षयन्ति योद्धृणामा-

यूँषि । सम्पूर्वाब्जदी हर्षे इत्यस्माद्वा द्विपि समो मलोपः ।
संहृथन्ति तत्र सुभटाः । “ममत्सु^१ त्वा इवामहे (ऋ० सं० ५,
८, ३६, ३)” — “धन्वना त्रीत्राः समदो जयेम (ऋ० सं० ५,
१, १८, २)” — इति निगमौ ॥

(२३) समये । मय्यशब्दो मनुष्यनामसु व्याख्यातः (१५१५०)
मर्यैः मरणधर्मिभिः सह वर्तते, सहशब्दस्य सभावः ।
“मास्मै^१ तादृगपगूहः समये (ऋ० सं० ७, ७, १८, ४)” — “तव
स्वधाव इयमास^१मय्यं (ऋ० सं० १, ५, ७, १)” — इति निगमौ ॥

(२४) समरणे । सम्पूर्वात् ‘अ इ गतौ (भू० प०)’ —
इत्यस्मात् ल्युट् । “मां वृताः समर^१णे इवन्ते (ऋ० सं० ३, ७,
१७, ५)” — इति निगमः ॥

(२५) समोहे । ‘उहिर् दुहिर् षर्दने (भू० प०)’ । नञ्पूर्वा-
दुहेर्घञ् । सम्यगुद्यन्ते अर्थन्तेऽत्र मिथो योद्धारः । ‘अभि-
गव ओहम् (ऋ० सं० १, ४, २७, १)’ — इत्यादौ वहेरिदं रूप-
मिति स्कन्दस्वामी । स च सम्पूर्वादुहेर्घञि पृषोदरादित्वात्
सम्प्रसारणे लघूपधगुणः । समुद्यन्तेऽत्र रथादिना सुभटाः,
सुभटैर्वा कवचानि । “समोहे^१ वा य आशत (ऋ० सं० १, १,
१६, १)” — इति निगमः । ‘अन्तोदात्तं सङ्ग्रामनाम, मध्यो-
दात्तं समुलन्तम्’ — इति माधवः । “इयत्ति^१ रेभुं मघवा
समोहम् (ऋ० सं० ३, ५, २३, ३)” — इति समुलन्तम् ॥

(२६) समिधे । सम्पूर्वादेतेः ‘समीचः (उ० २, १०)’ —
इति थक् । “यद्वन्यरूपः समिधे^१ बभूय (ऋ० सं० ५, ६,
२५, ६)” — “स इन्महानि^१ समिधानि मज्मना (ऋ० सं० १,
४, १८, ५)” — इति निगमौ ॥

(२७) सहे । सम्पूर्वात् चचिङः ‘अन्येष्वपि दृश्यते (१,
२, १०१)’ — इति ङ, ‘बहुषं सञ्ज्ञाच्छन्दसोः (२, ४, ५४

वा०)”—इति ख्याजादेशः, पृषोदरादित्वाद्यकारलोपः । सम्पूर्वश्चिर्वर्जनार्थः । सञ्चक्ष्यते कातरैः । यद्वा, सम्पूर्वात् अश्रोतिः ‘डिञ्च’—इति खप्रत्ययः, टिलोपेन धातुलोपः । सम-
श्रुवतेऽस्मिन्नन्योन्यं योद्धारः । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(२८) सङ्गे । सम्पूर्वाद् गमेडः ‘अन्येष्वपि दृश्यते (३, २, १०१)”—इति डः, पूर्ववद् वा । “सङ्गे समत्सु हवद्वा (ऋ० सं० ८, ७, २१, १)”—इति निगमः ॥

(२९) संयुगे । ‘युजिर् योगे (६० उ०)’ घञ् । उक्था-
दिषु युगशब्दस्य पाठात् निपातनादगुणत्वम्, ‘विशेषेऽसौ
निपातनमिष्यते, कालविशेषे रथाद्युपकरणे च’—इति वृत्तिः ।
सङ्गता रथयुगा यस्मिन् । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(३०) सङ्गथे । सम्पूर्वात् ‘गृथ यूथ प्रोथ पृष्ठादयः’— इति
थप्रत्ययान्तो निपात्यते । “आ ये वामस्य सङ्गथे (ऋ० सं०
२, ८, ६, ५)”—इति निगमः ॥

(३१) सङ्गमे । सम्पूर्वाद् गमेः ‘ग्रहहृदिनिश्चिगमश्च (३, ३,
५८)’—इत्यप् । “जैत्रं यन्ते अनुमदाम सङ्गमे (ऋ० सं० १
७, १४, ३)”—इति निगमः ॥

(३२) हवतूर्ये । हवशब्दो मेघनाम, अत्रासुरः शत्रुव-
चनः । मेघनामसु व्याख्यातः (५८ पृ०) । ‘तुरि गतित्वर-
हंसयोः (दि० आ०)’ अघ्न्यादित्वात् (उ० ४, १०८) ।
हवसूर्यतेऽनेनास्मिन् वा । “इन्द्रो हणीत हवतूर्ये”—युयमिन्द्र-
महणीध्वं हवतूर्ये—इति निगमौ ॥

(३३) पृक्षे । ‘पृक्षी सम्पर्के (६० प०)’ । ‘सुवृक्षिक्तृतृ-
षिभ्यः कित् (उ० ३, ६२)’—इति बाहुलकात् सप्रत्ययो
भवति । सम्पृचन्तेऽस्मिन् परस्परं योद्धारः । निगमोऽन्वेष-
णीयः ॥

(३४) आणौ । ‘अण रण कण शब्दार्थाः (भू० प०)’ । ‘अवि-
शिविपलिघसिजम्यणिपनिभ्य इण्’ । रणवदर्थः । “त्वं शुण्णं
वृजने^१ पृच्छ आणौ (ऋ० सं० १, ५, ४, ३)” —इति निगमः ।
‘आणौ इति संग्रामनाम’ —इति स्कन्दसाम्प्रभाष्यम् ॥

(३५) शूरसातो । ‘शु गतो (नीत्रः)’ —इत्यस्मात् ‘शुसि-
चिमौनां दीघेयः । उ० २, २४ ’ —इति रन्प्रत्ययः । ‘षण्
दानं (त० उ०)’ । ‘ऊतियूतिऊतिसातिहेतिकीर्त्तयश्च (३,
३, ६७)’ —इति मनोतः ‘जनमनखुनाम् (६, ४, ४२)’ —
इत्यात्वे कृते खरा निपात्यते । स्यतेर्वा ‘द्यतिस्यति (७, ४
४०)’ —इतीत्वाभावश्च । शूराणां सातिः वेतनादानं मरणं
वा येन । “यः शूरसाता परितक्का (ऋ० सं० १, २, ३३,
१)” —इति निगमः ॥

(३६) वाजसातो । वाजोऽन्नं दीयते येन । “वृधे च नो
भवत्^१ वाजसातो (ऋ० सं० १, ३, ५, ६)” —इति निगमः ॥

(३७) समनीकं । ‘अन प्राणनं (अदा० प०)’ । अनि-
ह्वाषिभ्यां किञ्च (उ० ४, १७)’ —इति इकन्प्रत्ययः । अनि-
त्यनीकम् । यदा, नङ्पूर्वाच्चयतेः ‘पिपीलिकादयश्च (उ०
४, २५)’ —इति निपात्यते । न नीयते न चाल्यते अनीकम्
मेनाविशेषः । सङ्गतान्यनीकानि यस्मिन् । “भोजः शत्रून्
त्समनीकेषु जेता (ऋ० सं० ८, ६, ४, ५)” —इति निगमः ॥

(३८) खले । ‘खज मय्ये (भू० प०)’ । ‘पुंसि सञ्-
ज्ञायां घः (३, ३, ११८)’ । व्यत्ययेन जकारस्य लकारः ।
मय्यते हि योद्धारस्तत्र । ‘खल सञ्चलने (भू० प०)’ —
इत्यस्माद्वा घः । व्यत्ययेन सकारलोपः । खलन्ति तत्र
क्रातराः । “खले न पुषान् प्रति हस्मि भूरि (ऋ० सं० ८,
१६, २)” —इति निगमः ॥

(१८) खजे । 'खज मन्थे (भू० प०)' । पूर्ववत् साधो-
ऽर्च्य । "कर्मन् कर्मच्छतमूतिः खजदुरः (ऋ० सं० १,
७, १५, १)"—इति निगमः ॥

(४०) पौंखे । बलनामसु व्याख्यातम् (१८४५०) । अभि-
वर्धतेऽनेन । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(४१) महाधने । 'मह पूजायाम् (भू० प०)' । 'वर्त्त-
माने पृषद्वृहन्महत्त्वगच्छद्वृष (उ० २, ७८)'—इति निपा-
तनम् । धविः प्रीणनार्थः (भू० प०) । इदित्वाङ्गम् ।
पचाद्यच् । वकारलोपः, इकारस्याकारश्च पृषोदरादित्वात् ।
धिनोतीति धनम् प्रीणयतीति संप्रामो यद्वारा । महद्वासौ
धनश्च महाधनम् । महाधनमर्थोऽनेनेति वा । "इन्द्रं वयं
महाधने (ऋ० सं० १, १, १३, ५)"—"नाथं वर्त्त न
तद्वृता महाधने (ऋ० सं० १, ३, २१, ३)"—इति
निगमौ ॥

(४२) वाजे । वाजशब्दो व्याख्यातो बलनामसु (१८०५०) ।
"इन्द्रवाजेषु नो भव (ऋ० सं० १, १, १३, ४)"—"तं त्वा
वाजेषु वाजिनम् (ऋ० सं० १, १, ८, ३)"—इति निगमौ ॥

(४३) अजम् । 'अज गतिक्षेपणयोः (भू० प०)' । मनिन् ।
"सुम्निर्नादौ देष्टित इष्टो अजम्वा (ऋ० सं० १, ७, ११,
२)"—इति निगमः । 'यज्ञगृहे युवे वा'—इति माधवः ॥

(४४) सद्य । सदर्शनम् । अवसाद्यन्तेऽत्र प्राणिनः ।
निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(४५) संयत् । सम्पूर्वात् यमेर्यतेर्वा औषादिकः क्षिप् ।
यमेरनुनासिकलोपः तुगागमः । संयतन्ते संयच्छन्ति इया-
दौन् । "इलोचः संयतं करत् (ऋ० सं० ५, ७, २, २)" ।
'संयत् संप्रामः'—इति हरदत्तः । "वासंयतं मिन्द्रः

स्वस्तिम् (ऋ० सं० ४, ६, १४, ५)”—इत्यत्र ‘संयतं युद्धम्’—इति याधवः ॥

(४६) संवतः । सम्पूर्वाद् वनेः सम्पदादित्वात् क्षिप्, अनुनासिकलोपे तुगागमः । संवननीयो हि शूरैः संग्रामः । “परस्था अधि संवतः (ऋ० सं० ६, ५, २६, ५)”—“स संवतो नवजातस्तु तुर्यात् (ऋ० सं० ४, १, ७, ३)”—इति निगमौ ॥

इति षट्चत्वारिंशत् संग्रामनामानि ॥ १७ ॥

इन्वति (१) । नक्षति (२) । आक्षाणः (३) । आनट् (४) । आष्ट (५) । आपानः (६) । अशत् (७) । नशत् (८) । आनशे (९) । अश्रुतः (१०) । इति दश व्याप्तिकर्माणः ॥ १८ ॥

(१) इन्वति । अत्र वधकर्मसु ऐश्वर्य्यकर्मसु च अनेकार्थत्वादिमतिकर्मादावुक्तमनुसन्धेयम् । ‘इवि व्याप्ती (भू० प०)’ । “सधीनां योगमिन्वति ऋ० सं० १, १, ३५, २)”—इति निगमः ॥

(२) नक्षति । ‘नक्ष नक्ष गतौ (भू० प०)’ । “नक्षद्भाम्ततु’रिं पर्वतं ठाम् (ऋ० सं० ४, ६, १३, २)”—“वृद्धस्य चिद्धं तो व्यामिनक्षत् (ऋ० सं० १, ४, १०, ४)”—इति निगमौ । ‘इन्वति नक्षतीति व्याप्तिकर्मसु पठितस्य इकार आगमच्छान्दसः’—इति स्कन्दस्वामिभाष्यम् ॥

(३) आक्षाणः । अश्रुतेर्लटि शानच् । ‘सिञ्जहुं लेटि (१, १, ३४)’—इति बाहुनकात् सिण्, उपधादीर्घश्च, ऋचादिबले ‘पठोः कः पि (८, २, १)’ ‘आदेशप्रत्यययोः (८, ३,

५८) चत्वम् “आञ्जाणे ग्रूर वच्चिवः (ऋ० सं० ७, ७, ८, १)”
—इति निगमः । भाष्यं द्रष्टव्यम् ।

(४) आनट् । ‘अथ अदर्शने (दि० प०)’ । लुङि चुंः
‘मन्त्रे घसङ्हरणश्च (२, ४, ८०)’—इति लुक् । संयोगान्त-
नोपे (८, २, २३), व्रक्षादिषत्वे (८, २, ३६), जश्त्वम् ।
‘हृन्स्त्वपि दृश्यते (६, ४, ७३)’—इति आङाममः । “किंमि-
च्छन्ती” सुरमा प्रेदमानट् (ऋ० सं० ८, ६, ५, १)—“धुर्म-
स्त्रेदेभिर्द्राविषं” आनट् (ऋ० सं० ८, २, १६, १)—इति
निगमौ ॥ यद्वा, अश्रोतेर्लिटि एश्त्वे व्यत्ययेन एशो लुक्,
व्रक्षादिना चत्वम्, ‘भ्रसां जशोऽन्ते (८, २, ३८)’ ‘वावसाने
(६, ४, ५६)’ । “उपांशुना सममसृतत्वमानट् (ऋ० सं०
३, ८, १०, १)—इति निगमाः ॥

(५) आष्ट । अश्रोतेर्लुङि आत्मनेपदप्रथमपुरुषैकवच-
नम् । “आष्ट मविदार्थगाधम्”—इति निगमः ॥

(६) आपानः । ‘आप्पृ व्याप्ती (स्वा० प०)’ । शानच् ।
अन्तर्तेर्बधकर्मणः ‘तद्रूपम्’ इति स्कन्दस्वामी । “आपा-
नासो विवस्वतः (ऋ० सं० ६, ७, ३४, ५)”—इति निगमः ।
भाष्यं द्रष्टव्यम् (निरु० ३, १०) ॥

(७) अशत् । अश्रोते व्यत्ययेन लङि चुंः पूर्ववत् लुक् ।
‘बहुलं हृन्स्त्वमाङ्योगेऽपि (६, ४, ७५)’—इत्यङ्भावः ।
निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(८) नशत् । नश्यतेर्लेटि ‘लेटोऽडाटी (३, ४, ८४)’ ‘इतश्च
लोपः परस्मैपदेषु (३, ४, ८७)’ । “स धीतये ते नशत्”—“न
किः शर्षांसि ते नशत् (ऋ० सं० ६, ५, २, ३)”—इति निगमौ ।

(९) आनये । अश्रोतेर्लिटि रूपम् । “न किः स्वर्ष
आनये (ऋ० सं० १, ६, ६, १)”—इति निगमः ।

(१०) अश्रुते । “अतस्तनूनतदामो अश्रुते (ऋ० सं० ७, १, ८, १)” — “अश्रुहि तर्पया काममेषाम् (ऋ० सं० १, ४, १८, ४)” — इति निगमौ ।

इति दश व्याप्तिकर्माणः । १८ ॥

दम्नोति (१) । अयति (२) । ध्वरति (३) ।
धूर्वति (४) । वृणक्ति (५) । वृश्चति (६) । कृण्वति
(७) । कृन्नति (८) । अस्मिति (९) । नभते (१०) ।
अर्दयति (११) । स्तृणाति (१२) । स्नेहयति
(१३) । यातयति (१४) । स्फुरति (१५) ।
स्फुलति (१६) । निवपन्तु (१७) । अवतिरति
(१८) । वियातः (१९) । आतिरत् (२०) ।
तलित् (२१) । आखण्डय (२२) । दूणाति (२३) ।
रुम्णाति (२४) । शृणाति (२५) । शम्नाति (२६) ।
तृणेष्वहि (२७) । ताव्वहि (२८) । नितोयते
(२९) । निवहयति (३०) । मिनाति (३१) ।
मिनोति (३२) । धमति (३३) । इति त्रयस्त्रिंशत्
वधकर्मणः ॥ १८ ॥

व्याप्तिकर्मसु शाकपूषेरतिरिक्ता एव “विध्याकः” — “उद-
ञ्जयाः” — “वित्रे” — इति स्कन्दस्वामी ।

(१) दम्नोति । “दध्नु दध्ने” आदिः (प०) । “न त्वा
केता या दध्नुवन्ति भूर्ध्वयः (ऋ० सं० १, ४, २०, २)” — इति
निगमः ।

(२) अयति । ‘अथ क्रय क्रय हिंसायाम् (भू० प०)’ ।
अथद् हन्तमुत सनोति वाजम् (४, ८, २७, १)”—“नव पुरो
नवतिं च अथिष्टम् (ऋ० सं० ५, ६, २३, ५)”—इति
निगमौ ॥

(३) ध्वरति ।

(४) धूर्वति । ‘तुर्व धूर्व दुर्व युर्व हिंसार्थाः (भू० प०)’ ।
‘उपधायाञ्च (८, २, ७८)’—इति दीर्घः । “धूर्सि धूर्व
धूर्वन्तं धूर्व (य० वा० सं० १, ८)”—इति निगमः ॥

(५) वृणक्ति । ‘वृजो वर्जने’ रुधादिः । “नि चक्रेश
रथ्या दुष्पटो वृणक् ऋ० सं० १, ४, १६, ४)”—इति निगमः ॥

(६) हृद्यति । ‘व्रथ छेदने’ तुदादिः । ‘ग्रहिज्या (६, १,
१६)’—इत्यादिना सम्प्रसारणम् । ‘वृश्वा मध्यं प्रत्यग्रं’ शृणोहि
(ऋ० सं० ३, २, ४, २)”—“विहृश्च वज्रो वृत्तमिन्द्रः (ऋ०
सं० १, ४, २८, ५)”—इति निगमौ ॥

(७) कृण्वति । ‘कृवि हिंसाकरणयोः (भू० प०)’ । व्यत्य-
येन ‘धिन्विकृण्व्याञ्च (३, १, ८०)’—इत्येतन्न भवति ॥

(८) कृन्तति । ‘कृतौ छेदने (पा०)’ तुदादिः । ‘शेमुचा-
दीनाम् (७, १, ५८)’ । “वि दस्यूर्योनावकृतो वृथाषाट् (ऋ०
सं० १, ५, ४, ४)”—इति निगमः ॥

(९) श्वसिति ।

(१०) नभते । ‘शभ तभ हिंसायाम्’ (भू०) आत्मनेपदी ।
“नभन्ता मन्युके समे (ऋ० सं० ६, ३, २२, १)”—इति
निगमः ॥

(११) अर्दयति । ‘अर्द हिंसायाम् (भू० प०)’ आधृषीयः ।
“वृक्षं विपर्वमर्दयत् (ऋ० सं० २, ५, ६, १)”—इति निगमः ॥

(१२) सृष्टाति । ‘सृष्ट्वा सृष्ट्यादने’ कृदादिः रुधादिश्च ॥

“कटु वृक्षो भक्षुतम् (ऋ० सं० ६, ४, ४८, ५)”—इति निगमः ॥

(१३) स्नेहयति । ‘स्नेह स्नेहने’ चुरादिः । “यः स्नीहि-
तौषु पुर्व्यः (ऋ० सं० १, ५, २१, २)”—इति निगमः । ‘स्नेह-
यतिर्बध्कर्म’—इति स्कन्दस्वामी ॥

(१४) यातयति । ‘यति निकारोपस्कारयोः’ चुरादिः ।
अयातयन्त जितयो नवम्वाः (ऋ० सं० १, ३, २, १)”—इति
निगमः ॥

(१५) स्फुरति । (१६) स्फुलति । ‘स्फुर स्फुरणे’ ‘स्फुल
सञ्चलने’ तुदादिः, कुटादिः । “पदा क्षुर्माव स्फुरत् (ऋ० सं०
१, ६, ६, ३)”—“आर्त्ति इमं विस्फुरन्ती” अमित्रान् (ऋ०
सं० ५, १, १८, ४)”—इति निगमः । ‘स्फुरतीति बध्कर्मसु
पाठात्’—इति स्कन्दस्वामी ॥

(१७) निवपन्तु । ‘टु वप वीजमन्ताने (भू० उ०)’—इत्य-
स्मात् लोट् । “अयन्ते अस्मन्निवपन्तु सेनाः (ऋ० सं० २,
७, १८, १)”—इति निगमः ॥

(१८) अवतिरति । तरतेलेट् ‘बहुलं हृन्दसि (७, ४,
७८)’—इतीत्वम् । “अवातिरज्जोतिषाग्निस्त्रमांसि (ऋ० सं०
४, ५, ११, १)”—यदिन्द्र शारदौ रवातिरः (ऋ० सं० २, १,
२०, ४)”—इति निगमौ ॥

(१९) वियातः । ‘तत्र वियात इत्येतद् वियातयन इति
वियातयेति वा (निरु० ३, १०)’—इति भाष्ये स्कन्दस्वामी
तस्य समाधिमर्थं व्याचष्टे—‘विपूर्वस्य यातयतेर्वा ये प्रत्यये
वियातय इति भवति धारयः पारयः इतिवत् । तस्य सम्बो-
धनम् वियातयेति । वियातयितरिति वा पाठान्तरम्’—
इति । धारयपारयेति दृष्टान्तप्रदर्शनेन ‘व्यत्ययो बहुलम् (३,

१, ८५)”—इति अस्मादपि ‘अनुपसर्गाक्षिप्यविन्द (३, १, १३८)’—इति सूत्रेण शप्रत्यय इति दर्शयति ॥

(२०) आतिरत् । आङ्पूर्वात्तरतेर्लङ् पूर्ववत् इत्वम् ।
‘इन्द्रः पूर्भिरातिरत् दासमर्कैः’—इति निगमः ॥

(२१) तलित् । अस्तिकनामसु व्याख्यातम् (२१८५०) ॥

(२२) आखण्डल । ‘खड खडि कडि भेदे (प०) चरादिः । अस्मादाङ्पूर्वात् ‘मङ्गेरलच् (उ० ५, ७२)’—इति बाहुलकादलच् । “आखण्डल प्रहयसे (अ० सं० ६, १, २४, २)”—इति निगमः ॥

(२३) दूषाति । ‘दू हिंसायाम्’ क्रादिः । “तृष्वी मनु प्रसितिं दूषानः (अ० सं० ३, ४, २३, १)”—इति निगमः ॥

(२४) रम्णाति । ‘रमु क्रियायाम्’ भूवादिरात्मनेपदी, व्यत्ययेन आ, परस्मैपदम् ॥

(२५) शृणाति । ‘शृ हिंसायाम्’ क्रादिः पृादिश्च । “शृणाति वीलुज्जति स्त्रिगाणि (अ० सं० ८, ४, १५, १)”—इति निगमः ॥

(२६) शम्नाति । ‘शम उपशमे’ दिवादिः । व्यत्ययेन आ । “शिशिरं जीवनायकम् (निरु० १, १०)”—इति निगमः ।
‘शिशिरं शृणातेः शम्नातेर्वा’—इति निरुक्तम् [(१, १०) ।
‘शम्नातेः हिंसार्यस्य’—इति स्कन्दस्वामी ।

(२७) ढबेब्बहि । ‘ढहि हिंसायाम्’ ढधादिः । षट्तिपि एकारभावः । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(२८) ताब्बहि । ‘तड आघाते’ घुरादिः । लब्धमध्यमः ।
दृषोदरादत्वात् रूपसिद्धिः । “वि श्वन्ताब्बहि वि दृषो-
नुदस्य (अ० सं० ८, ८, ३८, २)”—इति निगमः ॥

(२९) नितोयते । तोयते नैरुक्तो घातुः । “मन्दी मदीय

तोयते (ऋ० सं० ७, ५, १३, ४)*—“इन्दुरिन्द्राय तोयते
नितो॑यते (ऋ० सं० ७, ५, २१, ११)*—सुनासीरा इविषा
तोयमानाः”—इति निगमः ॥

(३०) निवर्हयति । ‘वर्हि हिंसायाम्’ चुरादिः, निपूर्वः ।
“वर्हिष्य॑ते नि सहस्रा॑णि वर्ह॑यः (ऋ० सं० १, ४, १६, १)*
—इति निगमः ॥

(३१) मिनाति, (३२) मिनोति, (३३) धमति । गतिक-
र्मसु व्याख्याताः (२०४४) । “न ता मिन॑न्ति मायिनो न
धौ॑” (ऋ० सं० ३, ४, १, १)*—“न मिन॑न्ति वेधसः”—
अग्नौ ना॑मिमीत॒ वर्णा॑म् (ऋ० सं० २, ५, २४, ५)*—
इति मिनातेर्निगमः । अत्र, ‘मिनातिर्वधकर्मा’—इति
स्कन्दसामौ । “द्यावा॑ वर्णं॑ चरत आ॑मि॒नाने॑ (ऋ० सं० १,
८, १, २)*—“उत द्वि॒वर्ही॑ अ॒मिनः॑ स॒होभिः॑ (ऋ० सं० ४,
६, ७, १)*—इति मिनातेर्निगमौ । अनयोः, ‘मिनोतिर्वध-
कर्मा’—इति स एव । “वि सु॒मर॑श्मि॒रध॑म॒त्तमा॑सि (ऋ० सं०
३, ७, २६, ४)*—इति निगमः ॥

इति त्रयस्त्रिंशत् बधकर्माणः । १८ ॥

द्रिद्युत् (१) । नेमिः (२) । ह्येतिः (३) ।
नमः (४) । पविः (५) । सृकः (६) । वृकः (७) ।
वधः (८) । वज्रः (९) । अर्कः (१०) । कुत्सः
(११) । कुलिशः (१२) । तुजः (१३) । त्रिगुम्भ
(१४) । मेनिः (१५) । अधितिः (१६) । सार्वकः
(१७) । परशुः (१८) । इत्यष्टादश वज्रना-
मानि ॥ २० ॥

(१) द्रिद्युत् । ‘द्युत दौप्तौ (भू० आ०)’ । ‘द्युतिगमि-
कुहोतीनां द्वे च (३, २, १७८ वा० २)’—इति क्विपि द्वित्वे,
‘द्युतिस्त्राप्त्योः सम्प्रसारणम् (७, ४, ६७)’—इत्यभ्यासस्य सम्प्र-
सारणम् । द्योतते उज्ज्वलत्वात् । द्यतेर्वा क्विपि पृथोदरादि-
त्वात् रूपसिद्धिः । द्यति शत्रून् । “अस्तुर्न द्रिद्युत्त्वेष प्रतीका
(ऋ० सं० १, ५, १०, ४)” —“यत्रा वो द्रिद्युद्रदति (ऋ० सं०
२, ४, २, १)” —“या ते^१ द्रिद्युदवमृथ (ऋ० सं० ५, ४, १३,
३)” —इति निगमाः ॥

(२) नमिः । नयतेः ‘नियोमिः (उ० ४, ४३)’—इति मि-
प्रत्ययः । नयति शत्रून् विनाशं, नीयन्तेऽनेन वा ऐश्वर्यात् ।
यद्वा, ‘णमु प्रहृत्वे (भू० प०)’ । उत्सर्गाच्छन्दसि गमादिभ्यो
दर्शनात् (३, २, १७१ भा०)’—इति किप्रत्ययः । लिङ्ङा-
वाद् द्विवचनं ‘अत एकहल्मध्येऽनादेशादेर्लिङ् (६, ४, १२०)’
अन्तर्णीतस्यर्थो नमिः । नमयति शत्रून् । “अरिष्टनेमिं
पुतुनाजमाशुम् (ऋ० म० ८, ८, ३६, १)” —इति निगमः ॥

(३) हतिः । हन्तेर्हिनोतेर्वा ‘ऊतियृतिजृतिमातिहेतिकीर्त्त-
यश्च (३, ३, ८७)’—इति क्तिनि हन्तेर्नकारस्यत्वम्, हिनोतेर्गु-
णश्च निपात्यते । हत्यन्तेऽनेन शत्रवः, गम्यन्तेऽनेन जयः,
वर्द्धते वैश्वर्यम् । “ब्रह्महिषे तप्राप हतिमस्य (ऋ० सं० ३,
२, ४, २)” —इति निगमः ॥

(४) नमः । नमतरसुन् । नमिषदर्थः । निगमोऽन्वेष-
णीयः ।

(५) पविः । पवतिर्गतिकर्मा । ‘अच इः (उ० ४, १३४)’ ।
गन्ता शत्रून् गम्यन्तेऽनेन यश्च इति च । “सूक्तं मंशाये पवि-
मिन्द्र तिम्मम् (ऋ० सं० ८, ८, ३८, २)” —इति निगमः ।
सुकृतिम्मशब्दावत्र क्रियाशब्दौ ।

(६) स्रक् । ‘स्र गतो (भू० प०)’ । स्रवभूसुषिसुषिभ्यः कक् (उ० ३, ३८) —इति कप्रत्ययः । दर्शितनिगमः (अ० सं० ८, ८, ३८, २) ॥

(७) वृक् । ‘वृक् आदाने (भू० आ०)’ इगुपधलक्षणः कः (३, १, १२५) । आदत्ते शत्रुप्राप्तान् । वृणक्तेर्वा के पृषो-
दरादित्वात् (६, ३, १०८) रूपसिद्धिः । हेतिवदर्थः । निग-
मोऽन्वेषणीयः ॥

(८) वधः । ‘जनिवध्योश्च (७, ३, ३५)’ —इति वृद्धिप्रति-
षेधः । हेतिवदर्थः । “वृत्रस्य यद् भृष्टिमता वधेन (अ० सं०
१, ४, १४, ५) —“इन्द्रो अस्या अववधर्जभार (अ० सं० १,
२, ३७, ४)” —इति निगमौ ॥

(९) वज्रः । ‘व्रज गतो (भू० प०)’ । ‘ऋज्जेन्द्र (उ० २,
२७)’ —इत्यादिना रन्प्रत्ययान्तो निपात्यते । यद्वा, वृणक्ते-
र्हेतुमन्त्रान्तात् रक्, गुण्, प्राप्तस्य रेफस्य लोपः । वर्जयति
प्राणैः शत्रून् । अन्ये वर्जयतिमेव विनाशार्थमाहुः विनाश-
यति शत्रून् । “त्वष्टास्मै वज्रं स्वयन्ततक्षः (अ० सं० १,
२, ३६, २)” —इति निगमः ॥

(१०) अर्कः । ‘अर्च पूजायाम् (भू० प०)’ । ‘कदाधारा-
र्चिकलिभ्यः कः (उ० ३, ३८)’ —इति कप्रत्ययः । ‘चोः कुः
(८, २, ३०) “इन्द्रः पभिदातिरुहासमर्कः (अ० सं० ३, २, १५,
१)” —इति निगमः ॥

(११) कुक्षः । क्तन्तते । ‘स्तुवश्चिकित्पृषिभ्यः कित् (उ०
१, ६३)’ —इति सप्रत्ययः । क्तन्तेरकारस्य बाहुलकादुत्त्वम् ।
क्तन्ति शत्रून् । यद्वा, ‘कुक्ष चेपथे’ चुरादिरात्मनेपदी ।
घञ् । कुक्षयत्त्वेन शत्रून् । “सद्यो दस्यन् प्रमृष कुक्षेन
(अ० सं० ३, ५, १८, २)” —इति निगमः । यकार उपजनः ।

(१२) कुलिशः । ‘कुलपर्वतान् श्यति पञ्चच्छेदेन तन्मू-
करोति’—इति स्कन्दस्वामी । क्षीरस्वामी—कुलशब्द उप-
पदे श्यते: ‘आतोऽनुपसर्गे कः (३, २, ३)’ पृषोदरादित्वात्
अकारस्वेकारः । यद्वा, कुलशब्दोपपदादन्तर्णीतस्यर्थात्
‘शदृष्ट शतने (भू० तु० प०)’—इत्यस्मात् ‘अन्येष्वपि दृश्यते
(१, २, १०१)’—इति डः, पूर्ववदिकारः । मेघस्यान्तं पर्वतस्य
वा समुच्छ्रिताः प्रदेशाः कुलानीव, तेषां शतनात् । “स्कन्धा-
सीव कुलिशेनाविवृक्कहिः (ऋ० सं० १, २, ३६, ५)”—
इति निगमः ॥

(१३) तुजः । तुजेः पचाद्यच् । इतिवदर्थः । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(१४) तिग्मम् । ‘तिज निशाने’ चुरादिः । ‘युजिह्वि-
तिजां कुच (उ० १, १४३)’—इति मक्प्रत्ययः कुत्वच्च ।
तिज्यते तीक्ष्णौक्रियते । ‘तिग्मं तेजतेइत्याहकर्मणः तीक्ष्ण
इहायुधं योहारमुच्चाहयति तिग्मशतनः’—इति माधवः ।
“वि तिग्मेन वृषभेणा पुरोभेत् (ऋ० सं० १, ३, ३, ३)—
इति निगमः ॥

(१५) मेनिः । मन्यतेः कान्तिकर्मणः ‘उत्सर्गतम्हन्सि
गमादिभ्यो दर्शनात् (३, २, १७१ भा०)’—इति क्प्रत्ययः ।
नेमिवत् प्रक्रिया । काम्यते हि आयुधम् । यद्वा, ‘मिञ्
हिंसायाम् (क्वा० उ०)’ ‘वीज्यात्वरिभ्यः (उ० ४, ४८)’—इति
वाङ्मूलात् निप्रत्ययः । इतिवदर्थः । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(१६) सधितिः । स्वयम्भोपपदात् ‘धि धारणे (तु० प०)’
—इत्यस्मात् स्तिन् । स धनं धीयतेऽनेन । “न सधितिर्वन-
जति (ऋ० सं० ६, ७, १२, ४)”—इति निगमः ॥

(१७) सायकः । ‘षोऽन्तकर्मणि (दि० प०)’ । खड्ग

उद्यौ 'घातो युक् चिच्छतोः (७, ३, ३१)' । शब्दचामन्तकरः ।
'षिष् बन्धने (क्रा० उ०)'—इत्यस्माद्वा खुल् । बध्नाति
स्त्रिरीकरोति तद्वत् ऐश्वर्यादि । "पुंरौषिष् सायकेना हिस्-
स्वयम् (ऋ० सं० ८, १, ५, ५)"—"न सार्यकस्य चिकिते
जनासः (ऋ० सं० ३, ३, २३, ३)"—इति निगमौ ॥

(१८) परशुः । 'शृ हिंसायाम् (क्रा० प०)' । 'आङ्प-
रयोः खनिशृभ्यां डिञ् (उ० १, ३२)'—इति कुप्रत्ययः ।
डित्वाङ्लोपः । 'परान् शृणातीति परशुः'—इति दण्डनाश-
वृत्तिः । 'परान् श्यतीति परशुः'—इति क्षीरस्वामी । तत्र
सुमयादित्वात् (उ० १, ३६) कुः । "शिथौ ते नमं परशु स्त्राय-
सम् (ऋ० सं० ८, १, १४, ३)"—"अभौदुश्रकः परशुर्यथाव-
नम् (ऋ० सं० ५, ७, ८, १, ४)"—इति निगमौ ॥

इत्यष्टादश वचनानामानि ॥ २० ॥

इरज्यति (१) । पत्यते (२) । क्षयति (३) ।

राजति (४) । इति चत्वार ऐश्वर्यकर्माणि ॥ २१ ॥

(१) इरज्यति । कण्ठादिः । "य एकं चर्षणीनां वसूना-
मिरज्यति (ऋ० सं० १, १, १४, ४)"—"महो नृमृषस्य धर्म-
वामिरज्यसि (ऋ० सं० १, ४, १८, ३)"—इति निगमौ ॥

(२) पत्यते । नैरुक्तधातुः । दिवादी 'तप ऐश्वर्ये वा'
इत्यस्य स्थाने 'पत ऐश्वर्ये' इति केचित् पठन्ति । "उचं
श्वः पत्यते धृष्वोजः (ऋ० सं० ३, २, १८, ४)"—"द्युत-
सामानिद्युतः पत्यमानः (ऋ० सं० ४, ८, ५, ४)"—इति
निगमौ ॥

(३) क्षयति । "सेदु राजा क्षयति चर्षणीनाम् (ऋ० सं०
१, २, ३८, ५)"—इति निगमः ॥

(४) राजति । ‘राजृ दीप्तौ (भू० उ०)’ स्वरितेत् । “धियो
विष्ठा विराजति (ऋ० सं० १, १, ६, ३)” — “राजन्तमध्वरा
णाम् (ऋ० सं० १, १, २, ३)” — इति निगमौ ॥

इति चत्वार ऐश्वर्य्यकर्माणः ॥ २१ ॥

राष्ट्री^१ (१) । अर्थ्यः (२) । नियुत्वान् (३) ।
इनइन (४) । इति चत्वारौश्वरनामानि ॥ २२ ॥

(१) राष्ट्री । राजतेरैश्वर्य्यकर्माणः (निघ० २, २१, ४) । ‘इन्
सर्वधातुभ्यः (उ० ४, १५४)’ — इति इन्प्रत्ययः । ब्रश्वादिना (८,
२, ३६) षत्वम् । षित्त्वात् ङीप् (४, १, ४१) । “राष्ट्री^१ देवानां
निष्मादं मृन्दा (ऋ० सं० ६, ७, १, ४)” — इति निगमः ॥

(२) अर्थ्यः । ‘अ गतो (भू० प०)’ — इत्यस्मात् ण्यति प्राप्ते
‘अर्थ्यः स्वामिवैश्वर्य्योः (३, १, १०३)’ — इति यच्चिपात्यते ।
गम्यते हि सर्वैरौश्वरः । “समर्थ्यो गा अजति यस्य वष्टि^१ (ऋ०
सं० १, ३, १, १)” — “मंहिष्ठो अर्थ्यः सत्यतिः (ऋ० सं० ६, १,
२५, ६)” — इति निगमौ ॥

(३) नियुत्वान् । नियुच्छब्दो व्याख्यातः ‘नियुतो वायो’
इत्यत्र (१३० पृ०) । नियुतांश्वाः ताभिस्तृहान् । ‘तसौ
मत्वर्थे (१, ४, १८)’ — इति भसञ्जाया विधानाज्जत्व न
भवति । “अता^१ नो यज्ञमवसे नियुत्वान् (ऋ० सं० ४, ७,
१२, ५)” — इति निगमः ।

अस्य स्थाने “पातिः” — इति कश्चित् पठन्ति । तत्र ‘पा
रक्षणे (अदा० प०)’ ‘पातेर्डतिः (उ० ४, ५७)’ । रक्षिता
हौश्वरः । ‘पिता पाता वा पालायता वा’ — इति भाष्ये
(निघ० ४, २१) अत्र पातेर्लान्ताद् बाहुलकात् डतिः रूपवि-

द्विच स्कन्दस्वामिना उक्तः । “शिप्रिन् वाजानां ५. अभ्यास-
सं० १, २, २७, २)”—इति निगमः ।

(४) इनः । एतेः सभाजनार्थं वर्त्तमानात् समुपसर्गार्थ-
विशिष्टाद्वा ‘इण्तिज्जिदीडुथविभ्यो नक् (उ० ३, २)’—
इति नक्प्रत्ययः । अर्थस्तु ‘तत्रेन इत्येतत्सन्निः (निब० ३,
११)’—इत्यत्र स्कन्दस्वामिना विस्तरेणोक्तः । “इनो विष्णुस्य
भुवनस्य गोपाः (ऋ० सं० २, ३, १८, १)”—इति निगमः ॥

इति चत्वारौश्वरनामानि । २२ ॥

इति श्रीदेवराजयज्वविरचिते नैघण्टुककाण्डनिर्वाचने

द्वितीयोऽध्यायः समाप्तः ॥ २ ॥

अपस्तुङ्मनृष्यात्रायत्यगुवो वश्यन्ध
आवयत्योजोमधमगारेलेतेहेलो वर्त्ततेनु-
लिद्रण इन्वतिदम्भोतिदिद्युदिरज्यतिराष्ट्रीति
द्वाविंशतिः ॥

इति निघण्टौ द्वितीयाध्यायः समाप्तः ॥२॥

(४) राजति ।

विश्वा वि^१

अथ तृतीयाध्यायः ।

—:—:—

उरु (१) । तुवि (२) । पुरु (३) । भूरि^१
(४) । शश्वत् (५) । विश्वम् (६) । परी^१णसा
(७) । व्यानशिः (८) । शतम् (९) । सहस्रम्
(१०) । सलिलम् (११) । कुवित् (१२) । इति
द्वादश बहुनामानि ॥ १ ॥

(१) उरु । उर्विति पृथिवीनामेति उरुगळो व्याख्यातः ।
आच्छाद्यते ह्यनेनाल्पम् । “उरु^१कटुरु^१स्तुधि (ऋ० सं० ६,
५, २६, १)” —इति निगमः ॥

(२) तुवि । तवतिर्द्व्यर्थः । मौत्रो धातुः । ‘अच इः
(उ० ४, १३४)’ । वृद्धिर्हि बहुः । “तुविजाता उरु^१क्षया (ऋ०
सं० १, १, ४, ४)” —इति निगमः ॥

(३) पुरु । पृणातेः ‘पूर्भिदिव्यधिगृधिर्धृशिभ्यः (उ० १,
२३)’ —इति कुप्रत्ययः । ‘उदोष्ठपूर्य्यस्य (७, १, १०२)’ —
इति उत्त्वम् । पुरुर्वि बहुः पुरुभूजा चनस्यतम् (ऋ० सं० १,
१, ५, १)” —इति निगमः ।

(४) भूरि । भवतेः ‘अदिशदिभूशभिभ्यः क्तिन् (उ० ४,
६५)’ —इति क्तिन्प्रत्ययः । भवति तत् सर्वस्यानुग्रहदा । “यत्र
गावो भूरि^१शृङ्गा अयासः (ऋ० सं० २, २, २४, ५)” —इति
निगमः ॥

(५) शश्वत् । ‘टु षो षि गतिवृद्धाः (भू० प०)’ । ‘संश-

तृम्यहेहत् (उ० २, ७६) —इत्यादिना द्विर्वचनम्, अभ्यास-
वकारिकारिकारस्याकारो द्वित्वमाद्युदात्तश्च निपात्यते ।
परिवर्तते गम्यते वा । “अहं धनानि सञ्जयामि शश्वतः
(ऋ० सं० ८, १, ५, १) —“यच्चिद्वि शश्वता तना (ऋ० सं०
१, २, २१, १)”—इति निगमौ ॥

(६) विश्वम् । (७) परोणमा ।

(८) व्यानशिः । विपूर्वादश्रोतेरुत्सर्गतश्छन्दसि गमा-
दिभ्यो दर्शनात् (३, २, १७१ भा०) —इति किः । द्वित्वम् ।
अत आटेः अश्रोतेश्च । विविधं व्याप्नोति । “व्यानशिः पवसे
सोमधमभिः (ऋ० सं० ७, ३, १२, ५)”—इति निगमः ॥

(९) शतम् । ‘पङ्क्तिविंशतिस्त्रिंशच्चत्वारिंशत्पञ्चाशत्षष्ठि-
सप्तत्यशोतिनवतिशतम् (५, १, ५६)’ —इति दशदशांशभावस्त-
च्च निपात्यते । “दशदशतः” इति निरुक्तम् (३, १०) । निपा-
तनसामर्थ्यात् बहुमात्रेऽपि वर्तते । “त्राजयामः शतक्रतो
(ऋ० सं० १, १, ८, ४)”—इति निगमः ॥

(१०) सहस्रम् । सहो बलनामसु व्याख्यातम् (१८३ पृ०) ।
सो मत्वर्थायः । अल्पापि भाविनी शक्तिरस्मिन्नस्ति । “सह-
स्राक्षरा परमे व्योमन् (ऋ० सं० २, ३, २२, १)”—इति
निगमः ॥

(११) सलिलम् । व्याख्यातमुदकनामसु (८३ पृ०) ।
गम्यते हि जलवत् । “अप्रकृतं सलिलं सर्वमा द्रुदम् (ऋ०
सं० ८, ७, १७, ३)”—इति निगमः । ‘सलिलमिति बहु-
नाम । सलिलं कुविदिति पाठात्’—इति हरदत्तः ।

(१२) कुवित् । निपातोऽयम् । “कुवित् सोमस्याणामिति
(ऋ० सं० ८, ६, २६, २)”—इति निगमः ॥

इति द्वादश बहुनामानि ॥ १ ॥

ऋहन् (१) । ऋखः (२) । निघृष्वः (३) ।
 मायुकः (४) । प्रतिष्ठा (५) । कृधु (६) । वम्बकः
 (७) । दम्भम् (८) । अर्भकः (९) । क्षुल्लुकः (१०) ।
 अल्प (११) । इत्येकादश ऋखनामानि ॥ २ ॥

(१) ऋहन् । ‘रह वीजजन्मनि (भू० प०)’—‘रह त्यागे (भू० प०)’ । अनयोः ‘संखत्तृम्पद्देहदित्यादयः (उ० २, ७६)’—इति रेफस्य सम्प्रसारणम्, इतिप्रत्ययः, शल्ववद्भावश्च निपात्यते । तत्र, दण्डनाथवृत्तिः—‘आदिग्रहणाद्विहद्वियदित्यादयो भवन्ति’—इति । आरुह्यते हि ऋखो वृक्षादिः, त्यज्यते वा दीर्घार्थिभिः । “बृहन्ते” चिट्ठते रन्ध्रयानि (ऋ० सं० ७, ७, २१, ३)”—इति निगमः ॥

(२) ऋखः । ‘सर्वनिघृष्वऋष्वलष्वशिवपटुप्रह्वेष्वो अतन्त्रे’—इति वन्प्रत्ययान्तो निपात्यते । ऋसतिः शब्दार्थे पठितः, तथाप्यत्र न्यूनार्थे वर्तते । “नमो” ऋस्त्राय च वामनाय च (य० वा० सं० १६, ३०)”—इति निगमः ॥

(३) निघृष्व । ‘घृषु सङ्घर्षे (भू० प०)’ । अत्र न्यूनार्थः । इगुपधलक्षणः कः । ऋखवदर्थः । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(४) मायुकः । ‘हु मिञ् प्रक्षेपणे (क्रा० उ०)’ । ‘ऊवापा (उ० १, १)’—इत्युष् । स्वार्थे कः । प्रक्षिप्यतेऽनायासेन । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(५) प्रतिष्ठा । प्रतिपूर्वात् तिष्ठतेन्यूनार्थात् ‘घञर्थे कविधानम् (३, ३, ५८ वा०)’—इति बाहुलकात् कर्त्तरि कः । प्रतितिष्ठति । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(६) कृधु । ‘ऊतौ छेदने (ब० प०)’ । ‘पृभिदिष्यधिष्यधि-धृषिभ्यः (उ० १, २३)’—इत्यादिना बाहुलकात् कुप्रत्ययस्य-

कारस्य धकारश्च । ‘निकृन्तमिव हि तद् भवति ऋस्वत्वा-
देव’—इति स्कन्दस्वामी । “यो अस्त्र^१धोयु^२जः स्व^३वान् (ऋ०
सं० ४, ६, १३, ३)”—इति निगमः ॥

(७) वस्त्रकः । ‘टु वम उद्गिरणे (भृ० प०)’ न्यूनार्थः ।
‘स्फायितञ्चिवञ्चि (उ० २, १२)’—इत्यादिना बाहुलकादक् ।
ततः स्वार्थ कः (५, ३, ८७) । “वस्त्र^४कः पुद्गिरुपसर्प^५दिन्द्रम्
(ऋ० सं० ८, ५, १५, ६)”—इति निगमः । “स्तवानो वस्त्रो
विजघान मुन्दिहः (ऋ० सं० १, ४, १०, ४)”—इत्यत्र ‘वस्त्रः
ऋस्वनामैतत् द्रष्टव्यम् । स्वार्थिककप्रत्ययान्तो ऋस्वनामम्
पठितम्’—इति स्कन्दस्वामी ॥

(८) दम्भम् । दभतिन्यूनार्थः । ‘स्फायितञ्चिवञ्चि (उ० २,
१२)’—इति रक् । ‘नेड्वांश्च कृति (७, २, ८)’—इतीत्व-
प्रतिषेधः । “दम्भं पश्यद्वा उर्विया विचक्ष (ऋ० सं० १, ८,
१, ५)”—इति निगमः ॥

(९) अर्भकः ।

(१०) क्षुल्लकः । क्षुधं लाति । ‘आतोऽनुपसर्गं कः (३, २,
३)’ । स्वार्थ कः । ‘क्षुधं लाति क्षुल्लकः’—इति क्षीरस्वामी ।
“नमो महद्वायः क्षुल्लकभ्यश्च क्षुल्लका शिपिविष्टका”—इति
निगमः ॥

(११) अल्पः । ‘अलं भूषणपर्याप्तवारणेषु’ । ‘अलितलि-
शीङ्गृपाभ्यः पः’—इति पः । “अल्पा एनं पशवो मूञ्जन्त
उपतिष्ठेरन्”—इति निगमः ॥

इत्येकादश ऋस्वनामानि । २ ।

मृहत् (१) । ब्रभः (२) । ऋष्वः (३) ।
बृहत् (४) । उच्चितः (५) । तवसः (६) । तविषः

(७) । म॒हिषः (८) । अ॒श्वः (९) । ऋ॒भुजाः
 (१०) । उ॒क्षाः (११) । वि॒हायाः (१२) । य॒ह्वः
 (१३) । व॒वक्षि॑थः (१४) । वि॒वक्ष॑से (१५) ।
 अ॒म्भ॒णः (१६) । मा॒हि॒नः (१७) । ग॒म्भी॒रः (१८) ।
 क॒कु॒हः (१९) । र॒भ॒सः (२०) । ब्रा॒ध॒न् (२१) ।
 वि॒र॒प्शौ (२२) । अ॒द्भु॑तम् (२३) । ब॒र्हि॑ष्ठः
 (२४) । ब॒र्हि॑षत् (२५) इति पञ्चविंशतिर्महन्ना-
 मानि ॥ ३ ॥

(१) महत् । 'मानेनान्यान् जहातीति शाकपृणिर्मह-
 नीयो भवतीति वा (निरु० ३, १३)'—इति भाष्यम् । 'मानेन
 स्वगुणेन परिमाणेन अन्यान्, यदपेक्ष्य तस्य महत्त्व, तान्
 जहाति अतिक्रामति मानशब्दात् जहातश्चेति शाकपृणिः ।
 निर्वचनलाघवात् महतः पृजाकर्मणो वदत्याचार्यः'—इति
 स्कन्दस्वामी । उभयत्रापि 'वर्त्तमानं पृषद्दृष्टव्यमहत् (उ०
 २, ७८)'—इत्यतिप्रत्यये निपातनादृपसिद्धिः । "म॒हत्त॑दु॒ल्ल॒भं
 स्थवि॑रु॒ तदा॑सीत् (ऋ० सं० ८, १, १०, १)"—इति निगमः ॥

(२) ब्रध्नः । व्याख्यातमश्वनामसु (१२४५०) । बध्नाति
 स्वगुणैः सर्वान् वेतनदानेन भृत्यादीन् । "यु॒ञ्जन्ति॑ ब्र॒ध्नम॑रु-
 ष॒च्चर॑न्तुम् (ऋ० सं० १, १, ११, १)"—इति निगमः ॥

(३) ऋष्वः । 'ऋष गतौ (तु० प०)' । 'सर्वनिष्ट्व (उ०
 १५१)'—इति वन्प्रत्ययो गुणाभावश्च निपात्यते । मस्यते हि
 महान् सर्वः गतो वा भूमिम् । इमावर्थौ गत्यर्थेषु बोद्धव्यौ ।
 'ऋषिदर्शनात् (निरु० २, ११)'—इति भाष्यादपि दर्शनार्थम् ।

दर्शनीयो हि महान् “ऋचात् इन्द्र स्थविरस्य बाह्व ऋ० सं० ४, ७, ३१, ३)” इति निगमः ॥

(४) बृहत् । ‘बृहि बृहौ (भू० प०)’ । ‘वर्त्तमाने पृषद्वृ-
हत् (उ० २, ७८)’—इति निपातनम् । परिबृहं भवति हि
महत्त्वं, वर्धतेऽस्मिन्नैश्वर्यादि, वर्धतेऽनेन समाश्रितः । बृह-
र्थेष्वेवमर्थो बोद्धव्यः । “बृहद्विदेम विदथे सुवीराः (ऋ० सं०
२, ५, १८, ६)” — “उरोऽर्क्षस्य बृहत् (ऋ० सं० १, २, १७,
४)” —इति निगमौ । उरोऽर्क्षस्येत्यत्र ‘ऋषस्य महन्नाम,
बलवतः, बृहत् एतदपि महन्नामेव । वेगमस्वन्धेन न च
पुनरुक्तिः । महत्तः वेगेन शीघ्रस्येत्यर्थः’—इति स्कन्दस्वामि-
भाष्यम् ॥

(५) उच्चितः । ‘उच्चतिर्वृद्धयः’—इति स्कन्दस्वामी ।
निष्ठायामिडागमः । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(६) तवमः । तवतिर्वृद्धयः । ‘अत्यविचमितमिनमिर-
भिलभिनभिनपिपतिपनिपणिमहिभ्योऽमच् (उ० ३, ११)’ ।
“रजस्तुर तवम मारुतं गणम् (ऋ० सं० १, ५, ८, २)” —
“तत्त्वा गृणामि तवम मतव्यान् (ऋ० सं० ५, ६, २५, ५)”
—इति निगमौ ॥

(७) तविषः । तवतेरेव । ‘तवेर्णिडा उ० १, ४८’—
इति टिषच्प्रत्ययः । “मानु गिगेणां तविषेभिरुर्मिनि”
(ऋ० सं० ४, ८, ३०, २)” —इति निगमः ॥

(८) महिषः । महतेः ‘अविमह्योऽटिषच् (उ० १, ४५)’ ।
महद्वदर्थः । यद्वा, महतेः क्तिप्, सप्तम्येकवचनम्, मदेः
‘अन्येष्वपि दृश्यते (३, २, १०१)’—इति उप्रत्ययः, ‘तत्पुरुषे
कृति बहुलम् (६, ३, १४)’—इति अलुक्, ‘सुषामादिषु च
(८, ३, ८८)’—इति षत्वम् । महि महति स्थाने सीदन्नास्ते

महिषः । “महिषासो^१ मायिनश्चित्रभानवः (ऋ० सं० १, ५, ७, २)”—इति निगमः ॥

(८) अभवः । व्याख्यातमुदकनामसु (१०६ पृ०) । आ समन्तात् भवतीति कीर्त्तिमत्त्वात् । यद्वा, भवतेः सत्तार्थात् प्राप्त्यर्थाद्वा नञ्पूर्वात् ‘नञि भुवो ङित्’—इति कन्प्रत्ययः । न भवत्यनेनोपद्रवोऽस्मिन्निति वा न प्राप्यते लेशैः । “न ये वातस्य प्रमिनन्त्यभ्वम् (ऋ० सं० १, २, १४. १)”—आ यो नो अभ्व इति (ऋ० सं० १. ३, १८. ३)”—इति निगमौ ॥

(१०) ऋभुजाः । ‘ऋ गतौ (भृ० प०)’ । ‘अर्त्तेर्भुञ्चि-नक्’—इति भुञ्चिनक्प्रत्ययः । ‘पार्थमथ्यभुजामात् (७, १, ८५)’ ‘इतोऽत् सर्वनामस्यानं (७, १. ८६)’ । उरु विस्तीर्णं भाति, ऋतेन मत्वेन यज्ञेन वा भाति भवति वा, ऋभुः । मेधावी महत् स्थानं वा । उरुशब्दादुपपदाद् भातर्भवतेर्वा ‘मृगयादयश्च (उ० १, ६६)’—इति कुप्रत्ययः । पूर्वपदस्य उवर्णटिलोपः सम्प्रसारणञ्च निपात्यते । क्षयतरेऽर्थकर्मणः क्षयतेर्वा ‘वृत्तश्छन्दसि (उ० ४, १३६)’—इति बाहुलकादिनि टिलोपश्च । ऋभृणां क्षयति ईष्टे, ऋभौ महति स्थाने निवसति वा । “त्वमृभुञ्चानयस्व षाट् (ऋ० सं० १. ५, ४, ३)”—इति निगमः ॥

(११) उक्षा । उक्षतेर्वृद्धार्थात् ‘श्वद्वजन्पृषन् (उ० १, १५५)’—इति कन्प्रत्ययान्तो निपात्यते । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(१२) विहायाः । ‘वहिहाधाज्भ्यश्छन्दसि (उ० ४, २१५)’—इति जहातेर्जिहीतेर्वा बाहुलकात् षुगभावेऽपि युगागमो निपात्यते । कृष्णादुदस्यादयार्त्रा^२ विहायाः (ऋ० सं० २, १, ४, १)”—इति निगमः ॥

(१३) यङ्गः । यजतेः 'शेवयङ्गजिह्वाग्रोवापामौवा (उ० १. १५२)'—इति वन्प्रत्ययो जकारस्य ङकारश्च निपात्यते । यजते देवपूजादिकं करोति । यद्वा, 'यसु प्रयङ्गे (दि० प०)' 'यसोश्च'—इति कन्प्रत्ययः—इति भोजदेवः । यस्यति प्रयत्यते शत्रुत्वाज्जयादौ । 'यङ्ग इति महतो नामधेयम्, यातश्च ङतश्च भवति'—इति (निरु० ८, ८) भाष्ये 'यातश्चासावाङ्ग-तश्च वार्थिभिः, ङतश्चामौ शरणार्थिभिः, द्विधातुजत्वं दर्शितम्' इति स्कन्दस्वामी । ततोऽत्र यातेह्ययतेश्च 'गेहे कः (३, १, १४४)' इति बाहुलकात् भूते कप्रत्ययो ह्ययतेः सम्प्रसारणाभावश्च । "प्रवो यङ्गं पुरु णाम् (ऋ० सं० १, ३, ८, १) — इति निगमः ॥

(१४) ववक्षिथ । (१५) विवक्षसे । 'तत्र ववक्षिथ विवक्षम इत्येते (निरु० ३. १३)'—इत्यादिभार्ये अनयोराख्यातयोर्म-ङ्क्षामसु पठनीयत्वं महद्वाचकत्वं चोपपादितं स्कन्दस्वामिना । ववक्षिथेत्यत्र 'सन्धतः (८, ४, ७८)'—इतीत्वाभावः, एकवचनस्य स्थाने बहुवचनम्, क्षकारात् परस्याकारस्यत्वञ्च व्यत्ययेन । "अतिविश्वं ववक्षिथ (ऋ० सं० १, ६, १, ५)" — "शौरं पावकशोचिषं विवक्षसे (ऋ० सं० ७, ७, ४, १)" — इति निगमौ ॥

(१६) अभृणः । अमर्तः क्षिप् । विभर्त्तेः 'इणसिञ्जिदि (उ० ३, २)'—इत्यादिना बाहुलकात् नप्रत्ययः । "पिशङ्ग-भृष्टिमभृणम् (ऋ० सं० २, १, २२, ५)" — इत्यत्र 'अभृणस्य महतः फलस्य हेतुभूता'—इति स्कन्दस्वामी ॥

(१७) माहिनः । महतेः । 'महेरिणश्च (उ० २, ५३)' —इति इनणप्रत्ययः । "प्रयो न हिमि स्तोमं माहिनाय (ऋ० सं० १, ४, २७, १)" —इति निगमः ।

(१८) गभीरः । बाङ्नामसु व्याख्यातम् (६५ पृ०) । प्रतिष्ठितो महति स्थाने लिप्यन्ते । “उ॒च्य॑चा वरि॒मतो॑ गभीर॒म् (ऋ० सं० १, ७, २६, २)” — इति निगमः ॥

(१९) ककुहः । ‘ककु सहने’ । ‘ककेरुहः’ — इति उह-प्रत्ययः । सहते अभिभवति शत्रून् सहते क्षमतेऽपराधान् वा । “उ॒च्यन्ते॑ वां ककुहासः (ऋ० सं० १, ३, ३३, ३)” — इति निगमः । ‘ककुहः इति महन्नाम’ — इति स्कन्दस्वामी ॥

(२०) रभसः । ‘रभ राभस्ये (भू० आ०)’ । ‘अत्यविच-मितमिनमिरभिलभिनभितपिपतिपनिपणिमहिभ्योऽमच् (उ० ३, ११३)’ । रभते महान्ति कर्माणि, संरभ्ये वा शत्रुषु । “अ॒धे॒न॒ व॒का र॒भ॒सा॒मा॑ अ॒व्युः (ऋ० सं० ८, ५, ३, ४)” — इति निगमः ॥

(२१) ब्राधत् । ब्रन्धातेः ‘संश्चतृम्यहेहदित्यादयः उ० २, ७८’ — इतीतिप्रत्ययः आ आगमश्च निपात्यते । “स ब्राध॑तो नहु॑पो द॒शु॒ज॒तुः (ऋ० सं० २, १, २, ४)” — इति निगमः ॥

(२२) विरप्शी । ‘रप लप व्यक्तायां वाचि (भू० प०)’ विपृवेः । ‘रपभृक्रम्यभिकुभ्यः शक्’ — इति बाहुलकात् शक् । विविधं रपतीति विरप्शाः स्तोतारः, तोऽस्य सन्ति इति विर-प्शी । यद्वा विविधं रपणं विरपणं तदस्यास्ति वा । महि महः इत्यसुब्रन्तपाठश्च । विरप्शी गोमती मही (ऋ० सं० १, १, १६, ३) — इत्यादीकारान्तोपादानं मन्देहनिवृत्त्यर्थम् । “क्र॒त्वे अ॒पि॒वो वि॒र॒प्शीन् (ऋ० सं० ४, ७, १२, २)” — “वि॒र॒प्शि॒ने व॒ज्जि॒णे श॒न्त॒मा॒नि (ऋ० सं० ४, ७, ४, १)” — इति निगमौ ।

(२३) अद्भुतम् । ‘भू सत्तायाम् (भू० प०)’ । ‘अदि भुवो ङुतच् (उ० ५, १)’ । ‘अदित्वाद्यर्थार्थोऽव्ययम्’ — इति क्षीर-

स्वामी । तत्र सम्पूर्वाद् विभर्त्तर्वा बाहुलकात् हुतन्प्रत्यये
समोऽभावश्च । सम्यक् पोषितो धनादिभिः, सम्यक् विभर्त्ता-
श्रितेनेति वा । “सदमस्यतिमद्भुतम् (ऋ० सं० १, १, ३५,
१)”- “वषट्कृतस्याद्भुतस्य दक्षा (ऋ० सं० १, २, २२, ४)”-
इत्यत्र ‘महन्नामाद्युदात्तः स्यादत्राश्चर्यभूतेऽन्तोदात्तः स्वरः’
—इति माधवः । “तन्न स्तुरीप्रमद्भुतम् (ऋ० सं० २, २,
११, ४)”—इति निगमः ॥

(२४) बंहिष्ठः । बहि महि वृद्धौ (भू० आ०) । लङ्-
बंह्योर्नलोपश्च (उ० १, २८)—इति बहुपदम्, तत इष्टन्-
प्रत्ययः । ‘बंहतेर्बहुलं मत्वर्थीयः’—इति चीरस्वामी ।
अतिशयेन बहुलो बंहिष्ठः । ‘प्रियस्थिरस्थिरोरुबहुल (६, ४,
१५७)’—इत्यादिना ब्रह्मादेशः । यद्वा, ‘निचुलवञ्चलवकुल-
मूलपृथुलस्थूलविषस्थूलादयः’—इति बह्वैकल्यप्रत्ययो नलो-
पश्च निपात्यते । अन्यत् पूर्ववत् । “यदुर्बंहिष्ठं नाति विधे-
सुदानु (ऋ० सं० ४, ४, ३१, ३)”—इति निगमः ॥

(२५) बर्हिपत् । बृह बृहि वृद्धौ (भू० प०) । ‘बृंहर्न-
लोपश्च (उ० २, १०२)’—इति इमिप्रत्ययः । बर्हिःशब्द उप-
पटं सतः ‘सत्पृष्ठिप (३, २, ६१)’—इत्यादिना क्तिप् । पृष्ठा-
दरादित्वादुर्बहिपः सकारलोपः । सुषामादित्वात् (८, ३,
८८) षत्वम् । यद्वा, ‘अनिते (८, ३, १६)’—इति । ‘सर्व-
धातुभ्यः (उ० ४, ११४)’—इति इन् । अन्यत् पूर्ववत् । परि-
वृद्धे स्थाने स्यादति हि महान् । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

इति पञ्चविंशतिर्महन्नामानि ॥ ३ ॥

गयः (१) । छदरः (२) । गर्त्तः (३)
हृर्यम् (४) । अस्तम् (५) । प्रस्थम् (६) ।

दुरोणे (७) । नीलम् (८) । दुर्य्यः (९) । स्वस-
राणि (१०) । अमा (११) । दमे (१२) ।
कृत्तिः (१३) । योनिः (१४) । सङ्ग (१५) ।
शरणम् (१६) । वरूथम् (१७) । कृदिः (१८) ।
कृदिः (१९) । कृया (२०) । शर्म (२१) ।
अजम् (२२) । इति द्वाविंशतिर्गृहनामानि ॥४॥

(१) गयः । व्याख्यातमपत्यनामसु (१४५ पृ०) । गम्यते
वामाय, गच्छत्यनेन सुखम् । गत्यर्थेऽप्येवमर्थो बोद्धव्यः । गीयते
स्तूयते स्वाख्यातिशयेन, अवन्त्यस्मिन् स्थिता देवा इति च ।
“अरक्षद्वाशुपे गयम् (ऋ० सं० १, ५, २१, २)” — इति
निगमः ।

(२) कदरः । ‘कृती केदने (तु० व० प०)’ । ‘कदरा-
दयश्च (उ० ५, ४४) — इति अरन्प्रत्ययो गुणाभावश्च तकारस्य
टकारश्च निपात्यते । कृत्यते कृत्यतेऽनेन क्लेशः, परिच्छिन्नं
वा सुशास्त्रमर्यादया । यद्वा, ‘टड् आदरे (तु० आ०)’ ।
‘अहिहट्टनिधिगमश्च (३, ३, ५८)’ — इत्यप् । कृतो दर आद-
राऽत्र कृतदरः । घृषादरादित्वात् (६, ३, १०६) तश्चलोपः ।
निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(३) कर्त्तः । ‘गृ शब्दे (क्रा० प०)’ स्तुतिकर्मा वा ।
‘हसिष्टप्रिखामिदमिष्टपूर्ध्विभ्यस्तन् (उ० ३, ८३)’ — इति
तन्प्रत्ययः । शब्दयते तस्मिन् स्तूयते वा । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(४) हर्यम् । ‘हृज् हरणे (भू० उ०)’ । ‘मध्यविध्यशिक्ष’
— इति क्त्वनप्रत्ययो मुङागमो गुञश्च निपात्यते । हरति अनु-
क्रियते आक्रियतेऽत्र घात्वादि । यद्वा, ‘अम द्रम हय मीह

नता (भू० प०) । अज्ञादित्वाद् (उ० ४, १०८) यत्प्रत्ययः ।
“मन्थोरियाय हृन्नेषु तस्यौ (ऋ० सं० ८, ३, ४, ४)” — इति
निगमः ॥

(३) अस्तम् । ‘अस् भुवि (अदा० प०)’ ‘अस नतिदौ-
त्यादानेषु (भू० उ०)’ ‘असु चेषचे (दि० प०)’ । ‘इच्छि-
मिच्छामि (उ० ३, ८३)’ — इति बाहुलकात् तन् । द्वितीयैक-
वचनं भवत्स्वनसुखं दीप्यते हि तत् । आदीयते स्वीकृत्यते
वा तदर्धिभिः, क्षियन्तेऽस्मिन् पदार्थाः इति वा । “अस्तुं
न मावो नचन्त इहम् (ऋ० सं० १, ५, १०, ५)” — इति
निगमः । “तमुन्मिमस्तु वसवो न्यृक्षन् (ऋ० सं० ५, १,
२३, २)” — इति च ॥

(४) पस्वम् । ‘मध्विध्व’ — इत्यादिभोजादिकः कश्च,
मुगाममश्च निपात्यते । पसन्त्यस्मिन् । यद्वा, ‘पत्स्व नती
(भू० प०)’ । निपातनात् सकार उपजनः । ‘पस्वा पसिः
सङ्गत्यर्थे वा’ — इति माधवः । “वरुणः पस्वाऽस्वा (ऋ०
सं० १, २, १७, ५)” — “प्रमदाभ्यान् पस्वाभिरस्वित (ऋ०
सं० १, ३, २१, २)” — इति निगमौ । ‘पस्वमिति गृह-
नाम । अज्ञादित्वात् (४, १, ४) टाप्’ — इति स्कन्दसामौ ।

(५) दुरोचे । ‘रासासासा’ — इत्यादिभोजसूत्रे आदि-
अज्ञात् दुरोचादयः’ — इति वृत्तिः । दुःपूर्वात् अवतेर्नक्वि
रुटि गुचः । ‘दुरोच इति गृहनाम । दुःखाभवन्ति दुस्तर्पाः
(निब० ४, ५)’ — इति भाष्ये दुःशब्दपूर्वस्वावतेः रक्षार्थस्य
तर्पणार्थस्य वा स्फुटि छान्दसत्वात् सम्प्रसारणम्, आदुगुचश्च ।
गृहादयो दुःखाभवन्ति दुस्तर्पा इति पर्यायेषां स्वार्थकवनम्
— इति स्कन्दसामौ । “सुष्टोदन्नुना अतिविदुरोचे (ऋ०

सं० २, ८, १८, ५)”—मध्ये निर्वन्तोर्लो दुर्गे (ऋ० सं० १, ५, १३, २)”—इति निगमौ ।

(८) नीलम् । ‘व्याडक्रोडकुहोडादयः’—इति उडच्-प्रत्ययः, प्रत्ययादेशोपो गुणाभावश्च निपात्यते । नीयन्तेऽत्र पदार्थाः, नयति सुखनिःस्वसनमिति वा । “आ यो मूहः मूरः मनादनीलः (ऋ० सं० ८, १, १०, १)”—इति निगमः ।

(९) दुःखाः । ‘दुर्वी हिंसार्था (भू० प०)’ । ‘अज्ञादि-त्वाद यत्प्रत्यये वकारलोपे दीर्घाभावश्च निपात्यते । हिंसन्ति मीनाति हि तं दुःखम् । यद्वा, दुःशब्दपूर्वात् यातेः ‘घञ्च कविधानम् (३, ३, ५८, वा० २)’—इति कः । ‘दुःखेन प्राप्यन्ते, दुरः गृहद्वाराणि अर्हन्तीति वा दुःखा गृहा उच्यन्ते’—इत्युवटः । “अवीरहा प्रचरा सोम दुःखात् (ऋ० सं० १, ६, २२, ४)”—इति निगमः ॥

(१०) स्वसराणि । व्याख्यातमहर्नामसु (४६ पृ०) । स्वेन स्वननेन स्त्रियते प्राप्यते रवेर्गृहवती ज्ञातिभिः स्त्रियते, सुष्ठु अस्वन्ते वास्मिन् पदार्थाः । निगमोऽन्वेषणीयः ।

(११) अमा । ‘अम गतिभक्षशब्देषु (भू० प०)’ । ‘पुंलि सञ्ज्ञायां घः प्रायेण (३, ३, ११८)’ । गम्यन्तेऽस्मिन् भक्षन्ते शब्दायन्ते वा । यद्वा, निपातोऽयम् । “अमात्यम् (ऋ० सं० ५, २, २०, १)”—इत्यत्र, उवटः—‘अमा गृहवचनः मह-वचनो वा । अव्ययात् त्यप् तत्र भव इत्यर्थे । गृहे सत्याहा भवति अमात्यः’—इति । “सा नो अमा सो अरुणे निषातु (ऋ० सं० ८, २, ५, ७)”—“अमा सत वरुणि भूरिवामम् (ऋ० सं० २, १, ८, २)”—“अमाजूरिव पित्रोः सचासती (ऋ० सं० २, ६, २०, २)”—इति निगमाः ॥

(१२) दम । ‘दम उपग्रमने (दि० प०)’ । घञ् । ‘दोदः

‘सौपदेयस्य (७, १, ३४)’—इति वृद्धिप्रतिषेधः । शान्त्यन्ते-
नेन ग्रीतादि, दान्तः क्लेशः । “वर्द्धमानं स्वे दमे” (अ० सं०
१, १, २, ३)—“इत्कर्त्तारं दमे दमे” (अ० सं० ३, ५, ६, ३)—
—इति निगमौ ॥

(१२) कृत्तिः । ‘कृत्तौ छेदने (तु० व० प०)’ । कृत्तिन् ।
छदरवदर्थः । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(१३) योनिः । व्याख्यातमुदकनामसु (१०१ पृ०) ।
मिथ्यतेऽनेन सुखम्, पृथग्भूयन्तेऽनेनाविष्टा इति, परीवीतो
वा प्राकारादिना जायेव । जायेव योनावरं विश्वसौ (अ० सं०
१, ५, १०, ३)—इति निगमः ॥

(१५) सद्यः । सदेर्मनिन् । सौदत्यस्मिन् । “सद्येव
धीराः सुस्मायं चक्रुः” (अ० सं० १, ५, ११, ५)—इति
निगमः । ‘सद्य गृहनाम’—इति स्कन्दस्वामी ॥

“वर्म” इति केचित् पठन्ति । वृणोतेर्मन् । त्रियते तेन,
सम्पद्यते वा गृह्णिभिः । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(१६) शरच्चम् । शृणातेः ‘युच् बहुलम् (उ० २, ७४)’—
इति युच् । शृणाति ग्रीतादिक्लेशम्, रक्षितवान् वा क्लेशेभ्यः
‘शरिः प्राख्यर्थः’—इति माधवः । प्राप्यते हि तत् । “तोद-
खेव शरच्च पा मृदस्व” (अ० सं० २, २, १८, १)—इति
निगमः ॥

(१७) वरुचम् । ‘वृञ् वरचे (स्त्रा० उ०)’ । ‘वृञ् वरु-
चम् (उ० २, ५)’ । वरुचवदर्थः । “भृश वरुचं मृचते
त्रिधावो” (अ० सं० १, ४, २४, ४)—इति निगमः ॥

(१८) छर्दिः । ‘छर्दं सन्दीपने (तु० प०)’ । ‘चर्चिश्चि-
हृदपिच्छर्दिभ्य इतिः (उ० २, १०१)’ । सन्दीप्यते मांसवा ।
‘छर्दिः’ इत्यादि, पूवु छर्दिः (अ० सं० १, ४, ५, ५)—

“वरु^१य मस्त्रियच्छदिः (ऋ० सं० ६, ४, ५२, १)” — इति निगमौ ।

(१८) छदिः । ‘छद अपवारणे (तु० उ०)’ । णिच् । पूर्ववदिम् । ‘छादेर्घे हुपसर्गस्य (६, ४, ८६)’ । ‘इस्रन्-ल्क्षिषु च (६, ४, ८७)’ — इति ऋस्वः । णिलोपः । छाद्यते हि तत् । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(२०) छाया । ‘छो छेदने (दि० प०)’ । मास्त्रासमीसृ-भ्यो यः । वृत्तिवदर्थः । छायाकरत्वाद्वा छाया । “यस्य छाया-मृतम् (ऋ० सं० ८, ७, ३, २)” — इति निगमः ॥

(२१) शर्म । शृणातेः शरेः अयतेर्वा मन् । अयतेर्वा-हुलकाद्रूपमिहिः । श्रीयते हि तत् । अन्यत्र शरणवदर्थः । “स्यामेदिन्द्रस्य शर्मणि (ऋ० सं० १, १, ८, १)” — “त्रिधातु शर्म^१ वहतं शुभस्यती (ऋ० सं० १, ३, ४, ६)” — इति निगमौ ॥

(२२) अज्म । अजेः ‘अर्त्तिस्तुसुहुसृष्टिचिचु (उ० १, १३७)’ — इत्यादिना बाहुलकात् मन् । अस्तवदर्थः । “येषा-मज्मे^१षु पृथिवी (ऋ० सं० १, ३, १३, ३)” — इति निगमः ॥

इति द्वाविंशतिर्गृह्यनामानि ॥ ४ ॥

इरज्यति (१) । विधेम (२) । सपयति (३) । नमस्यति (४) । दुवस्यति (५) । ऋभ्रोति (६) । ऋणहि (७) । ऋच्छति (८) । सपति (९) । विवासति (१०) । इति दश परिचरस्य-कर्माणः ॥ ५ ॥

(१) इरज्यति । ‘इरज् ईर्जायाम्’ कङ्गुदिः, कङ्गु-

सु । अनेकार्थत्वात् इत्यादि यदुक्तं तद्विध्याये सर्वत्र
धातुषु तद् बोद्धव्यम् ॥

(२) विधेम । ‘विध विधाने’ तुदादिः । लिङुत्तमपुरुष-
बहुवचनम् । “युञ्जैविधेम नमसा हविभिः (ऋ० सं० २,
७, २४, २)” — “हविषन्तो विधेम ते (ऋ० सं० १, ३, ८,
२)” — “होतैव सद्य विधृतो वित्तारोत् (ऋ० सं० १, ५, १,
१)” — इति निगमः ॥

(३) सपर्यति । ‘सपर पृजायाम्’ कण्डादिः । “दूतं
देव सपर्यति (ऋ० सं० १, १, २३, २)” — इति निगमः ॥

(४) नमस्यति । ‘नमोवरिवसिबहुः क्यच् (३, १, १६) ।
नमसः सञ्ज्ञायाम् । नमः करोति । “इन्द्रं नमस्यन्नुपम-
भिरर्कैः (ऋ० सं० १, ३, १, २)” — “यं नमस्यन्ति छष्टयः
(ऋ० सं० १, ३, ११, ४)” — इति निगमौ ॥

(५) दुवस्यति । ‘दुवस् परिचरणे, परितापे च’ कण्डादिः ।
“दुवस्यन्ति स्वसारो अङ्गयाणम् (ऋ० सं० १, ५, २, २)” —
इति निगमः ॥

(६) ऋध्नोति । “ऋधु वृद्धौ” स्वादिः । अतएव “आ
ऋध्नोति हविष्कृतिम् (ऋ० सं० १, १, ३५, ३)” — इति
निगमः ॥

(७) ऋषद्भि । व्यत्ययेन श्रम् ।

(८) ऋच्छति । ‘ऋच्छ गतीन्द्रियप्रलयमूर्तिभावेषु’
(तु० प०) ॥

(९) सपति । ‘सप समवाये (भू० प०)’ । “अविदांसो
विदुष्टं सपेम (ऋ० सं० ४, ५, १८, ५)” — इति निगमः ॥

(१०) विवासति । नैरुक्तधातुः । ‘विपूर्वात् वसेर्बिच्’ ।
“इन्द्रस्यभयसा (१, ४, ११७)” — इति अपि आर्धधातुकत्वात्

बिलोपः—इति महभास्करमित्रः । “द्विविधा १० आविवास
(ऋ० सं० १, १, २३, ३)”—इति निगमः ॥

इति दश परिचरणकर्माणि ॥ ५ ॥

शिम्बाता (१) । शतरा (२) । शातपन्ता
(३) । शर्म (४) । स्युमकम् (५) । शेट् धम् (६) ।
मयः (७) । सुगम्यम् (८) । सुदिनम् (९) ।
शूषम् (१०) । शुनम् (११) । शृगमम् (१२) ।
भेषजम् (१३) । जलाषम् (१४) । स्योनम् (१५) ।
सुम्नम् (१६) । शेवम् (१७) । शिवम् (१८) ।
शम् (१९) । कम् (२०) इति विंशतिः सुखना-
मानि ॥ ६ ॥

(१) शिम्बाता । ‘शिङ् निशाने (स्वा० उ०)’ । निम्ब-
विम्बशिम्बहिम्बडिम्बस्तम्बसम्बादयः—इति शिनोतेर्वप्रत्ययो
सुम् निपात्यते । अतर्तेर्घञ् । दुःखानि तनूकुर्वत् प्रार्थ्यते ।

(२) शतरा । शतं बहु, अनेकमिन्द्रियप्रसादादि राति
ददाति ‘आतोऽनुपसर्गे कः (३, २, ३)’ ।

(३) शातपन्ता । ‘शो तनूकरणे (दि० प०)’ निष्ठा ।
पततेः ‘इसिष्टुषि एवामि (उ० ३, ८३)’—इति बाहुलकात्
तन् । शातेन दुःखानां तनूकरणेन पत्यते स्तूयते । किञ्चपि
दिवचनस्याकारः । मित्रेव ऋता शतरा शातपन्ता (ऋ० सं०
८, ६, १, ५)”—इति निगमः ॥

(४) शर्म । व्याख्यातं गृहनामसु (२५६४०) । “ता नो
देवीः सुहवाः शर्म यच्छत (ऋ० सं० ४, २, २८, ७)”—इति

निगमः । अथ स्थाने “शिलाः”—इति केचित् पठन्ति ।
‘यस्य मती (भू० प०)’ । ‘वलिफल्गोर्गुक् च’—इति कुप्रत्ययो
बाहुलकादकारस्येकारः । गम्यते पुष्पवद्भिः, गच्छत्यनेन
हसिम्, गच्छति वान्त्यमनित्यत्वात् । एवमर्था मत्वर्थेषु
बोद्धव्याः । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(५) स्युमकम् । ‘षिवु तन्तुमन्ताने (दि० प०)’ । ‘अवि-
सिविसिशुषिभ्यः कित् (उ० १, १४१)’—इति मन्प्रत्ययः ।
‘होः शूङनुनासिके च (६, ४, १८)’ यणादेशः, स्वार्थे कः ।
स्युतं पुष्पवति । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(६) श्रेष्ठधम् । श्रेष्ठध्ने उपपदं हृधेः इगुपधलक्षणः कः ।
श्रेष्ठस्य वर्धयितुं श्रेष्ठधम् । पृषोदरादित्वादुभयत्र रूपसिद्धिः ।
“स श्रेष्ठधमधि धायुस्त्रस्रो (ऋ० सं० १, ४, १८, ६)”—इति
निगमः ॥

(७) मयः । ‘मिज् हिंसायाम् (स्वा० उ०)’ । असुन् ।
हिनस्ति दुःखम् । “मयः कृष्णोषि प्रयु आ च मूरये (ऋ०
सं० १, २, ३३, २)”—इति निगमः ॥

(८) सुगम्यम् । सुपूर्वात् गमः अघ्नरादित्वात् यत्प्रत्यय उप-
धालोपश्च । “उपा देदातु सुगम्यम् (ऋ० सं० १, ४, ५, ३)”
—“आ सुगम्यायु सुगम्यम् प्राता (ऋ० सं० ६, २, ७, ५)”
इति निगमौ ।

(९) सुदिनम् । व्याख्यातमहर्नामसु (४७ पृ०), अथ
सुपूर्वम् । सुष्ठु सति दुःखम्, खण्ड्यते वा भाग्यविपर्ययेषु ।
निगमोऽन्वेषणीयः ।

(१०) शूषम् । व्याख्यातं बलनामसु (१८२ पृ०) । शूष-
त्त्वेन दुःखम्, प्रियावहञ्च सुखम् । “सास्त्राके भिरेतुरी न
शूषैः (ऋ० सं० ४, ५, १४, ४)”—इति निगमः ।

(११) शूनम् । ‘शून गतो (तु० प०)’ । ‘गेहे कः (१, १, १४४)’—इति बाहुलकात् कः । “शूनं नः फाला विक्षपन्तु भूमिम् (ऋ० सं० ३, ८, ९, ८)”—शूनं ह्रुवेम मघवानामिन्द्रम् (ऋ० सं० ३, २, ४, ७)—इति निगमौ ॥

(१२) शम्भम् । शंशब्दे उपपदे गमेः ‘गेहे कः (३, १, १४४)’—इति कः । गमहनेत्युपधात्तोपः (६, ४, ९८) । पृषो-
दरादित्वात् शमो मलोपः । सुखं गम्यतेऽनेन दुष्कृतादि-
शमनेन वा । यद्वा, शक्तेः ‘युजितिजिरुजां कुश्च (उ० १, १४३)’—इति बाहुलकात् मक्प्रत्ययः, ककारस्य गकारश्च ।
शक्नोति वसिं जनयितुम् । “वास्तोऽप्यते शम्भया संसदा ते (ऋ० सं० ५, ४, २१, ३)”—इति निगमः ॥

(१३) भेषजम् । (१४) जलाषम् । व्याख्याते उदकनामसु
(१०८५०) भिषज्यतिरत्र सुखनार्थः । “हृद्रं जलाषभेषजम्
(ऋ० सं० १, ३, २६, ४)”—इति निगमः ॥ ‘जलाषजं सुखा-
दोषधम्’—इति स्कन्दस्वामिभाष्यम् ॥

(१५) स्थोनम् । ‘षिवु तन्तुसन्ताने (दि० प०)’ । ‘सिवे-
ष्टेर्यूट् च (उ० ३, ८)’—इति नप्रत्यये गुणः । स्थूमवदर्थः ।
स्थानमिति सुखनाम, ‘स्यतेरवस्यन्थेतत्’—इति (निरु०
८, ९) भाष्ये ‘स्यतेः संवतेषु स्थोनम्’—इति व्याख्यातं स्कन्द-
स्वामिना । तत्र बाहुलकात्प्रत्यये टेर्यूट् । “द्वे वेभ्यो अदि-
तये स्थोनम् (ऋ० सं० ८, ६, ८, ४)”—“स्थोना पृथिवि भव
(ऋ० सं० १, २, ६, ५)”—इति च निगमौ ॥

(१६) सुखम् । ‘रास्त्रासास्त्रासुखदुःखनिष्पेति भोजसूत्रम् ।
शोभनेन कर्मणा मीयते निमीयते, सुष्ठु मीयते परिच्छिद्यते
आगेनेति वा । “क वः सुखा नव्यांसि (ऋ० सं० १, ३, १५, ३)”—
“सुखाय वत्तयामसि (ऋ० सं० ६, ४, ५५, १)”—इति निगमौ ॥

तृतीयाध्यायः

(१७) शेवम् । (१८) शि
 पा०) । 'इण्शोभ्यां वन् (उ०
 १५१)'—इति शौडो ऋ
 नपात्यते । 'शेवमिति सुखनाम
 ण्ये । शिष्यतेव्युत्पादितावेतौ । त
 णि शं, शेषयति वा स्वाश्रयम् । "जन
 ऋ० सं० १, ५, १३, २)"—"शिव
 ऋागात् (ऋ० सं० १, ५, २७, २)"—इति ।

(१९) शम् । निपातोऽयम् । यद्वा, शाम्य
 ध्येष्ट क्लेशानाम् । "शं ते सन्तु प्रचेतसे (ऋ
 १०, २)"—इति निगमः ॥

(२०) कम् । अयमपि निपातनम् । "श्रियमे कं
 श्रमि'मिच्छिरे (ऋ० सं० १, ६, १३, ६)"—"आ वो मरू
 तनायु कम् (ऋ० सं० १, ३, १९, २)"—इति निगमौ ।
 "श्रद्धे कमिन्द्र चरतो वितर्त्तरम् (ऋ० सं० १, ७, १४, २)"—
 इत्यत्र 'कमिति सुखनामिदमव्ययम्'—इति हरदत्तः ।

इति विंशतिः सुखनामानि । ६ ।

निर्णिक् (१) । वृत्रिः (२) । वर्षः (३) ।
 वपुः (४) । अमर्तिः (५) । अशुः (६) । सुः
 (७) । अप्रः (८) । प्रिष्टम् (९) । पेशः (१०) ।
 द्यशनम् (११) । पुरः (१२) । अर्जुनम् (१३) ।
 ताम्रम् (१४) । अरुषम् (१५) । शिष्यम् (१६) ।
 इति षोडश रूपनामानि ॥ ७ ॥

(१) निर्णिक् । 'षिबिर् शौचपोषणयोः (सु० उ०)

हि तत्, पोषयति वा प्रीतिम्
सं० १, २, १८, ३)”—इ

॥ (स्वा० उ०) । ‘आट्टगमहः
१, २, १७१)’ द्विवचनम्, कित्वा
तद्धि स्वाश्रयमावृणोति, त्रियते वा ।
वत्रि मोहत (ऋ० सं० २, ३, १८, ४)”—

‘वृड् सम्भक्तौ (क्रा० आ०) । ‘वृज्शीड्भ्यां
युट् च (उ० ४, १८६)’—इत्यसुन् । भज्यते हि
तेतिर्वा बाहुलकादसुन् युट् च । वत्रिवदर्थः । “मा
स्मदप गूह एतत् (ऋ० सं० ५, ६, २५, ६)”—इति
निगमः ॥

(४) वपुः । व्याख्यातमुदकनामसु (१०६ पृ०) । उप्यते
स्वाश्रयः “वपुर्भिराचरतो अन्यान्या (ऋ० सं० १, ५, २, ३)”
—इति निगमः ॥

(५) अमतिः ॥

(६) अप्सः । ‘अप्स इति रूपनामाप्सतिः (निरु० ५, १३)’
—इत्यादिभाष्ये स्कन्दस्वामिना अप्सशब्दो व्युत्पादितः । तत्
प्रकारेण निर्वचनं प्रदर्श्यते । नञ्पूर्वात् षातेरसुनि बाहुल-
कादाकारलोपः आप्नोतेर्वा । ‘वृट् वदिह्निकमिकषिभ्यः सः
(उ० ३, ५८)’—इति सप्रत्ययः । “उष्वाहुस्तेव निरिषीते
अप्सः (ऋ० सं० २, १, ८, २)”—“अप्स रसः परि जज्ञे वसिष्ठः
(ऋ० सं० ५, ३, २४, २)”—“अप्स रसां गन्धर्वाणाम् (ऋ० सं०
८, ७, २४, ६)”—इति निगमाः ॥

(७) सुः । ‘स्फुर स्फुलने (तु० प०) । ‘सुगयादयश्च (उ०

(१०) —इति दुर्नृपत्वयः, सकारपकारयोः फकारस्य च व्यत्य-
निपात्यते । स्फुरति हि तत् । “वहन्ते अङ्गुत श्रवः
सं० ६, १, ३७, २)” —“शुष्मा इन्द्र मवाता अङ्गुत श्रवः
सं० १, ४, १२, ४)” —इति निगमौ ।

(८) अग्रः । अपत्यनामसु व्याख्यातम् (१४५ पृ०) । तेन
तत्त्वमाश्रयं व्याप्नोति । “अभिसन्ति जुश्रया ता अनु-
क्त० सं० २, ६, ३०, ४)” —इति निगमः ।

(९) पिष्टम् । ‘पिश अवयवे (तु० प०)’ ‘पिस गतौ (भू०
)’ —इति चोरस्वामी । ‘पिशेः किञ्च (उ० ३, ६२)’ —
इति क्तः, गुणाभावश्च, ‘तितुवथ (७, २, ६)’ —इतीट्प्रतिषेधः ।
‘पिशितम्, अवयवशो विभक्तमित्यर्थः’ —इति स्कन्दस्वामी ।
‘पिश पाश्चात्त्यार्थः’ —इति माधवः । ‘पाश्चात्त्यत्याश्रयम् ।
पिष्टं दक्षिणभिः (क्त० सं० ४, ३, १६, १)” —इति
निगमः ।

(१०) कृशन्म् । (११) पेशः । व्याख्याते हिरण्यनामसु
(१६५०) दोष्यते हि तत्, दीप्यतेऽनेन वा तद्दान् । पेशसः
पिष्टवदर्थः । कृशन्स्य निगमोऽन्वेषणीयः । “पेशो मय्या
अपेशसे (क्त० सं० १, १, ११, ३)” —इति निगमः ।

(१२) स्फुरः । स्फुर स्फुलने (तु० प०) । असुन् । पृषो-
दरादित्वात् (६, ३, १०६) सकारपकारयोर्व्यत्ययः । स्फुरति
हि तत् । “महिष्मते वरुणस्य (क्त० सं० १, ३, २३, २)”
—“वचो देव स्फुरस्तम् (क्त० सं० १, ५, २३, १)” —इति
निगमौ ।

केचिदत्र मरुच्छब्दं पठन्ति । तद्विरण्यनामसु व्याख्या-
तम् (१७५०) । निगमोऽन्वेषणीयः ।

(१३) अर्जुनम् । व्याख्यातसुषोनामसु (४१५०) अर्जु-

(९) वामः । ‘वनषण सभक्तौ (भू० प०)’ । ‘इषियु
न्विदसि श्यासुसूभ्यो मक् (उ० १, १४२)’—इति बाहुलकात्
प्रत्ययः, नकारस्याकारश्च । सभजनौयो हि प्रशस्यः ।
टुब्ब्ये ३ अनुददासि वामम् (ऋ० सं० २, ५, १२, ५)”—इ
ति निगमः ॥

(१०) वयुनम् । अजतेः ‘अजियमिशीङ्भ्यश्च (उ०
५८)’—इत्युनन्प्रत्ययः, वीभावः । अस्मेमवदर्थः । ‘वश्
वेतः, कान्तिर्वा प्रज्ञा वा (निरु० ५, १४)’—इति भाष्यम्
तत्र बाहुलकादनन्, मत्वर्थीयस्य लुक्, कान्तिमान् प्रज्ञावा
वा । “विमानमग्निर्वयुनश्च वाघताम् (ऋ० सं० २, ८, २
४)”—इति निगमः ॥

॥ इति दश प्रशस्यनामानि ॥ ८ ॥

केतः (१) । केतुः (२) । चेतः (३) । चित्तम्
(४) । क्रतुः (५) । असुः (६) । धीः (७) ।
शचीः (८) । माया (९) । वयुनम् (१०) ।
अभिख्या (११) । इत्येकादश प्रज्ञानानामानि ॥ ९ ॥

(१) केतः । ‘चायृ पृजानिशामनयोः (भू० उ०)’ । ‘चायः
की (उ० १, ६५)’—इति तत्प्रत्ययो धाताः कीरादेशो गुणश्च ।
पृज्यते । “पुरुर्वोऽनुकेतमायम् (ऋ० सं० ८, ५, १, ५)”
—इति निगमः ।

(२) केतुः ।

(६) चेतः । (४) चित्तम् । ‘चितौ सञ्ज्ञाने (भू० प०)’ ।
‘अञ्जिष्टसिभ्यः (उ० ३, ८६)’—इति बाहुलकात् क्तः । केतव-

अर्थः । “ऋतावानं विचेतमम् (ऋ० सं० ३, ५, ६, ३)”-

“सखाचित्तं चित्तेन समृतम्” इति निगमौ ॥

(५) क्रतुः । व्याख्यातं कर्मनामसु (१३८ पृ०) क्रियते-
नया धर्मादिविचारः । “अग्निर्होता कुविक्रतुः (ऋ० सं०
१, १, १, ५)”-इति निगमः ॥

(६) असुः । अस्यतेः ‘शृस्वृस्त्रिह्रिष्यसिवसि (उ० १,
१०)’-इति उपत्ययः । ‘असुरिति प्राणनाम (निरु० ३, ८)’

-इति भाष्ये, अस्यति क्षिपत्यनर्थान्, अस्ताः क्षिप्ताः अस्या-
नर्थाः इत्यर्थप्राप्त्यनर्थपरिहारात्मकमुभयमपि प्राप्नोति ॥

(७) धीः । (८) शची । व्याख्याते कर्मनामसु (१४१, १४२,
५०) । निधीयते द्रव्येषु, धारयत्यर्थान् ध्यायन्तेऽनया देवताः,
गम्यन्ते अवगम्यन्तेऽनयार्थाः, गच्छत्यनया इष्टप्राप्तिमनि-
ष्टपरिहारश्च । “चिदमि मृनामि धीरमि (य० वा० सं०
४, १८)”-“दोषावसुर्धियावयम् (ऋ० सं० १, १, २, १)”

-“ऋषोरक्षं न शचीभिः (ऋ० सं० १, २, ३१, ५)”-
इति निगमाः ॥

(९) माया । ‘माङ् माने (अदा० पा०)’ । ‘माक्कामसि-
भ्यो यः (उ० ४, १०६)’-इति यप्रत्ययः । मीयन्ते परिच्छि-
द्यन्तेऽनया पदार्थाः । “मायाभिरिन्द्र मायिनम् (ऋ० सं० १,
१, २१, ७)”-“इमाम्भूनु कवितमस्य मायाम् (ऋ० सं० ४, ४,
३१, १)”-इति निगमौ ॥

(१०) वयुनम् । व्याख्यातं प्रशस्यनामसु (२६६ पृ०) ।
गतौ शचीवदर्थः, क्षेपणेऽसुवत् । “विहं अग्ने वयुनानि
क्षितीनाम् (ऋ० सं० १, ५, १७, २)”-इति निगमः ॥

(११) अभिख्या । ‘ख्या प्रकथने (अदा० प०)’ । ‘घात-
क्षोपसर्गे (३, ३, १०६)’-इत्यङ् । प्रकर्षेण कथ्यन्तेऽनयार्थाः ।

“अभिख्या भासा वृहता शुशुक्निः (ऋ० सं० ६, २, ८, ५)”
—इति निगमः । भाष्यं द्रष्टव्यम् ।

इत्येकादश प्रश्नानामानि ॥ ८ ॥

बट् (१) । अत् (२) । सत्रा (३) । अद्वा (४) ।
इत्या (५) । ऋतम् (६) । इति षट् सत्यनामानि
॥ १० ॥

(१) बट् । (२) अत् । (३) सत्रा । (४) अद्वा । (५)
इत्या । बडादयो निपाताः । बण्मुहा, असि सूयं (ऋ०
सं० ६, ७, ८, १) — “अद्वाग्निः समिध्यते (ऋ० सं० ८, ८,
८, १)” — “सत्रादावुन्नपा वृधि (ऋ० सं० १, १, १४, १)” —
“मत्यमुहा नकिरन्यस्वावान् (ऋ० सं० १, ४, १४, २)” —
“मृत्वि१त्या धिया नरा (ऋ० सं० १, १, ४, १)” — इति
निगमाः ॥

(६) ऋतम् । व्याख्यातमुदकनामसु (१०० पृ०) । गच्छ-
त्यनेन सुगतिम् । ‘ऋतम् अर्त्तः, प्राप्यते तदिन्द्रियैः’ — इति
माधवः । “ऋतेन मित्रावरुणौ (ऋ० सं० १, १, ४, २)” —
इति निगमः ।

इति षट् सत्यनामानि ॥ १० ॥

चिक्वत् (१) । चाकनत् (२) । आचक्ष्म
(३) । चष्टे (४) । विचष्टे (५) । विचर्षणिः
(६) । विश्वचर्षणिः (७) । अवचाकशत् (८) ।
इत्यष्टौ पञ्चतिकाः ॥ ११ ॥

(१) चिक्वत् । (२) चाकनत् । (३) आचक्ष्म । (४) चष्टे ।
(५) विचष्टे । इति चचिडो दर्शनाद्यानि व्याख्यातानि ।

‘विद्यदित्यादीनि चायत्थं निगमानि’—इति स्कन्दस्वामिना भाष्यमुक्तम् । ‘कित ज्ञाने (भू० प०)’ यङ्लुकि शतरि व्यत्ययेन ‘नुगतोऽनुनासिकान्तस्य (७, ४, ८५)’—इति न भङ्गति । विगमोऽन्वेषणीयः ॥

(३) आचक्ष्म । आङ्पूर्वस्य चक्षिडो लङि महिडो मसादेशो व्यत्ययेन । “अतश्चाथे अदि॑ति॒ दिति॑श्च (ऋ० सं० ३, ३१, ३)” —इति निगमः ॥

(४) चष्टे । (५) विचष्टे । केवलाद् विपूर्वाच्च आत्मनेपदप्रथमपुरुषेकवचने संयोगादिनापि ष्टुत्वे च रूपम् । “तेभि॑श्चष्टे वरु॑णो मि॒त्रो अ॒य॒मा (ऋ० सं० ८, ४, २४, १)” —“इतो॑ ज्ञातो विश्व॑मिदं विचष्टे (ऋ० सं० १, ७, ६, १)” —इति निगमौ ॥

(६) विचर्षणिः । (७) विश्वचर्षणिः । विपूर्वाद् विश्वलोच कप विलेखने (भू० प०)—इत्यस्मात् ‘कपेराटश्च (ऋ० सं० २, ८७)’—इति अतिप्रत्ययः, आदः ककारस्य चकारेण । यद्वा, चायतेरव बाहुलकात् अनिप्रत्ययो धातोर्ङ्गत्वः सम्भावश्च । विविधं द्रष्टा विचर्षणिः । विश्वस्य द्रष्टा विश्वचर्षणिः । “सक्क॑न् पिप॑पि वि॒दयं॑ विचर्षणे (ऋ० सं० १, २, ३३, १)” —“स्तोमे॑भिर्विश्वचर्षणे (ऋ० सं० १, १, १७, ३)” —इति निगमौ ॥

(८) अवचाकशत् । ‘काशु दीप्ता (भू० आ०)’ अवपूर्वः । यङ्लुकि शतरि व्यत्ययेन क्त्वत्वम् । “जना॑नां धेना॑ अवचाक॑शद् वृषा (ऋ० सं० ७, ८, २५, १)” —“उभे सो॑मावचाक॑शत् (ऋ० सं० ६, ८, २२, ४)” —इति निगमौ ॥

इत्यष्टौ पश्यतिकर्माणः ॥ ११ ॥

निवृत्तम् (निवृष्टः) ।

हिकम् (१) । नुकम् (२) । सुकम् (३) ।
आहिकम् (४) । आकीम् (५) । नकिः (६) ।
माकिः (७) । नकीम् (८) । आकृतम् (९) इति
नवोत्तराणि पदानि सर्वपदसमाम्नाय ॥१२॥

(१) हिकम् । (२) नुकम् । (३) सुकम् । (४) आहिकम् ।
(५) आकीम् । (६) नकिः । (७) माकिः । (८) नकीम्
एते निपाताः । “वमुर्वसु पतिहिकम् (ऋ० सं० ६, ३, ४०,
४)” — “इमा नु कम्भुवना (ऋ० सं० ८, ८, १५, १)” — “सौष-
भामातिष्वतलवतासुकम्” — “पृङ्क्तं हवींषि मधुना हि क
गतम् (ऋ० सं० २, ८, १, ५)” — “आकी सूर्यस्य रोचनात्
(ऋ० सं० १, १, २७, ३)” — “न किरिन्द्र त्वदुत्तरो (ऋ० सं०
३, ६, १८, १)” — “माकिर्नृशब्दाकी रिषत् (ऋ० सं० ४, ८,
२०, २)” — “नकी हधीक इन्द्र ते (ऋ० सं० ६, ५, ३१, ४)”
— इति निममाः ॥

(९) आकृतम् । निष्ठान्तस्य कृशशब्दस्यात्र पाठात् सङ्ग-
तैरयमपि निपातसमाहाररूपो निपातितः । कृतशब्दस्य
विभक्तिप्रतिरूपकत्वात् निपातत्वमित्याहुः । निगमोऽन्व-
षणीयः ॥

इति नव सर्वपदसमाम्नाय ॥ १२ ॥

इदमिव (१) । इदं यथा (२) । अग्निर्न
ये (३) । चतुरश्रिदमानात् (४) । ब्राह्मणा
व्रतचारिणः (५) । वृक्षस्य नु ते पुरुहूतवयाः
(६) । जार आ भगम् (७) । मेषो भूतोऽभि

यन्नयः (८) । तद्गुपः (९) । तद्वर्णः (१०) ।

तद्वत् (११) । तथा (१२) । इत्युपमाः ॥ १३ ॥

इदमिवादीनि भाष्यकारेणैव व्याख्यातानि (निरु० ३,
१३—१८) ॥ १३ ॥

अर्चति (१) । गायति (२) । रेभति (३) ।
स्तोभति (४) । गुडयति (५) । गुणाति (६) ।
जरते (७) । ह्वयते (८) । नदति (९) । पृच्छति
(१०) । रिहति (११) । धमति (१२) । कृपा-
यति (१३) । कृपयति (१४) । प्रनस्यति (१५) ।
प्रनायते (१६) । वल्गूयति (१७) । मन्दते (१८) ।
भन्दते (१९) । कुन्दति (२०) । कुदयते (२१) ।
शशमानः (२२) । रज्जुयति (२३) । रजयति
(२४) । शंसति (२५) । स्तौति (२६) । यौति (२७) ।
रौति (२८) । नौति (२९) । भनति (३०) ।
पणायति (३१) । पणते (३२) । सपति (३३) ।
प्रपृच्छाः (३४) । मृहयति (३५) । वाजयति (३६) ।
पूजयति (३७) । मन्यते (३८) । मदति (३९) ।
रसति (४०) । स्वरति (४१) । वेनति (४२) ।
मन्द्रयते (४३) । जल्पति (४४) इति चतुश्चत्वारिंशद्वर्चतिकर्माणि ॥ १४ ॥

निरुक्तम् (निघण्टुः) ।

(१) अर्चति । ‘अर्च पूजायाम् (भू० प०)’ । “अर्चन्त्य-
कर्मकिणः (ऋ० सं० १, १, १८, १)” —इति निगमः ॥

(२) गायति । ‘कै गै शब्दे (भू० प०)’ । “गायन्ति त्वा
गायत्रिणः (ऋ० सं० १, १, १८, १)” —इति निगमः ॥

(३) रभति । (४) स्तोभति । ‘रभ् शब्दे (भू० आ०)’
‘ष्टुभ स्तम्भे (भू० आ०)’ । आत्मनेपदिनो व्यत्ययेन परस्मै-
पदम् । “रभन्तो वै देवाश्च ऋषयश्च स्वर्गं लोकं गायन् (पि०
ब्रा० ६, ५, ६)” —“भोमः पृथिव्यमध्येति रभन् (ऋ० सं०
७, ४, ७, १)” —“परिष्टोभत विंशतिः (ऋ० सं० १, ५, ३०,
४)” —इति निगमाः ॥

(५) गृहयति । नैरुक्तधातुः । “तङ्गृह्या स्वर्गम् (ऋ०
सं० ६, १, २८, १)” —इति निगमः ॥

(६) गृणाति । ‘गृ शब्दे’ क्रादिः स्वादिश्च । “कण्व-
तमो नाम गृणाति नृणाम् (ऋ० सं० १, ४, ३, ४)” —इति
निगमः ॥

(७) जरति । नैरुक्तधातुः । “पुरुणीये जरते सृन्तोवान्
(ऋ० सं० १, ४, २५, ७)” —इति निगमः ॥

(८) ह्वयते । ‘ह्वे ज् स्पृष्टायाम् (भृ० उ०)’ । “वाहिष्ठो वां
ह्वानाम् (ऋ० सं० ६, २, २८, १)” —इति निगमः । ‘हवाः
स्त्रोमाः ह्वयते रचति कर्मत्वात्’ —इति स्कन्दस्त्रोमी ॥

(९) नदति । ‘णद अव्यक्तं शब्दे (भृ० प०)’ । “नदस्य
मा रुधतः काम आगन् (ऋ० सं० २, ४, २२, ४)” —इति
निगमः ॥

(१०) पृच्छति । ‘प्रच्छ प्रीष्टायाम्’ नृदादिः । ‘प्रहिज्या
(६, १, १६)’ —इत्यादिना सम्य सारणम् ॥

(११) रिहति । ‘रिह कथनादो’ —इति चौरस्त्रोमी ।

हादिः । “शिशुं न विप्रा मृतिभौरिहन्ति (ऋ० सं० ८, ७, १)”—इति निगमः । अत्र भाष्ये तु “समानवृत्तित्व-
दर्शनपरं लिहन्ति पर्यायवचनम्”—इति । “विप्रा रिहन्ति
धीर्तमः” (ऋ० सं० १, २, ६, ४)”—इत्यत्र ‘रिहतिधमती-
त्यर्चतिकर्मसु पाठात्’—इति स्कन्दस्वामी ।

(१२) धमति । गतिकर्मसु व्याख्यातः (२०३ पृ०) ॥

(१३) कृपायति । (१४) कृपयति । (१५) पनस्यति ।

कृपाधातवः । “सर्वतांता ये कृपणन्त रत्नम् (ऋ० सं० ८, ५, ३)”—इत्यत्र कृपणन्त स्तुवन्ति’—इति भट्टभास्कर-
मिश्रः । “त्वेषं पनस्यमर्किणम् (ऋ० सं० १, ३, १७, ५)”—
इति निगमः । ‘पनस्यतिरर्चतिकर्मा, स्तुत्यमित्यर्थः’—इति
स्कन्दस्वामी ॥

(१६) पनायते । ‘पण व्यवहारे स्तुतौ च’—‘पन च
पू० आ०’ । गुपूधूपविच्छिपणिपनिभ्य आः (३, १,
(८) । “अभिशूनां महिमानं पनायत (ऋ० सं० ५, १, २०,
१)”—इति निगमः ।

(१७) वलायति । ‘वला, पूजाधुर्ययोः’ कण्ठादिः ।
“वलायति वन्दते पूर्वभाजम् (ऋ० सं० ३, ७, २७, २)”—इति
निगमः ॥

(१८) मन्दते । ‘मदि स्तुतिमोदमदक्षप्रकान्तिगतिषु
(भू०) आत्मनेपदी । “प्र वो महे मन्दमानायाभ्यसः (ऋ०
सं० ८, १, ८, १)”—इति निगमः ।

(१९) भन्दते । ‘भदि कल्याणे सुखे च’ आत्मनेपदी ।
“पुरुषप्रियो भन्दते धामभिः कविः (ऋ० सं० २, ८, २०, ४)”
—इति निगमः ॥

(२०) कन्दति । ‘इदि संवरणे’ चुरादिः । बहुलमन्यत्रापि

सञ्ज्ञाच्छन्दसोः (उ० २, २१)'—इति लुक् । “वृषाच्छन्दः”
भवंति हयतो वृषा (ऋ० सं १, ४, १८, ४)’—इति निगमः

(२१) छदयते । ‘छद अपवारणे’ चुरादिः । ‘सञ्ज्ञा
पूर्वको विधिरनित्यः (प० श्रे० ८३)’—इति वृद्धभावः । ‘अद
न्तोद्रष्टव्यः’—इति भट्टभास्करमित्थः ॥

(२२) शशमानः । ‘शशमानः शंसमानः (निरु० ६, ८)’—
इति भाष्ये ‘शंसु स्तुतावित्यस्य शंशन्नित्यवगम्यते’—इति स्कन्द
स्वामी । शंसेर्लटि पृषोदरादित्वादूपमिद्धिः । यद्वा, ‘शशा
भ्रुतगतौ (भू० प०)’ । ‘ताच्छौल्यवयोवचनशक्तिषु चानश्
(३, २, १२८)’ । “यो वां युञ्जेः शशमानो ह दाशति (ऋ० सं०
२, २, २१, २)”—इति निगमः ॥

(२३) रञ्जयति । (२४) जरयति । ‘रञ्ज रागे (भू० उ०)
‘जृष् वयोहानौ (टि० प०)’ हेतुमतो णिच् ॥

(२५) शंसति । ‘शंसु स्तुतौ (भू० प०)’ । “मा चिदन्त्यद्धि
शंसत (ऋ० सं० ५, ७, १०, १)”—इति निगमः ॥

(२६) स्तोति । ‘ष्टु स्तुतौ’ अदादिः । ‘उतो वृद्धिलुकि-
हलि (७, ३, ८८)’ । “इदमित् स्तोतारं वृषणं सचासुतः”—
इति निगमः ॥

(२७) यीति । (२८) रीति । (२९) नीति । ‘यु मिश्रणे’
‘रु शब्दे’ ‘नु स्तुतौ’ अदादयः । “रुवहोक्षापप्रथानेभिरैवैः
(ऋ० सं० ३, ८, ८, १)”—इति निगमः । “द्युञ्जैरुभि प्र
णोनुमः (ऋ० सं० १, ५, २६, १)”—इति निगमः ॥

(३०) भनति । नैरुक्तधातुः ।

(३१) पणायति । (३२) पणते । ‘पण व्यवहारे स्तुतौ
च (भू० आ०)’ । ‘गुपूधूप (३, १, २८)’—इत्यादिना णायः,
छान्दसत्वात् णायप्रत्यये विकल्पिते पणते इति रूपम्

दिवो नयत् सविता सुपाणिः (ऋ० सं० ३, २, १३, १)—
इति निगमः । 'पाणिः पणायते पूजाकर्मणः (२, २६)'—
इति निरुक्तम् ॥

(३३) सपति । 'षप समवाये (भू० प०)' । 'मत्सुरासः
सुपः साकमीरते (ऋ० सं० ७, २, २२, २)' । 'प्रसुपः सपते-
र्चतिकर्मणः' । 'वि ये चृतम्यृता सपन्तः (ऋ० सं० १, ५,
१, ४)'—इति निगमौ ॥

(३४) पृच्छाः । पृच्छतिर्निरुक्तधातुः । पृचेः सनि 'हल-
न्ताच्च (१, २, १०)'—इत्यत्र हलग्रहणस्य जातिवाचकत्वात्
'अनिदिताम् (६, ४, २४)'—इति नलोपः गुणाभावश्च । सन-
न्ताल्लेटि (३, ४, ७), सिपि (३, १, ३४), आडागमे (३, ४,
८४), 'इतश्चलोपः (३, ४, ८७)' । 'वायो तव प्रपृच्छती (ऋ०
सं० १, १, ३, ३)'—इत्यत्र 'पृच्छाः, महयति,—इत्यर्चति-
पुष्पसु पाठात् पृच्छतिः स्तुत्यर्थोऽपि'—इति स्कन्दस्वामौ ॥

(३५) महयति । 'मह पूजायाम् चुरादिरदन्तः । 'त्यं सु मेघं
महया स्विदेम (ऋ० सं० १, ४, ११, १)'—इति निगमः ॥

(३६) वाजयति । वज्रेणिच् । 'वाजयामः शतक्रतो
(ऋ० सं० १, १, ८, ४)'—इति निगमः ॥

(३७) पूजयति । 'पूज पूजायाम् चुरादिः ॥

(३८) मन्यते । 'मन ज्ञाने' दिवादिः । 'इमा उ वां
भूमयो मन्यमानाः (ऋ० सं० ३, ४, ८, १)'—इति निगमः ॥

(३९) मदति । 'मदी हर्षश्लेषणयोः (दि० प०)' ।
'क्षुमन्तो याभिर्मदेम (ऋ० सं० १, २, ३०, ३)'—इन्द्रं
गौर्भिमदेता वसो अण्वम् (ऋ० सं० १, ४, ८, १)—
इति निगमौ । 'मदति रसतीत्यर्चतिकर्मसु पाठात्'—इति
कुत्सामिभाष्यम् ॥

(४०) रसति । 'रस शब्दे (भू० प०)' ।

(४१) स्वरति । 'स्वृ शब्दोपतापयोः (भू० प०)' । "स्वरेणाद्रिं स्वयोर्यो३ नवग्वैः (ऋ० सं० १, ५, १, ४)" — "ऋषिस्वरं चरति यासु नाम ते (ऋ० सं० ४, २, २४, ३)" — इति निगमौ ॥ "स्वरेणाद्रिम्" — इत्यत्र 'स्वरति वेनतीत्यर्चतिकर्मसु पाठात्' — इति, "ऋषिस्वरम्" — इत्यत्र 'स्वरतिरर्चतिकर्मा' — इति च स्कन्दस्वामी ॥

(४२) वेनति । (४३) मन्द्रयते । नैरुक्तधातू । "अनवीषं वृषभं मन्द्रनिह्वम् (ऋ० सं० २, ५, १२, १)" — इति निगमः । 'मन्द्रयतिरर्चतिकर्मा स्तुत्यवाचकम्' — इति स्कन्दस्वामी ॥

(४४) जल्पति । 'जल्प व्यक्तायां वाचि (भू० प०)' ॥

इति चतुश्चत्वारिंशदर्चतिकर्माणः ॥ १४ ॥

विप्रः (१) । विग्रः (२) । गृत्सः (३) । धीरः (४) । वेनः (५) । वेधाः (६) । कण्वः (७) । ऋभुः (८) । नवेदाः (९) । कविः (१०) । मनीषिः (११) । मन्त्राता (१२) । विधाता (१३) । विपः (१४) । मन्त्रित् (१५) । विप्रश्चित् (१६) । विप्रन्यवः (१७) । आक्रेनिपः (१८) । उशिजः (१९) । क्रीस्तासः (२०) । अद्वातयः (२१) । मतयः (२२) । मतुथाः (२३) । वाषतः (२४) । इति चतुर्विंशतिर्मेधाविनामानि ॥ १५ ॥

(१) विप्रः । ‘टु वप वीजसन्ताने (भू० उ०)’ । ‘विप
विपे’—इति क्षीरस्वामी । ‘ऋज्येन्द्रायवज्रविप्र (उ० १, २७)’
—इत्यादिना रन्प्रत्यये इत्वं गुणाभावश्च निपात्यते ।
‘उज्ज्वलेऽस्मिन्नतिशयेन मेधा । क्षिपत्यनया पापं वा । यद्वा,
‘विप्’—इति सङ्ग्रामनामसु व्याख्यातम् (१६२ पृ०), सास्त्रा-
तीति रो मत्वर्थीयः, पृषोदरादित्वात् जश्त्वाभावः ।
‘मास्यौ हि मेधा । यद्वा, ‘प्रा पूरणे (अदा० प०)’ विपूर्वः ।
‘आतोऽनुपसर्गे (३, २, ३)’—इति कः । ‘आतो लोप इटि
श्च (६, ४, ६४)’ । विशेषेण पूरयति विद्यार्थिनामपेक्षाः ।
‘गृणन्ति’ विप्र ते धियः (ऋ० सं० १, १, २६, २)’—इति
निगमः ॥

(२) विप्रः । विपूर्वात् गृणातेः ‘अन्येष्वपि दृश्यते (३, २,
१०१)’—इति डः । विविधं गृणात्यर्थान् । ‘परैर्हि विप्रम-
तम् (ऋ० सं० १, १, ७, ४)’—इति निगमः ॥

(३) गृत्स्नः । ‘गृधु अभिकाङ्क्षायाम् (दि० प०)’ ऋचिरुषि-
दिदृष्टिशृगदृढ्यः कित्—इति सप्रत्ययः । अभिकाङ्क्षते
‘गृत्स्ने’ । यद्वा, गृणातेः स्तुतिकर्मणो बाहुलकात् सक्प्रत्ययो
‘गृत्स्नत्वं’ तुगागमश्च । स्तुत्यो लोकस्य, स्तोता वा देवानाम् ।
“गृत्स्नस्य धीरा स्तुवसो विवो मदे’ (ऋ० सं० ७, ७, ११, ५)”
—“नमो गृत्स्नेभ्यो गृत्स्नपतिभ्यश्च (य० वा० सं० १६, २५)”
—इति निगमौ ॥

(४) धीरः । दधातेः ‘सुसूधीगृधिभ्यः क्रन् (उ० २, २३)’
—इति क्रन्प्रत्ययः, ‘सुमास्त्रागापा (६, ४, ६६)’—इतीत्वम् ।
धत्ते श्रुतमर्थम्, ददाति वा विद्याः शिष्येभ्यः । यद्वा, धीः
प्रज्ञा, कर्म वा, रो मत्वर्थीयः । ‘धियमीरयति’—इति क्षीर-
स्वामी । तच्च धीशब्द उपपदे ‘कर्मस्थण् (३, २, १)’ ।

“समाधौः पाकमत्रातिवेश (ऋ० सं० २, ३, १८, १)”

इति निगमः ।

ति

(५) वेनः । अजतेः ‘धापृवस्वज्यतिभ्यो नः (उ० ३, ६)’—
इति नप्रत्ययः, वीभावः । गच्छति सत्कारं लोके, अवगच्छ-
त्यर्थान्, अवगच्छत्यस्मादर्थसंशयान्, गच्छन्त्ये नं विद्यार्थिनः,
क्षिपत्यनर्थान् पापं वा । यद्वा, वेनतेः कान्तिकर्मणो गतिक-
र्मणो वार्त्तिकर्मणो वा ‘पुंसि सञ्ज्ञायां घः (३, ३, ११८), ।
‘गिरि न वेना अधिरोह तेजसा (ऋ० सं० १, ४, २१, २)’—
इति निगमः ॥

(६) वेधाः । दधातिर्विपूर्वात् ‘विधाजो वेध च (उ० ४,
२१८)’—इत्यसुन् वेधादेशश्च । विदधाति काव्यादि । “मोषथा
वज्र कर्पुनव वेधसः (ऋ० सं० ४, ३, १५, १)” — “सोमो न
वेधा ऋत प्रजातः (ऋ० सं० १, ५, ८, ५)” — “आ पृच्छे
विश्यतिर्विच्छेवेधाः (ऋ० सं० १, ४, २६, २)” — इति
निगमः ॥

(७) कण्वः । ‘कण शब्दे (भू० प०)’ ‘कण निमीलने (चु०
प०)’ वा । ‘अशुप्रुषिलटिकाणखटिर्विशिभ्यः कन् (उ० १,
१४८)’ । कणति स्तोत्रलक्षणं शब्दं करोति, कण्यते स्तुयते वा,
निमीलयति परान् वा स्वतेजसा । “कण्वो अभि प्रगायत
(ऋ० सं० १, ३, १२, १)” — “कण्वतमो नाम गृणाति नृणाम्
(ऋ० सं० १, ४, ३, ४)” — इति निगमौ ॥

(८) ऋभुः । ‘ऋभुच्चा इत्यत्र व्याख्यातम् (२४८ पृ०)’ ।
“ऋभुऋभुभिर्गभि वः स्याम् (ऋ० सं० ५, ४, १५, २)” — इति
निगमः ।

(९) नवेदाः । “एषां भूत नवेदा मताबाम् (ऋ० सं० २,
३, २६, ३)” — इत्यत्र नवेदेति न वेत्तीत्यस्मिन्नर्थे वर्तते

व्यतत् ? निपातनात्, वैयाकरणा 'नभ्राण्णपात्रवेदा (६, ३, ०५)'—इति निपातयन्ति—इति स्कन्दस्वामी । तत्र द्विनञ्-पूर्वाद् विटेः कर्त्तर्यसुनि एकस्य नञो लोपोऽन्यस्य प्रकृति-ध्रुवाच्च निपात्यत इति भावः । “त्रिचिब्रो अद्या भवतं नवे-त्यदसा (ऋ० सं० १, ३, ४, १)”—इति निगमः ॥

(१०) कविः । ‘कविः क्रान्तदर्शनो भवति कवतेर्वा कान्तिरु० १२, १३’—इति भाष्ये ‘क्रामतेः कवतेर्वा गतिकर्मण्येति रूपम्’—इति स्कन्दस्वामी । क्रामतेः कवतेश्च ‘इन् सर्व-चात्तभ्यः (उ० ४, ११४)’—इतोन्प्रत्ययः क्रामतेर्मकारस्य वत्त्वं ‘रेफलोपश्च बाहुनकात् । क्रान्तमस्यास्तीति मत्वर्थीयस्य कृक् । कविः क्रान्तदर्शनः । ‘अतीतानागतविप्रकृष्टविषयं गुणपत् ज्ञानं यस्य स क्रान्तदर्शनः’—इत्यवटः । “कवी नो मित्रावरुणा (ऋ० सं० १, १, ४, ३)”—इति निगमः ॥

(११) मनौषिणः । ‘मनु अवबोधने (दि० आ०)’ । कृतुभ्यामौषन् (उ० ४, २६)’—इति बाहुलकादीषन् । मनौषा प्रज्ञाऽस्यास्ति व्रीह्यादित्वात् इति । यद्वा, मनस ईषा स्तुतिः प्रज्ञा वा मनौषा । पृषोदरादित्वादूपमिद्धिः । पूर्ववदीषन् । “घृतपृष्ठं मनौषिणः (ऋ० सं० १, १, २३, ३)”—इति निगमः ।

(१२) मन्धाता । मन्यतेर्ल्यट्, दधातेस्तृच् । मानस्य ज्ञानस्य विधातयिता, पृषोदरादिः (६, ३, १०८) । “मन्धा-तासि द्रविणोदा ऋषा वा (ऋ० सं० ७, ५, ३०, २)”—इति निगमः ॥

(१३) विधाता । विपूर्वात् दधातेस्तृच् । वेधःशब्द-र्थः । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(१४) विपः । ‘विप चेरे (बु० प०)’ । इगुपधत्तश्चः

कः (३, १, १, ३५) । विप्रवदर्थः । “अस्तृणाद् बर्हणा विप्रः” (ऋ० सं० ६, ४, ४३, १)”—इति निगमः ॥

(१५) मनश्चित् । मनःशब्दोपपदात् ‘चितौ सज्ज्ञाने’ (भू० प०) इत्यस्मादौणादिकः क्तिप् । मनसा चेतयते निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(१६) विपश्चित् । विपो वाच्येतयते ‘तत्पुरुषे क्ति’ बहुलम् (६, ३, १४)”—इत्यलुक् । ‘विपश्यंश्चेतयते’—इति श्रीरस्वामौ । पृषोदरादित्वात् पश्यतेरूपम् । “धर्मं कृते विपश्चित् पनस्यवे” (ऋ० सं० ६, ७, १, १)”—इन्द्रं पृच्छ विपश्चितम् (ऋ० सं० १, १, ७, ४)”—इति निगमौ ॥

(१७) विपन्यवः । विपनेः ‘कत्युच् चिपेय (उ० ३, ४८) —इत्यत्र प्राक्प्रत्ययनिर्देशस्याधिकविध्यर्थत्वात् कत्युच्प्रत्ययः यद्वा, विविधं पननं स्तुतिः ‘मृगयादयश्च (उ० १, ३६)”—इति कुप्रत्ययः । “विपन्यवो विप्रांसो वाजसातये (ऋ० सं० ६, १०, ६)”—इति निगमः ॥

(१८) आकेनिपः । आङ्शब्दे, केशब्दे, निशब्दे चोपपत्तेः । त्रिपूर्वात् पततेः ‘अन्येष्वपि दृश्यते (३, २, १०१)”—इति उः । ‘तत्पुरुषे क्ति बहुलम् (६, ३, १४)’ । के आत्मनिः पतन्ति अध्यात्मज्ञाने पतन्त इत्यर्थः । “अमी यथा केनिपा नमिनी वृधे (ऋ० सं० ७, ८, २६, ४)”—इति निगमः ॥

(१९) उशिजः । ‘वश कान्तौ (अदा० प०)’ ‘वशेः क्ति’ (उ० २, ६८)”—इति इजिप्रत्ययः । ग्रहिण्या (६, १, १६) इत्यादिना सम्प्रसारणम् । कामयते शास्त्राख्यभ्यसि व्याख्यातुं वा । “कञ्चीवन्तं य औशिजः (ऋ० सं० १, ३४, १)”—इति निगमः ॥

(२०) कौस्तासः । कौत्तयतेः पचाद्यचि (३, १, ११) ॥

विनि वा । कीर्तयन्ति प्रशस्तानर्थान् “कीस्तासो' अभिर्वावः
॥ ऋ० सं० २, १, १३, २)”—इति निगमः ॥

(२१) अद्वातयः । अद्वेति सत्यनाम । अततेरतयः ।
सत्यं प्राप्नोति, गत्यर्था बुद्धयर्थाः, सत्यं जानाति वा । “तद्-
द्वातयद्दिदुः (ऋ० सं० ८, ३, २३, १)”—इति निगमः ॥

(२२) मतयः । मन्यतेः क्तिन् । आयस्तेऽस्मादर्थः ।
यद्वा, मतिरस्यास्ति सत्वर्थीयस्य लुक् । “अद्रो'घवाचं
अस्तिभिः शविष्ठम् (ऋ० सं० ४, ६, १३, २)”—“त्वामिन्द्र
अस्तिभिः सुतम्”—इति निगमौ ॥

(२३) मतुथाः । ‘गूथप्रोथपृष्ठादयः’—इति मनेष्यकि
ङ्कारस्य तुभावो निपात्यते । “तुथो'सि विश्ववे'दाः (य० वा०
४, ५, ३१) । ‘विभजत्यः’ ब्रह्म वै तुथः (श० ब्रा० ४, ३, ४,
३१)”—इति अतिः—इत्युवटः । मतं ज्ञानं तुथो मनुष्यैः । तेन
मत्तुथाः सन्तः पृषोदरादित्वेन मतुथाः । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(२४) वाघतः । वहेः ‘संश्चतृम्पद्देहत् (उ० २, ८६)”—
प्रत्ययः, उपधावृद्धिः, हकारस्य घकारश्च निपात्यते ।
‘वा’ प्रत्ययार्थान् । “विष्टी शमी' तरणित्वेन वाघतः
(सं० १, ९, ३०, ४)”—इति निगमः ॥

इति चतुर्विंशतिर्मधाविन इति मेधाविनामानि ॥१५॥

रुभः (१) । ऊरिता (२) । क्रावः (३) । नदः
(४) । स्तासुः (५) । कौरिः (६) । गौः (७) ।
रिः (८) । नादः (९) । छन्दः (१०) । सुप्
(११) । रुद्रः (१२) । ऊपण्युः (१३) इति त्रयो-
स्रोदनामानि ॥ १६ ॥

(१) रेजः । रेभतिरर्चतिकर्मा (२७२ पृ०) । अच् । स्तोति निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(२) जरिता । जरतेरर्चतिकर्मेणः (२७२ पृ०) । “त्वामच्छा जरितारः (ऋ० सं० १, १, ३, २)” — इति निगमः ॥

(३) कारुः । करोतिः ‘कृवापाजि (उ० १, १)’ — इत्युण् कर्त्ता “विदुष्टे तस्य कारवः (ऋ० सं० १, १, २१, ६)” — इति निगमः ॥

(४) नदः । नदति स्तुतिकर्मा (२७२ पृ०) । अच् । “नदस्य मा रुधत काम आगन् (ऋ० सं० २, ४, २२, ४)” — इति निगमः ॥

(५) स्तामुः । ‘षम ष्टम अवैक्ये (भू० प०)’ । ‘कन्द-मीणः (उ० १, २)’ — इति बाहुलकादुण् । स्तोत्रकर्मणि “तामु” — इति केचित् पठन्ति । ‘तमु काङ्क्षायाम् (दि० प०)’ । पूर्ववद् बाहुलकादुण् । काङ्क्षति स्तोतुम् । उभयो-रेव निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(६) कीरिः । ‘कै गै रै शब्दे (भू० प०)’ । ‘कायः कीः’ — इति इप्रत्ययः । आकारलोपः । स्तोत्रलक्षणं शब्दमारचयति । ‘इन् सर्वधातुभ्यः (उ० ४, ११४)’ “कीरिश्चिक्मन्त्रं मनसा वनोषि तम् (ऋ० सं० १, २, ३४, ३)” — इति निगमः ॥

(७) गौः । व्याख्यातं पृथिवीनामसु (४ पृ०) । गीयन्ते स्यन्तेऽनेन देवताः । “यो अश्वानां गवां गोपतिर्वृशी (ऋ० सं० १, ७, १२, ४)” — इति निगमः । ‘गोपतिः स्तोत्रपतिः’ — इति स्कन्दस्वामी ॥

(८) सूरिः । ‘सु प्रेरणे (तु० प०)’ । ‘सूडः क्रिः (उ० ४, ६४)’ — इति सुवतेः क्रिर्भवति । प्रकर्षेण ईरयति स्तोत्रम्

सदा पश्यन्ति सुरयः (अ० सं० १, २, ७, ५)”—इति
निगमः ॥

(८) नादः । नदतेर्घञ् । भवत्यस्मात् स्तुतिः । निगमो-
न्वेषणीयः ॥

(१०) छन्दः । छन्दतिरर्चतिकर्मा (२७३ पृ०) । असुन् ।
छन्द आच्छादने (चु० प०) । ‘छन्देष्ट’—इत्यसुन् । आच्छा-
द्यति स्तोत्रैः । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(११) स्तुप् । स्तोभतिरर्चतिकर्मा (२७२ पृ०) । क्षिप् ।
निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(१२) रुद्रः । रौतेः क्षिप्, रुत् शब्दः, मत्वर्थीयो रः ।
स्तोत्रलक्षणशब्दानित्यर्थः । “क्राणा रुद्रेभिर्वसुभिः पुरो-
हितः (अ० सं० १, ४, २३, ३)”—इति निगमः ॥

(१३) कृपण्युः ॥

इति त्रयोदश स्तोत्रनामानि ॥ १६ ॥

यज्ञः (१) । वेनः (२) । अद्भुरः (३) । मेधः
(४) । विदधः (५) । नार्थ्यः (६) । सर्वनं (७) ।
पेना (८) । इष्टिः (९) । देवताता (१०) ।
वः (११) । विष्णुः (१२) । इन्दुः (१३) ।
पतिः (१४) । घर्मः (१५) । इति पञ्चदश
नामानि ॥ १७ ॥

(१) यज्ञः । ‘प्रख्यातं यजतिकर्मेति नैरुक्ताः (३, १६)’—
अदि भाष्यकारेण, स्कन्दस्वामिना च यज्ञशब्दो बहुधा
उद्दिष्टः । यजेः ‘यजयाचयतक्विष्प्रच्छरन्तो नङ्’ (३, ३,
यजनम् । इष्यन्तेऽत्र देवताः । अन्धेषु पृषोदरा-

दित्वेन रूपसिद्धिः । “युज्ये^१न्ने न उदेव (ऋ० सं० ३, ८, २
४)”—इति निगमः ॥

(२) वेनः । व्याख्यातं मेधाविनामसु (२७८ पृ०) गच्छन्त्य
नेन स्वर्गम्, प्रक्षिप्यते देवतोद्देशेन वास्मिन् हव्यम्, तेना
देवताः काम्यन्ते वा । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(३) अध्वरः । ध्वरतेर्बधकर्मणः ‘पुंसि सज्ज्ञायां घः
४, ११८’ । नञपूर्वः । इरा हिंसा, तदभावो यत्र । अतएव
शिष्टाः स्मरन्ति—‘ओषध्यः पशवो वृक्षास्तिर्यञ्चः पक्षिण-
स्तथा । यज्ञार्थं निधनं प्राप्ताः प्राप्नुवन्त्युच्छ्रितां गतिम्’—
इति । तस्मादुपपन्नं यज्ञे हिंसा स्वर्जित्यामेतदयज्ञीयवचनाद-
हिंसा प्रतीयते । अन्यत्र विस्तरेणोपपादितः । अथवा
षष्ठ्यर्थं बहुव्रीहिः । अविद्यमानोऽध्वरो यस्य सोऽध्वरः रक्षो-
भिरहिंसितः । “राजन्तमध्वराणाम् (ऋ० सं० १, १, २, ३)”
—इति निगमः ॥

(४) मेधः । व्याख्यातं धननामसु (१८० पृ०) । गच्छन्त्यत्र
देवता हविर्गृहीतुं, दक्षिणार्थं वा मदस्यात्, हिनस्यनेन पापं
वा । ‘कर्त्ता यज्ञो द्रव्याणामृतसामर्थ्याद्विषश्च सारभूतात्’
—इति माधवः । “मेधं जुषन्तु वज्रयः (ऋ० सं० १, १, ६,
३)” —“तं मेधेषु प्रथमं देवयन्तोः (ऋ० सं० १, ५, २५, ३)”
—इति निगमौ ॥

(५) विदथः । ‘विद ज्ञाने (अदा० प०)’ ‘विद विचारणे
(रु० षा०)’ ‘विदल्य लामे (तु० उ०)’ ‘विद सत्तायाम् (टि०
षा०)’ । ‘रुदिविदिभ्यां डित् (उ० ३, १११)’—इति अथ-
प्रत्ययः । ज्ञायते हि यज्ञः, लभते हि दक्षिणादिरत्र, विचार्यते
हि विद्वद्भिः, भावयत्यनेन फलम् । “अधा जित्री विदथमाव-
दायः (ऋ० सं० ८, ३, २५, २)”—इति निगमः ॥

। (६) नार्यः । 'नृ नये' क्रादिः । 'ऋहलोर्ण्यत् (३, १, २४)' । नयति स्वर्गं कर्त्तारम्, नीयतेऽन्नमनुष्ठानेन वा ।

॥ - ॐ - ॥

(७) सवनम् । 'षुञ् अभिषवे (स्वा० उ०)' । 'सुयुरुवृभ्यो ष् (उ० २, ७०)' । अभिपूयतेऽस्मिन् स्तोमः । "उप नः षिना गहि (ऋ० सं० १, १, ७, २)" — इति निगमः ॥

(८) होत्रा । व्याख्यातं वाङ्नामसु (७३ पृ०) । दौयते-
स्मिन् हविः । "होत्राविटः स्तोमंतष्टासो अर्कैः (ऋ० सं० ७, ६, १८, ४)" — इति निगमः ॥

(९) इष्टिः । यजेरिषेर्वा क्तिन् । यजतेर्यज्ञवदर्थः, इष्टते हि सः । 'इष्टिशब्दो हविर्यज्ञे आद्युदात्तः, यज्ञमात्रे नोदात्तः' — इति माधवः । "यथातउश्मसीष्ठये (ऋ० सं० १, २, ३०, ४)" — इति निगमः ॥

(१०) देवताता । 'दिव क्रीडादौ (दि० प०)' । दीव्यन्ति तुवन्त्यत्र देवताः । देव एव देवता । 'सर्वदेवात्तातिल् (४, १४३)' सप्तम्या आकारः (७, १, ३८) । "विर्दवताता क्तिन् ताहृत धियाः (ऋ० सं० १, ३, ४, ५)" — "आ देवताता हविषा विवासति (ऋ० सं० १, ४, २३, १)" — इति निगमौ ॥

(११) मुखः । 'मह पूजायाम् (भू० प०)' । 'महेः ख च' खप्रत्ययो हलोपस्य । महन्त्यत्र देवताः । यद्वा, 'मुख गती' घः । वेनवदर्थः । "मुखः सहस्रदर्चति (ऋ० सं० १, १, १२, ३)" — "विर्वक्त्रि वक्त्रिः स्वप्स्य ते मुखः (ऋ० सं० ७, ६, १०, १)" — इति निगमौ ॥

(१२) विष्णुः । विष्ण्व व्याप्नो (जु० उ०)' । 'विषेः क्ति ष् (उ० ३, ३७)' — इति नुप्रत्ययः । विशेषेणाप्नोति स्वर्गम् ।

“जूरसि धृतमानसा जष्टौ विष्णवे तस्यास्ते”—इति निगमः ।

(१३) इन्दुः । ‘उन्दी क्लेदने (रु० प०)’ । ‘उन्दे रिच्चादेः (उ० १, १२)’—इत्युप्रत्ययः । क्लियते सूयतेऽस्मिन् सोमः ; निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(१४) प्रजापतिः । प्रजाशब्दः पतिशब्दश्च अपत्यनामः (१४६ पृ०) ऐश्वर्यकर्मनामसु (२३८ पृ०) च व्याख्यातौ प्रजापतिर्वृष्ट्यादिहेतुत्वात् । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(१५) घर्मः । ‘घृ क्षरणदीप्त्योः (भृ० प०)’ । मप्रत्ययः क्षरत्यस्मिन् सोमः, दीप्यन्तेऽत्राग्नय इति वा । “धर्मस्वेदेभिर्देविणं व्यानट् (ऋ० सं० ८, २, १६, १)”—मत्यैः कुर्यं पिष्टभिर्धर्मणा (ऋ० सं० ७, ६, १८, ४)”—इति निगमौ ॥

इति पञ्चदश यज्ञनामानि ॥ १७ ॥

भारताः (१) । कुरवः (२) । वार्षतः (३) । वृक्षबर्हिषः (४) । यतस्तुचः (५) । मरुतः (६) । सबाधः (७) । देवयवः (८) । इत्यष्टाष्टविङ्नामानि ॥ १८ ॥

(१) भारताः । ‘भृज् भरणे (भू० उ०)’ । ‘भृमृष्टशियजि पर्वच्यमितमिनमिहर्मिभ्योऽतच् (उ० ३, १०७)’ । ‘यज्ञद्वारेण नृन्, मभ्यरतीति’ स्कन्दस्वामी । विभर्त्तुर्वातच् । ‘पुथन्ते दक्षिणाभिः । “अमन्यिष्टां भारता (ऋ० सं० ३, १, २३ २)”’—इति निगमः ॥

(२) कुरवः । ‘कृ विक्षेपणे (तु० प०)’ । ‘क्षप्रोरुश्च (उ० १, २४)’—इति कुप्रत्ययः । विक्षिपत्यहानि कर्माणि । यद् करोतेर्बाहुलकादुत्त्वम् । कुर्वन्ति कर्माणि । निगमोऽन्वेषणीयः ।

(३) वाघतः । व्याख्यातं मेधाविनामसु (२८१ पृ०) ।
इन्ति हवींषि । “उप ब्रह्माणि वाघतः (ऋ० सं० १, १,
३)”—इति निगमः ॥

(४) वृक्तबर्हिषः । ‘वृजो वर्जने (रू० प०)’ । अत्र छेद-
र्षः । निष्ठा, ‘श्लोदितो निष्ठायाम् (७, २, १४)’—इतोद्-
त्तेषधः । बर्हिःशब्दा व्याख्यातो उदकनामसु (१०३ पृ०) ।
वर्हिर्यैः । “नासत्यो वृक्तबर्हिषः (ऋ० सं० १, १, ५, ३)”
—इति निगमः ॥

(५) यतसुचः । ‘यमु उपरमे (भू० प०)’ निष्ठा, सु गतो
(१० प०)’ । ‘सुवः कः—चिक् च (उ० २, ५७-५८)’—इति
कुप्रत्ययः, इकारककारावित्सञ्ज्ञकौ । उद्यताः सुवो
वाद्या यैः । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(६) मरुतः । व्याख्यातं हिरण्यनामसु (१७ पृ०) ।
बृहदिन्द्राय गायतु मरुतः (ऋ० सं० ६, ६, १२, १)—
‘वार्चन्व मरुतः सस्मिन्नाजौ (ऋ० सं० १, ४, १४, ५)’—
—इति निगमौ ॥

(७) सबाधः । ‘बाध लोडने (भू० आ०)’ क्तिप् । बाधा
वर्तते इति सबाधः । राक्षोघ्नमन्त्रोच्चारणं रक्षोबाध-
ः । “तं सबाधो यतसुचः (ऋ० सं० ३, १, २६, १)—
—इति निगमः ॥

(८) देवयवः । देवशब्दोपपदात् यातेः ‘मृगयादयश्च
(१, ३६)’—इति कुप्रत्ययान्तो निपात्यते । देवान् यान्ति
यस्ता हविःप्रदानसमये । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

इत्यष्टाहत्विङ्नामानि ॥ १८ ॥

ईमहे (१) । यामि (२) । मय्यहे (३) । दृदि

(४)। शुग्धि (५)। पूर्द्धि (६)। मिमिद्धि (७)
 मिमौहि (८)। रिरिद्धि (९)। रिरौहि (१०)
 पौपरत् (११)। यन्तारः (१२)। यन्धि
 (१३)। इषुध्यति (१४)। मदेमहि (१५)
 मनामहे (१६)। मायते (१७)। इति सप्तदश
 याच्ञाकर्माणः ॥ १६ ॥

(१) ईमहे। 'ई गतो' दिवादिः। 'बहुलं छन्दसि (३, ४, ७३)'—इति शपो लुक्। "इतो वा मासि मीमहे (ऋ० सं० १, १, १२, ५)"—इति निगमः ॥

(२) यामि। 'या प्रापणे' अदादिः। "तत्त्वा यामि ब्रह्मणा वन्दमानः (ऋ० सं० १, २, १५, १)"—इति निगमः ॥

(३) मन्महे। 'मनु अवबोधने' तनादिरात्मनेपदौ, लोपथास्यान्यतरस्याम्बोः (६, ४, १०७)'—इति उपत्ययस्य लोपः। "वयं हि ते अमन्महि (ऋ० सं० १, २, ३१, ६)"—इति निगमः। 'ईमहे, यामि, मन्महे, इति याच्ञाकर्मास पाठात्'—इति स्कन्दस्वामी ॥

(४) दद्हि। 'दद दाने' भूवादिः। व्यत्ययेन शपः श्रुः। 'हुहलभ्यो हेर्धिः (६, ४, १०१)'। भाष्यं द्रष्टव्यम् ॥

(५) शुग्धि। 'शक्नु शक्तौ' स्वादिः। पूर्ववत् श्रुः। 'ह्यला-
 क्षशभसि (८, ४, ५३)' ॥

(६) पूर्द्धि। 'पृ पालनपूरणयोः' क्रादिः प्रादिश्च। व्यत्ययेन शप्, 'बहुलं छन्दसि (२, ४, ७३)'—इति लुक्। शुग्धि-
 णुपृक्कृह्यच्छन्दसि (६, ४, १०२)'—इति धिभावः। "शुग्धि
 पूर्द्धि प्रयसि च (ऋ० सं० १, ३, २५, ४)"—"ग्रायस्पूर्द्धि

‘वोस्ति (ऋ० सं० १, ३, १०, २)”—इति निगमो ॥
 ‘की’ भव यजमानस्य चोदित (ऋ० सं० १, ४, १०, ३)”
 इत्यत्र, “शन्धि पूहिं (ऋ० सं० १, ३, २५, ४)”—इत्यत्र च
 ‘पूहि’—इति याज्ञाकर्मसु पाठात् शक्तिपृष्ठात् याज्ञाक-
 र्मसु—इति स्कन्दस्वामिभाष्ये उक्तम् ॥

(७) मिमिद्वि । ‘मिह सेचने (भू० प०)’ । ‘बहुलं कन्दसि
 ४, ७६)’—इति शपः श्लः, कान्दसत्वात् ढलोपाभावश्च ॥

(८) मिमोहि । ‘माङ् माने’ जुहोत्यादिः । व्यत्ययेन

‘भृजामित् (७, ४, ७५)’ । ‘ई हल्यघोः (६, ४, ११३)’ ।

‘सो वरिष्ठे बृहतो विमिन्वन् (ऋ० सं० ३, ८, ८, १)”—
 इत्यत्र ‘मिमोहि’ इति याज्ञाकर्मसु पठ्यते, तस्येदं रूपम्,
 ‘मिधं याचन्’—इति हरदत्तभाष्ये दृष्टम् ॥

(९) रिरिद्वि । ‘रिह कत्यने’ तौदादिकः । पूर्ववत् श्लः,
 ढलोपाभावश्च ॥

(१०) रिरोहि । ‘रौङ् गतौ’ । व्यत्ययेन परस्मैपदं, द्वौ शपः

‘प्रजावतौ रिन्द्रा गोष्ठे रिरोहि (ऋ० सं० ८, ८, २७,

३)—इति निगमः ॥ ‘सङ्गायेत्यर्थमवोचत्’ भट्टभास्करमिश्रः ॥

(११) पीपरत् । पृषोतेर्णिचि, लुङि, उपधाङ्गत्वत्वे,

‘सन्वदभावादित्वे, ‘दीर्घो लघोः (७, ४, ८४)’ ‘ऋतश्च

२४, ८२)’ ‘बहुलं कन्दस्यमाङ्योगेऽपि (६, ४, ७५)’—इत्य-

त्रयः ॥

(१२) यन्तारः । ‘यमु उपरमे (भू० प०)’ । ढच् । जस ।

‘इन्द्रायः चयति अयन्ता (ऋ० सं० १, ४, ११, ४)”—

इति निगमः ॥

(१३) यन्धि । ‘यमु उपरमे (भू० प०)’ । पूर्ववत् ऋपो

‘हि, हेः ‘वा कन्दसि (१, ४, ८८)’—इति हेरपित्वे, ‘अङि-

तच्च (६, ४, १-३)'—इति धीभावो मकारलोपाभावश्च । “उ०
गो० यन्वि जीवसे” (ऋ० सं० ६, ५, ३, २)—इति निगमः ॥

(१४) इषुध्यति । ‘इषु चरणे’ कण्ठादिः । “विश्वो० रा०
इषुध्यति (ऋ० सं० ४, ३, ४, १)”—इत्यत्र ‘इषुध्यतिर्याज्य-
कर्मणः’—इत्यवटः ॥

(१५) मदेमहि । ‘मदी हर्षग्लपनयोः’ स्वरितेत्, लिङ् ।

(१६) मनामहे । ‘स्त्रा अभ्यासे’ व्यत्ययेनात्मनेपदम्, पाप्म
आस्थास्त्रा (७, ३, ७८)—इत्यादिसूत्रेण मनादेशः । “स्त्रग्नयो
मनामहे” (ऋ० सं० १, २, २१, १)—इति निगमः ॥

(१७) मायते । नैरुक्तधातुः ॥

इति सप्तदश याज्याकर्माणि ॥ १८ ॥

दाति (१) । दाशति (२) । दासति (३)
राति (४) । रासति (५) । पृणक्षि (६) । पृणाति
(७) । शिञ्क्षति (८) । तुञ्जति (९) । मंहते (१०)
इति दश दानकर्माणि ॥ २० ॥

(१) दाति । ‘दाप् लवने’ अदादिः, ददातिर्वा ‘बहुः
कृन्दसि (२, ४, ७३)—इति शपो लुक् । “दाति प्रियाणि
चिद्वसु” (ऋ० सं० ३, ५, ८, ३)—इति निगमः ॥

(२) दाशति । ‘दाशु दाने’ स्वरितेत् । “धनं यस्तं
ददाशुमर्त्यः” (ऋ० सं० १, ३, ८, ४)—इति निगमः ॥

(३) दासति । ‘दासु दाने’ स्वरितेत् ॥

(४) राति । ‘रा दाने’ अदादिः । “तस्य मे रास तस्य
ते भक्षणाय”—इति निगमः ॥

(५) रासति । ‘रासु शब्दे’ व्यत्ययेन परस्मैपदम् ।

रासच्छुद्धं रुधायाः (ऋ० सं० ४, ८, ६, ३)—इति निगमः ॥

(६) पृणक्षि । ‘पृचो सम्यक्ने’ रुधादिः । “पृणक्षि सान्निभं” (ऋ० सं० ८, ७, २८, ४)—इति निगमः ॥

(७) पृणाति । ‘पृ पालनपूरणयोः’ क्रादिः स्वादिश्च । “पृणाति स ह देवेषु गच्छति” (ऋ० सं० २, १, १०, ५)—इति निगमः ॥

(८) शिञ्जति । शचेः ‘सनि मीमा (७, ४, ५४)’—इति निगमः । ‘अत्र लोपोऽभ्यासस्य (७, ४, ५८)’ संयोगादिलोपः ८, २, २६ “यस्तुभ्यं दाशाद यो वा ते शिञ्जात्” (ऋ० सं० १, ५, १२, ३)—इति निगमः । ‘शिञ्जतिर्दानकर्मा पठितः’—इति स्कन्दस्वामिभाष्यम् ॥

(९) तुञ्जति । ‘तुजि हिंसायाम् पालने च’ । “तुञ्जति य उत्तरे” (ऋ० सं० १, १, १४, २)—इति निगमः ॥

(१०) मंहते । ‘महि महि वृद्धौ’ आत्मनेपदी । “स्तोतृभ्यो मंहति मुघम्” (ऋ० सं० १, १, २१, ३)—इति निगमः ॥

इति दश दानकर्माणः ॥ २० ॥

परिस्त्रव (१) । पवस्त्र (२) । अभ्यर्ष (३) । आशिषः (४) । इति चत्वारोऽध्येषणाकर्माणः

२१ ॥

(१) परिस्त्रव । ‘सु गतो (भू० प०)’ परिपूर्वः । लोक्स्वामैकवचनम् । “इन्द्रायेन्द्रो परिस्त्रव” (ऋ० सं० ६, ६, १४, १)—इति निगमः ॥

(२) पवस्त्र । ‘पूज् पवने (भू० उ०)’ । “पवस्त्र सोम इन्द्राय” (ऋ० सं० ७, २, १६, १)—इति निगमः ॥

(३) अभ्यर्ष । ‘ऋष गती’ तुदादिः । ‘हृन्दस्युभ’
(३, ४, ११७) — इति शस्यार्द्धधातुकत्वे कित्वाभावाद् गु
“अभ्यर्ष स्वायुधा” — इति निगमः ॥

(४) आशिषः । अश्रोतेर्लेट् । ‘सिब्वहुलं लेटि (३
३४)’ इट्, ‘लेटोऽडाटी (३, ४, ८४)’ ॥

इति चत्वारोऽध्येषणाकर्माणः ॥ २१ ॥

**स्वपिति (१) । सस्ति (२) । इति द्वौ स्वी
तिकर्माणौ ॥ २२ ॥**

(१) स्वपिति । ‘जि ष्वप शयने’ अदादिः । तिपि ‘रु
दिभ्यः सार्वधातुके (७, २, ७६)’ — इतीट् । “यो दीचि
स्वपिति” — इति निगमः ॥

(२) सस्ति । ‘षस.स्वप्ने’ अदादिः । “सस्तु मात स
पिता (ऋ० सं० ५, ४, २२, ५)” — इति निगमः ॥

इति द्वे स्वपितिकर्माणौ ॥ २२ ॥

**कूपः (१) । कातुः (२) । कर्त्तः (३) । वृ
(४) । काटः (५) । खातः (६) । अवतः (७)
क्रिविः (८) । सूदः (९) । उत्सः (१०) । ऋश्य
दात् (११) । कारोतरात् (१२) । कुशयः (१३)
केवटः (१४) । इति चतुर्दश कूपनामानि ॥ २३ ॥**

(१) कूपः । कुशब्देऽप्यदात् पिबतेः ‘अन्येष्वपि दृश्य
(३, २, १११)’ — इति डः, ‘अन्येषामपि दृश्यते (५, ३, १३८
— इति दीर्घः । कुक्षितं पानमन्न, कच्छसाध्यत्वाच्छौच
सम्भवाद्वा । यद्वा, ‘कूप क्रोधे’ दिवादिः । इगुपधलक्षणः

कीदरादित्वात् दीर्घः । कुप्यन्त्यस्य मनुष्याः दुरादानजल-
पात् । यद्वा, कवतेर्गतिकर्मणः, 'कुयुभ्याश्च (उ० ३, २५)'—
इति पप्रत्ययः, किच्चादीर्घश्च । गम्यते जलार्थिभिः । "व्रितः
वहितः (ऋ० सं० १, ७, २३, २)"—इति निगमः ॥

(२) कातुः । 'कै गै शब्दे (भू० प०)' । सितनिगमिम-
सेसचविधाञ्कुशिभ्यस्तुन् (उ० १, ६७)—इति बाहुलका-
त् । शब्दरते बहुलत्वादिना । यद्वा, कशब्दे उपपदे अततेः
हन्दीणः (उ० १, २)'—इति बाहुलकादुण् । कमुदकम-
स्मिन् अत्यते अधिगम्यते । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(३) कर्त्तः । करोतेर्वा हिंसार्थात् । 'हसिमृग्रिणामि-
वशमिलूपध्विभ्यस्तुन् (उ० ३, ८३)'—इति बाहुलकात्तन् ।
क्रियते उत्पाद्यते पुरुषैः, हिंस्यन्त्यत्र चौराः पथिकादीनय-
स्वतः, कस्य कृतः प्राप्तिरत्रेति वा । "कर्त्तमन्वस्य विनमादाय
इन्वन्ति"—इति निगमः ॥

(४) वयः । 'वृञ् सम्भज्यौ (स्वा० उ०)' । 'घञर्थे कविधा-
कृत्तम् (३, ३, ५८ वा० २)'—इति कः । 'कजादीनां के हे भवतः
(३, ३, ५८ वा० ३) । सम्भज्यते जलार्थिभिः । "वृत्रा अनन्ता
खेवसा पदीष्ट (ऋ० सं० ५, ७, ८, २)"—इति निगमः ॥

(५) काटः । 'कटे वर्षावरणयोः (भू० प०)' घञ् । आत्रि-
कृते जलार्थिभिः । यद्वा, 'घट पट गतौ (भू० प०)' घञ् ।
'काटे निबाव्वह ऋषिरह इत्येः (ऋ० सं० १, ७, २४, ६)"
—इति निगमः ॥

(६) खातः । 'खनु अवदारणे (भू० उ०)' । निष्ठा ।
निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(७) अवतः । अवपूर्वादततेः पचाद्यचि (३, १, १३४)
शकन्नादित्वात् पररूपम् (६, १, ८४ वा०) । अवातति

खन्यमानोऽधोमच्छति द्रोणाहावमवतमश्मचक्रम् (ऋ० सं० ८, ५, १८, १)”—“आवृतासोऽवृतासो न कर्तृभिः (ऋ० सं० १, ४, २०, ३)”—इति निगमौ ।

(८) क्रिविः । करोतेः कृणोतेर्वा ‘कविष्ट्विष्ट्विस्थविकि कौदिवि (उ० ४, ५६)’—इतीन्प्रत्ययो रिदादेशश्च निपात्यते । कर्त्तव्यदर्थः । “आव इन्द्रं क्रिविं यथा (ऋ० सं० १, २, २८, १)”—इति निगमः ॥

(९) सूदः । ‘सूद क्षरणे हिंसायाञ्च (भू० आ०)’ । क्षरत्यस्मात् जलं, हिंसायां कर्त्तव्यदर्थः । ‘शोभनोदकः सुस्थिरोदको वा सूदः’—इति हरदत्तमिश्रः । ‘उदकस्योदः सञ्ज्ञायाम् (६, ३, ५७)’ । निगमोऽन्वे प्रणीयः ॥

(१०) उत्तः । उत्पूर्वात् सत्तेः सदेः स्यन्देर्वा उप्रत्ययः स्यन्देरलोपो बाहुलकात् । उन्देर्वा ‘उन्देर्नलोपश्च’—इति सप्रत्ययः । उदगच्छत्यस्मात् जलम्, स्यन्दते आर्द्रीक्रियते वा जलेन । “उत्तं न कञ्चिज्जनपानमर्चितम् (ऋ० सं० ७, ५, २२, ५)”—इति निगमः ॥

(११) ऋश्यादात् । ‘ऋषी गतौ (तु० प०)’ । अन्नयादयश्च (उ० ४, १०८)—इति यत्प्रत्ययो मूर्धन्यस्य शादेशो गुणाभावश्च निपात्यते । ऋश्या मृगाः । ऋश्यान् द्यति । ‘आतोऽनुपसर्गे कः (३, २, ३)’ । पञ्चम्येकवचनम् । कूपो हि दुर्गहजलत्वात् ऋश्यान् खण्डयति, खण्डितत्वञ्च जलादानेच्छा न करोति । “युवं वन्दनमृश्यादादुदूपथयुवं (ऋ० सं० ७, ८, १६, ३)”—इति निगमः ॥

(१२) कारोतरात् । करणं कारः । करोतेर्षञ् । कारेण खननक्रियया उत्तरः पश्चिमः प्रदेशान्तरादुत्कृष्टो वा । यद्वा, उत्प्लावकमुदकं यस्य सः कारोत्तरः कृतोदको वा पृषोद-

इत्थत् कारोतरः । पञ्चम्येकवचनम् । निगमोऽन्वेष-
णः ॥

(२३) कुशयः । कौ शेते । ‘अधिकरणे शेतेः (१, ५, १५)’
प्रत्ययः । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(२४) केवटः । ‘केह सेवने (भू० आ०)’ । ‘शकादिभ्यो-
(उ० ४, ७६)’—इत्यट्प्रत्ययः । सेव्यते जलार्थिभिः ।
‘कौ सं शारि केवटे (ऋ० सं० ४, ८, २०, २)’—इति
मः ॥

इति चतुर्दश कूपनामानि ॥ २३ ॥

तृपुः (१) । तक्का (२) । रिभ्वा (३) । रिपुः
(४) । रिक्का (५) । रिहायाः (६) । तायुः (७) ।
करः (८) । वनर्गुः (९) । हुरश्चित् (१०) ।
गौवान् (११) । मलिस्तुचः (१२) । अघशंसः
(१३) । टकः (१४) । इति चतुर्दशैव स्तेनना-
नि ॥ २४ ॥

(१) तृपुः । ‘तृप प्रीणने (दि० प०)’ । ‘इषेः क्त्वि (उ०
३)’—इति बाहुलकादुप्रत्ययः क्त्वि । परद्रव्यापहारात्
ति । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(२) तक्का । तकतिर्गतिकर्मा, ‘तक सहने (भू० प०)’ ।
‘रेभ्योऽपि इष्यन्ते (३, २, ७५)’—इति वनिप् । गच्छति
चार्धम्, मोषणेन वा सहते अभिभवति । “तक्का न
‘वर्णा सिषक्ति (ऋ० सं० १, १, १०, १)’—इति निगमः ॥

(३) रिभ्वाः । ‘रभ राभस्वे (भू० आ०)’ । पूर्ववद्वनिप् ।

पृषोदरादित्वात् इकारो गुणाभावश्च । रभते मोषणं ।
वेगेन करोति । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(४) रिपुः । ‘रिफ कथनयुहनिन्दाहिंसादानेषु (तु० प०
‘ईषेः किञ्च (उ० १, १३)’—इति बाहुलकादुपत्ययः
“रिपति” केचित् पठन्ति । तत्र बाहुलकादेव फकार
पकारः । रिफति, मोषणार्थं युहते हिनस्ति वा निन्द्यते
सत्पुरुषैः । “मा नः स रिपुरीशत (ऋ० सं० १, ३, १
१)”—इति निगमः ॥

(५) रिक्ता । ‘रिचिर् वियोजने (रु० उ०)’ । ‘अन्येभ्यो-
ऽपि दृश्यन्ते (३, २, ७५)’—इति कनिप् । चकारस्य ककारो
व्यत्ययेन । वियोजयत्यर्थे रर्थतः, वियुज्यते वा प्राणैः । निगमो-
ऽन्वेषणीयः ॥

(६) रिहायाः । ‘रिह कथनादौ’—इति क्षीरस्वामी ।
‘परस्मैकूसूधाविहायम्’—इत्यादिनासुनि आयुडागमो गुणा
भावश्च निपात्यते । रिपुवदर्थः । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(७) तायुः । ‘तायृ सन्तानपालनयोः (भृ० आ०)’ ।
‘कन्दसीणः (उ० १, २)’—इति बाहुलकाद् गुणः । पात्यते
यस्मात् सर्वम् । यद्वा, तसेरुपक्षयार्थात् पूर्ववदुणि बाहुलकात्
मकारस्य यकारः । ‘उपक्षीणोऽसाविह लोके आयुषा, यत्
तदा राज्ञामारिष्यमाणत्वात्, परलोकेऽपि भ्रमणधर्मकत्वात्
—इति स्कन्दस्वामी । “अपत्ये तायवो यथा (ऋ०
४, ७, २)” —उत्तमैर्न वस्तुमथिनं तायुम् (ऋ०
११, ५)” —इति निगमो ॥

(८) तस्करः । तत्करोतीति विगृह्य दिवादि
प्रभा (३, २, २१)’—इत्यादिना टप्रत्ययः । ‘करोति
कम्’—इति नैरुक्ताः । तच्छब्देन प्रकरणसामान्यं

पापकर्मनिर्देशमभिप्रेतमित्याह—‘यत् पापकमिति नैवज्ञाः’—इति । वैयाकरणास्तु शब्दपरत्वात् सामान्ये ऽप्याहुः तद्वद्वत्योः करपत्योश्चौरदेवतयोः सुट् तलोपश्च (६, १, १५७ ग० सू०)—इति । तनोतेर्वा स्यात् सन्तानकमेति सम्मतम् । तच्च सन्ततकर्मत्वं दर्शयति—‘इदवा पथि मोषणेन, रात्रौ सन्धिच्छेदनेन’—इति स्कन्दस्वामी । तनोतेः क्तिप् नलोपे क्तिञ्च चर्त्तम् । यद्वा, ‘त्यजियजितनिभ्यो डित् (उ० १, १३१)’—इति अदिप्रत्यये तत् । कर्मशब्दस्य मकारलोपः । पृषो-दरादित्वात् रूपम् । “तनूत्यजेव तस्करा वनगू (ऋ० सं० ७, ५, ३२, ६)” —“तस्कराणां पतये नमः (य० वा० सं० १६, २१)” —इति निगमौ ॥

(८) वनगुः । वनशब्दोपपदात् गमेः मृगयादयश्च (उ० १, ३६)—इति दुप्रत्ययो रुडागमश्च निपात्यते । तस्करो हि मोषणार्थं सदा वनं गच्छति । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(१०) दुरश्चित् । ‘इच्छां कौटिल्ये (भू० प०)’ । क्तिप् । राक्षोपः (६, ४, २१)—इति वकारलोपः । ‘चिती सञ्ज्ञानं (भू० प०)’ । क्तिप् । दुरः कौटिल्यानि चेतयते । यद्वा, दुरतः ‘अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते (३, २, ७५)—इति विचि गुणः, पृषो-दरादित्वात् अकारस्योकारः । दुरः अर्थानामाहतृन्, चेत-यतेः चिनोतेर्वा क्तिप् । दुरः हृतानर्थान् सञ्चिनोति । अपिशब्दात् अत्र कर्मणि विच् । ‘तत्पुरुषे कृति बहुलम् गति (१, १४)’—इत्यलुक् । “अप्रोथन्तः समुतर्हुरश्चितः (ऋ०

(२) १, ४, २४, ५)” —इति निगमः ॥

न्येभ्योः (१) सुषीवान् । ‘सुष स्तेये (क्रा० प०)’ । अच् । ‘कृदि-पञ्चार्थः क्तिनः (४, १, ४५ वा०)’—इति ङीष् । सुषी मोषण-वर्त्तमानः । ‘कन्दसीवनिग्री (५, २, १२२ वा० २)’—इति (१) १

वनिप् । “मुषीवाणं” हुरश्चितम् (ऋ० सं० १, ३, २४, ३)
—इति निगमः । अत्र ‘परोक्षहर्ता चोरो मुषीवान्, प्रत्यक्ष-
हर्ता हुरश्चित्’—इति माधवः ॥

(१२) मलिन्मुचः । मलमस्यास्ति । ‘ज्योत्स्नातमिसा-
मृङ्गिणोर्जस्विन्मूर्जस्वलगोमिन्मलिनमलीमसाः (५, २, ११४)’
—इति मलिनो निपात्यते । म्लुच स्तेयकरणे (भू० प०) ।
‘इगुपधञाप्रोतिरः कः (३, १, १३५)’ । मलिनश्चासौ म्लुचश्च
मलिन्मुचः । पृषोदरादित्वेन नलोपः । निगमोऽन्वेषणीयः ।

(१३) अघशंसः । आङ्पूर्वात् हन्तेः ‘अन्येष्वपि दृश्यते
(३, २, १०१)’—इति डः । पृषोदरादित्वात् आङो ऋस्वत्व-
हकारस्य घत्वञ्च । शंसेः पचाद्यच् । आहन्ता, बधस्वभावः,
आशंसमानश्च । “अघशंसस्य कस्याचित् (ऋ० सं० १, ३, २४,
४)”—इति निगमः ॥

(१४) वृकः । व्याख्यातमृत्विङ्नामसु (२८७पृ०) । वारको
मार्गस्य । “यो नः पूषन्वृषो वृकः (ऋ० सं० १, ३, २४, २)”
—इति निगमः ॥

इति चतुर्दश स्तेननामानि ॥ २४ ॥

निष्णयम् (१) । सख्यः (२) । सनुतः (३) ।
हिरुक् (४) । प्रतीच्यम् (५) । अपीच्यम् (६) ।
इति षट्निर्णीतान्तर्हितनामधेयानि ॥ २५ ॥

(१) निष्णयम् । निर्गन्धपूर्वात् नयतेः ‘अघ्नगादयश्च (उ०
४, १०८)’—इति यत्प्रत्ययाष्टिलोपो रेफलोपश्च निपात्यते ।
निर्णीतं वहिर्नीतम्, निर्गतमन्तर्हितं वा । “वृत्रस्य निष्णं वि-
चरन्त्यापः (ऋ० सं० १, २, ३७, ५)” —“निष्णः सवृद्धो मनसा
चरामि (ऋ० सं० २, ३, २१, २)” —इति निगमौ ।

(२) सुस्वः । सम्पूर्वात् स्वरतेर्गतिकर्मणो विचिरपरगुणः ।
ऽन्तलोपः । सम्यगन्तर्गतं विनिर्गतं वा । “सुस्वहं यश्च-
‘गोतमो वः (ऋ० सं० १, ६, १४, ५)” — “यत् सुस्वर्त्ता
होन्विरेयदाविः (ऋ० सं० ५, ४, २८, ५)” — इति
निगमौ ॥

(३) सनुतः । (४) हिहक् । स्वरादिः । “सनुतर्हं हि
तं ततः (ऋ० सं० ६, ६, ३६, ३)” — “य इं टदृश् हिहगिक्
तस्मात् (ऋ० सं० २, ३, २०, २)” — इति निगमौ ॥

(५) प्रतीच्यम् । (६) अपीच्यम् । अपीच्यमपगतमप-
चितम् (निह० ४, २५) — इत्यादिभाष्ये ‘प्रत्यपचितं स्थितम्’
ज्ञात स्कन्दस्वामी । प्रतिपूर्वात् अपमात्रपूर्वाच्च चिनोतेः
अभ्रादित्वात् यप्रत्ययष्टिलोपादि च निपात्यते । प्रतीच्यस्य
निगमोऽन्वेषणीयः ॥ “नाम त्वष्टुरपीच्यम् (ऋ० सं० १, ६, ७,
१)” — “(य उस्त्राणामपीच्या३ (ऋ० सं० ६, ३, २६, ५)” —
इति निगमौ ॥ ‘य उस्त्राणामपीच्या’ — इत्यत्र ‘अपिपूर्वाद्-
चतेः ऋत्विगित्यादिना (३, २, ५८) क्तिन्प्रत्ययः, ततो ‘भवे
कुन्दमि च (४, ४, ११०)’ — इति यत्, ‘अचः (६, ४, १३८)’ —
इत्यकारलोपः, ‘ची (६, ३, १३८)’ — इति पूर्वपदस्य दीर्घः ।
‘अपीच्योऽप्रकाशः’ — इति भट्टभास्करमिश्रः ॥

इति षट् निर्णीतान्तर्हितनामानि ॥ २५ ॥

आके (१) । पराके (२) । पराचैः (३) ।
आरे (४) । पराचैः (५) । इति पञ्च दूरना-
मानि ॥ २६ ॥

(१) आके । (२) पराके । आङ्पूर्वात् परापूर्वाच्च एतं
‘पिनाकादयश्च (उ० ४, १५)’ — इति आकप्रत्ययो धातुलो-

पञ्च निपात्यते । यद्वा, आङ्पूर्वात् परापूर्वाच्च किरतेः ‘अन्वे-
ष्वपि (३, २. १०१)’—इति डः । आकीर्णं पराकीर्णं च तद्
विचित्रमिव भवति आके निगमोऽन्वेषणीयः ॥ “क्षयन्त-
मस्य रजसः पराके (ऋ० सं० ५, ६, २५, ५)”—इति निगमः ॥

(३) पराचैः । ‘नोचैरिति वदन्नयं पराकैः’—इति भट्ट-
भास्करमिश्रः । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(४) आरे । अथयम् । “न हि त्वटारे निमिषसु नेशेः
(ऋ० सं० २, ७, १०, १)”—इति निगमः ॥

(५) परावतः । ईरयतेर्बहतेर्गतिकर्मणो वा संसाधनेऽर्थे
वर्तमानात् प्रोपसर्गान् परोपसर्गाद्वा ‘उपसर्गाच्छन्दसि
धात्वर्थे (५, १, ११८)’—इति वर्तितः । पृषोदरादित्वात् प्रश-
ब्दस्य पराभावः । प्रकर्षेण ईरति विचित्रं परागतमिव वा
तत् भवति । “परावतं परमां गन्तुवा उ (ऋ० सं० ८, ५,
३, ४)” — “सुसारसीं परावतः (ऋ० सं० ३, ६, २१, १)” —इति
निगमौ ॥

इति पञ्च दूरनामानि ॥ २६ ॥

प्रब्रम् (१) । प्रदिवः (२) । प्रवेयाः (३) ।
सनेमि (४) । पूर्यम् (५) । अज्ञाय (६) । इति
षट् पुराणनामानि ॥ २७ ॥

(१) प्रब्रम् । ‘नञ् पुराणं प्रात् (५, ४, २५ वा० २)’—
इति नप्रत्ययः । “तम् प्रब्रथा पूर्वथा विश्वथेमथा (ऋ० सं०
४, २, २३, १)” —इति निगमः ॥

(२) प्रदिवः । “यदीमनु प्रदिवः (ऋ० सं० २, २, ८,
३)” —इत्यत्र पुलिङ्गद्विवचनात्तेन, “क्षत्रं राजाना प्रदिवः
(ऋ० सं० ३, २, २३, ५)” —इत्यत्र, षष्ठ्येकवचनात्तेन,

“इन्द्राय सोमाः प्रदिवः (ऋ० सं० ३, २, १८, २)”—इत्यत्र प्रथमाबहुवचनान्तेन च प्रदिव इत्येव सामानाधिकरस्यदर्शनात् सकारान्तमेतदव्ययमित्याहुः । इन्द्रार्थत्वेनानादिकालप्रवृत्ता इत्यभाषयत् । तेन प्रगतानि दिनान्यस्य पृषोदरादि-त्वान्नकारस्य वकारः इत्यादि व्युत्पत्तिः । निगमेषु वचनव्यत्ययश्चाश्रयणीय एव ॥

(३) प्रवयाः । प्रगतं वयो यस्य । वयः कालमात्रमत्र । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(४) सनेमि । अव्ययम् । “सनेम्यन्मद्युयवन्नमौवाः (ऋ० सं० ५, ४, ५, ७)” — “सनेमि सख्यं स्वप्स्यमानः (ऋ० सं० १, ५, २, ४)” — “सनेम्यभ्वं मरुतो जुनन्ति (ऋ० सं० २, ४, ८, ३)” — इति निगमाः ॥

(५) पूर्यम् । ‘पूर्वे पूरणे (भू० प०)’ । पचाद्यच् (३, १, १३४) । वयःप्रवृत्तिं पूरयतीति, पूर्वस्मिन् काले भवं पूर्यम् ‘भवे कन्दमि (४, ४, ११०)’ — इति यत् । यद्वा, ‘पूर्वेः कृतमिनयौ च (४, ४, १३३)’ — इति यः । “पूर्यं होतरस्य नुः (ऋ० सं० १, २, २०, ५)” — “यः स्तोमेभिर्वावृधे पूर्येभिः (ऋ० सं० ३, २, ११, ३)” — इति निगमौ ॥

(६) अङ्गाय । अव्ययम् । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

इति षट् पुराणनामानि ॥ २७ ॥

नवम् (१) । नूत्नम् (२) । नूतनम् (३) । नव्यम् (४) । इदा (५) । इदानीम् (६) । इति षड्वे नवनामानि ॥ २८ ॥

(१) नवम् । यद्वा, ‘यु स्तुतौ (अदा० प०)’ । ‘ऋदोरप्

(३, ३, ५७) । नूयते स्मूयते, अचिरकृतत्वेन रमणीयत्वात् इति । “नवेन धूर्वं दयमानास्य” — इति निगमः ॥

(२) नृत्नम् । नीतेरेव । ‘गस्त्रासास्त्रा (उ० ३, १६)’ — इत्यादिना नप्रत्यया दीर्घश्च निपात्यते । “नूयते नृत्नम् इदंन्द्र ते वयमूतो (ऋ० सं० ६, २, २, २)” — इति निगमः ॥

(३) नूतनम् । नवस्य नू-आदेशः ‘वसनसनयस्त्राश्च प्रत्यया वक्तव्याः (५, ४, २५ वा० १)’ — इति तनप्प्रत्ययः । “इष्टो नूतनैरुत (ऋ० सं० १, १, १, २)” — इति निगमः ॥

(४) नव्यम् । नवमव नव्यम् । ‘शाखादिभ्यो यत् (५, ३, १०३)’ — इति स्वार्थं यत् । यद्वा, नीतेः ‘अचो यत् (३, १, ८७ — ‘वान्तोऽयि प्रत्यये (६, १, ७६)’ । “इन्द्राग्नी स्तोमं जनयांस नव्यम् (ऋ० सं० १, ७, २८, २)” — इति निगमः ॥

(५) इदा । ‘तयोर्दाहिलो च वृन्दमि (५, ३, २०)’ — इति इदंशब्दात् सप्तम्यन्तात् दाप्रत्ययः । “इदा हि व उपेस्तुतिम् (ऋ० सं० ६, २, ३३, १)” — इति निगमः ॥

(६) इदानीम् । ‘दानीञ्च (५, ३, १८)’ — इति तस्मादेव दानीप्रत्ययः । “इदानीमङ्गं उपवाच्यो नृभिः (ऋ० सं० ३, ८, ५, १)” — इति निगमः ॥

इति षडैव नवनामानि ॥ २८ ॥

प्रपित्वे (१) । अभीके (२) । दुभम् (३) । अभ्रकम् (४) । तिरः (५) । सतः (६) । त्वः (७) । नेमः (८) । ऋक्षाः (९) । स्तृभिः (१०) । वस्त्रीभिः (११) । उपजिह्विका (१२) । जर्दरम् (१३) । कर्दरम् (१४) । रुम्भः (१५) । पिनाकम् (१६) ।

मेना(१७) । ग्नाः(१८) । शेषः (१९) । वै तसः
(२०) । अया(२१) । एना(२२) । सिषक्तु(२३) ।
सचते(२४) । भ्यसते (२५) । रेजते(२६) । इति
षड्विंशतिर्द्विंश उत्तराणि नामानि ॥२६॥

प्रपित्वे इत्यादीनि भाष्यकारिणैव निरुक्तानि (निरु० ३,
२०, २१) ॥ २६ ॥

स्वधे (१) । पुरन्ध्री (२) । ध्रिषणे' (३) ।
रौदसौ(४) । क्षोणी(५) । अम्भसो(६) । नभसौ
(७) । रजसौ(८) । सदसो(९) । सद्गनौ(१०) ।
घृतवती (११) । बहुले (१२) । गभीरे (१३) ।
गुम्भीरे (१४) । ओण्यौ' (१५) । चम्बौ (१६) ।
प्राञ्चौ(१७) । मही (१८) । उर्वो(१९) । पृथ्वी
(२०) । अदितो (२१) । अही (२२) । दूरेअन्ते
(२३) । अपारे (२४) । अपारे इति चतुर्विंश-
तिर्द्वावाष्टयिवीनामधेयानि नामधेयानि ॥३०॥

उर्यृ हन्महद्गयद्दरज्यतिशिम्बातानिर्णि-
गस्ते माकेतुर्वट्चिक्यद्विकमिदमिवार्चतिविप्रोरे-
भोयज्ञोभरतार्दमहेदातिपरिस्रवस्वपितिकूपस्तृ-
पुर्निण्यमाकेप्रत्नन्ववम्प्रपित्वे स्वधे त्रिंशत् ॥

इति निषण्टौ तृतीयाध्यायः समाप्तः ॥ ३ ॥

(१) स्वधे । व्याख्यातमन्त्रनामसु (१०७ पृ० । १७५ पृ०) ।
स्वेनात्मना भूतग्रामं धारयतः, स्वं धनं धीयते अनयोरिति
वा । द्यावापृथिवीनामसु सर्वत्र द्विवचनान्तत्वम् । तथाच
“आदु^१ ब्रुवाते मिथुनानि नाम (ऋ० सं० ३, ३, २४, २)” —
इत्यत्र, स्कन्दस्वामी—‘मिथुनानि द्विवचनसंयुक्तानि नामानि
‘स्वधे पुरन्धी’—इत्यादीनि स्तोत्रभ्यः’—इति ॥

(२) पुरन्धी । पुराणि धीयन्तेऽनयोः । ‘कर्मण्यधिकरणे
च (३, ४, ८३)’—इति किप्रत्ययः । पृषोदरादित्वात्मकार उप-
जनः । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(३) धिषणे । व्याख्यातं वाङ्मनामसु (७५ पृ०) । स्वं
रक्षितुं प्रगल्भे समर्थे, धारयित्वा वा देवमनुष्यादीन्, शब्दयते
स्तूयते वा । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(४) रोदसी । ‘इतीदमस्ति स्त्रीलिङ्गद्विवचनान्तम्,
द्यावापृथिव्योर्वर्तमानं चास्ति नपुंसकद्विवचनान्तम्, अस्ति
चाव्ययम् । तत्र निगमानां साधारण्यात् तेषां त्रयाणामपि
साधारणोऽयं पाठः’—इत्याहुः । ‘प्रस्तरस्यापि विभुत्वात्
“रोदसी रोदसी च ते”—इत्यत्र आद्य ईबन्तो दिवि भुवि च
वर्तते, अन्त्यः सान्तः’—इति चीरस्वामी । तत्र रुधेरसुन्,
पृषोदरादित्वात् धकारस्य दकारः, स्त्रीलिङ्गे तु ‘उगितश्च (४,
१, ६)’—इति ङीप्, ‘वा छन्दसि (६, १, १०६)’—इति पूर्व-
सवर्णः । आभ्यां हि विविधं रुद्धानि सर्वभूतानि । “नमो^१
दिवे वृहते रोदसीभ्याम् (ऋ० सं० २, १, २६, ६)” —“होतारं
सत्ययज्ञं रोदसीः (ऋ० सं० ३, ४, २०, १)” —“इमे चिदिन्द्र
रोदसी अणारे (ऋ० सं० ३, २, १, ५)” —इति निगमाः ।
“विषितस्तुका रोदसी नृमृषाः (ऋ० सं० २, ४, ४, ५)” —इत्यादौ
अन्तोदात्तो रोदसीशब्दो रुद्रपत्नीवचनः’—इति माधवः ।

(५) क्षोणी । व्याख्यातं पृथिवीनामसु (७ पृ०) । “अयः क्षोणी संचते माहिना वाम् (ऋ० सं० २, ४, २३, ५)” — इति निगमः ।

(६) अश्वसी । व्याख्यातमुदकनामसु (८२ पृ०) । बाहु-
लकादत्रापि नुम् । यद्वा, अश्व उदकमनयोरस्ति, मत्वर्थी-
यस्य लुक् । एकत्रावशिष्टमपरत्रावशिष्टमाशमादित्यमण्डल-
स्यम् । निगमोऽन्वेषणीयः ।

(७) नभसी । ‘एह बन्धने (दि० उ०)’ । ‘नहेर्दिवि भश्च (उ० ४, २०५)’ — इति असुन् । साहचर्यात् उभे अपि नभः-
शब्देनोच्यते । सम्बध्यते पुण्यवद्भिः । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(८) रजसी । ‘रञ्ज रागे (भू० उ०)’ । ‘भूरञ्जिभ्यां कित् (उ० ४, २११)’ — इत्यसुन् । ‘रजकरजनरजसीति वा नलोपः रजके स्वगुणे भूतानां ‘रजोरजतेर्गतिकर्मणः’ — इति माधवः ।
गम्यते पुण्यवद्भिः । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(९) सदसी । सदरसुन् । सीदन्त्यनयोर्देवमनुष्यादयः ।
निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(१०) सङ्गनी । सदरेव मनिन् । “पुराण्योः सङ्गनोः
केतुर्गन्तः (ऋ० सं० ३, ३, २८, २)” — इति निगमः । भाष्यं
द्रष्टव्यम् ॥

(११) घृतवती । उदकवत्यौ । निगमोऽन्वेषणीयः ।

(१२) बहुले । ‘बंहिष्ठः’ — इति महद्नामसु व्याख्यातम्
(२५१ पृ०) बहुभिः पदार्थैस्तद्वत्यौ । “उर्वी पृथ्वी बहुले दर-
शन्ते (ऋ० सं० २, ५, ३, २)” — इति निगमः ॥

(१३) गभीरे । (१४) गभीरे । व्याख्याते वाङ्नामसु
(६५ पृ०) । गम्यते सत्पुरुषैः, प्रतितिष्ठन्त्यनयोर्देवमनुष्या-
दयः । निगमावन्वेषणीयौ ।

(१५) ओण्यौ । ‘ओण्ट अपनयने (भू० प०)’ । ‘इन् सर्व-
धातुभ्यः (उ० ४, ११४)’ । ‘कृदिकारादक्तिनः (४, १, ४५
वा०)’—इति डौष् । अपनयतः स्वार्थितानां क्लेशान् ।
यद्वा, अवतेर्लुटि, छान्दसत्वात् सम्प्रसारणो गुणश्च, टित्त्वात्
डौष् । “अभि त्यं देव सवितारं स्नाय्याः (य० वा० सं० ४,
२५)” —इति निगमः ॥

(१६) चम्बौ । ‘चमु अदने (भू० प०)’ । ‘कृषिचमित-
निधनिमर्जिस्वजिभ्य ऊः (उ० १, ७८)’—इति ऊप्रत्ययः ।
चमन्त्यनयोः । “उत्तानयोश्चम्बोऽर्योनिरन्तः (ऋ० सं० २,
३, २०, ३)” —इति निगमः ।

(१७) पार्श्वौ । ‘सृश संस्पर्शने (तृ० प०)’ । ‘सृशेः श्वण-
शुनौ पृ च (उ० ५, २७)’—इति श्वणप्रत्ययो धातोः पृभावश्च ।
णित्त्वाद् हाङः । व्यत्ययेन पुलङ्गता । “पार्श्वं”—इति
पाठान्तरम् । संसृशतो व्यासुतः सर्वान् पदार्थान् । निगमोऽ-
न्वेषणीयः ॥

(१८) मही । एतदादीनि चत्वारि पृथिवीनामसु
व्याख्यातानि (६ पृ०) । महर्त्यौ पूजनोये वा । “वेपेतं
भियसा मही (ऋ० सं० १, ५, ३१, १)” —इति निगमः ॥

(१९) उर्वी । विस्तीर्णं, आच्छादयित्र्यो वा स्वर्गाधःस्थि-
तलोकस्य । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(२०) पृथ्वी । प्रथिता विस्तारिता ब्रह्मणा सृष्टिकाले ।
निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(२१) अदिती । देवमनुष्यादिसकलप्रपञ्चधारणेऽप्यदीने
इत्यर्थः । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(२२) अही । गोनामसु व्याख्यातम् (१९२ पृ०) । गम्यते
प्राणिभिः । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(२३) दूरेऽन्ते । दुःशब्दोपपदात् एतः 'दुरीणो लोपश्च (उ० २, १८)'—इति रक्प्रत्ययो धातोर्लोपश्च । 'रोरि (८, ३, १४)'—इति रफलोपः, लोपे पूर्वस्य दौर्घः (६, ३, १११) । 'अन्तां अततः (निरु० ४, २५)'—इति भाष्यम् । तत्र बाहुल-
कात्तन् मकारश्चान्तादेशः । 'दुःखेन गम्यते दूरमतोऽश्वादेम-
ध्याच्च सततगतो भवति, न कदाचिदाद्यो मध्ये वास्ति'—इति
स्कन्दस्वामी । दूरं अन्तमवसानगतिययोः । 'तत्पुरुषे कृति
बहुलम् (६, ३, १४)'—इत्यलुक् । "सुमान्या विद्युते दूर-
अन्ते (ऋ० स० ३, ३, २५, २)"—इति निगमः ॥

(२४) अपारं । 'पारं तीरं कर्मसमाप्तौ' जुहोत्यादिर-
दन्तः । घञ् । समाप्तिरिति वा समाप्यतेऽनेनिति वा पारः ।
'अपारं दूरपारं (निरु० ६, १)'—इति भाष्ये । 'अविद्यमानं
पारमन्तं ययोः तं अपारं । दूरत्वेन पराभवं दर्शयति पुरा-
णदृष्ट्या वा लोकपथ्यन्तताम्'—इति स्कन्दस्वामी । निग-
मांऽन्वेषणीयः ॥

अध्यायपरिसमाप्तिस्त्वचर्कद्विवचनमिति सिद्धम् ॥

इति देवराजयज्वविरचिते नैषण्टककाण्डनिबचने

तृतीयाध्यायः ॥ ३ ॥

इति नैषण्टकं नामाद्यं काण्डं समाप्तम् ॥

(नैषण्टु क-टीका-परिशिष्टम्)

—००—

स्वरादीनीति पूर्वमुक्तस्य प्रकरणद्वयस्य (२५ पृ०, २७० पृ०, ३०२ पृ०), निगमदेवताकाण्डयोश्च निर्वचनं भाष्यस्कन्दस्वामिभ्यां प्रदर्शितं तदत्र क्रमेण लिख्यते । तत्र, निगमव्याख्यानादि यदत्राननुसंहितं, तत् तत्रैव द्रष्टव्यम् ॥

(१) स्वः । सुपूर्वादन्तरेौरयतेर्वा 'अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते (३, २, ७५)'—इति विचि दृशिग्रहणस्य प्रयोगानुसरणार्थत्वादकर्तव्यं पि भवति । ईरयतेरिकारस्याकारो व्यत्ययेन, गुणः । 'स्वरादिनिपातमव्ययम् (१, १, ३०)' सुपो लुक् (२, ४, ७१), रफस्य विमर्जनीयः (८, ३, १५) । 'शोभनमरणं गमनं सुखाय हिताय वा यस्य, शोभनं वा प्रेरणं तमसां यस्य, सुष्ठु वा कृतो रश्मिभिः रमानादातुम्, भासं वा ज्योतिषां नक्षत्रादीनां, भासा सुष्ठु कृतः प्राप्त इति वा, स्वरादित्यः द्यौश्च । सु सुष्ठु शोभनमरणमस्यांशरूपैर्वा पुण्यवाद्भिरर्थ्यते, सुष्ठु वा पुण्यकृत ईरयति स्वृतो रसैः स्वृतां भाभिर्ज्योतिषा, स्वयमेव वा दीप्तम् । "भूर्भुवः स्वः (य० वा० सं० ३, ३७)—इति दिव उदाहरणम् । "एभिर्नो अर्केर्भवानो अर्वाङ् स्वर्णे ज्योतिः (ऋ० सं० ३, ५, १०, ३)'—इत्यादित्यस्य ॥

(२) पृश्निः । प्रपूर्वादन्तरेः स्पृशतेर्वा 'घृणिपृश्निपाणि चूर्णिभूर्चि (उ० ४, ५२)'—इति निप्रत्ययः, प्राशेः स्पृशेच्च पृशभावो निपात्यते । प्राश्रुत एनं शक्नो वर्णः संस्पृष्टा रसान् । कृतव्याख्यानमन्यत् पूर्वञ्च । संस्पृष्टा भासं ज्योतिषामस्पृष्टो भासेति वा पृश्निरादित्यः । द्यौस्तु संस्पृष्टा ज्योतिर्भिः पृश्न-
ज्जिह्व 'सुकृतां वा एतानि ज्योतीष्वपि यन्नक्षत्राणि (ऋ० सं०

१, ४, ७, २, सा० भा०) — इति श्रुतेः । “पृश्ने^१: पुत्रा उ^१प्र-
मामो रभि^१ष्टाः (ऋ० सं० ४, ३, २३, ५)” — इति निगमो
दिवः । “अयं वेनद्यो^१ दयन्पृश्नि^१गर्भाः (ऋ० सं० ८, ७, ७, १)”
— इत्यादित्यस्य ॥

(३) नाकः । नयते: ‘पिनाकादयश्च (उ० ४, १५)’ — इत्या-
कप्रययष्टिलोपश्च निपात्यते । नेता रसानाम्, नेता भामा-
मात्मीयानाम्, ज्योतिषां प्रणायकश्चादित्यः । द्यौस्तु, कमिति
सुखनाम, न कम् अकम् असुखम्, न अकं यत्र स नाकः ।
‘नभ्राव्रपाव्रवेदा (६, ३, ७५)’ — इत्यादिना नञः प्रकृति-
भावः । “न वा अमुं लोकं जग्मुषे किञ्च नाकम् (निरु० २,
१४)” — इति ब्राह्मणम् । अत्यन्तसुखमित्यर्थः । “नाकस्य
पृष्ठे अधितिष्ठति श्रुतः (ऋ० सं० २, १, १०, ५)” — इति
दिवः । तन्ने अधि नाके^१ अस्मिन् (ऋ० सं० ८, ७, १८, २))”
— इति निगम आदित्यस्य ॥

(४) गौः । व्याख्यातं पृथिवीनामसु (४ पृ०) । गमिर-
त्रान्तर्णीतस्यर्थः । गमयति रसान् मण्डलं प्रति रश्मिभिः,
गच्छति वान्तरिक्षे इति गौरादित्यः । यत् पृथिव्या उपरि
दूरं गता, यद्वास्यां ज्योतीषि गच्छन्तीति गौः द्यौः । “गवा-
ममि गोपतिरेक इन्द्र (ऋ० सं० ५, ६, २३, ६)” — इति
दिवः । “उतादः परुसे गवि (ऋ० सं० ४, ८, २२, ३)” —
इत्यादित्यस्य ॥

(५) विष्टप् । ‘ष्टभि प्रतिबन्धे (क्रा० सौ० प०)’ । विष्पू-
र्वात् क्षिपि भकारस्य पकारो व्यत्ययेन । विष्टम्भिराविशते-
ऽयं वर्तते । यद्वा, विशेरेव बाहुलकाद्रूपसिद्धिः । पृथिवीतो
रसानादातुमाविष्टोऽभिनिविष्ट इत्यर्थः । एवमेव भासं ज्योतिषां
भासा वाविष्टो व्याप्तः आदित्यः । द्यौराविष्टा ज्योतिर्भिः पुच्छ-

कृद्भिश्च । “उदादुब्रध्नस्य^१ विष्टपम् (ऋ० सं० ६, ४, ६, १)” —
इत्याद्युदाहरणम् ॥

(६) नभः । नयतेरसुनि गुणे ‘नय.’ इति स्थिते बाहुल-
कात् यकारस्य भकारः । नाकशब्देन समानोऽर्थः । अथवा
भासनशब्दस्य ह्रस्वत्वं, सकारलोपः, नकारभकारयोश्च स्थान-
विपर्ययः, सान्तत्वञ्च । सर्वत्र सूत्रप्राप्त्यनृक्तौ पृषादरादित्वात्
द्रष्टव्यम् । यद्वा, न भाति ‘नभः’ । असुनि भातेष्टिलोपश्च ।
एतेन द्यौर्याम्याता । “ज्योतिष्यति प्रतिमुञ्च ते नभः” — “स्वर्ज-
ज्ञानोनभसा (ऋ० सं० ७, ३, १४, ५)” — इत्याद्युदाहरणम् ॥

इति षट् साधारणानि दिवश्चादित्यस्य ॥ १, ४ ॥

इदमाद्युपमानामानि । भाष्यकारेण स्कन्दस्वामिना च
विस्तरणं व्याख्यातानि (निरु० ३, १३—१८) । निपातप्राय-
त्वात् शब्दनिर्वचनस्यावक्तव्यत्वात् उदाहरणमात्रमत्र प्रद-
र्शयते ।—

(१) इदमिव । (२) इदं यथा । अत्र इदंशब्द उपमान-
शब्दमन्विधानाय प्रयुक्तः । इवादयश्च निपाता, पराश्रयस्यो-
पमानत्वस्य धर्मस्य प्रतिपादनार्थाः । “इन्द्रं इवेह ध्रुवस्तिष्ठति
(ऋ० सं० ८, ८, ३१, २)” — “यथा वाता यथा वनम् (ऋ० सं०
४, ४, २०, ४)” ॥

(३) अग्निर्न ये । अत्र नशब्द उपमानार्थः । “अग्निर्न ये
भ्राजसा रुक्मवत्तमः (ऋ० सं० ८, ३, १२, २)” ॥

(४) “चतुरश्रिइदमानात्” (ऋ० सं० १, ३, २३, ४) ।
अत्र चिच्छब्दः ॥

(५) “ब्राह्मणा व्रतचारिणः (ऋ० सं० ५, ७, ३, १)” ।
उपमाप्रतिपादनेनादिलोपास्तोपमः ॥

(६) “बृक्षस्य नु ते’ पुरुहूत वयाः (ऋ० सं० ४, ६, १७, ३)” । अत्र नूशब्दः ॥

(७) जार आ भगम् । “उदौरय णितरो जार आ भगम् (ऋ० सं० ७, ६, १०, १)” । अत्र आकारः ॥

(८) ‘मेपो भूतो ३’ भि यन्नयं । (ऋ० सं० ५, ७, २४, ५)” । अत्र भूतशब्देन पमोच्यते ॥

(९) तदृपः । (१) तदणे । रूपशब्देन वर्णशब्देन चोत्तरपदेन समासादुपमा प्रतयते ॥

(११) तद्वत् । पृथक्पृथक्शब्दस्यार्थः । “प्रियमेध्वरेद्विवत् (ऋ० सं० १, ३, ३१, ३)” । ‘तेन तुल्यं क्रिया चेदु वतिः (५, १, ११५)” ॥

(१२) तथा । “तस्मत्तथा पूर्वथा विश्वथेमथा (ऋ० सं० ४, २, २३, १)” । ‘प्रत्नपूर्वविश्वस्तात् थाल् कन्दसि (५, ३, १११)’—इति इवार्येऽयं थाल् विहितः ॥

इति द्वादशोपमानामानि ॥ ३, १३ ॥

“तथा”—इत्यस्मान्तरं “मिंहः”—इति केषुचित् कोशेषु दृश्यते, तन्न पठनीयम्, अथ लुप्तोपमानं (निरु० ३, १८)—इत्यादिभाष्यस्य तु “ब्राह्मणा व्रतचारिणः (५)” —इति पूर्वमुक्तस्य लुप्तोपमस्य प्रपञ्चत्वात् ॥

(१) प्रपित्वे । (२) अभौके । इत्यासन्नस्य । प्रपूर्वादाप्नोते निष्ठायां प्राप्तशब्दस्य प्रपित्वभावः । यद्वा, ‘इत्वनादयोऽन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते’—इतीत्वन्प्रत्यये बाहुलकादाप्नोतेराकारलोपः । पित्वशब्द आसन्नार्थः । प्रकृष्टदेशकालयोः प्राप्तिः प्रपित्वे इति । अभिपूर्वादञ्चतेः ‘मलीकादयश्च (उ० ४, २५)—इतीकन्प्रत्ययो धातुलोपश्च निपात्यते । अभ्यक्ते आसन्ने इत्यर्थः । सोपमर्गौ सप्तम्यन्तौ यथादृष्टाविति प्रथितौ ॥

“अपि नः प्रपि न्वे तूय मागहि (ऋ० सं० ५, ७, ३०, ३)” —
 “अभीके चिदु लोककृत् (ऋ० सं० ८, ७, २१, १)” — इत्यपि
 निगमौ ।

(३) दभ्रम् । (४) अर्भकम् । इत्यल्पस्य । दभ्रमिति
 दन्तोतेर्बध्कर्मणः ‘स्फायितश्चि (उ० २, १२)’ — इत्यादिना
 रक्, ‘अनिदिताम् (६, ४, २४)’ — इति नलोपः । सुदर्भं
 सुच्छेदम् अल्पत्वात् ॥ हरतेः ‘अर्भकश्च पृथुकपाका वयसि’
 — इति कप्रत्यये, हकारस्य भकारे गुणे रपरत्वे अकारे चोप-
 जने च अर्भकमिति निपात्यते । अवहृतमूनपरिमाण इत्यर्थः ॥
 “मा मे दृभ्राणि मन्यथाः (ऋ० सं० २, १, ११, ७)” — “नमो
 महद्भ्यो नमो अर्भकेभ्यः (ऋ० सं० १, २, २४, ३) ॥

(५) तिरः । (६) सतः । इति प्राप्तस्य । अप्राप्तस्येत्यपरः
 पाठः । तरतेरसुनि बाहुलकात् अकारस्येकारः । तीर्थं प्राप्त-
 मागतम् ॥ सत्तेरसुनि रेफस्य वकारः । सतः संसृतम् ॥
 अप्राप्तस्येति पाठे पराजितं तरणं सरणं च द्रष्टव्यम् ॥ “तिर-
 श्चिदय्या पारि (ऋ० सं० ४, ४, १६, २)” — “पात्रे वभिन्दन्-
 त् एति रत्तसः (ऋ० सं० ५, ७, ८, १) ॥

(७) त्वः । (८) नेमः । इत्यर्हस्य । अर्हद्भ्योऽत्र सम्प्र-
 विभागवचनः, अर्हं हरते इति नपुंसकनिर्देशात् । त्वः अप-
 गतः अपत्य समुदायान् गतः पृथग्भूतः । तनोतिरूपधायाः
 पूर्व उकारः, यणादेशः, नकारस्य विसर्जनीयः इति स्कन्द-
 स्वामी । तनोतिः ‘सर्वनिष्ठ्वरिष्वलष्व (उ० १, १५१)’
 इति वन्प्रत्ययल्लोपो निपात्यते ॥

नेमशब्दोऽन्ननामसु व्याख्यातः (१७५ पृ०) । सर्वादिरयम् ।
 समुदायादवनीतः पृथग्भूत इत्यर्थः ॥ “पीयति त्वो अनुत्वं
 गृणाति (ऋ० सं० २, २, १६, २)” “प्र नेमस्मिन् दृष्ट्ये
 सोमो अन्तः (ऋ० सं० ८, १, ६, ५)” ।

(८) ऋचाः । (१०) स्तृभिः । इति नक्षत्राणाम् । ‘ऋष गतौ (तु० प०) । ऋषेः ‘इगुपधात् कित् (उ० ४, ११६)’— इति किदिन्प्रत्ययः । ऋषिरत्र उदर्थविशिष्टः । उद्गतानि ऊर्ध्वमौरितानीव प्रकाशन्ते ॥ ‘स्तृञ् आच्छादने (क्रा० उ०) । कर्मस्थीणादिकः कृप्, बाहुलकात्तुग् न भवति । तीर्णानि प्रसारितानि विस्तीर्णानि च प्रकाशन्ते हि । तस्य पाठो यथादृष्टम् ॥ “अमी य ऋत्रा निहिता स उच्चा (ऋ० सं० १, २, १४, ५)” — “पश्यन्तो द्यामिव स्तृभिः (ऋ० सं० ३, ५, ६, ३)” ॥

(११) वस्त्रीभिः । (१२) उपजिह्विका । इति सीमिकानाम् । वस्त्रगच्छां ऋक्षनामसु व्याख्यातः (२४५ पृ०) । ‘जातिरस्त्रीविषयात् (४, १, ६३)’ इति डीष् । जातिशब्दश्चायं स्त्रीपुंसयोर्दृष्टं लोके स्त्रीलिङ्गं प्रसिद्ध इति म पठितः ॥ वसन्ति हि ते मृदमुपजिह्विकाः । ‘शेवयज्जिह्वा (उ० १, १५२)’—इति जिघ्रतजिघ्रतर्वा वप्रत्ययान्तं निपात्यते जिह्वा, ‘सञ्ज्ञायां कन् (५, ३, ८७)’ ‘प्रत्ययस्थात् (७, ३, ४४)’—इतीत्वम् । उपजिघ्रन्ति काष्ठम्, उपरक्षणाद्दोदकस्य उपजिह्विका ॥ “यदत्युपजिह्विका यद्वस्त्रो अतिमर्पति (ऋ० सं० ६, ७, १२, ६)” वस्त्रशब्दस्यायमेव निगमः ॥ “वस्त्रीभिः पुत्रमयुवो अदानम् (ऋ० सं० ३, ६, २, ४)” —इति स्त्रीलिङ्गस्य ॥

(१३) ऊर्दरम् । (१४) कूदरम् । इत्यावपनस्य । ऊर्दरं—उत्पूर्वात् ‘दृ विदारणे (क्रा० प०)’—इत्यस्मात् ‘ईर गतौ (अदा० आ०)’—इत्यस्माद्वा ‘ऊर्दोरप् (३, ३, ५७)’ घञि च ऊर्दरमुर्दोरं वा सदूर्दरम् । ऊर्ध्वं तद्दीर्णं मध्यतः, ऊर्ध्वमीर्णं गतं वा दीर्णमिति स्वादित्वाद्भिष्ठानत्वम् (८, २, ४४) ॥ कूदरम्, मृदनामसु व्याख्यातम् (२५२ पृ०) । कूतदरम् ।

“तमूदेरुं न पृणता यवेन (ऋ० सं० २, ६, १४, ५)”—

“समिद्धो अज्जन् कदरं मतीनाम् (य० वा० सं० २८, १)” ॥

(१५) रभः । (१६) पिनाकम् । इति दण्डस्य । ‘रभ राभस्ये (भू० आ०)’ अत्रालभने वर्तते । कर्मणि घञ् । ‘रभेरशब्दलिटोः (७, १, ६३)’—इति नुम् । आरभन्ते आश्रयते ह्यवष्टभाय दण्डः । “आ त्वा रभन्त जिब्रयः (ऋ० सं० ६, ३, ४५, ५)” ॥ पिनाकं—‘पिष सञ्चूर्णने (रु० प०)’ । ‘पिनाकादयश्च (उ० ४, १५)’—इति आकप्रत्ययः, षकारस्य नकारो गुणाभावश्च निपात्यते । प्रतिपिनष्टि हिनस्यनेन शतृन्, दण्डाकारं धनुरुच्यते, तच्च रुढितो महादेवीयमेव सामान्येन । अवततधन्वा पिनाकावसुः कृत्तिवासाः (य० वा० सं० ३, ६१)” ॥

(१७) मना । (१८) ग्नाः । इति स्त्रीणाम् । उभावपि शब्दौ व्याख्यातौ वाङ्नामसु ६७पृ० । ७४पृ० । नामयन्ति हि ताः पतिश्चशुरमातुलादयः पूज्या भूषयितव्याश्चेति स्मरणात् । गच्छन्त्येना अपत्यायिनः । “अमेनांश्चिज्जनिवतश्च-कथं (ऋ० सं० ४, १, २८, २)” — “ग्नास्वाकृन्तं तपसोऽतन्वत (ता० ब्रा०)” ॥

(१९) शेषः । (२०) वैतमः । इति सुप्रजननस्य । शेषः—सपत्नरसुनि बाहुलकात् सशब्दस्य शेषभावः । सृशत्यनेन स्त्रीन्द्रियम् । तद्धेतुतश्च विशिष्टानन्दलक्षणं स्त्रीसुखं स्पर्शशब्देनोच्यते । त्वगिन्द्रियस्पर्शमात्रकं शेषमित्युदाहरणेऽकारान्तत्वेन दर्शनात् करणे घञन्त इति केचित्, सकारलोपो वा तत्र द्रष्टव्यः । यद्यपि ‘वृङ्शीभ्यां रूपस्वाङ्गयोः पुट् च (उ० ४, १८६)’—इति शीङ्गः असुनागमेन कथञ्चिच्छेषः सिध्यति तथापि तत्रार्थानौचित्यात् “मुष्कयोरदधात् सपः”

—“मुष्कयोर्मिहिता सपः”—“मा नो मघेव निःषपि”—
इत्यादौ सपशब्देन मेहनस्याभिधानादर्थोचित्याच्च सशब्दस्य
शेभावेन कथञ्चिन्निर्वोदं युक्तमिति सपतेरित्युक्तम् । तथा-
चोक्तम्—“अर्थो नित्यः परीक्षित न संस्कारमाद्रियेत”—इति ।
विपूर्वात् ‘तसु उपक्षये (दि० प०)”—इत्यस्मात् पचाद्यचि
(३, १, १३४) वितमः । वितम एव वैतसः । प्रज्ञादित्वा-
दण् । विशेषेण तस्यति क्षीणोभवति प्राक् सश्लोककालात् ।
यद्वा, विमत्तिकमिति वत् विशब्दः प्रतिषेधार्थीयः । न तस्यति
अक्षीणम् सेकसामर्थ्यस्यानुपक्षीणत्वात् । “यस्यामुषन्तः प्रह-
राम् शेषम् (ऋ० सं० ८, ३, २७, २)”—“त्रिः स्म माङ्गः
अथयो वैतमेन ऋ० सं० ८, ५, १, ५)”—

(२१) अया । (२२) एना । इत्युपदेशस्य । प्रत्यक्षाभि-
धानमिहोपदेशोऽभिमतः । सामान्येन चैते त्रिष्वपि लिङ्गेषु ।
अनयेति उदस्य नशब्दलोपेन अया । “अया ते अग्ने समिधा
विधेम (ऋ० सं० ३, ४, २५, ५)”—इति स्त्रिया समिधा
सामानाधिकरण्यात् ॥ एना ‘द्वितीयाटीस्त्रे नः (२, ४, ३४)’
—इति इदमेतदोरन्वादेशविषये एनादेशः, तृतीयैकवचन-
स्याकारः । “एना वो अग्निवमसा (ऋ० सं० ५, २, २१,
१)”—इति नपुंसकस्य मनसो सामानाधिकरण्यात् । एना
पत्या तन्व१ संसृजस्व (ऋ० सं० ८, ३, २५, २)”—इति
पुंसः पत्युः सामानाधिकरण्यात् ॥

(२३) सिषक्तु । (२४) सचते । इति । सिषक्तिति कर्तु-
रभिधानम् । तस्य प्रत्ययार्थत्वेन प्राधान्यादत आह सेवमान-
स्येति । वेयाकरणसिद्धान्तप्रसिद्ध्यर्थमेवमवोचत्, परमार्थतस्तु
धात्वर्थप्रतिपादनपरतयैवाख्यातपदोपादानमर्थाभिगमत्वञ्च ।
अतश्चेतदुक्तं भवति । सिषक्तु सचत इति सेवार्थो धातू इति ।

तथाहि । “भावप्रधानमाख्यातम्”—इति हि स्वमिद्वान्तः
 मिषक्तुः सचते । ‘षच समवाये’ भूवादिः स्वरितेत्, अत्र
 सेवार्थः । सिषाकृति लोटि तिपि शप् । तस्य ‘बहुलं कृन्दम्
 (२, ४, ७६)’—इति श्लुः । ‘अर्त्तिपिपत्त्योश्च । ‘बहुलं कृन्दम्
 (७, ४, ७८)’—इत्यभ्यासस्येत्वम् । “स नः मिषक्तु यस्तुर
 (ऋ० सं० १, १, ३४, २)”—सचस्वा नः स्वस्तये (ऋ० सं० १
 १, २, ४)”—इति तु यथानिगममुदाहरणम् ॥

(२५) भ्यसते । (२६) रेजते । इति । भयवेपनयो
 धातुः भ्यसते इति । रेजते इति नैरुक्तो धातुः । उभावप्यु
 भयोरर्थयोः । “यस्य शुष्माद्रोदमी अभ्यसेताम् (ऋ० सं० २, ६
 ७, १)” —“रेजते अग्ने पृथिवी मखेभ्यः (ऋ० सं० ५, १, ८
 ४)”—इति ॥

इति षड्विंशतिर्द्विंशनामानि ॥ ३, २८ ॥

(इति नैषण्टुकटीकापरिशिष्टं समाप्तम्)

— — —

अथ चतुर्थाध्यायः ।

—:○:—

अथ नैगमं नाम द्वितीयं काण्डं व्याख्यायते—

ज॒हा(१) । नि॒धा(२) । शि॒ताम(३) । म॒हे॒हना
 (४) । द॒मू॒नाः(५) । मू॒षः(६) । इ॒षि॒रेण(७) ।
 कु॒रु॒तन(८) । ज॒ठरे(९) । ति॒त॒उ (१०) । शि॒मे
 (११) । म॒ध्या (१२) । म॒न्दू (१३) । ई॒र्मा॒न्ता॒सः
 (१४) । का॒य॒मानः(१५) । लो॒धम्(१६) । शी॒रम्

(१७) । विद्वधे (१८) । द्रुपदे (१९) । तुम्वनि
 (२०) । नंसन्ते (२१) । नसन्त (२२) । आह्वनसः
 (२३) । अश्वसत् (२४) । इक्षिणः (२५) । वाहः
 (२६) । परितक्मग (२७) । सुविते (२८) । दयते
 (२९) । नूचित् (३०) । नूच (३१) । दावने (३२) ।
 अकूपारस्य (३३) । शिशौ ते (३४) । सुतुकः (३५) ।
 सुप्रायणाः (३६) । अप्रायुवः (३७) । च्यवनः
 (३८) । रजः (३९) । हरः (४०) । जुहुरे (४१) ।
 व्यन्तः (४२) । क्राणाः (४३) । वाशौ (४४) ।
 विषुणः (४५) । जामिः (४६) । पिता (४७) ।
 शंयोः (४८) । अदितिः (४९) । एरिरे (५०) ।
 जसुरिः (५१) । जरते (५२) । मन्दिने (५३) । गौः
 (५४) । गातुः (५५) । दंसय (५६) । तूताव (५७) ।
 चयसे (५८) । वियुते (५९) । ऋधक् (६०) ।
 अस्याः (६१) । अस्य (६२) । इति द्विषष्टिः पदानि
 ॥ १ ॥

(१) जहा । हन्तेर्लिङुत्तमैकवचने णलि, द्विवचने, अभ्या-
 सचत्वे, कुत्वाभावो नकारलोपश्चान्दसत्वात् । जघानेत्यर्थः ।
 “जहा को अस्मदीयते (ऋ० सं० ६, १, ४९, २)” ॥

(२) निधा । निपूर्वाद्धधातेः ‘घातघोपसर्गे (३, १, १३६)’
 —इति कः । निधीयते स्थाप्यते मृगपक्षिग्रहणाय । निधा

पाशसमूहः । “सुमुग्धस्मान्निधये^१व ब्रह्मान् (ऋ० सं० ८, ३, ४, ६)” ॥

(३) शिताम । अतशब्दस्य रेफलोपोऽतो दीर्घत्वं मशब्द-
ओपजनः । अङ्गे अतत्वाद् दोः शिताम । सितशब्दस्य वा
सकारस्य शकारः, अन्यत् पूर्ववत् । योनिः शिताम । योनि-
गुदम् । विषितः । विविधं सितो बद्धो भवति पुरोषोत्सर्गवे-
लायां विकसति सङ्कोचः । “पाश्वतः ओ^१णितः शितामतः
(य० वा० सं० २१, ४३)” ॥

(४) मेहना । मंहतेर्दानिकर्मणो ल्युट्, बाहुलकादकारस्थै-
कारो नकारलोपश्च । सुपां सुलुगित्यादिना मोराकारादेशः ।
मंहनीयं धनादि । छन्दोगानां ‘मइहना’—इत्येवं रूपं
पाठः । प्रमङ्गेन च वेदान्तराधोतस्य व्याख्यानं भाष्यकारेण
कृतम् (निरु० ४, ४) । “यदिन्द्र चित्र मेहना (ऋ० सं० ४,
२, १०, १)” ॥

(५) दमूनाः । ‘दम उपशमे दाने वा’ । दान्ते पुरुषे
वा. दमे यज्ञगृहे वामनो यस्य स दमूनाः । दन्तमशब्दस्य
नलोपः । दमदान्तशब्दयोर्दभावः, मनःशब्दे मकारात्पर-
स्याकारस्य ऊकारादेशः । दमशब्दा व्याख्यातो गृहनामसु
(२५४ पृ०) । ददातिर्ल्युटि दानं, दमर्निष्ठायां मतुपि दन्तमः ।
‘दमेरूनसिः (उ० ४, २२८)’—इति वैयाकरणाः । “जुष्टो
दमूना अतिथिर्दुरोणे (ऋ० सं० ३, ८, १८, ५)” ॥

(६) मूषः । ‘मूष स्तेये (क्रा० प०)’ । ‘क्विब्वचिप्रच्छि
(३, २, १७८ वा०)’—इत्यत्र ‘प्राक् प्रत्ययनिर्देशादिष्टसिद्धिः
(भा०)’—इति क्विप् दीर्घश्च । जम् । मूषिकाः । सुगुप्तमपि
सुणन्ति हरन्ति । “मूषो न शिश्रा व्यदन्ति माध्यः (ऋ०
सं० १, ७, २१, ३)” ॥

(७) इषिरेण । ‘इषु इच्छायाम् (तु० प०)’ । ‘इषिमदि-
मुदि उ० १, ५१’—इत्यादिना किरच्प्रत्ययः । यद्वा, ईष-
यतेर्गतिकर्मणः ईषेर्देशनार्थस्य वा बाहुलकात् किरच् इष-
भावश्च । मनो विशेषणमेतत् । “इषिरेण ते मनसा सुतस्य
(ऋ० सं० ६, ४, १२, २)” ॥

(८) कुरुतन । करोतेर्लोभमध्यमपुरुषबहुवचनस्य तशब्दस्य
‘तप्तनप्तनयनाश्च (७, १, ४५)’—इति छान्दसस्तनादेशः । तत्र
तशब्द एवाथैवान् नशब्दस्तूपजनोऽनर्थकः । कुरुतनेत्यस्य
प्रतिपादनार्थमाह भाष्यकारः,—‘कर्त्तृ न हन्तृनयातनं त्यनर्थका
उपजना भवन्ति (निरु० ४, ७)’—इति । अत्र बहुवचनमन्ये-
ऽप्येवंरूपा उपजनाः सन्तीति प्रतिपादनार्थम् । ‘क्तो यक्’
‘आज्जसेरसुक’—इत्येवमादयः । “रिप्रेण तपसा कुरुतन”
—“अध्वर्यवः कर्त्तृना श्रुष्टिमस्मै (ऋ० सं० २, ६, १४, ३)”
—“तपिष्ठेन हन्तृना हन्तृना तम् (ऋ० सं० ५, ४, ३०, २)”
—“प्रयातन सखी रच्छा मखायः (ऋ० सं० २, ३, २६, ३)”
—“हत्वाय श्वान् विभजस्व वेदः (ऋ० सं० ८, ३, १८, २)”
—“ब्राह्मणामः पितरः सोम्यासः (ऋ० सं० ५, १, २०, ५)” ॥

(९) जठरम् । जग्धशब्दोपपदात् घृडा दधातेर्वा
‘क्तदरादयश्च (उ० ५, ४२)’—इति अरन्प्रत्ययो जग्धशब्दस्य
जभावा धकारस्य ठकारश्च निपात्यते । जग्धं भक्षितमन्न-
मस्मिन् भ्रियते तिष्ठति, धीयते प्रक्षिप्यत इत्यर्थः । “आसि-
श्च जठरं मध्वजुर्मिम् (ऋ० सं० ३, ३, ११, १)” ।

(१०) तितउ । तनोतिस्तुदेश निष्ठायां मतुपि उपधाया
इत्वं दकारलोपो वकारस्य सम्प्रसारणं तलोपश्च । तिलमात्रं
तुन्नं वा । तिलशब्दात् तिः, तुन्नशब्दात् उकारतकारौ ।
मत्वर्थे बहुव्रीहिः । ततेन मध्येन, तुन्नैश्छिद्रैः, तिलमात्रैश्च

तैस्तदङ् । तनोतेः क्तान्तादितिर्वैयाकरणाः । ततं तितउ ।

“सक्तुमिव तितउना पुनन्तुः (ऋ० सं० ८, २, २३, २)” ॥

(११) शिप्रे । ‘सृष्ट गतौ (भू० प०)’ । ‘स्फायितच्चिव-
च्चिशक्तिपिसृष्टपिटपि (उ० २, १२)’—इति रक्, बाहुलकात्
सृष्टशब्दस्य शिभावः । अन्नं गन्धनं प्रति सृष्टे भवतः । “वि-
थस्त्र शिप्रे विस्त्र जस्त्र धेने (ऋ० सं० १, ७, १३, ४)” ॥

(१२) मध्या । मध्यशब्दात् मस्यैकवचनस्य ‘सुपां सुलुक्
(७, १, ३६)’—इत्यादिना आकारः । मध्ये इत्यर्थः । “मध्या-
कर्त्ताविततं मंजभार (ऋ० सं० १, ८, ७, ४)” ॥

(१३) मन्दू । मन्देस्तृत्यर्थात् ‘भृमृशीढचरि (उ० १,
७)’—इत्यादिना बाहुलकादुप्रत्ययः । मदेर्वा उप्रत्ययो नुम्
च । प्रथमाद्विवचनम् । ततोयैकवचनस्य वा ‘सुपां सुलुक्
(७, १, ३६)’—इत्यादिना पूर्वसवर्णे । मदिष्णू मदिष्णुना
वा । “मन्दू समानवर्चसा (ऋ० सं० १, १, १२, २)” ॥

(१४) ईर्मान्तासः । ‘ईर प्रेरणे (चु० प०)’ । ‘अर्त्तिस्तु-
सुहुसृष्टि (उ० १, १३७)’—इति मन्प्रत्ययः । अन्तशब्दा
व्याख्यातः (२१६ पृ०) । आदित्याश्वा उच्यन्ते । ते च सप्त ।
तेषां ये अन्तान् ईर्त्तं, ईरिताः प्रेरिता विरला इत्यर्थः । अथवा
अश्वस्य अन्ता जघन सर्वषामीर्मः पृथुरित्यर्थः । “ईर्मान्तासः
सिलिकमध्यमासः (ऋ० सं० २, ३, १२, ५)” ॥

(१५) कायमानः । ‘चायृ पूजानिशामनयोः’ भूवादिः
स्वरितेत् । चायमानः । चकारस्य ककारः । यद्वा, कर्म-
णिङ्, ततो लटः शानच् । कामयमान इत्यस्य मकारलोपः ।
“कायमानो वृणा त्वम् (ऋ० सं० ३, १, ५, २)” ॥

(१६) लोभम । ‘लुञ धार्घ्यं’ क्तः । लुञ्जशब्दस्य बलोप

उकारस्यैत्वञ्च । ह्रस्वमित्यर्थः । “लोधं नयन्ति पशुमन्ध-
मानाः (ऋ० सं० ३, १, २३, ३)” ॥

(१७) शीरम् । शिङः ‘स्फायितश्चिवश्चिशकि (उ० २,
१२)’—इत्यादिना बाहुलकाद्रक् । अश्रोतेर्वा पूर्ववद्रक् धातोः
शीभावश्च । अयमग्निरुच्यते । अनुशायिनमाशिनं वा । अनु-
गम्यन्ते भूतानि जङ्गमानि जाठरात्मना, स्थावराणि च
सूक्ष्मेण अनभिव्यक्तशक्त्यात्मना यः शीते व्यवतिष्ठते, अश्रोति
वा । एवंशीलः । “शीरं पावकशोचिषम् (ऋ० सं ३,
१, ६, ३,)” ॥

(१८) विद्रुधे । विपूर्वात् ‘दृभी भये’ इत्यस्मात् अनेका-
र्थत्वेन हिंसार्थात् क्तः । विद्रुध्वा इति स्थिते ऋकारस्य रादेशो
बकारलोपश्च । बहुवचनस्य स्थाने एकवचनम् । विविधं
हिंसितेषु कुपितेषु इत्यर्थः । “कनीनकैव विद्रुधे (ऋ० सं०
३, ६, ३०, ७)” ॥

(१९) द्रुपदे । द्रुशब्दो द्रुमपर्यायः । द्रुममयेषु पदेषु पादु-
काख्येषु इत्यर्थः । वचनव्यत्ययः पूर्ववत् । “नवे द्रुपदे अर्भके
(ऋ० सं० ३, ६, ३०, ७)” ॥

(२०) तुग्वनि । तूर्णशब्दोपपदात् गमेः ‘अन्येभ्योऽपि
दृश्यन्ते (३, २, ७५)’—इति वर्नापि तूर्णशब्दस्य तुभावो
गमिष्ठिलोपश्च । लुठतीत्यर्थः । तद्विपानायावगाहनाय वा
क्षिप्रमागच्छन्ते । सप्तम्येकवचनम् । “सुवास्त्वा अधि
तुग्वनि (ऋ० सं० ६, १, ३५, ७)” ॥

(२१) नंसन्ते । नमेर्मकारात् परः सुगागमः, व्यत्ययेना-
त्मनेपदम् । नमन्ति इत्यर्थः । “कुवित्रंसन्ते मरुतः पुनर्नः
(ऋ० सं० ५, २, ८, ५)” ॥

(२२) नसन्त । ‘नस कौटिस्त्रे’ भूवादिरात्मनेपदी,

अत्राग्नोतिर्नमतेवार्थे वर्तते । ‘कन्दसि लुङ्लङ्लिटः
(३, ४, ६)’—इति वर्तमाने लङ् । ‘बहुलं कन्दस्य-
माङ्योगेऽपि (६, ४, ७५)’—इत्यङ्भावः । प्राप्नुवन्ति
नमन्ति वा । “घृतस्य धाराः सुमिधो नमन्त (ऋ० सं० ३,
८, ११, ३)” ॥

(२३) आहनसः । आहन्ते रसुन्, मत्वर्थीयस्य लुक् ।
‘सूत्रे इदमाहतम्’ ‘ब्राह्मणे इदमाहतम्’—इत्यादिप्रयोगदर्श-
नात् आहन्तिवचनार्थः । आहनवन्तो वचनवन्त इत्यर्थः ।
“ये ते मदा आहनसो विहायसुः (ऋ० सं० ७, २, ३३, ५)” ॥

(२४) अन्नसत् । ‘अदेमन्’—इति मनिन् । अद्यते इत्यञ्ज
अन्नम् । तस्मिन् सोदन्ति सनोति वा तत् । अन्नन्युपपदं
सदः सनोतिर्वा ‘अन्यभ्योऽपि दृश्यन्ते (३, २, ७५)’—‘किप् च
(३, २, ७६)’—इति किपि रूपम् । सनोतिर्नकारलोपे ऋस्वत्वे
पिति तुक् । “अन्नसन्न समतो बोधयन्ती (ऋ० सं० २, १,
७, ४)” ॥

(२५) इषिणः । ‘इषेरिच्छार्थात् (तु० प०)’ ‘इषियुधीन्धि
(उ० १, १४२)’—इति मक्प्रत्ययः । इषतेरिषतेर्वा बाहुल-
कात् मकि धातोरिष्भावः । इच्छा, गमनं, दर्शनं वा इष ।
‘अत इनिठनौ (५, २, ११५)’ । यद्वा, उणादिको मिन्प्रत्ययः ।
एषितारो हविषां स्तुतीनाञ्च गन्तारः, द्रष्टारो वा सर्वार्था-
नाम् । “ते वा शीमन्त इषिणो अभोरवः (ऋ० सं० १, ६,
११, ६)” ॥

(२६) वाहः । वहते ‘वहस्य’—इति णिदसुन् । देवताः
प्रत्युज्जमानत्वात् वाहः स्तुतिः । अथवा यदेतत् कूपसमीपे
तदुदकस्योद्धृतस्य स्थानमावाह इति लोके प्रसिद्धं, तत्तदृश-

वात् पोमरसस्य पूर्णमधिषवणं चर्म वाह इत्युच्यते । “इन्द्राय वाहः कृणवाव जुष्टम् (ऋ० सं० ३, ३, १८, ३)” ॥

(२७) परितक्मरा । परिपूर्वात् तक्तेर्गतिकर्मणो मनिन् । परितः सर्वतो गच्छति, सर्वाङ्गान् देशे रात्रिरस्ति । अथवा तक्कोष्णं तत् परित उभयत एनां परिगृह्यते वर्त्तते इति । तदुक्तम् । ‘तक्तेत्युष्णनाम, तक् इति मत इति तेन परितक्मा सति यकारोपजनेन परितक्मरा’ । “कस्मै हितिः का परितक्मरासीत् (ऋ० सं० ८, ६, ५, १)”

(२८) सुविते । सुपूर्वादेतः क्तप्रत्ययः । ‘षुङ् प्राणिगर्भ-मोचने’—इत्यस्माद्वा क्तं छान्दमत्वादङागमः, उवङ् च । मस्यैकवचनम् । शोभनं गम्यते यत्र स्वर्गादौ तत्, प्रसूते प्रजायां वा । “सुविते मोधाः (य० वा० सं० ५, ५)” ॥

(२९) दयते । ‘दय दानगतिरक्षणहिंसादानेषु (भू० आ०)’ अनेकार्थत्वात् विभागदहनगमनेष्वपि वर्त्तते । “महो-धनानि दयमानः (ऋ० सं० २, १, १८, २)” —इति दाने । “नवेन पूर्वं दयमानाः स्याम (निरु० ४, १७)” —इति रक्षणे । “य एक इह दयते (ऋ० सं० १, ६, ६, २)” —इति दाने विभागे वा । “दुर्वर्त्तुर्भूमिो दयते वनानि (ऋ० सं० ४, ५, ८, ५)” —इति दहने । “विदद्वसुर्दयमानो वि शत्रून् (ऋ० सं० ३, २, १५, १)” —इति हिंसायाम् । “मां वायसो द्रोषा दयमानो अब्रूवधत् (निरु० ४, १७)” —इति गतिकर्मा ॥

(३०) नूचित् । (३१) नूच । अनयो पदद्वययोः । “अद्या चिन्नूचित्तदपो नदीनाम् (ऋ० सं० ४, ७, २, ३)” —“नूच पुरा च सदेनं रयोणाम् (ऋ० सं० १, ७, ४, २)” ॥

(३२) दावने । ददातेः ‘आतो मनिन्कानिब्वनिपञ्च (३, २, ७४)’ —इति व्यत्ययेन कर्मणि वनिप् । ततः षष्ठ्यर्थे द्विती-

यार्थे वा चतुर्थी (२, ६, ६२, वा०), अल्लोपाभावश्चान्दस
(६, ४, १३४) । देवस्य देवं वेत्यर्थः ॥

(३३) अकूपारस्य । 'पृ पालनपूरणयोः (जु० प०)' । घञ् ।
पारः पालनं पूरणं वा । अकुत्सितं पालनं पूरणं वा यस्य
तदकुपारं सत् कोर्दीर्घत्वेनाकूपारम् । तस्य दावने इति
सम्बन्धः । "अकूपारस्य दावने" (ऋ० सं० ४, २, १०, २)" ।
आदित्यसमुद्रावप्यकूपारो । पूर्ववत् । कच्छपोऽप्यकूपारः ।
कूपशब्दे कर्मण्युपपदे अर्तः कर्मण्यण् । न कूपारः अकू-
पारः । कच्छपो हि मति सम्भवे ह्रदं गच्छति न कूपमल्पाद-
कत्वात् । त्रयाणां निगमाः पथ्यथाः ॥

(३४) शिशोते । 'शो तनूकरणे' दिवादिः परस्मैपदी ।
व्यत्ययेन शपः स्त्री ओकारस्यत्वमात्मनेपदञ्च । श्यतीत्यर्थः ।
'शिशोते' शृङ्गे रक्षसि विनिक्षे' (ऋ० सं० ३, ८, १५, ३)" ॥

(३५) सुतुकः । सुपूर्वात्तकतेर्गतिकर्मणः 'गर्ह कः (३, १,
१४४)'—इति बाहुलकात् कप्रत्ययोऽकारस्याकारश्च । सुपू-
र्वाद्वा तुच्छब्दस्याकार उपजनः चकारस्य जकारस्य वा ककार-
भावश्च । सुगमनः सुप्रजा वा । "अग्निः सुतुकः सुतुकेभि
रश्वैः (ऋ० सं० ७, ५, ३१, ७)" ॥

(३६) सुप्रायणाः । सुप्रपूर्वादियतेर्लुट् । 'उपसर्गस्यायतौ (८,
२, १८)'—इति लत्वाभावश्चान्दसः । सुप्रगमना इत्यर्थः ।
"सुप्रायणा अस्मिन् युञ्जे विश्रयन्तामृतावधुः (य- वा० सं०
२८, ५)" ॥

(३७) अप्रायवः । प्र-आ-इत्युपसर्गद्वयपूर्वात् 'यु मिश्रणे
(अदा० प०)'—इत्यस्यात् 'गर्ह कः (३, १, १४४)'—इति
बाहुलकात् कप्रत्ययः, उवङि कृते अन्यस्याकारस्य लोपे च
जसि रूपम् । 'सुपां सुतुक् (७, ३, ३८)'—इति जसः स्थाने

सुः । न प्रायुवोऽप्रायुवः । अप्रगतमनस्काः न प्रमाद्यन्त
इति । “अप्रायुवो रक्षितारो दिवे दिवे (ऋ० सं० १, ६,
१५, १)” ॥

(३८) अयानः । अन्तर्णीतस्थयात् अयतेः ‘युच् बहुलम्
(उ० २, ७४)’—इति युचि पूर्वत्र बाहुलकाद्दीर्घः । देधान्
प्रति स्तोमानां आवयिता गमयिता स्तोतेत्यर्थः । रुदित्वा-
दिप्रसङ्गनिवृत्तिः । “युवं अयानं सनयं यथारथम् (ऋ० सं०
७, ८, १५, ४)” । अयनस्य तु “अवनो भार्गवः शार्यातां
मानवमभिषिषेच (ऐ० ब्रा० ८, ४, ७)” —“अप्रवानवत्
अवनवत् भृगुवत्”—इत्यादिर्निगमः प्रसिद्धः ॥

(३९) रजः । व्याख्यातं द्यावापृथिवीनामसु (३०५ पृ०) ।
(४०) हरः । ज्वलन्नामसु (१३४ पृ०) व्याख्यातम् । रजस्तु
ज्योतिरुदकलोकासृग्दिनवाचकम् । अनुरक्षयति ज्योतत्
स्वप्ने स्नेन स्नेन व्यापारेण सर्वप्राणिनः । “या ते अग्ने
रजःश्रया (य० वा० सं० ५, ८)” —“भुवो यज्ञस्य रजसश्च
क्षुता (ऋ० सं० ७, ६, ४, ६)” —“त्वया दृष्ट्वाग्निं सुकृतो
रक्षांसि (ऋ० सं० ४, ७, २, ३)” —“त्रिरात्रेण रजस्त्रला शुचि-
प्रैवति”—“विवर्तते रजसौ वेद्याभिः (ऋ० सं० ४, ५, ११’
१)” —इति क्रमेण निगमाः ॥ हरो ज्योतिरुदकलोकवा-
चकम् । ज्योतिर्हरति तमसम्, उदकं वहति हरति सर्वलोकेषु,
क्षियन्ते सर्वा एव वा कालेन मृत्युनाश्रियन्ते । “प्रत्यग्ने
हरमा हरः मृगीहि (ऋ० सं० ८, ४, ८, ५)” —इति ज्योति-
षाम् । उदकलोकवाचिनिगमौ पर्यन्तौ ॥

(४१) जुहुरे । जुहोतेः ‘जुह्वसि जुह्वलङ्मितः (३, ४,
६)’—इति लिट्, ‘हरयोरे (६, ४, ७६)’—इति रे, जुहति ।

यद्वा, यथाप्राप्नो लिट् जुहुरे हुतवन्तः । “जुहुरे वि चित्त-
यन्तः (ऋ० सं० ४, १, ११, २)” ॥

(४२) व्यन्तः । व्यन्त इत्येषोऽनेककर्मा (निरु० ४, १८) ।
व्यन्त इत्यत्र य एष धातुः स दयतिवदनेकार्थ इत्यर्थः । ‘वी
गतिप्रजननजात्यानखादनेषु (अदा० प०)’ । अनेकार्थत्वात्
पश्यत्यर्थोऽपि ॥

(४३) गोभिः । कर्गेतेर्लटः शानचि विकरणव्यत्ययेन
लुक् । “गोभिः क्राणा अनूषत (निरु० ४, १८)” ॥

(४४) वाशो । व्याख्यातं वाङ्नामसु (६५ पृ०) । यद्वा,
वासीशब्दश्चेद्वदनद्रव्यविशेषवचनः, तस्य सकारस्य शकारेण
व्युत्पत्तिः । “वाशोभिस्तक्षताश्मन्मयीभिः (ऋ० सं० ८,
५, १८, ४)” ॥

(४५) विषुणः । विषमशब्दस्य अकारस्योकारो मकारस्य
णकारश्च । विषमः । “सशङ्खद्वयो विषुणस्य जुन्तोः (ऋ०
सं० ५, ३, ३, ५)” ॥

(४६) जामिः । व्याख्यातमङ्गुलीनामसु (१६४ पृ०) । अति-
रकवालिशसमानजातीयानां वाचको जामिशब्दः । अति-
रकः पुनरुक्तमुच्यते, पुनर्जायमानत्वात् । “जामि वा एतद्
यज्ञे क्रियते (ऐ० ब्रा० ३, ५, ३)” । वालिशो मूर्खः । स हि
कस्मैचित् पुरुषायालम् । अत्र निगमः पर्येषः । समान-
जातीयो भर्गनीलक्ष्णोऽर्थः । समानाभ्यां मातापितृभ्यां
जातत्वात् । जाशब्देनैवाभिधातुं शक्यमिति मिशब्द
उपजनः । “यत्र जामयः कृणवन् जामि (ऋ० सं० ७, ६,
७, ५)” ॥

(४७) पिता । ‘नमृनेष्टृत्वष्टृच्छट्छोष्टपोष्टभ्राष्टजामाष्टमाष्ट-
पिष्टदुष्टिष्ट (उ० २, ८८)’—इत्यादिना पातेः, केवलात्

स्थन्ताद्वा लृच्प्रत्ययान्तो निपात्यते । पतिशब्दत्वेन च नामार्थो व्याख्यातः (२४० पृ०) । “द्यौर्मै^१ पिता जनिता नाभिरञ्ज (ऋ० सं० २, ३, २०, ३)” ॥

(४८) शंयोः । श्मस्यतेः क्तिप् शम् । ‘यु पृथग्भावे’ इत्यस्माद् विच् । अन्ये पदद्वयमिति वर्णयन्ति । ‘शमनं रोगाणां यावनं च भयानाम्’ । “अथानुः शंयोर्^२रपो दधात (ऋ० सं० ७, ६, १७, ४)” । प्रसङ्गेन श्रुतिसारूप्यात् भाष्ये ‘अथापि शंयुर्बाह्वस्यत्यः (निरु० ४, २१)’—इत्युक्तम् ॥

(४९) अदितिः । पृथिवीनामसु व्याख्यातम् (१० पृ०) । ऐतिह्यामिकानां मते देवमाता, नैरुक्तानां मते अदौनादिगुणः अथवात्मपक्षे प्रकृतिः । “अदितिर्द्यौरदितिर्न्तरिक्षम् (ऋ० सं० १, ६, १६, ५)” ॥

(५०) एरिरे । प्रोपमर्गार्थवृत्त्याङ्पूर्वात् ‘ईर गतौ (चु० प०)’—इत्यस्मात्क्लिष्टि भस्यरे च । प्रेरितवन्त इत्यर्थः । “यमेरिरे भृगवो विश्ववे^३दसम् (ऋ० सं० २, २, १२, ४)” ॥

(५१) जसुरिः । ‘जसु ताडने (चु० प०)’ । ‘जमिसङ्कोच-रिन् (उ० २, ६९)’—इति उरिन्प्रत्ययः । यद्वा, अस्यतर्बाहु-लकादुरिन्प्रत्यये जुडागमश्च धातोः । ताडितो बहुमुक्तो हत-वेगश्चान्तो जसुरिः । “नीचायमानं जसुरि न श्येनम् (ऋ० सं० ३, ७, ११, ५)” ॥

(५२) जरते । नैरुक्तधातुः । यद्वा, ‘गृ स्तुतौ (क्रा० प०)’—इत्यस्य गकारस्य जकार इति स्कन्दस्वामी । “इन्धान एनं जरते स्नाधीः (ऋ० सं० ७, ८, २८, १)” ॥

(५३) मन्दिने । मन्दतेः स्तुतिकर्मणो घञि मन्दः स्तुतिः । श्चान्दसत्वादत इनिठनौ नेष्यते हि एकाचरात्, ततो जाते,

सप्तम्याश्च । “प्र मन्दिने^१ पितुमर्चता वचः (ऋ० सं० १, ७, १२, १)” ॥

(५४) गौः । व्याख्यातं रश्मिनामसु (२६ पृ०) । “अत्रा-
हगोरमन्वत (ऋ० सं० १, १, ७, ५)” ॥

(५५) गातुः । व्याख्यातं पृथिवीनामसु (१२ पृ०) । अत्र
भावे तुन् गमनमित्यर्थः । “गातुं यज्ञाय गातुं यज्ञपतये
(निरु० ४, २१)” ॥

(५६) दंसयः । दंस इति कर्मनामसु व्याख्यातम् (१३७ पृ०) ।
अत्र तु ‘अच इः (उ० ४, १३४)’ जम् । दंसयः कर्माणि दंस-
यस्ये नानि । “कुत्साय मन्त्रह्यश्च दंसयः (ऋ० सं० ८, ७,
२६, १)” ॥

(५७) तूताव । तवतेवृद्धिकर्मणो लिटि णलि ‘तुजादीनां
दौर्घोऽभ्यासस्य (६, १, ७)’ । “स तूताव नैनमश्रोत्यंहतिः
(ऋ० सं० १, ६, ३०, २)” ॥

(५८) चयसे । ‘चय गतो’ भूवादिरात्मनेपदी । अत्र
चातयतेर्नाशनार्थस्यार्थे वर्तते । यद्वा, चातयतेरेव विकृतं
रूपम् । “बृहस्पते चयस इत् पिथारम् (ऋ० सं० २, ५,
१२, ५)” ॥

(५९) विद्युते । यौतिरेव पृथग्भावार्थो विपूर्वः । “मृमान्या
विद्युते दूरे अन्ते (ऋ० सं० ३, ३, २५, २)” ॥

(६०) ऋधक् । अव्ययमिदं पृथग्भावस्य वाचकम् । यदिन्द्र
टिबि पायुं यदृधक् (ऋ० सं० ४, ७, १२, ५)” । अथाप्यधो-
त्यर्थे दृश्यते, तदा ‘ऋधु ह्यौ (स्वा० प०)’ ‘अस्मात् प्रथः कित्
(उ० १, १३०)’—इति बाहुलकादजिप्रत्ययः किञ्च । ऋधुवन्
ऋधं कुर्वन् । “ऋधगया ऋधगुताशमिष्ठाः (य० वा० सं०
८, २०)” ॥

(६१) अस्त्राः । (६२) अस्त्र । अस्त्रान्तरेधानादिष्टस्य
 त्रिविधविशिष्टपदार्थलक्षणस्याभिधेयस्योच्चारणं प्रथमादेशः
 आदिष्टतमस्य तस्योच्चारणमन्वादेशः । तत्र प्रथमादेशविषय-
 आदुदात्तं पदद्वयं तीव्रार्थतरमतिस्फुटप्रयोजनम्, अन्याना-
 देष्टस्वार्थत्वात् । अन्वादेशविषयतामन्वादनुदात्तं पदद्वयम-
 प्रीयोऽर्थतरमतिशयेनास्फुटप्रयोजनम्, अन्यादिष्टस्वार्थत्वात् ।
 अस्त्रा ऊ बु णु उप मातये भुवः (ऋ० सं० २, २, २, ४)”—
 दौर्घाद्युरस्या यः पातः (ऋ० सं० ८, ३, २७, ४) ॥ “अस्त्र
 शमस्य पलितस्य हातुः”—“तृतीयो भ्राता घृतपृष्ठो अस्य
 (ऋ० सं० २, ३, १४, १)” ॥

इति द्विषष्टिः पदानि ॥ १ ॥

सस्त्रिम्(१) । वाहिष्ठः(२) । दूतः(३) । वाव-
 शानः(४) । वार्यम्(५) । अन्धः(६) । असंश्रुन्ती
 (७) । वनुष्यति(८) । तरुष्यति(९) । भन्दनाः
 (१०) । आहनः(११) । नदः(१२) । सोमो अक्षाः
 (१३) । आवम्(१४) । ऊतिः(१५) । हासमाने
 (१६) । प्रङ्भिः(१७) । ससम्(१८) । हिता
 (१९) । वाः(२०) । वराहः(२१) । खसराणि
 (२२) । शय्याः(२३) । अर्कः(२४) । प्रविः(२५) ।
 वक्षः(२६) । धन्व(२७) । सिनम्(२८) । इत्या
 (२९) । सचा(३०) । चित्(३१) । आ(३२) ।
 द्युम्नम्(३३) । प्रविचम्(३४) । तोदः(३५) ।

खञ्जाः(३६) । शिपि॑विष्टः(३७) । विष्णुः(३८) ।
 आ॒घृ॒णिः(३९) । पृथु॑ज्वयाः(४०) । अ॒थ॒र्यु॑म्(४१) ।
 का॒णु॒का(४२) । अ॒धि॒गुः(४३) । आ॒ङ्गु॒षः(४४) ।
 आ॒पा॒न्त॑मन्युः(४५) । श्म॒शा(४६) । उ॒र्व॒शी(४७) ।
 व॒यु॒न॑म्(४८) । वा॒ज॑प॒स्त्य॑म्(४९) । वा॒ज॑ग॒न्ध॑म्
 (५०) । ग॒ध्व॑म्(५१) । ग॒धि॑ता(५२) । कौ॒र॒या॒णः
 (५३) । तौ॒र॒या॒णः(५४) । अ॒क्र॒या॒णः (५५) ।
 ह॒र॒या॒णः(५६) । आ॒रि॒तः(५७) । व॒न्दी(५८) ।
 नि॒ष्प॑पी(५९) । ढ॒र्णा॑शम्(६०) । जु॒म्भ॑म्(६१) ।
 नि॒चु॒म्प॑णः(६२) । प॒दि॑म्(६३) । प्रा॒दुः (६४) ।
 ट॒क्(६५) । जोष॑वा॒क॑म्(६६) । कृ॒त्तिः (६७) ।
 अ॒घ्नी (६८) । स॒म॒स्य (६९) । कु॒ट॒स्य (७०) ।
 च॒र्ष॑णिः(७१) । श॒म्बः(७२) । के॒प॒यः(७३) ।
 तू॒त॒मा॒क॒षे (७४) । अ॒स॒व॑म् (७५) । का॒कु॒द॑म्
 (७६) । बौ॒रि॒टे (७७) । अ॒च्छ (७८) । परि॑
 (७९) । ई॒म्(८०) । सी॒म्(८१) । ए॒न॒म्(८२) ।
 ए॒ना॒म्(८३) । ह॒णिः(८४) । इति चतुर्वत्तरम-
 शीतिः पदानि ॥ २ ॥

(१) सञ्जिम् । ‘ष्णा वेष्टने (अदा० प०)’ ‘ष्णा शीचे (अदा० प०)’ । ‘आट्गमहनजनः किकिनी लिट् च (३, २, १७१)’—
 इति किन्प्रत्ययः । लिङ्वद्भावाद्विर्वचनादिः । ‘आतो-

लोप इटि च (६, ४, ६४) । अववेष्टयिताभिरन्तःप्रविष्टाभिः
शोषितो वा मेघः सन्निः । “सन्निमविन्दुश्चरये नदीनाम् (ऋ०
सं ८, ७, २७, ७)” ॥

(२) वाहिष्ठः । वोढृशब्दात् ‘तुच्छन्दसि (५, ३, ५८)’—
ह्रतीष्ठनि ‘तुरिष्ठमेयःसु (६, ४, १५४)’—इति लृचो लोपः ।
वाहिष्ठ इति उपधादोर्घ्वाच्चान्दसः । अतिशयेन वोढा वाहिष्ठः ।
“वाहिष्ठोवां हवानाम् (ऋ० सं० ६, २, २८, १)” ॥

(३) दूतः ।

(४) वावशानः । ‘वश कान्तौ (अटा० प०)’ ‘वाशु शब्दे
(दि० आ०)’ । ‘लिटः कानज् वा (३, २, १०६)’ । द्विर्वच-
नादिः । ‘तुजादीना दीर्घाभ्यामस्य (६, १, ७)’ । ‘न वशः
(६, १, २०)’—इति यङि लिटि सम्प्रसारणनिषेधाद् विन्-
प्रत्यये कानज्यपि न भवति, वाश्यतेरुपधाङ्गत्वञ्च व्यत्यये-
नैव । यङ्लुकि शानचि रूपमिति श्रुतिनिवामः । सुप्तस्वसृ-
रुषीर्वावशानः (ऋ० सं० ७, ५, ३३, ५)” ॥

(५) वार्यम् । ‘वृज् वरणे (स्वा० उ०)’ । ‘एतिस्तुशासृहृ-
लुषः क्यप् (३, १, १०८)’—इति क्यपि प्राप्ते ‘कृत्यल्युटो बहु-
लम् (३, ३, ११३)’—इति ख्यत् । ‘क्यव्विधौ वृ-ग्रहणे वृजो
ग्रहणमिष्यते न वृडः’—इति वैयाकरणाः । अथवाऽऽवश्य-
कार्थं ख्यत्प्रत्ययां द्रष्टव्यः । वार्यं वरणौयम्, अतिशयेन वर-
श्रेष्ठ वा । तद् वार्यं वृणीमहे (ऋ० सं० ६, २, २३, ३)” ॥

(६) अन्धः । व्याख्यातमन्त्रनामसु (१७० पृ०) । “आमन्त्रेभिः
मिञ्चता मद्यमन्धः (ऋ० सं० २, ६, १३, १)” ॥ तमोऽचक्षुष्य-
प्यन्धः । अत्र ध्यायतिर्नञ्पूर्वः अविद्यमानं ध्यानं दर्शनमस्मिन्
आलोकाभावात् । चक्षुर्हीने अकारान्तमिदम् । “पश्यदक्ष-

स्वात् विचेतदुभ्यः (ऋ० सं० २, ३, १७, १)”—इति चतुर्हानस्य ॥

(७) असञ्चन्ती । सञ्चतिर्गतिकर्मा, अत्र सञ्चतिरस्यतेर्वाच्यं वर्तते । शतरि डीपा नञ्समासः । परस्परं सन्मतिश्चो-
भवन्त्यौ । अर्वाक्षपन्था वाञ्छिते वा द्यावापृथिव्या उच्येते ।
“असञ्चन्ती भूरिधारे पर्यस्तौ (ऋ० सं० ५, १, १४, २)” ॥

(८) वनुष्यति । व्याख्यातं क्रुध्यतिनामसु (१८४ पृ०) । अत्र तु हन्त्यर्थः । “वनुयाम वनुष्यतः (ऋ० सं० २, १, २१, १)” ॥

(९) तरुष्यति । नैरुक्तधातुर्गत्यर्थः । ‘मृत्युं तरति’ ‘ब्रह्म-
हत्यामुत्तरन्ति’ । विनाशयन्ति व्यपोहन्तीति हन्त्यर्थं तरतः
प्रयोगदर्शनात् तरतेरुकारषकारावुपजनावित्याहुः । “इन्द्रेण
युजोतेरुषेम वृत्रम् (ऋ० सं० ५, ४, १५, २)” ॥

(१०) भन्दनाः । भन्दतेः स्तुतिकर्मणः ‘युच् बहुलम् (उ०
२, ७४)’—इति युच् टाप् शम् । भन्दना स्तुतिरित्यर्थः ।
“सभन्दना उदियन्ति प्रजावतीः (ऋ० सं० ७, ३, २०, १)” ॥

(११) आह्नः । आहन्तेरसुनि आहन्ति आहनाः सम्बुद्धौ
आह्नः अमह्यवचनादाहन्तुः । “अन्येन मदाह्नो याहि
तूयम् (ऋ० सं० ७, ६, ७, ३)” ॥

(१२) नदः । व्याख्यातं स्तोत्रनामसु (२८२ पृ०) । “नदस्य
मा रुधतः काम आगन् (ऋ० सं० २, ४, २२, ४)” ॥

(१३) सोमो अक्षाः । अश्रोतेर्लुङि सिचि ‘उदितो वा
(७, २, ५६)’—इति अनिट् पक्षे आडागमे च आष्टेति, इट्पक्षे
आशिष्टेति प्राप्ते व्यत्ययेन तस्य स्थाने सिपि षस्य कादेशे
आकार इतस्य विसर्जनौयौ । चियतेर्वा चक्षेपमिति प्राप्ते
व्यत्ययेन वत्तमानं लुट्, तिपः स्थाने सिप्, चु रङ्, घातोष्टि-
लोपः, दीर्घश्च, इतस्य विसर्जनौयौ । चियतोऽर्थः । “अनूपे

मान् गोभिरक्षाः (ऋ० सं० ७, ५, १३, ४)” । ‘क्षर सञ्च-
ने (भू० प०)’ अक्षरौदिति प्राप्ते तिपि सिचि वृद्धौ बहुल-
श्चन्दसौतीडभावे इतश्च लोपे संयोगान्तस्य लोपे राक्षस्येति
लोपे रेफस्य विसर्जनोपः आडागमः क्षरतीत्यर्थः । “सोमो-
न्धाभिरक्षाः (ऋ० सं० ७, ५, १३, ४)” । ‘सर्वे क्षियति-
निगमाः’—इति शाकपूणिर्निवाह उक्तः ॥

(१४) खात्रम् । व्याख्यातं धननामसु (१८६ पृ०) । इह
क्षिप्रनाम । “खात्रमग्निरेक्षणोज्जातवेदाः (ऋ० सं० ८, ४,
१०, ४)” ॥

(१५) ऊतिः । अव्रतेः ‘ऊतियूतिजृतिसातिहेति (३, ३,
८७)’—क्तिन्नुदात्तो निपात्यते । ज्वरत्वरेत्यूट् । अत्रावनं
रक्षणं तर्पणं वा । “आ त्वा रथं यथोतये’ (ऋ० सं० ६, ५,
१, १)” ॥

(१६) हासमाने । हामतिः स्पर्द्धायां हर्षणे वा वर्तते ।
स्पर्द्धमानौ परस्परं हृथन्तौ वा । “अश्वे इव विषिते हासमाने
(ऋ० सं० ३, २, १२, १)” ॥

(१७) पङ्भिः । पिबतेः स्थाशयतेर्वा बन्धनार्थात् स्पृशते-
र्वा ‘सर्त्तेरटिः (उ० १, १३३)’—इति बाहुलकादटिप्रत्ययो
धातूनां पकारभावश्च । पानैः सोमस्य । यद्वा, स्थाशनैर्बन्धनैः
स्पर्शनैः स्तुतिलक्षणैर्गुणानाम् । “वस्त्रकः पङ्भिरुपसर्परि-
ष्टम् (ऋ० सं० ८, ५, १५, ६)” ॥

(१८) ससम् । ‘षस स्वप्ने (अदा० प०)’ । पचाद्यच् (३,
१, १३४) । स्वपौतीति ससम्, माध्यमिकं ज्योतिरुच्यते, वर्षा-
व्यतिरिक्तकालेऽदर्शनात् स्वापव्यपदेशः । “मसं न पक्वमविद-
क्षुचन्तम् (ऋ० सं० ८, ३, १४, ३)” ॥

(१९) हिता । द्विशब्दात् ‘सङ्गाया विधार्थे धा (५, ३,

४२) । धकारस्य तकारेण व्युत्पत्तिः । द्विधेत्यर्थः । “हिता
च सत्ता स्वधया च शुभुः (ऋ० सं० ३, १, १७, ५)” ॥

(२०) ब्राः । ‘वृज् वरणे (स्वा० उ०)’ । ‘गेहे कः (३, १,
१४४)’—इति बाहुलकात् कः, यणादेशः, जस् । वरितारो-
ऽन्वेष्टारो मृगादीनाम् । ब्रात्यस्थानीयाः लुब्धकादयः । “मृगं
न ब्रा मृगयन्ते (ऋ० सं० ५, ७, १८, १)” ॥

(२१) वराहः । व्याख्यातो मेघनामसु (५३ पृ०) । निग-
मोऽपि तत्रैव दर्शितः ॥

(२२) स्वमराणि । अहर्नामसु व्याख्यातोऽयं शब्दः (४६ पृ०)
निगमोऽपि तत्रैव दर्शितः ॥

(२३) शय्याः । अङ्गलीनामसु व्याख्यातः (१६१ पृ०) ।
अत्र इषव उच्यन्ते । “शय्याभिर्न भरमाणो गभस्त्योः (ऋ०
सं० ७, ५, २२, ५)” ॥

(२४) अर्कः । अर्चतेः ‘कृदाधारार्चिकलिभ्यः कः (उ०
३, ३८)’—इति कः । अर्चति जीवयतीत्यत्र मन्त्रम् इति अन्ये ।
सृग्यमुदाहरणम् । अतएव केचिन्न पठन्त्यत्र अर्कम् । वृक्षे-
ऽप्यर्चति । “अर्कपर्णं जुहोति” ॥

(२५) पविः । व्याख्यातो वाङ्नामसु (६६ पृ०) । रथनेमि-
र्यज्ञश्च पविः । “उत पव्या रथानाम् (ऋ० सं० ४, ३, ८,
४)” । यज्ञस्य दर्शितः ॥

(२६) वक्षः । वहतेः ‘वहः सुट् च’—इत्यसुब् । मध्यं काय
उपरि कायस्य प्राप्तं प्रापितं वेत्यर्थः । उर इत्युच्यते । “उपो’
अदशिं शुभ्युञ्जो न वक्षः (ऋ० सं० २, १, ७, ४)” ॥

(२७) धन्व । व्याख्यातमन्त्रारिच्यनामसु (२१ पृ०) । स
एव निगमः ॥

(२८) सिनम् । व्याख्यातमन्त्रनामसु (१७३ पृ०) । स एव गमः ॥

(२९) इत्या । इदंशब्दात् 'था हेतौ च कन्दसि (५, ३, ६)'—इति हेतौ प्रकारवचने याज्ञप्रत्ययः । एतर्वा याज्ञं किंपूर्वविश्वेमात्याल् कन्दसि (५, ३, १११)'—इति इवार्थे ाल् विहितो व्यत्ययेन प्रकृतिभूतादिदंशब्दादपि भवति । नैन हेतुना, अनेन प्रकारेण, अयमवेति वार्थः । इत्या इदमसौ गृहे (ऋ० सं० १, ६, ७, ५)" ॥ 'अमुथा (निरु० ५)'—इत्यर्थकथनं कथमिति निरूपणीयम्, इत्याविति कन्दस्वामिग्रन्थश्च निरूपणीयः ॥

(३०) सचा । सहार्थोऽयं निपातः । "आदित्यैरुद्वैर्विभिः सचा भुवः (ऋ० सं० ६, ३, १४, १)" ॥

(३१) चित् । निपातो नाम च । निपातोऽबुदात्तः । 'चिदिद्वेषोऽनेककर्मा'—इत्यादिना व्याख्यातः (निरु० १, ४) । 'चतुरश्विद्वदमानात् (ऋ० सं० १, ३, २३ ४)"—इत्युपमागम् । अवकुक्षनादिष्वपि निगमा अन्वेष्टाः । नाम तु चेतोतेश्चेतयतेर्वा किपि चिदिति भवति । चितां भागैः क्षीरादिभिः चिद्रूपा वा सोमक्रयस्युच्यते । "चिदसि मनामि क्षीरमि (य० वा० सं० ४, १९)" ॥

(३२) आ । 'आ इत्यर्वागर्थे'—इत्युपसर्गो व्याख्यातः (निरु० १, ३, १) । "परा याहि मघवन्ना च याहि (ऋ० सं० १, ३, १९, ५)"—इत्युपसर्गस्य । "जार आ भगम् (ऋ० सं० ७, ६, १०, १)"—इत्युपमायाः । "आमेन्यस्व रजसो यदभ्य आ अपः (ऋ० सं० ४, ३, २, १)"—इत्यध्यर्थस्य ॥

(३३) धनम् । व्याख्यातं धननामसु (१८८ पृ०) । अत्र

यशोऽन्नं वाभिधीयते । “अस्मै द्युन्नमधिरत्नं च धेहि (ऋ० सं० ५, ३, ८, ३)” ॥

(३३) पवित्रम् । पुनातेः ‘पुवः सञ्ज्ञायाम् (३, २, १८५)’
—‘कर्त्तरि चर्षिदेवतयोः (३, २, १८६)’—इतीवप्रत्ययः ।
मन्त्ररश्मशापोऽग्निवायुसोमसूर्येन्द्राद्याभिधेयाः । मन्त्रादिषु

१ २ ३ २ ३ १ २ १

करणसाधनः अग्न्यादिषु कर्मसाधनः । “येन देवाः पवित्रेण
(मा० सं० २, ५, २, ८, ४)”—इति मन्त्रस्य । “गर्भस्तिपूतो
नृभिरद्रिभिः सुतः (ऋ० सं० ७, १, १८, ४)”—“पुवित्रवन्तः,
परि वाचमासते (ऋ० सं० ७, २, २८, ३)”—इति च रश्मी-
नाम् । “शतपवित्राः स्वधया मदन्तीः (ऋ० सं० ५, ४, १४,
३)”—इत्यपाम् । “अग्निः पवित्रं स मा पुनातु वायुः सोमं
सूर्य इन्द्रः पुवित्रन्ते मा पुनन्तु (निरु० ५, ६)—इत्यग्न्या-
दीनाम् ॥

(३४) तोदः । तुद्यते पुत्रपौत्रादिभिः स्वसमीहितसाध-
नाय । तुर्दघञ् । यद्वा, ‘देवसेवमेवादयः पचादौ द्रष्टव्याः
—इति पचाद्यच् । तुदति प्रेरयति कार्येषु कर्मकारानिति
तोदो गृहस्थः । “तोदस्यैव शरणं मा गृहस्थं (ऋ० सं
२, २, १८, १)” ॥

(३६) स्वक्षाः । सुपूर्वादञ्चतेरसुन् । सुगमन इत्यर्थः
“आ जुह्वानो घृतपृष्टः स्वक्षाः (ऋ० सं० ८, २, ८, १)” ॥

(३७) शिपिविष्टः । (३८) विष्णुः । एते विष्णोरादित्यस्य
नामनौ । शिपिविष्टशब्दोऽत्र सामर्थ्यादन्तर्णीतोपमानार्थः
‘यादृशः शेषो निर्विष्टितः तादृश इति, शेष इव विष्टनत्वग्वि-
र्जितः’—इति श्रीभोजनिवासः । उदितमात्रत्वादप्रतिप-
रश्मिः । अपिवा, ‘उपमानयोगात् कुक्षितार्थीयमिदम्—

थौपमन्यवः । पृषोदरादित्वादूपसिद्धिः अर्थसिद्धिश्च । ‘प्रशं-
नाम’—इत्याचार्यः । शिपिभिः रश्मिभिः आविष्टः शिपिविष्टः
पात्तरश्मिः ॥ विष्णुशब्दो व्याख्यातो यज्ञनामसु (२८५ पृ०)
र्थोऽनिगमः । “किमिन्ने^१ विष्णो परि चक्ष्य^२ भत् प्रयद
क्षे शिपिविष्टो अस्मि (ऋ० सं० ५, ६, २५, ६)” —इत्युभ-
यौनिगमः ॥

(३८) आवृणिः । वृणिशब्दो ज्वननामसु (१३४ पृ०),
क्रोधनामसु (१८५ पृ०) च व्याख्यातः । आगतदौष्टिरागत-
क्रोधो वा । “आवृ^३ णे गंसचावहे (ऋ० सं० ४, ८, २१, १)”
—इति दौष्टिनामत्वे निगमः । क्रोधवचने त्वभ्य उदाहरणं
कर्तव्यम् ॥

(४०) पृथुजयाः । ‘जि अभिभवे (भू० प०)’ । असुनि
बाहुलकात् ककारस्य रेफः । जयो वेगः । पृथुः जयो यस्य सः ।
वेगेनान्यानभिभविता महाजव इत्यर्थः । “पृ^४थुजया अमि-
नादायुदस्यो^५ (ऋ० सं० ३, ३, १३, २) ॥

(४१) अथर्युम् । अततः । ‘जनिमनिर्याजिदमिभ्यः’—
इति बाहुलकात् युम्प्रत्ययो धातोरथरादेशश्च सकार इत्सञ्-
ज्ञकः । अतनं गमनमथर्युशब्देनोच्यते मत्वर्थीयस्य लुक् गम-
नवन्तमित्यर्थः । “दृ^६रे दृशं गृहपतिमथर्युम् (ऋ० सं० ५, १,
२३, १)” ॥

(४२) काणुका । कान्तक्रान्तकृतशब्दानां काणुभावः ।
तत्र स्वार्थं कः । शसि ‘शृङ्खन्दसि बहुलम् (६, १, ७०)’—
इति शैलुक् । कान्तानि प्रियाणि, क्रान्तानि आहवनीयं
प्रति गतानि, ऋत्विक् प्रति कृतानि, ऋत्विग्भिः संस्कृतानि
सरांसि विशिष्यन्ते । यद्वा, काणुकेति इन्द्रविशेषणम् ।
सोमस्य कान्तः वज्रभः । यद्वा, कणेशब्दः ‘कणेमनसौ अद्वा-

प्रतिघाते’—इति, तस्य काणुकेति रूपं क्रियाविशेषणञ्च
“इन्द्रः सोमस्य काणुका (ऋ० सं० ६, ५, २८, ४)” ॥

(४३) । अधिगुः । अधिकृतो गौर्यस्मिन् मन्त्रे सोऽधिगुः ।
अधिकृतशब्दस्याधिभावः, गोशब्दश्चात्र पशुमात्रोपलक्षकः
कागादिष्वधिकृतत्वात् । यद्वा, अधिग्वदिशब्दवत्त्वादधिगुः ।
अधिग्वपप्रभृतीनामधिगोर्मुख्यत्वादधिगुशब्देनाभिधानम् । अ-
ग्निरिन्द्रस्याधिगुशब्देनोच्यते । अधृतगमनः सर्वत्राप्रतिहत-
गतिरित्यर्थः । अत्राधृतशब्दस्याधिभावः । गमनं गौः । “अधि-
गांशमीध्वं (ऐ० ब्रा० २, १, ७)” —“तुभ्यं द्योतन्यधिगां
शचीवः (ऋ० सं० ३, १, २१, ४)” —“ऋचौ षमायाधिगवमो-
हम् (ऋ० सं० १, ४, २७, १)” —इति क्रमेण निगमाः ॥

(४४) आङ्गूषः । आङ्पूर्वात् घुषेर्घञ् । आघुष्यते आघोषः ।
घांकारस्य ङ्कारभावः । ‘आङोऽनुनासिकश्छन्दसि (६, १,
१२६)’ —इत्यनुनासिको व्यत्ययेन । सोमोऽभिधेयः । “एना-
ङ्गूषेण वयमिन्द्रवन्तः (ऋ० सं० १, ७, २३, ४)” ॥

(४५) आपान्तमन्युः । आपादितसुत्पादितं संस्कारेण
मन्युर्दीप्तिर्यस्य । आपादितशब्दस्यापान्तभावः, मन्युशब्दो
व्याख्यातः क्रोधनामसु (१८६ पृ०) । सोम उच्यते । इन्द्रस्या-
पान्तमन्युः । उत्पादितदीप्तिर्यस्य उत्पादितक्रोधो वा ।
“आपान्तमन्युस्तृपलप्रभर्मा (ऋ० सं० ८, ४, १४, ५)” ॥

(४६) श्मशा । श्म शरीरमश्रुते व्याप्नोति । श्मशब्दोपप-
दात् अश्रोतेः पचाद्यच् । उदकवाहिनी कुल्या नाडो वाक्तरस-
वाहिनी वा श्मशोच्यते । श्म अश्रुते इति निर्वचनं स्कन्दस्वा-
मिश्रन्ये नास्ति श्रीनिवासमते तु स्वशब्दोपपदात् अश्रोतेः
पूर्ववदच् । स्वं शासती श्मशा, वकारस्य मकारः । “आवं श्मशा
रुधुदाः (ऋ० सं० ८, ५, २६, १)” ॥

(४७) उर्वशी । उरुशब्दोपपदात् अश्रोतेर्वष्टेर्वा 'इन् मर्वधातुभ्यः (उ० ४, ११४)'—इतीन्प्रत्यये 'कृदिकारात् (४, ४५ वा०)'—इति डीप् वश्युत्तरपदे उरुशब्दस्य उलोपश्च ।
 उरु महत् स्थानं यशो वा व्याप्नोति । उरुभ्यां वा अश्रुते शुभोगकाले कामिनं वशीकरोति, शिल्पोपचारकुशलैत्यर्थः ।
 उरुर्वा वशः कामो यस्याः महेच्छेत्यर्थः । व्यधिकरणो बहु-
 ब्रूहिः । बहुषु कामो यस्याः, बहूनां वा कामो यस्याः ।
 "उर्वश्या ब्रह्मन् मनसोऽधिजातः (ऋ० मं० ५, ३, २४, १)" ॥

(४८) वयुनम् । व्याख्यातं प्रज्ञानामसु २६६ पृ०) ।
 कान्तिः प्रज्ञा वाभिधेया । "स इत्तमोऽवयुनं तन्वत् सूर्येण
 वयुनवच्चकार (ऋ० सं० ४, ६, ११, ३)" ॥

(४९) वाजपस्त्यम् । वाजशब्दो व्याख्यातोऽज्ञानामसु
 (१७० पृ०), पस्त्यशब्दो गृहनामसु (२५३ पृ०) वाजस्य पस्त्यस्य
 परममेतदन्नाद्यमस्माकमिति मन्यमाना यस्मिन् देवाः पतन्ति
 तम् । सोम उच्यते । "सुनेम वाजपस्त्यम् (ऋ० सं० ७, ४,
 २४, ६)" ॥

(५०) वाजगन्ध्यम् । 'गन्ध अर्दने' चुरादिरात्मनेपदी । अत्र
 मिश्रणार्थः । 'अचो यत् (३, १, ८७)' । गृह्यतेर्गन्ध्यादेशो
 स्त्वच्चेति केचित् । गृह्यमाणस्य मिश्रीभावात् गन्ध्यं मिश्र-
 यितव्यमित्यर्थः । "अश्याम वाजगन्ध्यम् (ऋ० सं० ७, ४,
 २४, ६)" ॥

(५१) गन्ध्यम् । गृह्यतेः अन्नगादित्वात् (उ० ४, १०८)
 यत्प्रत्ययो धातोर्गन्ध्यादेशश्च । ग्राह्यं गृह्यमाणस्य मिश्रीभावात्
 आत्मना मिश्रयितव्यं भक्षयितव्यमित्यर्थः । सोम उच्यते ।
 "ऋचा वाजं न गन्ध्यं युयूषत् (ऋ० सं० ३, ५, १८, १)" ॥

(५२) गधिता । ग्रहेः ते ग्रहस्य गधादेशः । "आगधिता

परिगृहिता” (ऋ० सं० २, १, ११, ६)” । आगृहीता, ३
यवैर्गाढं परिष्वक्ता सतीत्यर्थः । परिगृहिता, सर्वतोऽन्तर्वदि
मिश्रितः आलिङ्गनचुम्बनपुरःसरं प्राप्तप्रजनना सती सा
रागं सम्भोगाय परिगृहीता च सतीत्यर्थः ॥

(५३) कौरयाणः । कौरशब्दः कृतशब्दपर्यायः । शत्रु
प्रति कृतमेव यानमायानं नित्यं कृतमनः । यद्वा, हस्त्यश्च
रथ इत्यादिसङ्ग्रामं कृतं कल्पितं प्रयाणाभिमुखं यानं वाच्य
यस्य स कौरयाणः । “पाकं स्थाम्ना कौरयाणः (ऋ० स
५, ७, २८, १)” ॥

(५४) तौरयाणः । तूर्णशब्दस्य तौरभावः । तूर्णया
न्तिप्रगमन इत्यर्थः । “स तौरयाण उपपाहियन्नम् (ऋ
सं० ३, ३, १६, ३ वा०)” ॥

(५५) अक्रयाणः । क्रीतशब्दस्य क्रभावः । अक्रीयमाण
अलज्जितमानः यो ह्यर्थिभ्यो दातुं न शक्नोति, स क्रीतं
गच्छति, तदस्य नास्ति, अतः श्लाघ्यगमन इत्यर्थः । “अ
ष्टुपा कृणुह्यक्रयाणः (ऋ० सं० ३, ४, २५, ४)” ॥

(५६) हरयाणः । हरतः पचाद्यचि हरः । शत्रूणां जीवि
तैश्चर्यादिहन्तृ यानं यस्य सः । शत्रुजीवितादीनां हर्त्तृत्यर्थः
“रजतं हरयाणे (ऋ० सं० ६, २, २५, २)” ॥

(५७) आरितः । ‘ऋ गती’ । ‘सूचिसूत्रिसूत्रप्रत्यय
शूर्णीतोनाम् (३, १, २२ वा०)’—इति विहितस्य यङ्
‘यङोऽचि च (२, ४, ७४)’—इत्यत्र बहुलानुवृत्तेरनैमित्तिकं
लुकि प्रत्ययलक्षणेऽत्र ‘सन्त्यङोः (६, १, ८)’—इति ऋइत्यस्य
द्विवचने उरदत्त्वाभ्यासस्य ऋकारस्यात्वे ‘रुगिकौ च लुवि
(७, ४, ८१)’ इति लुकि निष्ठायां छान्दसत्वादित्, ऋकारस्य
यणादेशः ‘रोरि (८, ३, १४)’ इत्यभ्यासरफलोपे द्रुलोपे पूर्वस्य

६, ३, १११) दीर्घत्वे च आरित इति । अन्तस्य लुगभाव-
च्छान्दसत्वात् । स्तोमान् प्रति गतो यज्ञं प्रति गत इत्यर्थः ।
“य आरितः कर्मणि कर्मणि स्थिरः (ऋ० सं० १.७, १२, ४)” ॥

(५८) व्रन्दी । व्रन्दति नैरुक्तधातुः । ‘गमेरिनिः (उ० ४,
६)’—इति बाहुलकादिनिः । “शुणस्य चिद् व्रन्दिनो रोरुषद्
विना (ऋ० सं० १. ४, १७, ५)” ॥

(५९) निष्पपौ । ‘षप समवाये (भू० प०)’—इत्यस्मात्
सृष्ट्यर्थे वर्त्तमानात् असुनि सकारपकारविपर्ययः । स्पर्श-
श्चात्र तद्धारकः सुखातिशयोऽभिप्रेतः । सपति सृष्टति सुख-
यतीति सपः, निःपूर्वः, निष्पपा इति प्राप्ते निष्पपौ । “मा
तो मुघेव निष्पपौ परा दाः (ऋ० सं० १, ७, १८, ५)” ।
शदा विनिर्गतपसा इति पठन्ति, तदा सपेरपि विपर्यस्ताक्ष-
रात् ‘पुंनि सञ्ज्ञायां घः (३, ३, ११८)’ । अर्थः स एव ।
अन्यत् सर्वं पूर्ववत् । अथापि विनिर्गतपसा इति पाठस्य
प्राचुर्यात् तमाश्रित्य स्कन्दस्वामिना व्याख्यातम् ॥

(६०) तूर्णाशम् । ‘तूर्णाशमुदकं भवति । तूर्णमश्रुतं
(निरु० ५, १६)’—इति भाष्यम् । तूर्णाशमित्यनवगतं
शब्दतत्त्वार्थतश्च उदकमभिर्धयम् । तूर्णमश्रुते अत्यर्थे व्याप्नोति
एवं निर्वचनात् तूर्णशब्दस्य क्रियाविशेषणत्वेनाकर्मत्वात्
कर्मोपपदाभावात् क्तो न स्यादिति चेत्,—अश्रुत इत्यंशं
तूर्णञ्च तदशञ्च तूर्णाशम् । “तूर्णाशं न गिरिरधि (ऋ० सं०
६, ३, १, ४)” ॥

(६१) क्षुम्पम् । ‘क्षुम्प सञ्चलने (दि० प०)’ । ‘शक्ति लिङ्
च (३, ३, १७२)’—इति शक्यार्थे ण्यत् । क्षौभ्यमिति प्राप्ते
भौकारस्य ह्रस्वत्वं, भकारस्य पकारो यकारलोपो मकारश्चो-
पजनः । अयमेवैव क्षौभयितुं शक्यम् । अहिच्छत्रकसु-

च्यते । “पुदा क्षुम्पमिव स्फुरत् (ऋ० सं० १, ६, ६, ३) ॥

(६२) निचुम्पुणः । ‘बोणास्थूणव्रणभ्रूणक्षूणवाणवृणष्टूणादयः’—इति निचान्तनियमनीचैःशब्दोपपदेभ्यः प्रोणातिपृणातिपृणातिभ्यो णुक्प्रत्ययो धातूनां पुभावः उपपदानां निचुम्भावश्च निपात्यते । नीचैरुपपदात् दधातेर्वा पूर्ववर्त्तिपातनम् । ‘चमु अदने (दि० आ०)’ । निचान्तो भक्षितः प्रोणातीति निचुम्पुणः सोमः । “अपां जामिर्निचुम्पुणः (ऋ० सं० ६, ६, २५, २)” । नियमेन चम्यते इति निचमनमुदकं, तेन पूर्यते इति समुद्रः । निगमः पर्यन्त्यः । नीचैरस्मिन् कणन्ति नीचैःशब्देनात्र कर्म कुर्वन्ति इत्यवभृथो निचुम्पुणः । “अवभृथनिचुम्पुणः (य० वा० सं० ८, २७)” ॥

(६३) पदिम् । ‘पत्ल गतौ (भू० प०)’ । ‘इन् सर्वधातुभ्यः (उ० ४, ११४)’ पदिः पत्नी । आकाशे ह्यसौ नित्यं पत्यते गच्छति । “मुचीजयेव पदिमुस्सितानि (ऋ० सं० २, १, १०, २)” ॥

(६४) पादुः । पद्यतेः ‘हृन्दसीषः (उ० १, २)’—इति बाहुलकादुण् वृद्धिः । पदनं पादुः । “स पादुरस्य निर्णिजो न मुच्यते (ऋ० सं० ७, ७, १८, ४)” ॥

(६५) वृकः । व्युपसर्गार्थविशिष्टाद् वृणोतेः ‘सृष्टभूशुषि-मुषिभ्यः कित् (उ० ३, ३८)’—इति कप्रत्ययः । वृकश्चन्द्रमाः । विवृतं स्पष्टज्योतिषत्वात् विवृत इत्युच्यते, न हि नक्षत्राणामिवाव्यक्तमस्य ज्योतिः । विकृतविक्रान्तशब्दयोर्वृकभावः । विकृतत्वं ज्योतिषः शीतत्वात् ह्रासवृद्धिभ्यां वा । विक्रान्तत्वं ज्योतिषो दिगन्तरगमनात् । “अरुणो मा सुकदवृकः (ऋ० सं० १, ७, २३, ३)” । यद्वा, ‘वृजो वर्जने’ अदादिः । अनेकार्थत्वादावृणोत्यर्थः । पूर्वसूत्रेण बाहुलकात् को नकारलज्ज-

लौपयः । आदित्य उच्यते । आहृक्ते आहृणोति जनत्
प्रकाशेन, आहृणोति चोदकानि रश्मिभिः सम्भजत इत्यर्थः ।
यद्वा, हृणक्तेर्बधकर्मणः पूर्ववद्रूपम् । विनाशयति तमांसि ।
“गङ्गो यत्सोममुच्चतुं हृकस्य (ऋ० सं० १, ८, १६, १)” ।

अथ कृन्तति उरणादीनि विकर्त्ता मन् हृकस्य । विपूर्वात्
कृन्ततेः पूर्ववद्रूपमिद्विरुद्धेया । “हृकसिदस्य वारण उरामथिः
(ऋ० सं० ६, ४, ४८, ३)” । अपि वा शृगालो शिवेति प्रसिद्धा,
इति हृक्युच्यते । “शतं मेपान् हृक्ये चक्षदानम् (ऋ० सं० १,
८, ११, १)” ॥

(६६) जोषवाकम् । ‘जुषी प्रीतिमेवनयोः (तु० आ०)’ ।
कर्मणि घञ्, वचेर्भावे । जोषयितव्यं वचनम् । विस्पष्टायै
सेवितव्यं वचनम् । अविस्पष्टं वचनमित्यर्थः । “जोषवाकं
वदतः पञ्चहोषिणा (ऋ० सं० ४, ८, २५, ४)” ॥

(६७) कृत्तिः । कृन्ततेः रूपम् । यशोऽन्नं वा । यशो हि
द्विषतः कृन्तति दुर्भक्तं वान्धं मायादि भोक्तारम् । “मृद्वी च
कृत्तिः शरणा त इन्द्र (ऋ० सं० ६, ६, १३, ६)” । शरीरात्
कृन्तति चर्ममय्यपि कृत्तिः । सूत्रमय्यपि कृत्तिः स्तरद्वय-
खण्डयितृत्वात् कर्त्तेन सामान्यात् । कृत्तिरिव कृत्तिः चन्द्रो-
च्यते । कृत्तिं वसान् आचर (य० वा० सं० १६, ५१)” ॥

(६८) खप्नो । स्वशब्दे कर्मण्युपपदे भूतार्थे ‘कर्मणि ह्रन्ः
(३, २, ८६)’—इति णिनिप्रत्ययः । खं धनं हतवान् स्वघातौ
सन् खप्नो कृतवः । स्वशब्दः स्वधेत्यत्र (१०७ पृ०) व्याख्यातः ।
“कृतं न खप्नो विचिनोति देवने (ऋ० सं० ७, ८, २४, ५)” ॥

(६९) समस्य । समशब्दः सर्वपर्यायः सर्वनामसु पठ्यते
‘त्वत्त्वसमसिमनेमेत्यनुष्ठानि (फि० ४)’—इति सर्वानुदात्तः ।
“मानः समस्य दध्य” । (ऋ० सं० ६, ५, २५, ४)” । “उद-

ष्याणो^१ अघायुतः समस्मात् (य० वा० सं० ३, २६) । “उत-
समस्मिन्नाशिशीहि नो वमोः (ऋ० सं० ६, २, २, ३) ।
“नभन्तामन्युके समे (ऋ० सं० ६, ३, २२, १)” ॥

(७०) कुटस्य । (७१) चर्षणिः । कृतशब्दस्य कुटभावः ।
कुजर्थात् कुटेः कप्रत्यय इत्यन्ये । चर्षणिशब्दो व्याख्यातः
पश्यतिकर्मसु (२६८ पृ०) । “पिना कुटस्य चर्षणि (ऋ० सं०
१, ३, ३३, ४)” ॥

(७२) शम्बः । व्याख्यातं शम्बर इति मेघनामसु (५४ पृ० ।
“उग्रो यः शम्बः पुरुहूत तेन (ऋ० सं० ७, ८, २३, २)” ॥

(७३) कपयः । कुशब्दोपपदात् पुनातेः ‘अनिपुणकृतिभ्यः
क्यप्—इति बाहुलकात् क्यप्, कोः कादेशः । कपूयः दुःपूयः
दुःशोध्यः दुःकामत्यर्थः । कपूयेन तदन्तोऽपि कपूयाः, अकारो
मत्वर्थीयः । कुक्षितकर्माण उत्थापितपापकर्माणि वोच्यन्ते ।
कपूयाः सन्तः कपयः । “इमेव न्यविशन्तु कपय (ऋ० सं०
७, ८, २७, १)” ॥

(७४) तृतुमाकषे । ‘तृतुमेत्यस्य शीघ्रगत्यर्थस्य तूर्णमित्य-
वगमः—इति स्कन्दस्वामी । निर्वोहो निरूपणीयः । करो-
तेति ‘यामः से (३, ४, ८०)’ उपत्ययस्य ‘बहुलं छन्दसि (२,
४, ७३)’—इति लुक् कुरुष इत्यर्थः । “एता विश्वा सवना
तृतुमा कषे (ऋ० सं० ८, १, ८, ६)” ॥

(७५) असत्रम् । आङ्पूर्वाहन्तेरसुनि टिलोप आकारस्य
ह्रस्वत्वं च । आहन्तीत्यंहः पापम् । पापेन वा तत्फल-
भूतप्रहारादिकं लक्ष्यते । अहसस्त्रायते । ‘आतोऽनुपसर्गे
कः (३, २, ३)’—इत्यहसस्त्वं सदसत्रम् । धनुर्वा कवचञ्च ।
“असत्रकोशं सिञ्चता नृपाणम् (ऋ० सं० ८, ५, १८, १)” ॥

(७६) काकुदम् । कीतेः शब्दकर्मणो यङि, पचायचि,

*यङोऽचि च (२, ४, ७४)—इति यङ्लुकि, द्विर्वचनादौ, 'न धातुलोप आर्द्धधातुके (१, १, ४)'—इति गुणनिषेधः । कोकू-
यते पुनः पुनः शब्दं करोतीति काकुर्जिह्वा । कोकुवाधानं
इवर्णसुत्यादिना काकुदं तालु । कोकूयमाना नुदतीति
॥ कोकूयतेनृदेश्च काकुदम् । अनुत्तरन्ति काकुदम् (ऋ०
सं० ६, ५, ७, २)" ॥

(७७) बीरिटे । भियो वा नक्षत्रादीनां वाभामस्ततिस्त-
तनं यस्मिन् । तत् भौतननं भास्तननं वा मत् बीरिटमस्त-
रिक्तम्, मनुष्यगणो वा अनालखेऽन्तरिक्षे हि भौतिः कस्य न
जायते, बृहन्नरेन्द्रो यतो हि तस्मात्तत्रापि तद् भयं । "आ
विश्यती व बीरिट इयाति (ऋ० सं० ५, ४, ६, २)" ॥

(७८) अच्छ । निपातः । अभेरर्थे । आभिमुख्यार्थे वर्तते ।
आमुमित्यस्यार्थे इति शाकपूणिः ॥

(७९) परि । (८०) ईम् । (८१) सीम् । इति व्याख्या-
तानि प्राथमिकं निपानप्रकरणं (१, ३ पृ०) अनेकार्थत्वाद्विहो-
पन्यासः । एषामुदाहरणानि प्रमिद्धानि ॥

(८२) एनम् । (८३) एनाम् । एतत्पदद्वयमस्या अस्येत्य-
नन पदद्वयेन 'उदात्तम् प्रथमादेशे, अनुदात्तमन्वादेशे'—
इत्येवं व्याख्यातम् (निरु० ४, २५) । अनेकार्थत्वादुपन्यासः ।
'वित एनमायुनग्'—इत्येवमादीन्युदाहरणानि ॥

(८४) सृणिः । 'सृ गतौ (भू० प०)' । 'पृथुवृत्तिप्रच्छिज्ज-
रित्वरिभ्यः कित्'—इति णिप्रत्ययः । लवितव्यं प्रति मरणात्
सृणिशब्देनात्र दातृमभिप्रेतम् ॥ "नदीय इत्सृष्ट्यः पृक्षमे-
यात् (य० वा० सं० १२, ६८)" ॥

इति चतुरशीतिः पदानि ॥ २ ॥

आशुशुक्षणिः(१) । आशाभ्यः(२) । काशिः
 (३) । कुणारुम्(४) । अलातृणः(५) । सललूकम्
 (६) । कत्ययम्(७) । विस्रुहः(८) । वीरधः(९) ।
 नक्षदाभम्(१०) । अस्कृधोयुः(११) । निशृन्माः
 (१२) । बृबटुकथम्(१३) । ऋट्टदरः(१४) ।
 ऋट्टपे(१५) । पुलुकामः(१६) । असिन्वती(१७) ।
 कपना(१८) । भाऋजीकः(१९) । रुजानाः
 (२०) । जूणिः(२१) । ओमना(२२) । उपलप्र-
 क्षिणी(२३) । उपसि(२४) । प्रकलवित्(२५) ।
 अभ्यर्धयज्वा(२६) । ईक्षे(२७) । क्षोणस्य(२८) ।
 अस्त्रे(२९) । पाथः(३०) । सवीमनि(३१) ।
 सप्रथाः(३२) । विदथानि(३३) । आयन्तः(३४) ।
 आशीः(४५) । अजीगः(३६) । अमूरः(३७) ।
 शशमानः(३८) । देवोदेवाच्याकृपा(३९) ।
 विजामातुः(४०) । ओमासः(४१) । सोमानम्
 (४२) । अनवायम्(४३) । किमीदिने(४४) ।
 अमवान्(४५) । अमीवा(४६) । दुरितम्(४७) ।
 अष्टौ(४८) । अमतिः(४९) । अष्टौ(५०) ।
 पुरन्धिः(५१) । रुशत्(५२) । रिशादसः(५३) ।
 सुदवः(५४) । सुविदवः(५५) । आनुषक्(५६) ।

गर्भिणीः (५७) । गर्भिणीः (५८) । अस्त्रं
 सूत्रं (५९) । अय्यक् (६०) । यादृशिनं (६१) ।
 जारयायि (६२) । अग्रिया (६३) । चनः (६४) ।
 प्रचता (६५) । शुरुधः (६६) । अमिनः (६७) ।
 जज्जतीः (६८) । अप्रतिष्कृतः (६९) । शशदानः
 (७०) । सुप्रः (७१) । सुशिप्रः (७२) । रंसु (७३) ।
 द्विबर्हीः (७४) । अक्रः (७५) । उराणः (७६) ।
 स्त्रियानाम् (७७) । स्त्रिपाः (७८) । जबाक (७९) ।
 जरुथम् (८०) । कुलिशः (८१) । तुझः (८२) ।
 बृहणा (८३) । ततनुष्टिम् (८४) । इलीविशः ।
 (८५) । कियेधाः (८६) । भूमिः (८७) । विष्पितः
 (८८) । तुरीपम् (८९) । रास्मिनः (९०) ।
 ऋजुतिः (९१) । ऋजुनीती (९२) । प्रतदस्र
 (९३) । हिनोत (९४) । चोष्क्यमाणः (९५) ।
 चोष्क्यते (९६) । सुमत् (९७) । दिर्विष्टिषु
 (९८) । दृतः (९९) । जिवति (१००) । अमचः
 (१०१) । ऋचौषमः (१०२) । अनर्शरातिम्
 (१०३) । अनर्वा (१०४) । असाभि (१०५) ।
 गल्दया (१०६) । जल्हवः (१०७) । बकुरः
 (१०८) । बकुनाटान् (१०९) । अभिधेतन

(११०) । अंहुरः (१११) । बतः (११२) । वाता-
 यम् (११३) । चाकन् (११४) । रथयति (११५) ।
 असक्राम् (११६) । आध्रवः (११७) । अनव-
 ब्रवः (११८) । सदान्वे (११९) । शिरिम्बिठः
 (१२०) । पराशुरः (१२१) । क्रिविर्दतौ (१२२) ।
 करूलतौ (१२३) । दनः (१२४) । शरारुः (१२५) ।
 इदंयुः (१२६) । कौकटेषु (१२७) । बुन्दः
 (१२८) । वृन्दम् (१२९) । किः (१३०) । उत्त्वम्
 (१३१) । ऋवोसम् (१३२) । ऋवोसमिति दाचि-
 शच्छतं पदानि ॥ ३ ॥

ज्ज्ञासस्त्रिमाशुशुक्षणिस्त्रीणि ॥

इति निघण्टौ चतुर्थाध्यायः समाप्तः ॥ ४ ॥

(१) आशशुक्षणिः । शुचेर्ज्वलतिकर्मणः किपि शुक्
 दौप्तिः, क्षणिसंज्ञार्थः, 'इन् सर्वधातुभ्यः (उ० ४, ११४)'—
 इतौन्, सनांतर्वा इन् । आशु शुचा दीप्या क्षणिता हिंसिता
 तमसा मनिता सम्भक्ता वा पाके दाहप्रकाशनादेः स्वव्यापा-
 रस्य । अग्निरुच्यते । यद्वा, आङ्पूर्वाच्छुचेरन्तर्णीतण्यर्थात्
 मनि आशुशुक्ष इति स्थिते 'आङि शुषः सनः'—इति विहितः
 अनिप्रत्यया बाहुलकाच्छुचेरपि भवति । 'आङि शुचेः—
 इत्येव वा तत्र पाठः । आशु शोचयिषा आदीपयितुमिच्छा,
 तस्या कर्त्ता आशुशुक्षणिः आदीपयिषुरित्यर्थः । "त्वमग्ने
 य भिस्त्रिमाशुशुक्षणिः (ऋ० स० २, ५, १७, १)" ॥

(२) आशाभ्यः । व्याख्यातं दिङ्नामसु (३२ पृ०) । स
एव निगमः (ऋ० सं० २, ८, ९, २) ॥

(३) काशिः । काशते: 'इन् सर्वधातुभ्यः (उ० ४, ११४)'—इतीन्प्रत्ययः । प्रकाश्यते इति काशिर्मृष्टिः । “यत्सङ्ग-
भणा मववन् काशिरित्ते' (ऋ० सं० ३, २, १, ५)” ॥

(४) कुणारुम् । कर्णतः शब्दकर्मणः 'क्वणेरारुः'—इति
बाहुलजात् आरुप्रत्ययस्ताच्चीलिकः, वकारस्य सम्प्रसारणञ्च ।
शब्दनशीलः कुणारुः, तन्मैव उच्यते । “अहस्त मिन्द्र सैम्पि-
णक् कुणारुम् । य- वा- सं० १८, ६८)” ॥

(५) अलाटणः । अलशब्दोपपदात् तदं हिंसार्थात् 'वीणस्थूण-
व्रश्मन्नूणत्तूणतूणतृणादयः (उ० ३, १३)'—इति णप्रत्ययो
दकारलोपो गुणाभावोऽलमोमकारस्याकारश्च निपात्यते । यद्वा,
मृष्टि दकारस्य लोपो गुणाभावश्च पृषोढादित्वात् । अलं
पर्याप्तमातदेनं हिंसा यस्य, बह्वदकत्वात् मघो विशिष्यते ।
अलातृणां अल इन्द्र व्रजो गोः (ऋ० सं० ३, २, २, ५)” ॥

(६) सललूकम् । सम्पूर्वाङ्गभेर्निष्ठायां 'लुभो विमोहने
(७, २, ५४)'—इतीडागमः । यद्वा, सत्तेः 'मण्डूकोलूकोरूक-
शूकशम्बूकयूकवरूकादयः (उ० ४, ४०)'—इत्यूकप्रत्यये गुणे
एपरे कृतं अरित्यस्य द्विवचनरेफयोर्लत्वापत्तिश्च निपात्यते ।
सरणशीलमत्यन्तदूरं नष्टमित्यर्थः । रक्षो विशिष्यते । “आ
कीवतः सललूकं चकथ (ऋ० सं० ३, २, ४, २)” ॥

(७) कत्पयम् । कमिति सुखनाम । तस्य मकारस्य
तकारः पयसश्च सलोपः । कम्पयसं सुखपयसमित्यर्थः । मेघो-
भिधेयः । “त्यच्चिद्रित्या कत्पयं शयानम् (ऋ० सं० ४, १,
२, ६)” ॥

निरुक्तम् (निघण्टुः) ।

२) विस्रुहः । विपूर्वात् स्रवतेः क्तिपि । विविधं ६ अव
१ विस्रुहः आपः । “वृया इव रुहः सप्त विस्रुहः (ऋ० श्रु
१, ५, ८, ६)” ॥

८) वीरुधः । विपूर्वात् रुहेः क्तिपि वेदीर्घो हकारस्य
रश्च । मूलविभुजादित्वात् के विरुहाः सत्यः वीरुधः ।
।धं रोहन्तीति ओपधय उच्यन्ते । “वीरुधः पारयिष्णुः
० सं० ८, ५, ८, ३)” ॥

(१०) नक्षदाभम् । नक्षतेर्गतिकर्मणो व्याप्तिकर्मणो वा
रि नक्षत्, दम्नोतीति दम्नोतेर्वधकर्मणः कर्मण्यणि नकार-
पञ्चान्दसः, वृद्धिः । युद्धार्थमभिगच्छतां व्याप्नुवताञ्च शत्रूणां
तारमित्यर्थः । “नक्षदाभं ततु'रिं पर्वट्टेष्ठाम् (ऋ० सं०
६, १३, २)” ॥

(११) अस्कुधायुः । दीर्घायुरित्यर्थः, चिरस्थायी पुत्रपोत्रा-
वत इति यावत् । कृध्विति ऋस्वनामसु व्याख्यातम् (२४४
०) । नञ्पूर्वम् धातोः सकार उपजनः, धुशब्दस्य धोभावः ।
।द्वा, नञ्पूर्वात् करोतिर्निष्ठायामकृतशब्दस्यास्कृभावः, दधा-
र्ध्रियतेर्वा ‘इणो णित्’—इति बाहुलकात् र्सिप्रत्ययः,
णित्त्वाद् युगागमः, धकारस्य धोभावः । अकृतदानो यादृशो
न कस्मैचित्त्वया दत्तपूर्व इत्यर्थः । अकृतयानो वा अनुक्त-
पूर्वः केनचिदित्यर्थः । धनविशेष उच्यते । “यो अस्कु'धो-
युरज्जः स्ववान् (ऋ० सं० ४, ६, १३, ३)” ॥

(१२) निशृम्भाः । निपूर्वात् ‘अथि शैथिल्ये (भू० श्रु०)’
—इत्यस्मात् घञ् । निर्गतः अथः शैथिल्यं यस्याः सा निशृम्भ-
मतिः, अशिशिलया गत्या हरन्तीति ‘अन्येष्वपि दृश्यते (३, २,
१०१)’—इति डः । अथशब्दस्य शृम्भावः । अशिशिलया
गत्या हरणशीला अविश्रामहरणा इत्यर्थः । “निशृम्भास्ते-

जनश्रियम् (ऋ० सं० ४, ८, २१, ६) । भाष्ये श्रुत्यशब्दः
श्रुत्यशब्दपर्यायः (निरु० ६, ३) ॥

(१३) बृहदुक्त्यम् । बृहच्छब्दो व्याख्यातो महत्त्वामसु,
(२४७ पृ०) । तत्र हकारस्य वः । यद्वा, 'मंश्चतृपदेहत् (उ०
२, ७६)' -इति ब्रूधातोरतिप्रत्यये बृवच्छब्दो निपात्यते,
उक्त्यशब्द उक्त्य इत्यत्र व्याख्यानः (२६५ पृ०) । बृहद् वक्तव्यं
वा उक्त्वं स्तुतिर्यस्य स बृहदुक्त्यः, तम्, स्तुत्यर्हमित्यर्थः ।
“बृहदुक्त्यं हवामहे (ऋ० सं० ६, ३, २, ५)” ॥

(१४) ऋदूदरः । सृदु उदरमस्य । सृदुर्वा वमनविरिच-
नयोरकर्त्ता उदरे अस्तु इत्येवं य आशाम्यते यजमानैः स सृदू-
दरः सोमः, आटेर्मकारस्य लोपः । “ऋदूदरेण मत्स्या मचेम
(ऋ० सं० ६, ४, १२, ५)” । सोमपायिनः प्रायश्चित्तेष्टौ
याज्येष्ठा ॥

(१५) ऋदूपे । ‘अदे अर्दने’ हिंमार्थः । ‘कन्दमीणः
(उ० १, २)’—इति बाहुलकादुण धातोः ऋदादेशः, ऋदुशब्दो-
पपदे पतेरन्तर्गतित्यर्थः ‘अन्येष्वपि दृश्यते (२, २, १०१)’—
इति डः, ‘अन्येषामपि दृश्यते (६, ३, १३७)’—इति दीर्घः ।
बाहुविशेषणमेतत् । शत्रूणामर्दनेन पातयितारौ । “ऋदूपे
चिदृदुवृधा (ऋ० सं० ६, ५, ३, ६)” ॥

(१६) पुलुकामः । पुरुषहुकामो यस्य सः । कपिलकादित्वा-
ज्ञत्वम् । “पुलुकामो हि मत्स्यः (ऋ० सं० २, ४, २२, ५)” ॥

(१७) असिन्वती । ‘प्रिञ् बन्धने (स्वा० उ०)’ । अने-
कार्णत्वाद्वातूतामत्र सङ्गादनार्थः । लटः शतरि श्रुः । ‘उगि-
तश्च (४, १, ६)’—इति ङीप्, पूर्वसवर्णदीर्घः । असङ्गाद-
न्यावित्यर्थः । हनू विशेयते । “असिन्वती बन्धनी भूयन्तः
(ऋ० सं० ८, ३, १४, १)” ॥

(१८) कपना । ‘कपि चलने (भू० आ०)’—इत्यस्मात्
‘युच् बङ्गलम् (उ० ४, ७४)’—इति युचि बाङ्गलकादागमानि-
त्यत्वान्नम् न क्रियते । घुणाः क्रियते उच्यन्ते । “मोपथा
वृक्षहपनेव वेधसः (ऋ० सं० ४, ३, १५, १)” ॥

(१९) भाङ्गजीकः । ऋजुका अकुटिला अप्रतिहता
प्रमिद्धा भा दीप्तियस्य स ऋजुकाभाः सन् भाङ्गजीकः । अग्नि-
रुच्यते । “धूमकेतुः समिधा भाङ्गजीकः (ऋ० सं० ७, ६,
११, २)” ॥

(२०) रुजानाः । व्याख्यातं नदीनामसु (११२ पृ०) । स
निगमः (ऋ० सं० १, २, ३७, १) ॥

(२१) जृर्णिः । व्याख्यातं क्रोधनामसु (१८६ पृ०) । अत्र
मेनाभिधेया । “क्षिप्ता जृर्णिं वेक्षति (ऋ० सं० २, १,
१७, ६)” ॥

(२२) ओमना । अवनशब्दस्याकारवकारयोगेकारमकारौ
विभक्तेराकारः । अवनाय अवनेन वा । “परिभ्रंसमोमना
वां वयोगात् (ऋ० सं० ५, ५, १६, ४)” ॥

(२३) उपलप्रक्षिणी । उपलशब्दोपपदात् क्षिणीतेः क्षिप-
तेर्वा ‘सुप्यजाती (३, २, ७८)’—इति णिनिप्रत्यये व्यत्ययेन
टिलोपः । उपलेषु श्लक्ष्णेषु वालुकासु यवान् क्षिणीति हिनास्ति
भृञ्जतीत्यर्थः, उपलेषु यवान् प्रक्षिपति चूर्णयतीत्यर्थः । सक्तु-
कारिकाभिधेया । “उपलप्रक्षिणी नृना (ऋ० सं० ७, ५,
२५, ३)” ॥

(२४) उपसि । उपस्यशब्दस्य । “आसीन कृद्वा मुपसि
क्षिणाति (ऋ० सं० ७, ७, १७, ३)” ॥

(२५) प्रकलवित् । प्रकर्णेन कलाः मानोन्मानप्रतिमाना-
दिविषयाः प्रकृष्टाश्चगणितरत्नपरौक्षादिका वेद विजानाति ।

।त्सृष्टिष (३, २, ६१)”—इत्यादिना क्विपि ‘ङगापोः सञ्-
च्छन्दमोर्बहुलम् (६, ३, ६३)’—इति ऋस्वः । प्रकलविदु-
णिग् भवति । “दुर्मित्रासः प्रकलविन्मिमाणाः (ऋ० सं०
१, २, २६, ५)” ॥

(२६) अभ्यर्धयज्वा । ‘ऋधु वृषी (दि० प०)’ । णिजन्तात्
चाद्यपि णिलोपे अभ्यर्ध, यजेदीनार्थात् ‘सुयजोर्दिनिप् (३,
१, १०३)’ अल्पानपि रमान् अभ्यर्धयन् मरुद्भ्यो ददाति धनं
। स्तोत्रभ्यो यो ददाति सः । पूषा विशेष्यते । “सिषक्ति
षा अभ्यर्धयज्वा (ऋ० सं० ४, ८, ८, ५)” ॥

(२७) ईक्षे । ईश णिष्ये (अदा० आ०)’ । ‘थासः से (३,
१, ८०)’ । व्यययेन ईशसं न भवति । “ईक्षे हि वस्व उभ-
स्य राजन् (ऋ० सं० ४, ६, ८, ५)” ॥

(२८) क्षाणस्य । ‘क्षि निवामगत्योः (तु० प०)’ । ‘क्षत्य-
श्रुटो बहुलम् (३, ३, ११३)’—इति कर्त्तेरि श्रुट् । क्षयण-
श्रुत्यत्र यकारस्याकारि ‘आद्गुणः (६, १, ८७)’ । निवसितु-
रित्यर्थः । “महः क्षाणस्यश्विना कण्वाय (ऋ० सं० १, ८,
१४, ३)” ॥

(२९) अस्मे । अस्मदः । जमादीनां श्रे प्रगृह्य, लुबेव
येः । जसादिषु रुवन्तेषु क्रमेणोदाहरणानि,—“अस्मे ते
वन्तुः (य० वा० सं० ४, २२)” “अस्मे यातं नासत्या सजोषाः
(ऋ० सं० १, ८, १९, ६)” “अस्म समानेभिर्विषभ पौखेभिः
(ऋ० सं० २, ३, २५, २)” “अस्मे प्रयान्ध मघवन्नृजीषिन्
(ऋ० सं० ३, २, २०, ५)” “अस्मे आराच्चिदेषः सनुतयु योतु
(ऋ० सं० ४, ७, ३२, ३)” “ऊर्व ईव पप्रथे कामो अस्मे (ऋ०
१, २, ४, ४)” “अस्मे धत्त वसवो वसूनि (य० वा० सं०
१, १८)” ॥

(३०) पाथः । पथतेः पथ्यतेर्वा गत्यर्थादसुनि धातूनां पाथ इत्ययमादेशः । पथ्यते गम्यते पथ्यादिभिरन्तरिक्षवासिभिर्वा पाथः । अन्तरिक्षम् । “श्येनो न दीयन्तन्वेति पाथः (ऋ० सं० ५, ५, ५, ५)” । उदकमपि पाथः । ‘पिबतेस्युट् च’—इत्युसुन् । पीयते ह्युदकम् । अत्रे पिबतिरभ्यवहारार्थः । “आचष्ट आसां पाथो नृदीनाम् (ऋ० सं० ५, ३, २५, ५)” —इत्युदकस्य । “देवानां पाथ उप प्रविद्वान् (ऋ सं० ८, २, २२, ४)” —इत्यवस्य ॥

(३१) सवीमनि । ‘सु प्रसवैश्वर्ययोः’ (भू० प०) । ‘इष्ट-धृष्टस्तृष्टभ्य इमनिच् (उ० ४, १४३)’—इति इमनिच् । प्रसवशब्दस्य एव वर्णव्यत्ययादिना । प्रसवेऽभ्यनुज्ञाने । “देवस्य वयं सवितुः सवीमान् (ऋ० सं० ५, १, १५, २)” ॥

(३२) सप्रथाः । प्रथतेरसुन् । सर्वतःशब्दस्य सभावः । सर्वतः पृथुः । “त्वमग्ने मप्रथा अग्नि (ऋ० सं० ४, १, ५, ४)” ॥

(३३) विदथानि । विदेरथक् (उ० ३, १११) । वेदनादि विज्ञानानीत्यर्थः । “विदथानि प्रचोदयन् (ऋ० सं० ३, १, २८, २)” ॥

(३४) आयन्तः । ‘अिञ् सेवायाम् (भू० आ०)’ । शर्ता शपि गुणे प्राते व्यत्ययेन वृद्धिः । समाश्रयन्तः । यद्वा, भृल्युट् । समाश्रिताः । “आयन्त इव सूर्यम् (ऋ० सं० ७, ३, ३)” ॥

(३५) आशीः । आङ्पूर्वात् अयतेः शृणोतेर्वा ‘क्विर्वा प्रच्छि (३, २, १७८ वा० १)’—इत्यत्र ‘प्राक् प्रत्ययनिर्देशाष्टसिद्धिः (भा०)’—इत्युक्ते क्विपि प्रकृतेः शीरादेशः । य एतयोरर्थे वर्तमानात् शृणातेः क्विपि शीरशब्दे निर्वा

आङ् ईषदर्थद्योतकः आश्रयणात् होमार्थस्य सोमस्य अप्रणं दध्युच्यते । “इन्द्राय गाव आशिरम् (ऋ० सं० ६, ५, ६, १)” । ‘आङः शासु इच्छायाम्’ इत्यस्मात् क्तिपि । “सा मे सत्या-शीर्देवान् गाम्यात्” रेफान्तसकारान्तयोरपि साधारणं पाठः समाम्नाये ॥

(३६) अजोगः । जिगत्तिर्नैरुक्तधातुर्निगरणार्थो वा ग्रहणार्थो वा । लङि, सिपि, इतश्च लोपे, ‘राक्षस्य (८, २, २४)’—इति सलोपः, रेफस्य विसर्जनीयः । अवगिराति, गृह्णाति वा । भक्षयतोत्यर्थः । “आदिद् ग्रसिष्ठ ओषधीरजोगः (ऋ० सं० २, ३, १२, २)” ॥

(३७) अमूरः । ‘मुह वैचित्ये (दि० प०)’ । निष्ठायाम् उत्वम्, घृत्वढलोपदीर्घाः, ढकारस्य रेफः, नञ्पूर्वः सम्बुद्धौ अमूर । अमूढेत्यर्थः । “मूरा अमूर न वुयं चिकित्वः (ऋ० सं० ७, ५, ३२, ४)” ॥

(३८) शशमानः । व्याख्यातोऽर्चतिकर्मसु (२७४ पृ०) । स निगमः (ऋ० सं० २, २, २१, २) ॥

(३९) देवोदेवाच्या कृपा । देवशब्दोपपदात् अश्वतः ‘ऋत्विग् (३, २, ५८)’—इत्यादिना किन्, ‘अनिदिताम् (६, ४, २४)’—इति नलोपः, ‘अचः (६, ४, १३८)’—इत्यकाललोपः, (६, ३, १३८)’—इति दीर्घं ‘अश्वतेश्वोपसङ्गानम् (४, १, ६ वा०)’—इति ङीपि ‘विष्वग्देवयोश्च टेरद्राङ् च तावप्रत्यये (६, ३, ८२)’ न भवति, ‘कूपू सामर्थ्यं (भू० आ०)’ क्तिपि । देवान् प्रति गतया स्तुत्येत्यर्थः । “देवोदेवाच्या कृपा (ऋ० सं० २, १, १२, १)” ॥

(४०) विजामातुः । धनादन्ये कुलीनत्वादयो विगता विजामातृगुणा यस्मात्, सोऽयमप्राप्तगुणो विजामाता कन्या-

पतिरुच्यते । ततः षष्ठमौ । “विजामातुरुत वा घा स्थालात्
(ऋ० सं० १, ७, २८, २)” ॥

(४१) ओमासः । अवतेः पालनार्थस्य तर्पणार्थस्य वा कर्त्तारि
कर्मणि वा ‘अविमिर्विमिश्रिभ्यः कित् (उ० १, १४१)’—इति
मन्प्रत्यये ‘ज्वरत्वर (६, ४, २०)’—इत्यादिना ऊठि ऊमाम
इति प्राप्तं व्यत्ययेन गुणः । जस । ‘आज्जमेरसुक् (७, १,
५०)’ । रक्षितारस्तपयितारस्तर्पणायाः । “ओमासश्चर्पणे-
धृतः (ऋ० सं० १, १, ६, १)” ॥

(४२) सोमानम् । सुनोतर्मनिन्प्रत्यय । अमि सोमा
नम् । सातारम् । अभिषातार सामानाम् । “सोमानं स्व-
णम् (ऋ० सं० १, १, ३४, १)” ॥

(४३) अनवायम् । (४४) किमोदिनम् । अनवयवशब्द-
स्थानवायभावः । अनवयवं सकलमित्ययम् । किमिदानीं कस्य
किञ्चिदिति चरति, किमिदं वक्तव्यं इति वा चरति । माधु-
जनवरो सदा विरुद्धवादिः पिशुनोऽभिषेयः । किमिदं शब्दस्य
वाक्यस्य वा किमोदिनभावः । “इषां धत्तमनवाय किमो-
दिने (ऋ० सं० ५, ७, ५, २)” ॥

(४५) अमवान् । अमा सहार्थाव्ययम् । तस्य मनुषि
ह्रस्वः समहायः । यद्वा, ‘अम रोगे (चु० प०) । ‘पुंनि
सञ्ज्ञाया घः (३, ३, ११८)’ । अमो रोगः कर्त्तव्यः शत्रुणा
रोगस्तद्धान्, दस्यूनां रोगभूत इत्यर्थः । आत्मशब्दस्य व
अमभावः । यन्नवान् ‘आत्मा जावे यन्ने कलौ मनी चाती
—इति निघण्टुः । “युधि राज्ञे वामवा इमेन (ऋ० सं०
४, २३, १)” ॥

(४६) अमीवा । ‘अम रोगे (चु० प०)’ । ‘अमरीवः’
—इति निघण्टुः । अमीवा रोगः किञ्चित् अमीवा वा । यद्वा

शिवयज्ञजिह्वाग्रीवाप्वामीवा (उ० १, १५२)—इति वन्-
प्रत्ययान्तो निपात्यते । “यस्ते गर्भममीवा (ऋ० सं० ८,
८, २०, २)” ॥

(४७) दुरितम् । दुर्मतिप्रापकं कारणभूतम् । ‘पापकं
कर्म दुरितमुच्यते । “अतिक्रामन्तो दुरितानि विश्वा (निरु०
६, १२)” । दुःशब्दोऽत्र दुर्गतौ वृत्तते । ‘इणश्चिष्टिभिः
क्तः’ इति बाहुलकात् करणे क्तः । दुर्गतिर्गम्यते येन तत्
दुरितम् ॥

(४८) अप्वे । अपपूर्वात् वेज्धातोर्न्तर्णीतव्यर्थात्
‘अन्येष्वपि दृश्यते (३, २, १०१)’—इति उप्रत्यये अपत्यस्या-
न्यलोपश्चान्दसः । टाप् । अपवयति अपगमयति सुखं
प्राणांश्चेत्यर्थः । ‘शिवयज्ञजिह्वाग्रीवाप्वामीवा (उ० १, १५२)’
—इति वन्प्रत्यये वेज्जा लोपोऽपशब्दस्यान्तलोपश्च निपात्यते ।
व्याधिर्वा भय वा अप्वा । “गृहाणाङ्गानाप्वे परे हि (ऋ०
सं० ८, ५, २३, ६)” ॥

(४९) अमतिः । अमाशब्द आत्मवचनः । आत्ममयी तति-
र्मतिर्वा अमतिः । तन्यत इति ततिर्दीप्तिः । मतिरपि प्रका-
शरूपत्वाद् दीप्तिः । आत्मप्रकाशमयी ततिर्मतिर्वा अमतिः
दीप्तिरभिधेया । अमाततिशब्दस्य आत्ममतिशब्दस्य वा अम-
तिभावः । सवितृविशेषणत्वादात्मप्रकाशमयी ततिर्मतिर्वा

३०३ ३०१ ३०२ ३

अमतिरित्युपपद्यते । ‘ऊर्द्धा यस्या मतिर्भा अदियुतत् (सा०
ह० भा० ५, २, ३, ८)” ॥

(५०) शुटी । (५१) पुरन्धिः । अश्रोतेः ‘ह्रकषिकर्षि-
वर्षिसुषिशासुव्यशिष्याभ्यः क्तिन्’ । ‘कृदिकारादक्तिनः (४,
१, ४५, ग० वा०)’—इत्यत्र स्त्रियां विहितस्य ग्रहणात्

विकल्पो ङीप् । शु अष्टि व्याप्तिरत्र शुष्टी । पुरुशब्दो बहु-
नाम । धीरिति कर्मनाम, प्रज्ञानाम वा । बहुकर्मा बहु-
प्रज्ञो वा पुरुधिः मन् पुरन्धिः । पुराणि दारयतीति वा
पुरन्धिः । ‘वेञो ङित्’—इति बाहुलकात् ङिदिन्प्रत्ययः ।
ढकारस्य धकारः, नकार उपजनः । भृगो वरुण इन्द्रश्च
पुरन्धिः । शुष्टी भृगं नामत्य । पुरन्ध्रिम् (ऋ० मं० ५, ४,
६, ४)” । शुष्टीशब्दः सुखस्याभिधायको धान्यशलाकायाश्च ।
“शुष्टोवरो भूत नाम्मभ्यमापः (ऋ० मं० ७, ७, २६, १)” —
इति सुखस्याभिधायकः । “शुष्टी सहरा असह्यः”—इति
धान्यशलाकायाः ॥

(५२) रुग्त् । ‘रुच दीप्तौ (भू० आ०)’ । ‘संश्रुतृम्यङ्-
हत् उ० २, ७६)’—इति अतिप्रत्ययो गुणाभावश्च चकारस्य
शकारश्च निपात्यते । रोचते रुग्त् वर्णविशेषो ज्वलनाविर्भू-
तप्रकाशरूपोऽभिधीयते । यद्वा, रुगेहिंसार्थात्तुदादेः रोच
त्यर्थे वर्तमानात्तत् शतरि । “समिदस्य रुग्ददर्शि पाजः (ऋ०
मं० ३, ८, १२, २)” ॥

(५३) रिशादसः । ‘रिश हिंसायाम्’ तुदादिः । अन्त-
र्णीतिव्यर्थः । लटः शतरि क्कान्दसो दीर्घः । अस्यतेर्विच्
रिशतां शत्रूणां वा असितारः क्षेप्तारः नाशयितार इत्यर्थः ।
“अस्ति हि वः सजात्य” रिशादसः (ऋ० मं० ६, २, ३ः
५)” ॥

(५४) सुदवः । सुपूर्वात् ददातेः ड्वन्, ड्वनि बाहुलका-
द्वस्त्वम् । सुदानः । त्वष्टा मुदवो विदधातु रायः (ऋ० स
५, ३, २७, २)” ॥

(५५) सुविदवः । सुपूर्वात् ‘विद ज्ञाने (अदा० प०)’
इत्यस्मात् ‘अमियजिबधिपतिकालिनचिभ्योऽवन’—इति वा

एकादत्रन्प्रत्ययो गुणाभावश्च । सुविद्यत इत्यर्थः । "आग्ने'
।।भिः सुविद्वेभिरर्वाङ् (ऋ० सं० ७, ६, १८, ३)" ॥

(५६) आनुषक् । अनुपूर्वात् 'षञ्च सङ्गे (भू० प०)'—
।।त्यस्मात् किपि 'अनिदिताम् (६, ४, २४)'—इति नलोपः,
प्रनारकारस्य दीर्घश्चान्दसः । अनुषक्तमुपर्युपरि लग्नमि-
त्यर्थः । "स्तूर्णान्ति बृहिरानुषक् (ऋ० सं० ६, ३, ४२, २)" ॥

(५७) तूर्वाणिः । तूर्णशब्दापपदात् वनोतः 'इन् सर्वधा-
तुभ्यः (उ० ४, १२३)'—इतीन् । तूर्णं वनोति सभ्रजति ।
तूर्णवनिः । "स तूर्वाणामृहा अरेणु पौ सं (ऋ० सं० १, ४,
२१, ३)" ॥

(५८) गीर्वणाः । गोःशब्दोपपादात् वनोतर्ह्यन्तादसुनि
वनेघटादित्वेन मित्सञ्ज्ञकत्वात् ऋस्त्वम् । गीर्वण इति
प्राप्ते दीर्घाभावश्चान्दसः । निघण्टुकारपाठितगीर्वणशब्देन
प्रमानाथः । अतो देवोऽभिधेयः । स्तोतुःमितप्रदानादा-
त्मानं स्तोतृभिः सभ्राजयति । भाष्ये तु (निरु० ६, १४)
'गीर्भिरन वनयन्ति'—इत्यर्थनिर्वचनमिति स्कान्दस्वामी ।
ओनिवासस्तु स्वार्थ णिच् । गीर्भिरन वनयन्ति । "जुष्टु'
गीर्वणसे बृहत् (ऋ० सं० ६, ६, १२, ७)" ॥

(५९) असूर्तं सूर्तं । असुशब्दपूर्वस्य सुशब्दपूर्वस्य च 'ईर
मौ (अदा० आ०)'—इत्यस्य निष्ठायां कान्दसत्वादिडभावे
ईकारस्य पूर्वसवर्णं पूर्वत्र दीर्घश्चान्दसत्वात् । सप्तम्येकवचनम् ।
अशुः प्राणः । प्राणश्च वातः । वातसमीरिता मरुदादयो हि
सिन्धवाः । सूर्ते इति रजसीत्यस्य विशेषणम् । सुसमीरिते
बहु प्रेरिते विस्तीर्णे रजसि अन्तरिक्षलोकेऽपीत्यर्थः । "असूर्ते'
सूर्ते रजसि निषृत्ते (ऋ० सं०, ३, १, ७, ४)" ॥

(६०) अम्यक् । माशब्दद्वितीयैकवचन उपपदे अश्वतेः

क्षिप् नकारलोपे माशब्दस्य इटदो द्रष्टव्योऽकारोपजनेन च भाव्यम् । आयुधाख्या शक्तिरभिधेया जिप्सा सती मां प्रति इव गता । यद्वा, अभिपूर्वादञ्चतेः किनि प्रभ्यक् सती भकारस्य सकारापत्त्या अस्यक् । शत्रून् प्रवर्धयिता । यद्वा, अमाशब्दः सहार्थं निपातः । अमाक् स मा अस्यक् सहभृता । “अस्यक् सा त इन्द्र ऋष्टिरन्ते (ऋ० सं० २, ४, ८, ३)” ॥

(६१) यादृग्भिन् । यादृग् इत्यर्थः “यादृग्भिन् धायित् मपस्ययादिदृत् (ऋ० सं० ४, २, २४, ३)” ॥

(६२) जारजायि । उन्नविशेषणम् । तेन व्यत्ययेन नपुं-भक्तवाचकम् । ततश्च दें नाख्यतन् । जार इत्यस्य वा धातो-रवभनस्याख्यातस्यासम्भवात् । निपातप्रसङ्गश्च । अन्ये तु जर्जरत्याभिगतमाख्यातमेतदिति गम्यते । ततश्च जारयायि अजायतत्यवगमः इत्युक्त्वा भन्त्वव्याख्याने निधातप्रसङ्गस्य भिन्नवाक्यत्वेन वाक्यादित्वादुदात्तप्रतिपादनेन परिहृतत्वात् अजायतत्येव स्कन्दस्वामिनाऽप्यवगमः । उन्नविशेषणवादिनां जारश्चार्त्तं यायीति जारयायि । गवां यौवनस्य जरायुत्वत्वा-ज्जारत्वम् गवामभिगमनाद् यायित्वा । “उन्नः पितृव जार-यायि युज्जेः (ऋ० सं० ४, ५, १४, ८)” ॥

(६३) अग्रिया । अग्रशब्दोपपदात् यातः ‘गर्हः कः (३, १, १४४)’—इति बाहुलकात् कः । आकारसंस्कारः । तृतीयैक-वचनस्याकारः । यद्वा, अग्रमर्हति ‘छन्दसि च (५, १, ६७)’—इति यप्रत्यये इकार उपजनः । अर्हार्थो वा घनि घस्य इयादंशो विभक्तेराकारः । अग्रार्हा । यद्वा, अग्रा एवाग्रिया । अग्रभूताग्रा । “विश्वे अग्रियोत वाजाः (ऋ० सं० ३, ७, ३, ३)” ॥

(६४) चनः । (६५) पचता । पचतेर्लुट् ‘कृत्यलुटो बहु-

म् (३, ३, ११३) — इति कर्मणि ल्युटि पचत इति पच-
 तम् । वचनशब्दस्य वकारलोपेनान्ते सकारोपजनेन चनः ।
 पक्षम् । यद्वा, वचेरसुनि बाहुलकात् नोऽन्तादेशः । पचतेः
 नृदृशियजिपचिवचमि 'भूतेऽपि दृश्यन्ते (३, ३, २)' — इति
 चनात् भूते द्रष्टव्यः । विभक्तेराकारः । पक्कः पक्कौ पक्का
 ति वावगमः । पदान्तस्य बहुलनामर्थ्याद् विशेषनिश्चयः ।
 चनो दधिष्य पचुनोत सोमम् (ऋ० सं० ८, ६, २१, ३) —
 इति बहुवचनस्य । "तम्ने दस्तः प्रति पचताग्रभीष्टाम्
 निरु० ६, १६) — इति द्विवचनस्य । "पुरोला अग्ने पचतः
 ऋ० सं० ३, १, ३१, २) — इत्येकवचनस्य ॥

(६६) शुरुधः । शुरुचं दौमि तापं वा रुधत्यः । 'अग्न्येभ्यो-
 पि दृश्यन्ते (३, २, ७५)' — इति क्तिप् । शुरुधः शुरुधः ।
 ऋतस्य हि शुरुधः सन्ति पूर्वीः (ऋ० सं० ३, ६, १०, ३) ॥

(६७) अमिनः । 'माङ् माने (अदा० प०)' । निष्ठा क्तः ।
 अतिस्थितिमास्थाम् (७, ४, ४०) — इति इत्त्वम् । मितः
 शरिच्छिन्नः । न मितः अमितः सन्नामिनः अपरिमाण इत्यर्थः,
 अपरिगणितकालो वा । यद्वा, मिनोर्निर्वधकर्मणः 'इण्सिज्-
 जेदौडुथ्यविभ्यो नक् (उ० ३, २)' — इति बाहुलकाद्वाक् ।
 अजसमासः । अमिनः अहिंसितः केनचित् । यद्वा, क्त एव
 ल्ययः । अमितोऽभ्यमितो वा सन् अमिनः । "उत द्विबर्ही
 अमिनः सहोभिः (ऋ० सं० ४, ६, ७, १) ॥

(६८) जज्जती । जज्जतीरापो भवन्ति शब्दकारिण्य-
 ति । जस । पूर्वसवर्णः । "मरुतो जज्जतीरिव (ऋ० सं०
 , ३, ८, ६) ॥

(६९) अप्रतिष्कृतः । 'स्कुञ् आप्रवणे (झा० ७०)' । आप्र-
 णमागमनम् । स्कुवतेर्गत्यर्थाद्वा निष्ठा । अघोपदेशत्वाद्

व्यत्ययेन घत्वम् । अन्येनाप्रतिगतः अप्रतिष्कृतः । युद्धे अन्ये-
नाप्रतिहतपूर्वं इत्यर्थः अप्रतिस्खलितपूर्वो वा । अत्र पक्षे
स्खलितशब्दस्य ष्कृतभावः । “अस्मभ्यमप्रतिष्कृतः (ऋ० सं०
१, १, १४, १)” ॥

(७०) शाशदानः । ‘शष्ट शतने (भू० प०)’ । अस्माद्
यङ्लुगन्ताद् व्यत्ययेन शानच् । पुनः पुनरसुरांस्तत्पुराणि
वा शातयन्तः “प्रस्त्वां मतिमतिरुच्छाशदानः (ऋ० सं० १, ३,
३, ३)”

(७१) सृप्रः । शिप्रे इत्यत्र (३२० पृ०) सृप्रशब्दो व्याख्यातः ।
“सृप्रकरस्त्रमतये (ऋ० सं० ६, ३, २, ५)” । सृप्रो करस्त्री
बाह्व यस्य होमिन तर्पणाय पालनाय वात्मनः सर्पिस्तैलमपि
सृप्रम् सर्पणात् । निगमः पर्ययः ॥

(७२) सुशिप्रः । शिप्रे व्याख्याते (३२० पृ०) । शोभनत्व-
विशिष्टत्वमत्र विशेषः । सुहनुः सुनासो वा सुशिप्रः । “वाजं
सुशिप्रं गोमति (ऋ० सं० ६, २, २, ३)” । क्वचिच्छिप्रशब्देन
शिरस्त्राणमुच्यते । शिप्राः शीर्षसु वितता हिरण्ययीरिति
सुशिप्रः सुशिरस्त्राण इत्यर्थः सम्भवति ॥

(७३) रंसु । रमतेर्विच् । सप्तमीबहुवचनम् । रमणी-
येष्वित्यर्थः । रमणीयशब्दस्य रन्भावः । “स चित्रेण चिकिं
रसु भ्रासा (ऋ० सं० २, ४, २४, ५)” ॥

(७४) द्विवर्हाः । द्विशब्दे सप्तम्यन्ते उपपदे ‘बृहु वृद्धे
(भू० प०)’—इत्यस्मादसुन् । द्वयोः स्थानयोर्वीर्य्येण परिवृद्ध
इन्द्रः । न ह्यन्तरिक्षे वीर्य्येणापरिवृद्धः शक्नोति वर्षितुं नापि
दिवि आदित्याद्रसान् परिगृहीतुं दिवः सर्वदेवतासाधारण
त्वात् देवराजत्वेन च प्रसिद्धिरितिहासेषु द्विवर्हा उच्यते
“उत् द्विवर्हा अग्निनः सहोभिः (ऋ० सं० ४, ६, ७, १)” ॥

७५) अक्रः । आङ्पूर्वात् क्रमेः 'अन्येष्वपि दृश्यते (३, २, १०१)'—इति डः, आङो ऋस्त्वम् । आक्रामति सर्वमित्य-
क्रमाकाशमाक्रम्यते वा । “अक्रो न बभ्रिः समिथे महीनाम्
ऋ० सं० २, ८, १५, २)” ॥

(७६) उराणः । उरु कुर्वाण इति प्राप्तो कवर्णादिलोपा-
दिना वाक्यार्थः । उराण इति पदवचनम् । “दूत ईयसे
दिव उराणः (ऋ० सं० ३, ५, ७, ३)” । स्वल्पमपि हविः
उरु बहु कुर्वाणः । तथाच श्रुतिः । “यद्दे देवो जोषत हवि-
स्तत हिमोतुं वर्हते अथोऽयमपरिमितः”—इति ॥

(७७) स्तियानाम् । स्त्यायतेः सदनार्थात् 'अन्येभ्योऽपि
इच्छन्ते (३, २, ७५)'—इति विच् । दृशिग्रहणस्य प्रयोगानु-
सरणार्थत्वान्निरूपपदादपि भवति । इकार उपजनः । षष्ठी-
वचनम् । हिमभावेन संहता आप उच्यन्ते । “वृषा
विभूनां वृषभः स्तियानाम् (ऋ० सं० ४, ७, २०, १)” ॥

(७८) स्तिपाः । स्तियाः पातीति विच् । स्तियापाः
सन् स्तिपाः । यद्वा, उपस्थितपाः सन् अनेकवर्णलोपादिना
स्तिपाः । अग्निरुच्यते । स ह्याहुतिद्वारेण पालयिता, अङ्ग-
भाषीपगमनेन चोपस्थितानां कर्त्तव्यतया ज्योतिष्टोमादी-
नाम् । “स नः स्तिपा उत भवा तनूपाः (ऋ० सं० ८, २,
१८, ४)” ॥

(७९) जवारु । जबमङ्गिर्जरमङ्गिर्गवङ्गिर्वा रश्मिभिर्यदा-
तिहति तदादित्यमण्डलमुच्यते । जबमज्जरमदगरमच्छ-
दनां जबभावः, आङ्पूर्वादुद्दिष्ट दुप्रत्ययो निपात्यते । “अथे
यवारुपितुं जवारु (ऋ० सं० ३, ५, २, २)” ॥

(८०) जरूयम् । गृणातेः स्तुतिकर्मणो जरतेर्वर्चतिकर्मणः
वृजो रूयन्—इति भावे करणे वा रूयन् । बाहुलकाद्

गकारस्य जकारः । स्तवनं स्तूयतेऽनेनेति वा जरुथं स्तोत्रम् ।
“जरुथं हृत्यक्षि राये पुरन्धिम् (ऋ० सं० ५, २, १२, ६)” ॥

(८१) कुलिशः । वज्रनामसु व्याख्यातम् (२३८ पृ०) ।
स निगमः (ऋ० सं० १, २, ३६, ५) ॥

(८२) तुञ्जः । तुञ्जतर्दानकर्मणी भावे घञ् । दानमित्यथ
“तुञ्जे तुञ्जे य उत्तरे (ऋ० सं० १, १, १४, २)” । वज्रोऽपि
तुञ्ज स्तवैव व्याख्यातः ॥

(८३) । बर्हेणा । बर्हेर्बर्हयस्य ‘कृत्यल्युटो बहुनम् (३, ४, ११३)’—इति भूते कर्त्तरि ल्युट् । परिबृढः । हिंसाकर्मणो
वा भावे । हिंसा बर्हेणा । तृतीयैकवचनस्थाने डादेशः
बृहच्छ्रुत्वा असुरो बर्हेणा कृतः (ऋ० सं० १, ४, १७, ३)” ॥

(८४) ततनुष्टिम् । ‘तनिमृडभ्या किञ्च उ० ३, ८५’—
इति तनोतः तन्प्रत्ययः, नुदनिष्ठायां नुन्नं नुष्टिभावः । यद्वा
ततशब्दस्य ततन्भावः, वशेर्वा बाहुलकात् कर्त्तरि क्तिवि
सम्प्रसारणे उष्टिः । तद्धर्मसन्तानादग्निहोत्रादेः कर्मणो नुन्न
प्रेरितः ततनं भोगसन्तानं वष्टि ततनुष्टिः, नलोपाभावः
ततनुष्टिम् । “अपाप शक्रस्तनुष्टिर्मूहति (ऋ० सं० ४, २, ३, ३)” ॥

(८५) इलीबिशः । इलाशब्द उखाशब्दपर्यायः । इल
अन्नम्, अत्रान्नहंतुभूते उदके वर्त्तते । बिले दरे शेते इति
‘अधिकरणे शेतेः (३, २, १५)’—इत्यच् । इलाबिले शयं
यस्य । निपातश्छान्दसः । मेघ उच्यते । इलाबिलशयः स
इलीबिशः । “न्याविध्यदिलीबिशस्य दृब्ध्वा (ऋ० सं० १, ३, ३, २)” ॥

(८६) कियेधाः । कियच्छब्दे क्रममाणशब्दे वोपपदे दध
तेर्विच् । कियदर्थे विज्ञायमानपरिमाणं स्वबलं धारयति

।ममाणं वाभिमुखं परबलं धारयति निरुणञ्जीति । कियञ्चा
क्रममाणधा वा सन् कियेधाः । इन्द्रविशेषः । “वृत्राय वञ्च-
मौशानः कियेधाः (ऋ० सं० १, ४, २८, २)” ॥

(८७) भूमिः । ‘भ्रमेः सम्प्रसारणञ्च (उ० ४, ११७)’—
‘तीन्प्रत्ययः । अग्निरुच्यते । भ्रमिता । स्वयं त्रिष्वपि लोके-
वप्रतिहतगतिरित्यर्थः । अन्तर्णीतण्यर्थो वा भ्रमिः । भ्राम-
येता । “भूमिरस्यृषिकृन्मर्त्यानाम् (ऋ० सं० १, २,
२५, १)” ॥

(८८) विष्पितः । विप्राप्तशब्दस्य विष्पितभावः । यद्वा,
विषेर्व्याख्ययात् क्तः, इकारपकारावुपजनौ । विस्तौर्ण इत्यर्थः ।
“पुरं नो अस्य विष्पितस्य पपेन् (ऋ० सं० ५, ५, २, १)” ॥

(८९) तुरीपम् । तूर्णं व्याप्तुं शीलमस्य णिनिः । तूर्णीपि
तत् तुरीपम् । उदकमभिधेयम् । “तन्न स्तुरीपमङ्गुतम् (ऋ०
१० २, २, ११, ४)” ॥

(९०) रास्मिनः । रपतेवी रसतेवी कर्मणि भावे वा घञ् ।
रापो रासो वा शब्दा यस्य तद्रापि रासि वा सत् सकारप-
कारोपजनन रास्मिशब्दो बह्वदकं स्तोत्रं वोच्यते । तदस्या-
स्तीत्यर्थे आदित्वादच् प्रकृतिभावश्च द्रष्टव्यः । दण्डिमती
स्तीति यथा । अतश्च शब्दवदुदकं तद्वान्मघोऽभिधेयः ।
प्रसार्यमाणेन स्तोत्रेण स्तोता वा । “प्रमातरा रास्मिनस्यायाः
(ऋ० सं० २, १, १, ४)” ॥

(९१) ऋञ्जतिः । धातुनिर्देशात् ‘ऋजी भर्जने’ भूवादि-
प्रसाधनकर्मविषयस्य समीकरणं प्रसाधनमात्मसात् करणं
तद्व्यत्यर्थः । “यजिष्ठश्चसे गिरा (ऋ० सं० ३, ५, ८, १)” ॥

(९२) ऋजुनीती । “ऋजुनीती नो वरुणः (ऋ० सं० १,
१७, १)” ॥

(८३) प्रतद्वसू । प्राप्तवसुनी । पकारलोपङ्गस्त्वतकारो-
पजनैः प्रतद्वसू । हरी विगेष्यौ । “हरी^१ इन्द्र प्रतद्वसू अभि-
स्वर (ऋ० सं० ६, १, १२, २)” ॥

(८४) हिनोत । ‘हि गतो (स्वा० प-)’ । लोटि यस्य
तः ‘कृन्द्स्युभयथा (३, ४, ११७) — इत्याङ्धातुकत्वात् डित्वा-
भावे गुणः प्रहिणुतेत्यर्थः । “हिनोता नो अध्वरं दे^१ वयज्या
(ऋ० सं० ७, ७, २६, १)” ॥

(८५) चांष्कृयमाणः । (८६) चांष्कृयते । ‘ष्कृञ् आप्र-
वणे (स्वा० उ)’ इह दानार्थः, क्वचिद् व्युदसनार्थश्च । यदि
पूर्वत्र लट् शानच्, उत्तरत्र व्यत्ययेन पत्वम् । “चांष्कृयमाण
इन्द्र भृशिवामम् (ऋ० सं० १, ३, १, ३ । अत्यर्थं दददित्यर्थः ।
चांष्कृयते विग इन्द्रो^१ मनुष्यान् (ऋ० सं० ४, ७, ३३, १)” ।
अत्यर्थं व्युदस्यति ॥

(८७) सुमत् । स्वयमित्यर्थे वर्त्तमानां निपातः । “उप-
प्रागात् सुमन्ने^१ धायि मन्म (ऋ० सं० २, ३, ८, २)” ॥

(८८) दिविष्टिषु । दिविशब्दोपपदात् इषेर्गत्यर्थादिच्छा-
र्थाद्वा करणे क्तिन् । द्यौर्गम्यते प्रार्थ्यते वा याभिस्ताः । “कु-
ङ्क्षु दिविष्टिषु (ऋ० सं० ५, ७, ३३, ४)” ॥

(८९) दूतः । जवतेद्रवतेवारीरयतेर्वा ‘इतनिभ्याम् (उ० ३,
८३, ८५) — इति बाहुलकात् क्तप्रत्ययो धातूनां दूभावश्च ।
गच्छति हि सः, द्रवते वा शैघ्रयात्, वारयति हि स्वसामर्थ्यादि-
भिरपरम् । “स्तोमो^१ दूतोहु^१ वन्नरा (ऋ० सं० ६, २, २८, १)” ॥

(९०) जिवति । जिविः प्रीणाल्यर्थः भूवादिः इदित्त्वा-
नुम् । “भूमिं^१ पर्जन्या जिवन्ति (ऋ० सं० २, ३, २३, ५)” ॥

(९१) अमचः । अमात्रशब्दस्य कृत्स्नः । मात्रा परिमाण-
मपरिमाणोऽभिमितो वा अजिमितः । निघण्टुः सं० ३, १, १, १ ।

‘मुहा अमवो वृजने विरुप्शी (ऋ० सं० ३, २, १८, ४)” ॥

(१०२) ऋचोषमः । ‘ऋच स्तुतौ (तु० प-)’ । इप्रत्ययः । कृदिकारात् (४, १, ४५ ग० वा०) — इति ङीष् । ऋचौ स्तुतिः । तथा समः । अधिकगुणाध्यारोपेणापि कृता स्तुतिः तातिरिच्यत इत्यर्थः । “स्तुवे ऽञ्ज-ऋचोषमः (ऋ० सं० ७, ७, ६, २)” ॥

(१०३) अनशेरातिम् । अशशब्दोऽश्लोवाची । रातिः क्षिप्तिरातिर्दानम् । अश्लोवविषया रातिर्दानं यस्य सोऽशेरातिः गपकदानस्ताद्विपरीताऽनशेरातिः । उत्कृष्टस्य दातव्यर्थः । अनशेरातिं वसुदामुपस्तुहि (ऋ० सं० ६, ७, ३, ४)” ॥

(१०४) अनर्वा । अर्तः ‘अन्यभ्याऽपि दृश्यन्त (३, २, ७५)’ — इति वनिप् । नञ्समासः । ‘अवर्णस्रसावनजः (६, ४, २७)’ — इति शल्ववद्भावाभावः । अप्रत्युतः अप्रतिगतोऽन्य-
स्मिन् अन्यमनाश्रितः स्वतन्त्र इत्यर्थः । “अनर्वाणं वृषभं मन्द्र-
जिह्वम् (ऋ० सं० २, ५, १२, १)” । अनर्वाणमप्रतिगतमन्यं
प्रत्याश्रितं तथा अपराश्रितमित्यर्थः ॥

(१०५) असामि । असामीत्यनवगतम् । अये च सामि-
शब्द एवानवगतः । यत आह — ‘सामि प्रतिषिद्धम् असामि
(निरु० ६, २३)’ — इति । सामि कस्मात् । स्वतः समास्य-
स्येति केचित् । तेन सामि समाप्तं चोच्यते । तस्य नञ्-
तिषेधः । ततश्च असामि असमाप्तमित्यर्थः । अथवा न
समाप्नोति । किन्तुहि । असुसमाप्तमिति । पाठान्तरणार्थ-
ताह उदाहरणम् (निरु० ६, २३) — “अमाम्योजो विभृथा
दानवः (ऋ० सं० १, ३, १८, ५)” । असामि असमाप्तमन-
मित्यर्थः । सुष्ठु वा असमाप्तं पूर्ववदित्यर्थः । ‘स्वतेः कित्’

—इति बाहुलकात् मिन्प्रत्ययः । साम्यर्थधर्मसामिसमग्रमित्यस्य भार्य (निरु० ६, २३) द्रष्टव्यम् ॥

(१०६) गल्दया । गल्दाशब्दो गालनपर्यायः । गल्दया गालनेन चारणेन प्रदानेन पूरणेन तृप्तेनेत्यर्थः । “मा त्वा सोमस्य गल्दया (ऋ० सं० ५, ७, १३, ५)” ॥

(१०७) जल्हवः । ज्वलतेः किपि ज्वलनं ज्वल्, ज्वलनं जहातीति ‘मृगयादयश्च (उ० १, ३६)’—इति कुप्रत्ययः पूर्वपदस्य जल्भावश्च निपात्यते । ज्वलनेनाग्निना हीना इत्यर्थः । “नारायामो न जल्हवः (ऋ० सं० ६, ४, ३७, ६)” ॥

(१०८) वकुरः । भास्करशब्दस्य भासमानद्रविणशब्दस्य वा वकुरभावः । “अभि दस्युं वकुरेणाधमन्त (ऋ० सं० १, ८, १७, १)” । वकुरेण भास्करेण दीप्तेन भयङ्करेण वा भासमानगमनेन वा सामर्थ्यात् स्वेनायुधेन ज्योतिषा वा ॥

(१०९) वेकनाटान् । वेक इति द्विशब्दस्यार्थं बहुशो दृष्टः । एकं कार्षापणमारुणिकाय प्रयच्छन् द्वौ मह्यं प्रदातव्यावित्येवमभिनायनं दर्शयन्ति । ततो द्विशब्दादेकशब्दान्नटयतश्च वेकनाटाः । एतदन्तेनाटाः द्विगुणकारिणो वा द्विगुणदायिनो वा द्विगुणं कामयन्ते इति वेति । द्वैकयोर्नाटा नटनं तद्वन्तां वेकनाटाः । मत्वर्थीयस्य लुक् । नटेष्वञि नाटः । द्वैकशब्दस्य वेकभावः । वाङ्मिका अभिधेयाः । “इन्द्रो विश्वान् वेकनाटान् अहर्दृशः (ऋ० सं० ६, ४, ४८, ५)” ॥

(११०) अभिधेतन । धावर्तलोत्पन्नमपुरुषबहुवचनस्य ‘तप्तनप्तनयनाश्च (७, १, ४५)’—इति तनवादेशः । धावशब्दस्य धेभावः । अभिधावत । “जीवावो अभिधेतन (ऋ० सं० ६, ४, ५१, ५)” ॥

(१११) अंहुरः । आङ्पूर्वाङ्गान्तेः मृगयादित्वात् (उ० १,

३६) कुप्रत्ययः । आङो ह्रस्वत्वं रुगागमश्च निपात्यते । आ इन्ति श्रेयसो विनश्यन्तीति अंहः पापं, रो मत्वर्थीयः अंहुरः । इहस्वान् । “तासामेकामिदृभ्यं हुरोर्गात् (ऋ० सं० ७, ५, १३, ६)” ॥

(११२) वतः । सत्ववाची प्रथमान्तः । बलादतीत इति ाक्यस्यार्थं पदम् । वनशब्दादतनेर्निष्ठायां च बलातीतः । इन् वतः दुर्बल इत्यर्थः । वत निपातोऽसत्ववचनोऽप्ययम्, वेदो दुःखमानसः, अनुकम्पा दया, तयोर्वर्त्तते । “वतो गतासि यम् नैव ते मनः (ऋ० सं० ७, ६, ८, ३)”

(११३) वाताप्यम् । आङपूर्वादाप्यायतेरन्तर्णीतिष्यर्थात् अन्येष्वपि दृश्यते (३, २, १०१) — इत्यपिशब्दस्य सर्वापाधियभिचारार्थत्वात् कर्मणि ङः । उदकं वृष्टिलक्षणमभिधेयम् । गतः पुरोवात एव । तद्वृष्ट्युदकमाप्याययति वातेनाप्याप्यत इत्यर्थः । अथवा वातो यदाप्याययात कर्मोपपदात् कर्त्तरि प्रत्ययः । वातमाप्याययति वाताप्यम् । “पुनानो गताप्यं विश्वस्यन्दम् (ऋ० सं० ७, ४, ३, ५)” ॥

(११४) चाकन् । चायतेः स्वरितेच्चाकटः शतरि यकारस्य ककारो बाहुलकात् । अनेकार्थत्वादिक्छार्थोऽपि । चायन् कामयमानो वा । “वने न वायो न्यधायि चाकन् (ऋ० सं० ७, ७, २२, १)” ॥ शाकल्यपक्षे चाकन्नित्याख्यातम् । तत्र लटि भिर्यस्य कत्वं “बहुलं कुन्दस्यमाङ्योगेऽपि (६, ४, ७५)” । कामयते इत्यर्थः ॥

(११५) रथर्यति । रथमात्मन इच्छतीति क्वचि रथीयतीति प्राप्ते रेफ उपजनो व्यवधानादौत्वाभावः । “एष देवो रथर्यति (ऋ० सं० ६, ७, २०, ५)” ॥

(११६) असक्राम् । सम्पर्वात् समानपूर्वाद्वा क्रमेः ‘जन-

सनक्रमगमो विट् (३, २, ६७) । कृन्दस्युपसर्गेऽपि इति हि
तवानुवर्त्तते । ‘विडुनोरनुनासिकः स्यात् (६, ४, ४१)’ ।
आतो लोपश्चान्दसः । ‘समानस्य कृन्दस्यमूर्ध (६, ३, ४)’—
इति समानशब्दस्य सभावः । न सक्रा असक्रा तां यावज्जीव-
मनपायिनोमक्षत्सजातैरप्राप्तपूर्वामित्यर्थः । “धेनुं न इषं
पिबत्वमसक्राम् (ऋ० सं० ५, १, ४, ३)” ॥

(११७) आधवः । ‘धूज् कम्पने (स्वा० प०)’ । पचाद्यच् ।
अन्तर्णीतस्थर्योऽत्र धूज् । आधावकः । कम्पयतेत्यर्थः । “विप्रा-
णाञ्चाधुवम् (ऋ० सं० ७, ७, १३, ४)”

(११८) अनवब्रवः । ब्रूज । ‘ऋदोरप् (३, ३, ५७)’ । कृन्द-
स्युभयथा (३, ४, ११७)—इत्यपः सार्वधातुकत्वाद् वच्चादेशो
न भवति । ब्रवः वचनम् । अनवक्षिप्तवचनः । ‘प्रादिभ्यो
धातुजस्य (१, ४, ७६, वा०)’—इति समासादिः । अप्रतिहत-
शासन इत्यर्थः । “विजेषकदिन्द्र इवानवब्रवः (ऋ० सं० ८,
३, १८, ५)” ॥

(११९) सदान्वे । सदानोनुवशब्दात् सम्बद्धौ नोनुवशब्दस्य
त्वभावः । दुर्भिक्षाधिदेवता अलक्ष्मी चाभिधेया । सदाकर-
णनलक्षणशब्दकारिणेत्यर्थः । “गिरिङ्क् सदान्वे (ऋ० सं०
८, ८, १३, १)” ॥

(१२०) शिरिम्बिठः । “शिरिम्बिठस्य सत्वभिः (ऋ० सं०
८, ८, १३, १)” ॥

(१२१) पराशरः । परापूर्वस्य शृणातेः विशरणार्थस्य
हिंसार्थस्य वा ‘ऋदोरप् (३, ३, ५७)’—इति रूपम् । परा-
शीर्षः पराशरः कृषिः । पराशीर्षस्य स्थविरस्य लघिष्ठस्य नप्ता
चिरस्यते शक्ती जात इत्यर्थः । “पराशरः श्रतयातुर्वसिष्ठः (ऋ०
सं० ५, २, २८, १)” । रक्षसां परा शातयिता पराशर इन्द्रः ।

इन्द्रो^१यातूनामभवन् पराश्रुः (ऋ० सं० ५, ७, ८, १)” ॥

(१२२) क्रिविर्दती । ‘क्षविष्टविच्छविष्वविकिकौदिवि (उ० ५६)’—इति विन्प्रत्ययो रिदादेशश्च निपात्यते । ददातेः तरि ‘बहुलं कन्दसि (२, ४, ७३)’—इति शपो लुक् । अगितश्च (४, १, ६)’—इति डीप् । क्रिवेर्विकर्त्तनस्य दती । क्रे उपजनः । शतघ्नगामायुधविशेषे वर्त्तते । “यच्चा वो इद्युद्रदति क्रिविर्दती (ऋ० सं० २, ४, २, १)” ॥

(१२३) करुलती । कृत्तदन्तशब्दस्य करुलतीभावः । उपां सुलुक् (७, १, ३८)’—इति सोलुक् । स्त्रीलिङ्गप्रतिपकमेतत् । ‘तत्कः (निरु० ६, ३१)’—इति पुंलिङ्गनिर्दे-
तात् पूषोच्यत इति निश्चयः । भग इति पूर्वः पक्षः । तस्मात् प्रदन्तकः पूषा (शत० ब्रा० ८, ७३)’—इति च श्रुतिः । “वामं वः करुलती (ऋ० सं० ३, ६, २३, ४)” ॥

(१२४) दनः । दानमानस इत्यस्य दनसभावः । दान-
ानस इत्यर्थः । “दनो विश इन्द्र मृध्रवाचः (ऋ० सं० २, ४, ६, २)” ॥

(१२५) शरारुः । समुपसर्गार्थविशिष्टात् शृणातेः ‘शृवन्यो-
रुः (३, २, १७३)’—इति ताच्छील्यादिषु विहित आरुर्व्य-
येन इच्छायां भवति । “शरारुर्गभिमन्यते (ऋ० सं० ८, २, ४)” । संशिशरिषुः संशयिषुर्वा दीर्घनिद्रया हि मन्यते
ष्टेनातिशयेन हि भवति ॥

(१२६) इदंयुः । इत्यनवगतम् । क्वचि मान्ताव्ययप्रति-
धात् । ‘इदं कामयमान उच्यते (निरु० ६, ३१)’ । कर्म इदं
मान्येन प्रदर्शितम् । तथाहि लक्षितं धनादि तद् य
च्छति स इदंयुः । शंयुः किंयुः विप्रयुः इत्याद्यवगतानवगत-
जन्तमात्रोपसङ्गार्थं निगमेषु पठितम्, न विशेषार्थमिति

निरुक्तकाराभिप्रायः । अतएव च सामान्यविशेषयोरुदाहरण-
मिदम् । तेषाञ्च “वसूयवो वसुकामाः”—इत्यादि बहुधागत-
त्वाद् विशेषेण नेह किञ्चित् भाष्यकारिणोदाजहार । अने-
कार्यतां दर्शयन्नाह—‘अथापि तद्वदर्थे भाष्यते (निरु- ६, ३१)
प्रयुज्यत इत्यर्थः । तद्वदिति मनुप्रकृतिः सामान्येन निर्दिश्यते ।
तेन तद्वदर्थे सत्वर्थे इत्यर्थः । “अश्वयुगं व्यूयश्वं मयुरिन्दुः (ऋ-
सं० १, ४, ११, ४)” ॥

(१२७) कीकटेषु । मन्त्रे ममम्यन्त इति तथैव निगमेषु
पठ्यते । किं कृताः । किं क्रिया वा मन्त्रः कीकटाः किं कृताः
किमर्थमुत्पादताः अमदाचाराः । अथवा यागदानादिभिः
क्रियाभिः कृताभिः पिबत खादतत्येवमभिप्राया नेह येषां ते
किंक्रियाः । “किन्ते^१ कृण्वन्ति^२ कौकटेषु गावः (ऋ० सं० ३,
३, २१, ४)” । कीकटनास्त्रानार्यनिवासं देशं । कृपणा वा
कौकटाः ॥

(१२८) बुन्दः । (१२९) वृन्दम् । भिन्द इति वा भयद
इति वा भासमानो द्रवतीति वाक्यार्थपदवचनं विदारणभय-
दानभासमानद्रवणलक्षणानामर्थेषु सम्भवात् पदलक्षणवर्णमा-
मान्याच्च दमुक्तम् । ‘वृङ् सम्भक्ती (स्वा० आ-)’ । ‘भृतुसुकुभ्यो
दन्च्’—इति दन्प्रत्ययः । ववयोरभेदः । बाहुलकात् लुग-
भावश्च । अनेकार्थत्वात् पूर्वोक्तार्थवृत्तित्वं बोद्धव्यम् । बुन्दो
वज्रम् । “साधुबुन्दो हिरण्ययः (ऋ० सं० ६, ५, ३०, ६)” ।
“इन्द्रो^१ बुन्दं स्वाततम् (ऋ० सं० ६, ५, ३०, १)” ॥

वृन्देषु शत्रुविदारणभयदारणभयदानभासमानद्रवणरूपा
अर्थाः सम्भवन्ति । प्रसिद्धत्वान्निगमो न प्रदर्शितः ॥

(१३०) किः । करोतिः ‘वेजो वयिः’—इति बाहुलकात् इन्-

त्ययः । कर्त्तव्यर्थः । “अयं यो होता किरु स यमस्य (ऋ०
१० ८, १, १२, ३)” ॥

(१३१) उल्बम् । उर्णोतिर्वृणोतेर्वा । ‘अलिशलोरित
च्च’—इति विधीयमानो बप्रत्ययो बाहुलकाद् भवति, प्रक-
रुल्भावश्च । गर्भस्याच्छादनमभिधेयम् । “मृहत्तदुल्बंस्थविरं
दामीत् (ऋ० सं० ८, १, १०, १)” । जरायोरन्तर्गर्भवेष्टनं
इतम् ॥

(१३२) ऋबोसम् । पृथिव्यभिधेयम् । अपगतभासमित्येव-
ाद्याः (निरु० ६, ३५) शब्दसमाधय उत्पद्यन्ते । धात्वन्य-
रक्तो विशेषः । अपगतापचितापहतान्तर्हितशब्दानामन्य-
मत् पूर्वपदं भामशब्द उत्तरपदम् । पूर्वस्य ऋभावः, भका-
स्य बकार आकारस्य ईकारश्च ॥ “ऋबोसे अत्रिमखिनाव-
ितम् (ऋ० सं० १, ८, ६, ३)” ॥

अध्यायपरिसमाप्तिकं द्विवचनम् ॥

इति देवराजयज्वविरचिते नैगमकाण्डनिर्वचनं

समाप्तम् ॥

समाप्तश्च चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

अथ पञ्चमाध्यायः ।

—:○:—

अपि देवताकाण्डनिर्वचनं व्याख्यायते—

अग्निः (१) । जातवेदाः (२) । वैश्वानरः (३)

इति चौणि पदानि ॥ १ ॥

ग्रे

(१) अग्निः । अग्राद्युपपदात् नयते: 'सत्सृष्टिष (३, २, ६१)' इत्यादिना क्तिप् । पृषोढराटित्वात् अग्निः । यद्वा, 'विजो वयिः'—इति बाहुलकादिनूप्रत्ययोऽग्रशब्दस्य रेफाकारयोर्लोपश्च । अग्रणीः । मुख्यत्वञ्च 'अग्निर्हि देवानां मेनानीः'—इति श्रुतेः । अग्रं प्रथमं यज्ञेषु कर्त्तव्येषु तादर्थ्येन प्रणीयते । अङ्गोपपदाद्वा समर्थविशिष्टात् नयते: पूर्ववदिकारलोपश्च । अङ्गं शरीरं यज्ञस्य, तत् सङ्गममानः स्वयमेव प्रह्वीभवन् हविषां पाककरणत्वेन साधनभावः प्रतिपाद्यमानो नयति । नञ्पूर्वात् क्लोपयते स्नेहनार्थात् किन्प्रत्यये ककारानुकारव्यतिरिक्तं लुप्यते, ककारस्य गकारापत्तिश्च । नञाविशिष्टेन स्नेहनेन च तद्दिपरीतं विरुत्तणञ्च लक्ष्यते, विरुत्तयतीत्यर्थः, दग्धव्यस्य ण्धाटः शोषणात् विरुत्तण इत्यर्थः । यद्वा, एतेरयनमित्यादौ दर्शनादकारः । अञ्जकारस्य दहेर्हकारस्य च निष्ठाया गकारापत्तिर्द्रष्टव्येति तयोरन्यतरस्माद् गकारः नयते: पूर्ववत् । इतश्च अञ्जनमभिव्यक्तं विसुप्रकाशकत्वात्कत्वेन वा नयतीत्यग्निः । "अग्निमाले पुरोहितं (ऋ. सं. १. १. १, १)" ॥

(२) जातवेदाः । जातशब्दोपपदात् वित्तिर्विदेविचाराविष्कृतीति जातवेदोऽतिशयोक्तिः । अत्र जातं वेदोऽतिशयोक्तिः । यथाहा असुन । जातानि सर्वाणि भूतानि वेद, लोकपालत्वात् । जातं जातं सर्वास्मिन् भूतजाते विद्यते । जातं वेदो हविर्लक्षणं धनमैश्वर्यादि इतरद्वा यस्य सः । जातं वेदो विचारणं यस्य, वैश्वानरावद्यद्यापि च कृतविचार इत्यर्थः । जातमात्र एव विद्योतते प्रज्ञानस्वभावत्वात्, जातं वेदः प्रज्ञानं वा अस्य । "प्र नृनं जातवेदसम् (ऋ. सं. ८, ८, ४५, १)" ॥

(३) वैश्वानरः । विश्वान् नरान् इतो लोकात् लोकान्तरं

निरुक्तम् (निघण्टुः) ।

कर्मार्यप्रणेतृत्वेन सम्पादिनोऽस्य वैश्वानरः । ‘अन्येषामपि
ःश्यते (६, ३, १३७) — इति दीर्घः । अपि वा^{भूते} विश्वान्
ःन्तून् अरः । ‘ऋ गतौ’ — इत्यस्य कान्दमत्वात्^{भूते} पचाद्यच्
ऽपपदविभक्तेश्चालुक् । सर्वाणि भूतान्यरः प्रत्यृतः प्रतिगतः
विष्टति विश्वानरः प्राणः । तेन जन्यमानत्वात्तस्यापत्यं
ःश्वानरः । ‘प्राणाद्धि बलान्मथ्यमानो हि जायते’ — इति
ऽह्णम् । “वैश्वानरस्य^१ सुम^२तौ स्याम^३ (ऋ० सं० १, ७,
१, १)” ॥

द्रविणोदाः (१) । इध्मः (२) । तनूनपात् (३) ।
नराशंसः (४) । इलः (५) । बर्हिः (६) । दारः
(७) । उपासानक्ता (८) । दैत्याहोतारा (९) ।
तिस्रोदेवौः (१०) । त्वष्टा (११) । वनस्पतिः
(१२) । स्वाहाकृतयः (१३) । इति चयोदश
मदानि ॥ २ ॥

(१) द्रविणोदाः । द्रविणशब्दो व्याख्यातो धननामत्वेन
(६० पृ०) । तस्य सकार उपजनः । ददातरसुनि बाहुल-
्यादाकारलोपः । धनस्य बलस्य वा दाता द्रविणोदाः ।
विणोदा द्रविणमः (ऋ० सं० १, ७, ४, ३)” । ऋतुयाजप्रै-
षु सकारलोपो द्रष्टव्यः ॥

(२) इध्मः । ‘जि इन्धौ दीप्ता (भू० उ०)’ । इध्यतेऽनेना-
नरिति इध्मः यज्ञे ध्म । समिध्यत इत्यास्ति अग्निः समिध्य-
म् । ज्वलन्नाम वेधः । “समिद्धो अद्य मुनेयो दुरीणे (ऋ०
० ८, ६, ८, १)” ॥

(३) तनूनपात् । नपाच्छब्दोऽपत्यनामसु व्याख्यातः

(१४६ पृ०) । इह पीत्रे वर्त्तते । यद्वा, नृनगञ्ज्य नपाद्-
भाव । पुत्रापेक्षया नीचैः सुतसं नृतो हि पीत्रः । तनोते-
‘हृभृगीतृचरित्मरितनिधनिममजिभ्य ऊः’ । तत्त्वन्त्यस्य पय-
आदिभोगाः इति तनृः गोनाम । अस्या पयो जायते ।
पयस आज्यमिति । आज्य तनृनपात् । अथवा तन-
अन्तारत्ने इति तत्त्वं आपः । ताभ्य ओपधिवनस्पतयो
जायन्ते । ओपधिवनस्पतिभ्योऽग्निर्जायते इति । अग्नि-
स्तनृनपात् । “ननृनपात्प्रथ कृतस्य यानात् (ऋ० सं० ८,
६, ८, २)” ।

(१४ नरागमः) । नरं ऋत्विग्भिः शस्यतेऽस्मिन् अन्यं पा-
मपि दृश्यते (६, ३, १३७) — इति दीर्घः । यज्ञ उच्यते । नरं
प्रशस्यते स्तुयते इत्यग्निः । “नरागमस्य महिमानमेषाम
(ऋ० सं० ५, २, १, २)” ॥

(५) इलः । इलाशब्दो व्याख्यातः पृथिवीनामसु (१० पृ०)
“आजुह्वानं इडो विन्त्यथ ऋ० सं० ८, ६, ८, ३” ॥ “होता-
रमिलः प्रथमं यजत्यौ (ऋ० सं० २, ८, २२, ३)” ॥

(६) बर्हिः । व्याख्यातं महन्नामसु (२५१ पृ०) । बर्हिरे-
वोक्तं दर्भमयम् । यद्वा, ‘वृही उद्यमने (भृ० पृ०) — इत्यस्मा
दिप्तिः । ववयोरभेदादुक्तम् । अग्निपक्षे परिहृत्वाद् बर्हिः ।
“प्राचीनं बर्हिः प्रदिशा पृथिव्या ऋ० सं० ८, ६, ८, ४)” ॥

(७) हारः । जवतेर्द्रवतेर्वा गतिकर्मणः वारयतेर्वा स्यात् ।
जवतेर्जकारस्य दकारः, द्रवतेः रेफलोपः, वारयतेरिडागमश्च
निपातनात् । गम्यन्ते ह्याभिर्यज्ञगृहम्, अनभिमतो हि
तास्त्रेव निवार्यते । अग्निपक्षे, ज्वाला^{अग्निः} आगम्यन्ते आभिः,
शीतादिनिवारणम् । “देवीर्हारो बृहतीर्विष्वमिन्वा (ऋ०
सं० ८, १, १, १)” ॥

(८) उपासानक्ता । ‘उच्छी विवासे (भू० प०)’ ‘वश कान्ती (अटा० प०)’—‘इषिरञ्जिभूश्रुभ्यः कित्’—इति बाहु-
लकाच्छकारस्य शकारस्य वा षकारः । ‘ग्रहिज्या (६, १,
१६)’—इति सम्प्रसारणम् । उच्छति कान्ता वा उषा । नक्त-
पक्षो रात्रिवचनः । ‘उषासोषसः (६, ३, ३१)’—इति उषसा-
देशः । द्विवचनस्याकारः । अग्निपक्षे, उषा दीप्तिः, तमसो
विवासनात्, आहुतिस्तद्युक्ता अनक्त्यग्निमिति । “उषामा-
नक्ता सदत्तां नियोनी” (ऋ० सं० ८, ६, ८, ६)” ॥ स्पृदिह ॥

(९) दैव्याहोतारा । उभयत्राकारो द्विवचनस्य । आह्वा-
नारौ देवानाम् । पार्थिवमध्यमावगनी उच्येते । “दैव्याहो-
तारा प्रथमा सुवाचा (ऋ० सं० ८, ६, ८, १)” ॥

(१०) तिस्रोदेवीः । प्रथमार्थं द्वितौया । भारतीलासर-
स्वत्यः । ^{++ इह तु यत्नी रयनी} अग्नायां पृथिवीलेति स्त्रियः इति प्रत्यक्षेण पठिताया
प्रपि तिस्रोदेव्यः इति सामान्येन पाठात् पृथिवीस्थानं भाष्य-
कारेण ज्ञापितम् । सरस्वती मध्यमस्थाना । “आनो यज्ञं
भारती (ऋ० सं० ८, ६, ८, २)”—इति निगमः ॥ ^{यो देवानां रयनी} मी ।

(११) त्वष्टा । तूर्णशब्दोपपदादश्रोतेस्तृन्निपात्यते । त्वष्टा
मध्यमस्थानः । आप्रीत्वादिह समान्नातः । तूर्णमश्रुते वायु-
रूपत्वात् । त्विषेदेवतायामकारश्चोपधाया अनिट्त्वञ्चेति वा
दीप्तो ह्यसौ वैद्युतत्वात् । ^{त्वष्टा पूर्ववन्निपातनम्} त्वष्टा पूर्ववन्निपातनम् । अग्नि-
पक्षेऽप्युपपद्यन्ते निर्वचनानि । “देवं त्वष्टारमिह यज्ञि विद्वान्
(ऋ० सं० ८, ६, ८, ३)” । “उभे त्वष्टुर्विभ्यतुर्जायमानात्
(ऋ० सं० १, ७, १, ५)” ॥

(१२) वनस्पतिः । वनानां पाता । वन्यते सेव्यते इति
वनम् । ‘पुंसि सञ्ज्ञायां घः (३, ३, ११८)’ । पतिशब्दा
व्याख्यात ईश्वरनामस (२४० पृ०) । अग्निरन्तरन् प्रविष्टोऽपि

यतो न दहति अतः पातेति व्यपदिश्यते । पिवर्तवैतद्रूपम् ।
यूपपक्षे वनस्पतिविकारत्वाद् वनस्पतिः । पारस्करादित्वात्
सुट् (६, १, १५७) । “वनस्पतिः शमिता देवो अग्निः (ऋ०
सं० ८, ६, ८, १०४)” । “वनस्पते मधुना देव्येन (ऋ० सं०
३, १, ३, १)” ॥

(१३) स्वाहाकृतयः । स्वाहाशब्दो व्याख्यातो वाङ्नामसु
(६० पृ०) । अत्र स्मरणार्थमुक्तमस्य प्रयाजस्य वक्ष्यमाणदेवता-
शङ्खीर्तनपरत्वात्, स्वाहास्वाहर्त्येवं पूर्वं कतिवारमुच्चारणं वा
समोच्यमाणदेवतानां ताः स्वाहाकृतय उच्यन्ते । “स्वाहा-
कृतं हविरेदन्तु देवाः (ऋ० सं० ८, ६, ८, ५)” । “स्वाहा-
कर्तापु रोचते (ऋ० सं० २, ५, ८, ६)” ॥

अश्वः (१) । शकुनिः (२) । मण्डूकाः (३) ।
अक्षाः (४) । ग्रावाणः (५) । नाराशंसः (६) ।
रथः (७) । दुन्दुभिः (८) । इषुधिः (९) ।
हस्तप्रः (१०) । अभिशवः (११) । धनुः (१२) ।
ज्या (१३) । इषुः (१४) । अम्बाजनी (१५) ।
उलूखलम् (१६) । वृषभः (१७) । दुध्नः (१८) ।
पितुः (१९) । नद्यः (२०) । आपः (२१) ।
ओषधयः (२२) । रात्रिः (२३) । अरण्यानी
(२४) । अद्वा (२५) । पृथिवी (२६) । अपा (२७) ।
अग्नायी (२८) । उलूखलमुसले (२९) । हवि-
र्धाने (३०) । द्यावापृथिवी (३१) । विपाटक-

नै (३२) । आनी (३३) । शुनासौरौ (३४) ।

वौजोष्ट्रौ (३५) । देवौउर्जाहुतौ (३६) ।

ते षट्चिंशत् पदानि ॥ ३ ॥

(१) अश्वः । व्याख्यातोऽश्वनामसु (१२७ पृ०) । “यद्वाजिनो
जातस्य सप्तः (ऋ० सं० २, ३, ७, २)” । “मूरादश्वं वमवां
तिष्ठ (ऋ० सं० २, ३, ११, २)”

(२) शकुनिः । शकः क्षिप्रं शक्नुते । उन्नयतः ‘वेजो डितु’
इति बाहुलकात् डाटिन्प्रत्यये उटन्तुलोपः । शक्नोत्यन्ने-
त्मानं शकुनिः । ककारस्य जश्त्वाभावः । शक्नोत्यन्नयना-
क्रियाः कर्तुम् । “समुद्गल्य शकुते भवामि ऋ० सं० २,
११, १)” ॥ ३ ॥

(३) मण्डूकाः । मन्जुः मणिमण्डिभ्यामूकन् (उ० ४,
—इति बाहुलकादूकानि जश्त्वत्त्वाभ्यां मण्डूका इति
इति क्वाण्डसत्वात् ककारस्य डकारापत्त्या अन्त्यात् पूर्वस्य नुमि
म् । निमज्जन्ति हिते जले । मन्दतेऽस्त्यर्थात् मन्दतेर्वा
इत्यर्थात् पूर्ववदूकञ् रूपसिद्धिश्च । नित्यमदत्वात्, नित्यद-
त्वात् नित्यदृष्टत्वाद्वा मण्डूकाः । मण्डूतेर्वा यथाप्राप्ते ऊकानि
डूकाः । यद्वा, मण्डो नदतः । ‘गोहं कः (३, १, १४४)’—इति
लकात् कप्रत्यये रूपसिद्धिश्च । मण्ड उदकम् । दृश्यन्ति हि
स्नानप्रानावगाहार्थिनः । मण्डे ओको निवास एषां मण्ड-
शदो कशब्दाच्च मण्डूकाः । “प्र मण्डूका अवादिषुः (ऋ०
५, ७, ३, १)” ॥

(४) अक्षाः । अश्रोतेः ‘अशेर्देवने (उ० ३, ६२)’—इति
त्ययः । अश्रवन्ते व्याप्नवन्ति गृह्यत्येनान्देवितारः ।

यतो न दहति अतः पातेति व्यपदिश्यते । पिबतेर्वैतदृषम् ।
यृपपक्षे वनस्पतिविकारत्वाद् वनस्पतिः । पारम्करादित्वात्
सुट् (६. १. १५७) । “वनस्पतिः शमिता देवो अग्निः (ऋ.
सं. ८, ६. ८. १४)” । “वनस्पते मधुना देव्येन (ऋ. सं.
६. १. ६. १)” ॥

(१३) स्वाहाकृतयः । स्वाहाशब्दो व्याख्यातो वाङ्नामसु
(६० पृ०) । अत्र स्मरणार्थमुक्तमस्य प्रयाजस्य वक्ष्यमाणदेवता-
सङ्कीर्तनपरत्वात्, स्वाहास्वाहाद्यैः पृथक् कांतवारमुच्चारणं वा
समाच्यमाणदेवतानां ताः स्वाहाकृतय उच्यन्ते । “स्वाहा-
कृतं हावरेन्तु देवाः (ऋ. सं. ८, ६. ८. ५)” । “स्वाहा-
कृतापु रोचते (ऋ. सं. २, ५. ८. ६)” ॥

अश्वः (१) । शकुनिः (२) । मृगडूषाः (३) ।
अक्षाः (४) । ग्रावाणः (५) । नाराशंसः (६) ।
रथः (७) । दृन्द्भिः (८) । इषुभिः (९) ।
हस्तघ्नः (१०) । अभीशवः (११) । धनुः (१२) ।
ज्या (१३) । इषुः (१४) । अश्वजनी (१५) ।
उलूखलम् (१६) । वृषभः (१७) । द्रुवणः (१८) ।
पितुः (१९) । नद्यः (२०) । आपः (२१) ।
ओषधयः (२२) । रात्रिः (२३) । अरण्यानी
(२४) । अद्वा (२५) । पृथिवी (२६) । अप्पा (२७) ।
अग्नायी (२८) । उलूखलमुसले (२९) । हवि-
र्धाने (३०) । द्यावापृथिवी (३१) । विषाटक-

हौ (३२) । आर्त्तौ (३३) । शुनासौरौ (३४) ।
वौजोष्ट्रौ (३५) । देवौउर्जाहुतौ (३६) ।

ते षट्त्रिंशत् पदानि ॥ ३ ॥

(१) अश्वः । व्याख्यातोऽश्वनामसु (१२७ पृ०) । “यद्वाजिनो
जातस्य मतः (ऋ० सं० २, ३, ७, २)” । “मूरादश्वं वमवां
तष्ट (ऋ० सं० २, ३, ११, २)”

(२) शकुनिः । शकः क्तिप् शकु^{२१} । उन्नयतः ‘विजो डित्^{ति}’
इति बाहुलकात् डिटिन्प्रत्यय उदन्तलोपः । शक्तात्यन्ते-
त्मानं शकुनिः । ककारस्य जश्वाभावः । शक्तात्यन्तयना-
क्रियाः कर्तुम् । “सुमङ्गलस्य शकुने भवासि ऋ० सं० २,
११, १)” ॥ ३ ॥

(३) मण्डूकाः । मज्जुः शलिमण्डभ्यामूकन् (उ० ४,
—इति बाहुलकादूकान् जश्त्वच्वाभ्या^{मंडू} मज्जूका इति
छान्दसत्वात् जकारस्य डकाराप्रत्या^{जकाराप्रत्यय} अन्यात् पूर्वस्य नुमि
म् । निमज्जन्ति हितं जले । मन्दतेऽस्यर्थात् मन्दतेर्वा
दत्यर्थात् पूर्ववदूकञ् रूपमिदं । नित्यमदत्वात्, नित्यवृ-
त्तात् नित्यवृष्टत्वाद्वा मण्डूकाः । मण्डूतेर्वा यथाप्राप्तं ऊकानि
डूकाः । यद्वा, मण्डो नदतः । ‘गंहे कः (३, १, १४४)’—इति
डूलकात् कप्रत्यये रूपमिदं । मण्ड उदकम् । ह्वयन्ति हि
स्नानपानावगाहार्थिनः । मण्डे ओको निवास एषां मण्ड-
रादोकशब्दाच्च मण्डूकाः । “प्र मण्डूका अवादिषुः (ऋ०
५, ७, ३, १)” ॥

(४) अक्षाः । अश्रोतेः ‘अशेर्देवने (उ० ३, ६२)’—इति
त्ययः । अश्रवन्ते व्याप्नवन्ति गृह्यत्येनान्देवितारः ।

अतिव्याप्नुवन्त्येभिः परस्परमिति वा । “अत्रैर्मा दी'श्र
कृषिमित् कृषस्व (ऋ० सं० ७, ८, ५, ३)” ॥

(५) ग्रावाणः । व्याख्यातः पतनामसु (४६ पृ०) । “ग्राव-
भ्यो वाचं' वदता वदद्भ्यः ऋ० सं० ८, ४, ६, १ ” ॥

(६) नाराशंसः । नरान् शंसतीति कर्मिपपदेऽण्, ‘अन्यं
षामपि दृश्यते (६, ३, १३७)’ । ततः प्रज्ञादित्वात् स्त्राणिको-
ऽण् । नराशंस एव नाराशंसः । मन्त्रोऽवाभिधायः । “अमन्त्रो-
स्तोमान् प्र भरे मन्त्रीषा (ऋ० सं० २, १, ११, १)” ॥

(७) रथः । रंहतेर्गतिकर्मणः । ‘हानिकुपिनीरमिका
शिभ्यः कथन् (उ० २, २)’ इति कथन्, बाहुलकाच्चकारह-
कारलोपश्च । गच्छत्यनेन । स्मिर्गतिर्नैरुक्तधातुः । विपरी-
ताक्षरः । ‘पुंसि मञ्ज्जायां घः ३, ३, ११८)’ । सकारिका-
योर्लोपः । दृढगठितत्वात् स्थिरो हि सः । यद्वा, रमतेस्तिष्ठ-
तेश्च द्विधातुजं रूपम् । रममाणो विस्त्रब्धोऽस्मिंस्तिष्ठति रथो ।
यद्वा, रमतेरेव यथाप्रातः कथन् । रमणोया हि रथः । रम-
तेर्वा शब्दार्थात् पूर्वसूत्रेण बाहुलकात् कथनि सकारलोपः ।
भवति हि तस्यागच्छत उपलब्धिः । “तत्रा रथमुप' शुम्भ-
संदेस (ऋ० सं० ५, १, २०, ३)” ॥

(८) दुन्दुभिः । शब्दानुकरणनिमित्तकमेतद्वाङ्मयम् । द्रुम-
शब्दस्य वा रेफान्तलोपः । भिदेश्चाद्यन्तविपर्यय उकारस्योप-
पजनः । दुन्दुभ्यतेर्वा नैरुक्तधातोर्बधकर्मणः इन् । ताड्यतं
ह्यसौ युद्धसमये । “स दुन्दुभे मजूरिन्द्रे'ण देवैः ऋ० सं० ४,
७, ३५, ४)” ॥

(९) इषुधिः । इषवो निधीयन्तेऽस्मिन् । कर्मण्यधिक-
रणे च (३, ३, ६३)—इति किः । “इषुधिः सङ्गाः पृतनाश्च
मन्त्राः” ॥

(१०) हस्तघ्नः । हस्ते हस्तममीपे स्थितो हन्यते ज्यया शरपुङ्गेन वा । ‘घञर्थे कविधानम् (३, ३, ५८ वा० २)’— इति कः । हस्तघ्नो विश्वा वयुनानि विद्वान् (ऋ० सं० ५, १, २१, ४)” ॥

(११) अभीशवः । व्याख्याता रश्मिनामसु (२७५०) । निगमश्च दर्शितः ॥

(१२) धनुः । धन्वतेर्गत्यर्थाद् बधार्थाद्वा ‘अतिपृवपिय-
जितनिधनितपिभ्यां नित् (उ० २, १०७)’—इति बाहुलका-
दुमिः प्रत्ययो वकारलोपश्च । धनिर्मारणार्थे इति क्षीरस्वामी ।
यथाप्राप्त उमिः । धन्वन्यपनयन्त्यस्मादिषवः, घ्नन्ति वा ।
“धनुः शत्रोरपक्रामं कुणोति (ऋ० सं० ५, १, १६, २)” ॥

(१३) ज्या । जयतेर्जिनातेर्वाऽन्तर्णीतण्यार्थाद् वा ‘मध्य-
विध्यशिक्ष’—इत्यादिना यक्प्रत्ययो धातोर्जकारभावश्च निपा-
त्यते । ‘अघ्न्यादयश्च (उ० ४, १०८)’—इति निपातनम् ।
जयसाधनं हि ज्या । “धन्वञ्ज्या इयं समने पारयन्तौ (ऋ०
सं० ५, १, १६, ३)” ॥

(१४) इषुः । इषतेर्गतिकर्मणो बधार्थाद्वा ‘इषेः किञ्च
(उ० १, १३)’—इति उप्रत्ययः । गच्छति शत्रून्, हन्ति वा
तान् । “तत्रास्मभ्यमिषवः शर्म यंसन् (ऋ० सं० ५, १,
२१, १)” ॥

(१५) अश्वाजनी । अश्वा अज्यन्ते क्षिप्यन्ते प्रेर्यन्तेऽ-
नया । ल्युट्, ‘वा यौ (२, ४, ५७)’—इति वीभावविकल्पः,
टित्त्वात् डीप् । अश्वानामजनी अश्वाजनी कथीच्यते ।
“अश्वाजनि प्रचेतसः (ऋ० सं० ५, १, २१, ३)” ॥

(१६) उलुखलम् । उरु विस्तीर्णं खलं मुखमस्य, ऊर्ध्वं वा

उपरिभागे खलं मुखमस्य । ऊर्क् अन्नं तत् करोति । किर-
तेर्वा उत्कीर्णं तत् । शब्दानुकरणनिमित्तं वा नामैतत् ।
यतो मुमलाघातजनितध्वनिमुरु मैषु कुर्वित्येवमब्रवीत् । सव-
थैव तेषु वर्णव्यत्यादि वाच्यम् । “उलृखलक यज्यमे” (ऋ०
सं० १, २, २५, ५)” ॥

(१७) वृषभः । ‘वृषु मेचने (भू० प)’ । ‘ऋषिवृषिभ्यां
कित् (उ० ३, ११८)’—इत्यभच्प्रत्ययः । प्रजाहेतुभृतं वीजं
वर्षति मिच्छति । वृहंवा बाहुलकात् अर्भाचि हकारस्य
षकारः । अतिशयेन रेतः सेक्तुं वृहति उद्यच्छति आशानम् ।
“अमेहयन् वृषभं मध्यं आजिः (ऋ० सं० ८, ५, २०, ५)” ॥

(१८) द्रुघणः । द्रुशब्दा द्रुमशब्दपर्यायः । द्रुमविकारः
काष्ठखण्डाऽत्र द्रुशब्दं नाच्यते । द्रुहन्त्यतऽनेन । ‘करणेऽयो-
विद्रुषु (३, ३, ८२)’—इति हन्तेरप् घनादेशश्च । क्षुभ्रादिषु
(८, ४, ३८) पाठास्तत्त्वम्, ‘पूर्वपदात् सञ्ज्ञायामग’ (८, ४,
३)’—इति वा । “काष्ठायामध्ये द्रुघणं शयानम् (ऋ० सं०
८, ५, २१, ४)” ॥

(१९) पितुः । अन्ननामसु व्याख्यातम् (१७२ष्ट) । स
निगमः (ऋ० सं० २, ५, ६, १) ॥

(२०) नद्यः । (२१) आपः । व्याख्याताः (११८ष्ट-) ।
(१०३ष्ट०) । निगमौ च दर्शितौ सामान्येन । “इमं मे गङ्गे
यमुने सरस्वति (ऋ० सं० ८, ३, ६, ५)”—इति, विशेषेण ।
“आपो हि षा मयोभुवः (ऋ० सं० ७, ६, ५, १)” ॥

(२२) ओषधयः । ओषशब्दे दोषशब्दे वोपपदे धयतः
‘कर्मण्यधिकरणे च (३, ३, ८३)’—इति किप्रत्ययः, ‘कृत्य-
व्युटो बहुलम् (३, ३, ११३)’—इति कर्त्तरि वा । ओषं दाहं
धयति पिबति विनाशयतीत्यर्थः, दोषं वातपित्तादिकं वा ।

दकारलोपो द्रष्टव्यः । “या ओषधीः पूर्वा जुता (ऋ० सं० ८, ५, ८, १)” ॥

(२३) रात्रिः । प्रोपसर्गार्थविशिष्टात् अन्तर्णीतव्यार्थात् रमतेः ‘राशदिभ्यां त्रिप् (उ० ४, ६७)’—इति बाहुलकात् त्रिप्प्रत्ययो मकारस्याकारश्च रातेर्वा त्रिप्प्रत्ययो यथाप्राप्तः । प्ररमयन्ति भूतानि नक्तञ्चारौणि, उपरमयन्ति दिवाचराणि स्वव्यापारिभ्यः, प्रदौयन्ते ऽस्यामवश्याया मध्यमेन । “आ रात्रिं पार्थिवं रजः (य० वा० स० ३४, ३३)” ॥

(२४) अरण्यानौ । अपपूर्वात् रिणातेर्गतिकर्मणो नञ्-पूर्वाद्भ्रमतेर्वा अन्नरादित्वात् (उ० ४, ११८) यत्प्रत्यये रूपसिद्धिर्निपात्यते । अपार्णमपगतं ग्रामाद्वि अरमणं वा, न हि तद्रमयति अरण्यं वनम् । अरण्यपालयित्री अधिदेवता काचित् नैरुक्ताः । महदरण्यमिति वैयाकरणाः । ‘हिमारण्ययोर्महत्वे (४, १, १८, वा० १)’—इति विधीयते । “अरण्यान्वरण्यानि (ऋ० सं० ८, ८, ४, १)” ॥

(२५) अद्वा । अत् सत्यम्, तस्मिन् धीयते । तथाच मन्त्रः “अश्वदामनृते दधातन अद्वां सत्ये प्रजापतिः”—इति । ‘आतश्चोपसर्गे (३, ३, १०६)’—इत्यङ् । ‘अच्छब्दस्योपसङ्घातम्’ इत्युपसर्गसञ्ज्ञा । धर्मार्थसुखापवर्गेषु यथाशास्त्रमधिकृतः पुरुषस्य कर्मानुष्ठानहेतुभावप्रख्यानात् बुद्ध्याधिदेवता अद्वा । “अद्वायाग्निः समिध्यते (ऋ० सं० ८, ८, ८, १)” ॥

(२६) पृथिवी । ‘प्रथ प्रख्याने (भू० आ०)’ । ‘प्रथेः षिवन् सम्प्रसारणञ्च (उ० १, १४८)’ । ‘षिदुगौरादिभ्यश्च (४, १, ४१)’ । पृथ्वीत्यर्थः । “स्योना पृथिवि भव (ऋ० सं० १, २, ६, ५)” ॥

(२७) अप्वा । व्याख्यातं नैगमे सनिगमम् ॥

(२८) अग्नायी । अग्नेः पत्नी । ‘वृषाकप्यग्निकुसितकु-
मिदानामुदात्तः (४, १, ३७)’—इत्यैकारादेशः, पुयोगलक्ष-
णादीष् । “अग्नायीं सोमपीतये (ऋ० सं० १, २, ६, २)” ॥

(२९) उलूखलमुसले । उलूखलं व्याख्यातम् मुहुःश-
ब्दोपपदात् सत्तः ‘पुरलोरलमुसलकुवल’—इत्यादिना
अलप्रत्ययो टिलोपो मुहुःशब्दस्य मुसभावश्च निपात्यते । उत्-
त्तिष्यात्तिष्य निपातनात् मुहुः सरणं मुसलं द्विवचनम् ।
“आयुजी वाजसातया (ऋ० सं० १, २, २६, २)” । अत्रेध-
वत् श्रुतिरमर्त्यापि लिङ्गयोगे ॥

(३०) हविर्दानं । सामलक्षणानि हवींषि विधीयन्ते
ययोः । “आ वामपस्थमद्रुहाः (ऋ० सं० २, ८, १०, ६)” ।
पूर्ववदुदाहरणत्वम् ॥

(३१) द्यावापृथिवी । दिवो द्युत्यर्थात् ‘दिवेर्दिविः’—
इति दिविप्रत्ययः । द्योतत इति द्यौः । पृथिवी व्याख्याता
(८ पृ०) । द्यौश्च पृथिवी च ‘दिवोद्यावा (६, ३, २८)’—
इति द्यावादेशः । ‘वाच्छन्दसि (६, १, १०६)’—इति
पूर्वमवर्णः । “द्यावा नः पृथिवी इमम् (ऋ० सं० २, ८,
१०, ५)” ॥

(३२) विपाट्कुतुद्रौ । ‘पद गतौ (दि० आ०)’ ‘पश
बाधनस्पर्शनयोः (चु० प०)’ विपूर्वः । आप्लृ व्याप्तौ (स्वा०
प०) विप्रपूर्वः । णिजन्तात् ‘क्विब्वचि (३, २, १७८, वा० १)’—
इत्यत्र ‘प्राक्प्रत्ययानिर्देशादिष्टिसिद्धिः’—इत्युक्ते क्विपि प्रश-
ब्दस्य रेफलोपादि । विविधं कूलपाटनात्, विपाशनात् ।
अपुत्रस्योद्भूततमोवृत्तेर्मुमूर्षोर्वासिष्ठस्य कण्ठे शिलाबन्धने
साधनभूताः पाशा अस्याम् । विविधदेशप्रापणाद्दोदकस्था-
पनत्वात् विपाट् । कुतुद्रौ शुद्राविणीत्यर्थः । आशुतत्र-

द्राविणीशब्देभ्यो वा । आशुतुच् प्रतोदे द्रवतीति शुतुद्री ।
विपाट् च शुतुद्रो च विपाट्कुतुद्रो पूर्वसवर्णः । “विपाट्कु-
तुद्रो पर्यसा जवेते (ऋ० सं० ३, २, १२, १)” ॥

(३३) आर्त्ती । अर्त्तः रिषतेर्वा ‘वह्निश्चिशुयुद्रुग्लाहात्व-
रिभ्यो नि. (उ० ४, ५१)’—इति बाहुलकात् निप्रत्यया धातो-
गतभावश्च । ‘कृदिकारात् (४, १, ४५, वा० १)’—इति ङीष् ।
गते ज्यया ऋष्यमाण मङ्गच्छेते हिंसासाधने वा भवतः ।
“आर्त्ती इमं वि फुरन्तो” अमित्रान् (ऋ० सं० ५, १, १८,
४)” ॥

(३४) शुनामोरी । शुशब्दार्थविशिष्टात् ‘शुन गतौ (तु०
प०)’—इत्यस्मात् इगुपधलक्षणः कः (३, १, १३५) । क्षिप्रं
गच्छत्यन्तरिक्षमिति शुनो वायुः । यद्वा, शुशब्दोपपदान्नयते-
गतिकर्मणः ‘अन्येर्वापि दृश्यते (३, २, १०१)’—इति डः ।
भार्थे तु शु एतदर्थतो निर्वचनं प्रायेण । मर्त्तः ‘डिण्डीर-
वान्नीरगभीरगम्भीरकुम्भीरशीरकाश्मीरजम्बीरकीरतीरादयः’
—इति ईरन्प्रत्ययाष्टलापश्च निपात्यते । सदा सरणात् शीर
आदित्यः । शुनश्च शीरश्च ‘देवतादन्ते च (६, ३, २६)’—
इत्यङ् । “शुनासीरादिमां वाचं जुषेशाम् (ऋ० सं० ३, ८,
८, ५)” ॥

(३५) देवीजोष्टी । देवशब्दः पचाद्यजन्तः । देवडिति
पाठात् ‘टिङ्गाणञ् (४, १, १५)’—इति ङीप् । जुषतेष्टन्-
प्रत्ययः (उ० ४, १५४) । षित्त्वात् ङीष् (४, १, ४१) । देव्यौ
जोषयित्वा । पूर्वसवर्णः । द्यावापृथिव्यौ, अहोरात्रे वाभि-
धेये । सस्यसमे इति कात्यक्यः । सस्यं व्रीहिः, समा संवत्सरः ।
“देवी जोष्टी वसुधितो ययोः (निरु० ८, ४२)” ॥

(३६) देवी ऊर्जाहुती । उर्क्शब्दो व्याख्यातोऽन्ननामसु

(१७४ पृ०)। आह्वयतेः क्तिचि 'वचिस्वपि (६, १, १५)'—
इति सम्प्रसारणम्, 'हलः (६, ४, २)'—इति दीर्घाभावो व्यत्य-
येन। ऊर्कशब्दात् हेतो लतीया। ऊर्जा हेतुभूतया आह्वा-
तव्ये। ऊर्क् इत्यत्र 'मावेकाचः (६, १, १६८)'—इति विभ-
क्तेरुदात्तत्वम्, आहुतिशब्दाऽपि 'तादौ च निति कृत्यत्यतौ
(६, २, ५०)'—इति आद्युदात्तः, 'एकादेश उदात्ते नोदात्तः
(८, २, ५)'। "देवी ऊर्जाहुतौ इष्टमूर्जमन्या वञ्चत् (य०
वा० सं० २१, ५२)" ॥

इति पृथिवीस्थानदेवताः ॥ १ ॥

वायुः(१)। वरुणः(२)। रुद्रः(३)। इन्द्रः(४)।
पर्जन्यः(५)। बृहस्पतिः(६)। ब्रह्मणस्पतिः(७)।
क्षेत्रस्य पतिः(८)। वास्तोष्पतिः(९)। वाचस्पतिः
(१०)। अपान्नपात्(११)। यमः(१२)। मित्रः(१३)।
कः(१४)। सरस्वान्(१५)। विश्वकर्मा(१६)।
तार्क्ष्यः(१७)। मन्युः(१८)। दधिक्षाः(१९)।
सविता(२०)। त्वष्टा(२१)। वातः(२२)।
अग्निः(२३)। ववेनः(२४)। असुनीतिः(२५)।
ऋतः(२६)। इन्दुः(२७)। प्रजापतिः(२८)।
अहिः(२९)। अहिबुध्नः(३०)। सुपर्णः(३१)।
पुरूरवाः(३२)। इति द्वाविंशत् पदानि ॥ ४ ॥

(१) वायुः। 'वा गतिगन्धनयोः (अदा० प०)'। 'क्षवा-
पाजिमिस्वदिसध्यशूभ्य उण् (उ० १, १)'। 'आतो युक् चिण्-
कतोः(७, ३, ३३)'। यद्वा, वेतर्गातिकर्मणो बाहुलकादण्

यदा, 'कृन्दसीणः (उ० १, २)'—इत्युणि वकारोपजनः । गच्छ-
त्यन्तरिक्षे । वायुवा याहि दर्शतेमे (ऋ० सं० १, १,
३, १)" ॥

(२) वरुणः । 'वृज् वरणे (स्वा० उ०)' । कृदृदारिभ्य उनन्
(उ० ३, ५०) । अन्तरिक्षे उदकमावृणोति । "नीचीनबाग-
वरुणः कवन्धम् (ऋ० सं० ४, ४, ३२, ३)" ॥

(३) रुद्रः । रौतेः क्तिपि । रुच्छब्दं करोति । 'आतोऽनु-
पसर्गे कः (३, २, ३)' । यो रुवन् एति, रौतौति वक्तुं शक्यते ।
रोरूयमाणोऽत्यर्थं शब्दं कुर्वन् मेघोदरस्थो द्रवतीति, रोरूय-
माणशब्दपूर्वादु द्रवतेर्वा 'रोदेर्णिलुक् च (उ० २, २०)'—इति
रक् । स हि शत्रुकलत्राणि रोदयति रुदेरेव वा णिजन्तात्
बाहुलकाद्रक् । 'इन्द्रः किं पितरं प्रजापतिमिथुना चिच्छेद
तमनुशोचन्नरुददु यदरुदत्तद्रुदस्य रुद्रत्वम् (वृ० आ० ३, ८,
४)'—इति काठकम् । 'यदरोदीत् तद्रुदस्य रुद्रत्वम्'—इति
हारिद्रवकम् । "इमा रुद्राय स्थिरधन्वने गिरः (ऋ० सं०
५, ४, १३, १)" ॥

(४) इन्द्रः । इराशब्द उपपदे दृणातर्दधातेर्दीरयतेर्वा
'ऋज् इन्द्राग्रवज्रविप्र (उ० २, २७)'—इति रक्प्रत्ययान्तो निपा-
त्यते । निपातनाद्रूपमिद्धिरुन्नेया । इरा अन्नमर्नेन सम्ब-
न्धाद्वा तद्धेतुभूतक बल लक्ष्यते । तेन बललक्षितलक्षणया
तदाधारभूतो मेघः । इरां मेघं धारात्मना दृणाति विदार-
यति । वीजं व्रीच्यादि तथासौ दृष्टिप्रदानेन विदारयति ।
अङ्कुरोद्भेदेनाभिकाशश्च विदारणम् । इरामन्नं तद्ददाति वा ।
इरां दधाति धारयति वा । इन्द्रावुपपदे द्रवतेः रमतेर्वा
निपातनम् । इन्द्रवे द्रवति गच्छति सोमं पातुमित्यर्थः ।
इन्दौ रमतेऽतिप्रियत्वात् नान्यत्र । इन्धेर्वा निपातनम् ।

इन्धे दीपयति शरीरमध्यवर्त्ती पञ्चवृत्तिः प्राणो वायुः । शरीरभूतादि इध्यते वा प्राणैः । शरीरमध्यवर्त्ती प्राणभावेन क्षेत्रज्ञसञ्ज्ञकः । प्राणैर्यागादिभिर्यागबलेन वा सम्यगाभिमुख्येन दीपयति आत्मोपासकाः । इदमुत्पादोक्तोक्तिरिति पश्यति वा इन्द्रः । इदं कृत्स्नं जगद् दृष्टिप्रदानद्वारेण करोति लोकपालत्वात्, अस्य सर्वस्य शुभाशुभकर्मणो द्रष्टा वा । इदुपपदं दारयतेर्द्रावयतेर्वा इन्द्रपदम् । इताञ्च शत्रूणां दारयिता द्रावयिता च । यद्वा, इताञ्च यच्चनामादरयिता च । सर्वत्र निपातनादृपमिद्धिः । “महान्तमिन्द्र पर्वतं वियदः ऋ० सं० ४, १, ३२, १” ॥

(५) पर्जन्यः । तृपेरन्तर्णीतव्यर्थात् क्विप् तर्पयतीति तृप् । जनहितो जन्यः हितार्थं यत् । तृप् चार्मो जन्यश्चेति तृपशब्दस्य परभावः । परशब्दोपपदात् जायतेर्जनयतेर्वा अग्रादित्वात् यत्, नुम्, परशब्दातो लोपश्च निपात्यते । परः प्रकृष्टो जिता जनयिता वा । परमशब्दोपपदादर्जयते वा अग्रादित्वान्निपातनन्तेन पर्जन्यः प्रकर्षणोपार्जयिता मङ्गुहीतारसानाम् । “यत् पर्जन्यस्तनयन् हन्ति दष्कृतः ऋ० सं० ४, ४, २७, २” ॥

(६) बृहस्पतिः । बृहच्छब्दो व्याख्यातो महन्नामसु (२४७ पृ०) पतिशब्दस्तु ईश्वरनामसु (२४० पृ०) । अत्र पिबतेरपि बाहुलकात् पतिः । बृहतः सोमरसस्य वायुात्मना पाता पालयिता रक्षिता वा । पिता रक्षयिता महतो जगतो वा । “बृहस्पतिर्विरवेणा विकृत्य (ऋ० सं० ८, २, १८, २)” ॥

(७) ब्रह्मणस्पतिः ।

(८) क्षेत्रस्य पतिः । ‘क्षि निवासगत्योः (तु० प०)’ । ‘गुध्र-
वोपविवचियमिमनितनिसदिच्चदिभ्यस्तन् (उ० ४, १६२)’—

इति त्रन्प्रत्ययः। निवसन्ति हि येन च हेतुभूतेन, तस्य पाता। “चेत्स्य पतिना वयम् (ऋ० सं० ३, ८, ६, १)” ॥

(६) वास्तोष्पतिः। ‘वस निवासे (भू० प०)’ ‘वसेस्तुन् णिञ्च इति। सामर्थ्यात्तच्च वास्त्वन्तरिञ्चम्, तस्य पाता विभुत्वेन। “अमी वहा वास्तोष्पते (ऋ० सं० ५, ४, २२, १)” ॥

(१०) वाचस्पतिः। प्राणात्तेन्द्रः। अतः प्राणस्य वायू-
पतयाप्यवस्थानात् प्राणो वाचस्पतिरिति व्यपदिश्यते। “पुन-
रेहि वाचस्पते (अथ० सं० १, १, २)” ॥

(११) अपानपात्। तनूनपात्^{ता} व्याख्यातः (३७५ पृ०)।
“अपानपात्तन्मन्तोपोदाः (ऋ० सं० ७, ७, २४, ४)” ॥

(१२) यमः। मध्यस्थानो वायुः। यच्छति प्रयच्छति
स्तोत्रभ्यः कामान्ति^{निमग्न}। पचायच्। “यमं राजानं हविषो दुवस्य
(ऋ० सं० ७, ६, १४, १)” ॥

(१३) मित्रः। प्रमोताश्मरणात् वायते। ‘सुपि स्थः (३,
२, ४)’—इत्यत्र सुप्रीति योऽगविभागात् प्रमोतशब्दस्य
मिद्भावः। यद्वा, ‘डुमिज् प्रक्षेपणे (स्वा० उ०)’। यद्वा,
‘पिति मिवि संचने (भू० प०)’। सम्मिन्वानः सम्यक् वृष्टिं
प्रक्षेपन् सम्यक् मिञ्चन् वा द्रव्यन्तरिञ्चि। मिन्वानशब्दस्य
मिद्भावः, द्रवतेः उपत्ययान्तस्य त्रभावात्। ‘जि मिदा स्नेहने
(भू० आ०)’ अन्तर्णीतिण्यर्थः। ‘अमिचिमिमिदिशंसिभ्यः
कित् (उ० ४, १५६)’—इति त्रन्प्रत्ययः। णिजन्ताद्वा बाहु-
लकाद्रूपसिद्धिः। सर्वशस्यान्युदकेन स्नेहयति। “मित्रो जना-
यातयति ब्रुवाणः (ऋ० सं० ३, ४, ५, १)”। ‘जिमिदा
स्नेहने (भू० आ०)’ अन्तर्णीतिण्यर्थः ॥

(१४) कः। क्रमेः क्रमेर्वा ‘अन्येऽपि दृश्यते (३, २, १०१)
—इति डप्रत्यये क्रमते रेफलोपो बाहुलकात्, ‘प्रजापतिरका

मयत'—इति बहुकामत्वात् कः प्रजापतिः । क्रमणो वा क्रमयत्यन्तरिक्षे । कमिति सुखनाम, सुखो वा वृष्टिप्रदानादिना । “कस्मै देवाय हविषा विधेम (ऋ० सं० ८, ७, ३, १)” ॥

(१५) सरस्वान् । सर इत्युदकं, तेन तद्वान् । “ये ते सरस्व ऊर्मयः (ऋ० सु० ५, ६, २०, ५)” ॥

(१६) विश्वकर्मा । करोतिः कर्तरि मनिन् । मध्यमस्थानो वायुः । वृष्टिद्वारेण सर्वस्य कर्ता सर्वचेष्टानां तदधीनत्वात् । “विश्वकर्मा विमना आदिद्विहायाः (ऋ० सं० ८, ३, १७, २)” ॥

(१७) तार्क्ष्यः । स्तीर्णशब्दे तूर्णशब्दे चोपपदे क्षियति क्षरति रक्षत्यश्नातिभ्योऽघ्नार्गादित्वात् (उ० ४, १८) यत्प्रत्ययादि निपात्यते । स्तीर्णं विस्तीर्णऽन्तरिक्षे क्षियति क्षरति रक्षत्यश्नाति, तूर्णं वार्थमुदकाख्यं क्षियति क्षरति वा, अश्रुते वा तमः । “स्वस्त्ये तार्क्ष्य मिहाहुर्वेम (ऋ० सं० ८, ८, ३६, १)” ॥

(१८) मन्युः । व्याख्यातः क्रोधनामसु (१८६६५०) । दौसः क्रुद्धो वा । “त्वया मन्या मरथमारुजन्तो (ऋ० सं० ८, ३, १८, १)” ॥

(१९) दधिक्राः । व्याख्यातोऽश्वनामसु (१२१५०) । दध-द्वारयद् वृष्ट्युदकमन्तरिक्षे क्रामति गच्छति, क्रन्दति स्तनयितुलक्षणं शब्दं करोति । “आ दधिक्राः शर्वसा पञ्च कृष्टीः (ऋ० सं० ३, ७, १२, ५)” ॥

(२०) सविता । ‘षु प्रमदंश्चययोः (भू० प०)’ । वृचि ‘स्वरतिसूतिसूयतिधजदितो वा ७, २, ४४)’ । सर्वकर्मणां

हृष्टिप्रदानादिना सविता अभ्यनुज्ञाता । “सविता युन्मैः
पृथिवीमरम्णात् (ऋ० सं० ८, ८, ७, १)” ॥

(२१) त्वष्टा । व्याख्यातः (३७७ पृ०) । “देवस्त्वष्टा सविता
विश्वरूपः (ऋ० सं० ३, ३, ३१, ४)” ॥

(२२) वातः । वातेः ‘हुसिमृग्रिग्वामिदमिलूपूर्वभ्यस्तन्
(उ० ३, ८३)’ । वाति वातः । “वात आवातु भेषजम् (ऋ०
सं० ८, ८, ४४, १)” ॥

(२३) अग्निः । व्याख्यातः (३७४ पृ०) । इह मध्यमोऽभि-
धेयः । “मरुद्भिरग्न आ गहि (ऋ० सं० १, १, ३६, १)” ॥

(२४) वेनः । वेनतेः कान्तिकर्मणो पचाद्यच् (३, १,
१३४) । कान्तो दीप्तो मध्यमस्थानः । “अयं वेनश्चोदयत्
पृथ्विगर्भा (ऋ० सं० ८, ७, ७, १)” ॥

(२५) असुनीतिः । असुशब्दे उपपदे नयतेः ‘कृत्यल्यटो
बहुलम् (३, ३, ११३)’—इति क्तिन् । असून् नयतीति असु-
नीतिः । स च मध्यमः प्राणः । प्राणश्च वायुः । स हि शरीरादु-
त्क्रामन्तोऽसून् नयति । विज्ञायते हि प्राणा उत्क्रामन्तः
सर्वेऽनूत्क्रामन्ति । “असुनीते मनो अस्मासु धारय (ऋ०
सं० ८, १, २२, ५)” ॥

(२६) ऋतः । ‘ऋ गतौ (भू० प०)’ । गत्यर्थात् कर्त्तरि
ः । अर्त्ता गन्ता अन्तरिक्षे । “ऋतस्य हि शुरुधः सन्ति
र्वीः (ऋ० सं० ३, ६, १०, ३)” ॥

(२७) इन्दुः । इन्द्वेः ‘भृमृशीढचरित्सरितनि (उ० १, ७)’—
त्यादिना बाहुलकादुप्रत्ययो धकारस्य दकारश्च । उनत्तेर्वा
न्देरिच्चादेः (उ० १, १२)’—इत्युप्रत्ययः । दीप्यते उनत्ति वा
षेण । “प्र तहो चयम्भव्यायेन्द्वे (ऋ० सं० २, १, १७, १)” ॥

(२८) प्रजापतिः । प्रजानां पाता । “प्रजापते न त्वदुता-
न्यन्यः (ऋ० सं ८, ७, ४, ५)” ॥

(२९) अहिः । व्याख्यातो मेघनामसु (५७ पृ०) । इह
त्विन्द्रोऽभिधेयः । “अजामुक्त्यैरहिङ्गुणोषे (ऋ० सं० ५, ३,
२६, ६)” ॥

(३०) अहिर्बुध्नयः । योऽहिः स एव बुध्नयश्चेति समानाविक-
रणश्चाहिर्बुध्नयश्चोऽसमस्तः । तथाच ‘अहिना बुध्नयः (३, ३,
१२ ऐ० ब्रा०) — इति श्रुतौ लिङ्गम् । मनोऽहिर्बुध्नयो रिपे
धात् (ऋ० सं० ५, ३, २६, ७)” ॥

(३१) सुपर्णः । व्याख्यातो रश्मिनामसु (३१ पृ०) । इह
शोभनगमनत्वान्मध्यस्य उच्यते । “एकः सुपर्णः स समुद्रमा-
विवेश (ऋ० सं० ८, ६, १८, ६)” ॥

(३२) पुरुषवाः । पुरुषर्द्धोपपदात् भृगार्थविशिष्टात्
रौतेरसुनि ‘अन्येषामपि दृश्यते (६, ३, १३७)’ — इति पूर्व-
पदस्य दीर्घः । अनेकविधमित्यर्थः । स्तनयितुं लक्षणं शब्द-
करोति पुरुषवाः । विज्ञायते हि वाताः प्राणा एव पुरुषवा
इति “महं यत्त्वा पुरुषं राणाय (ऋ० सं० ८, ५, ३, २)” ॥

इत्येनः (१) । सोमः (२) । चन्द्रमाः (३) ।

मृत्युः (४) । विश्वानरः (५) । धाता (६) ।

विधाता (७) । मरुतः (८) । रुद्राः (९) । ऋभवः

(१०) । अङ्गिरसः (११) । पितरः (१२) । अथ-

र्वाणः (१३) । भृगवः (१४) । आप्तयाः (१५) ।

अदितिः (१६) । सुरमा (१७) । सरस्वती (१८) ।

वाक् (१९) । अनुमतिः (२०) । राका (२१) ।

सिनीबाली (२२) । कुहूः (२३) । यमी (२४) ।
 उर्वशी (२५) । पृथिवी (२६) । इन्द्राणी (२७) ।
 गौरौ (२८) । गौः (२९) । धेनुः (३०) । अम्रा
 (३१) । पथ्या (३२) । स्वस्तिः (३३) । उषाः
 (३४) । इला (३५) । रोदसी (३६) । इति षट्-
 त्रिंशत् पदानि ॥ ५ ॥

(१) श्वेनः । श्वेनोऽश्वनामसु व्याख्यातः (१२६पृ०) । इह
 मध्यमोऽभिधेयः । “आदाय श्वेना अभरत् सोमम् (ऋ० सं०
 ३, ६, १५, ७) ” ॥

(२) सोमः । ‘पृञ् अभिषवे (स्वा० उ०)’ । अर्त्तिस्तुसुहृ-
 धृक्षि (उ० १, १३७) — इति मन् । सूयते सोमः । “पवस्व
 सोम धारया (ऋ० सं० ६, ७, १६, १)” ॥

(३) चन्द्रमाः । चायनात् द्रमतेरसुन् । चायन्शब्दस्य
 चन्भावः । चायन् पश्यन् लोकपालत्वात् द्रमन् गच्छति ।
 यद्वा, चन्द्रशब्द उपपदे मातेश्च ‘चन्द्रे माँ डित् (उ० ४, २२२)’
 — इत्यसुन् । चन्द्रश्चार्त्ता निर्माता । चन्द्रमानं निर्माणमात्मनः
 कर्मणां वाच्य । यद्वा, चान्द्र चन्द्रमर्त्वाच्य मानमस्य, चान्द्रमाः
 नन् क्लृप्तत्वेन चन्द्रमाः । यद्वा, चारुशब्दे उपपदे द्रवतेरसुनि
 ।।हुलकाद्रूपमिद्धिः । चारु शोभनं द्रवति गच्छति मन्दर्गति-
 वात् वा । चिरं द्रवति वा । “प्र चन्द्रमाँस्तरते दीर्घमायुः
 ऋ० सं० ८, ३, २३, ४)” ॥

(४) मृत्युः । म्रियतेरन्तर्णीतण्यर्थात् ‘मुजिमृड्भ्यां युक्-
 प्रकौ (उ० ३, १८)’ — इति ल्युक्प्रत्ययः । मारयति प्राणिनः,
 तं व्यावयतीति वा । मृतमिति वर्त्तमानसामीप्ये ग्रामव-

मृत्युं चरमोच्छ्वासकाले शरीरात् आवयति । अथवा, मृत
क्षीणायुःसंस्कार उच्यते, तम् मृतं मध्यमः प्राणः शरीरात्
आवयतीति मृत्युः । मृतशब्दोपपदात् आवयतेः 'अघ्ना-
दयश्च (उ० ४, १०८)'—इति उपत्ययः, मृतान्तलोपः, आव-
यतेऽस्यभावश्च निपात्यते । “परं मृत्यो अनु परेहि पथ्याम्
(ऋ० सं० ७, ६, २६, १)” ॥

(५) विश्वानरः । ‘अपि वा विश्वानर एवेति व्याख्यातम्
(निरु० ७, २१)’ । “अर्चो विश्वानराय विश्वाभुवे (ऋ० सं०
४, १, ६, १)” ॥

(६) धाता । (७) विधाता । व्युपसर्गार्थविशिष्टात्तदुप-
पदाच्च धाजस्तृच् । वर्षकर्मणा सर्वं स हि दधाति । “धाता
ददातु दाशुषे (अथ० सं० ७, १, ४, २)” । “धातुर्विधातः कलशा
अभक्ष्यम् (ऋ० सं० ८, ८, २५, ३)” ॥

(८) मरुतः । व्याख्याताः (२८७पृ०) । मितं कुर्वन्ति
स्तनयिन्, लक्षणं शब्दं कुर्वन्ति । अमितं वा बहुप्रकारं
कुर्वन्ति । महदुच्चैर्द्रवन्ति, महदन्तरिक्षं द्रवन्तीति वा मरुतः ।
“आ विद्युन्माद्भिर्मरुतः स्वर्गैः (ऋ० सं० १, ६, १४, १)” ॥

(९) रुद्राः । रुद्रशब्दो व्याख्यातः (२८३पृ०) । अत्र बहु-
वचनम् । “आ रुद्रासु इन्द्रवन्तः सृजोषसः (४, ३, २१, १)” ॥

(१०) ऋभवः । ऋभुशब्दो व्याख्यातो मेधाविनामसु
(२७८पृ०) विद्युत्प्रकाशनमुरु विस्तीर्णं भाति, ऋतेन वोद-
केन दीप्यन्ते, ऋतेन सत्येन चान्तःसहाया भवन्ति । “सौध-
न्वना ऋभवः सूरचक्षसः (ऋ० सं० १, ७, ३०, ४)” ॥

(११) अङ्गिरसः । ‘देवस्य वितते यज्ञे महतो वरुणस्य
च । ब्रह्मणोऽग्निरसो दृष्टा रेतसस्कन्द कर्हिर्चित् । तत् प्रतीक्ष्य
(ममर्षेण) स लज्जत विभक्तयैः (१) गृह्यसूत्रेति । जम ।

“ते अङ्घ्रिरसः सूनवस्ते अग्नेः परिजञ्जिरे (ऋ० सं० ८, २, १, ५)” ॥

(१२) पितरः । ‘पिता पाता वा (निरु० ४, २१)’—
त्यादिना व्याख्याताः । जम् । “उक्मध्युमाः पितरः सोम्यासः
ऋ० सं० ७, ६, १७, १)” ॥

(१३) अथर्वाणः । (१४) भृगवः । यर्वतिश्चरत्यर्थी नेरुक्त-
ातुः । न यर्वणमथर्वणमगमनं ततो जास अथर्वणाः सन्तः
ाथर्वणः । यद्वा, यर्वतः ‘श्वन्नुत्तनपूषन् (उ० १, १५५)’—
त्यादिना कनिन्प्रत्ययान्तो निपात्यते । अथर्वाणां गतन्तारः ।
गवः । भृज्यमानाः महत्तेजस्वित्वात् । ‘भ्रस्ज पाके (तु०
०)’ । ‘प्रथिम्नदिभ्रस्जां सम्प्रमाणं सलोपश्च (उ० १,
७)’—इत्युप्रत्ययः, न्यङ्गादित्वात् कुत्वम् । “अथर्वाणो भृगवः
म्यासः ऋ० सं० ७, ६, १४, १)” ॥

(१५) आम्याः । आप्रोतेः अग्रगादित्वात् (उ० ४, १०८)
प्रत्ययः तुगागमश्च निपात्यते । आप्रुवन्ति सर्वमाभ्या
थमस्थाना इन्द्रसहचारिदेवगणाः । “इनतममाभ्यानाम्
इ० सं० ८, ७, २, १)” ॥

(१६) अर्दितः । ‘सर्वास्त्रियो मध्यमस्थाना पुमान् वायुश्च
र्वशः । गणाश्च सर्वे मरुत इति हृद्धानुशासनम्’ । अर्दित-
िख्याता नैगमे (१० पृ०) । “दक्षस्य वादिते जन्मनि व्रते
ः सं० ८, २, ६, ५)” ॥

(१७) सरमा । ‘स गतौ (भू० प०)’ । ‘कलिकर्षो-
ः (उ० ४, ८२)’—इति बाहुलकादमप्रत्ययः । पणि-
रसुरैः गूढानि गा अन्वेष्टुं प्रहिता इन्द्रेण सरमा देव-
तै । “किमिच्छन्ती सरमा प्रेदमानङ् (ऋ० सं० ८, ६,
१)” ॥

(१८) सरस्वती । व्याख्याता वाङ्नामसु (६८ पृ०) ।
प्रावका नः सरस्वती (ऋ० सं० १, १, ६, ४) ॥

(२९) वाक् । व्याख्याता स्वनामसु (७७ पृ०) । “यद्वाग्
वदन्त्यविचेतनानि (ऋ० सं० ६, ७, ५, ४) ॥

(२०) अनुमतिः । (२१) । राका । अनुपूर्वात्मन्यतेर्बाहु-
लकात् कर्त्तरि क्तिन् । अनुमन्यते यदनुमन्तव्यम् । ‘रा दाने
(अटा० प) कृताधारार्चिकलिभ्यः कः—इति कप्रत्ययः ।
दौयते हि तस्यां देवेभ्यो हविः । मध्यमस्थानं देवपत्नी (११,
२८)—इति निरुक्ताः । पौर्णमास्यां वर्ति धार्मिकाः । “अन्वि-
दनुमते त्वम् (य० वा० सं० ३४, ८) । “राकामृहं मुहवां
मुष्टुतो हुवि (ऋ० सं० २, ७, १५, ४) ॥

(२२) मिनोवाली । देवपत्न्यावमावास्ते वा । मिनमन्नना-
मसु व्याख्यातम् (१७३ पृ०) । वाल पव । “मिनोवालि
पृथुष्टुके (ऋ० सं० २, ७, १५, ६) ॥

(२३) कुहः । ‘गृह संवरणे (भृ० उ०) अस्मात्, कशब्दो-
पपदात् भवतेर्हयतेर्वा नृतिशृङ्घाः कूः उ० १, ८८)—इति
बाहुलकात् उपत्ययो गकारस्य ककारादि च । गुह्यः, दृशश्च-
न्द्रमा न भवति तस्याप्रत्यक्षत्वात् । क पुनरसाविति वितर्कश्च
चन्द्रमा भवति । ‘कुहमृहं मुवते’ विद्युनापसम् (तै० ब्रा० ३,
३, ११) ॥

(२४) यमी । यमेन व्याख्याता (३८९ पृ०) । ‘इन् सर्वधा-
तुभ्यः (उ० ४, ११४)—इतीन् । ‘कृदिकारात् (४, १, ४५
वा०)’—इति ङीप् । “अन्यमूषु त्वं यम्यन्यउ त्वाम् (ऋ०
सं० ७, ६, ७८, ४) ॥

उर्वश्च ते इत्यादि

यथासम्भवं योज्यम् । “प्रोर्वशौ^१ तिरत दीर्घमायुः (ऋ० सं० ८, ५, २, ५)” ॥

(२६) पृथिवी । व्याख्याता (२२ पृ०) । इह मध्यमाभिधेया । “खद्रं विभर्षि^१ पृथिवि (ऋ० सं० ४, ४, २८, १)” ॥

(२७) इन्द्राणी । ‘इन्द्रवरुण (४, १, ४८)’—इति डीषानुक् च । मध्यमस्थाना इन्द्रस्य पत्नी वा । “इन्द्राणीमासु नारिषु (ऋ० सं० ८, ४, ३, १)” ॥

(२८) गौरी । (२८) गौः । (३०) धेनुः । व्याख्याता वाङ्नामसु (६३, ६३, ७८ पृ०) । “गौरीमिमाय सलिलात्रितक्षति ऋ० सं० २, ३, २२, १)” । गौरीमौमेदनु^१ वृत्सं मिषन्तम् । (ऋ० सं० २, ३, २०, ३)” । “उपह्वये मुदुघां धेनुमेताम् (ऋ० सं० २, ३, २८, १)” ॥

(३१) अघ्ना । व्याख्याता गोनामसु (१८१ पृ०) । “अद्वि त्णमघ्नो विवृदानीम् (ऋ० सं० २, ३, २१, ५)” ॥

(३२) पथ्या । (३३) स्वस्ति । ‘पथ्याः पतते’—इत्यादिना पथिन्शब्दो व्याख्यातः (निरु० २, २८) । पथते तत्स्थानिभिरिति पथ्या अन्तरिक्षम् । तत्र भवा पथ्या ‘भवे कन्दर्भि (४, ४, ११०)’—इति यत्, ‘नस्तद्धिते (६, ४, १४४)’—इति टिलोपः । सुपूर्वादन्तेः क्तिन्, ‘कल्स्युभयथा (३, ४, ११७)’—इत्यसर्वधातुकत्वात् भूभावाभावः, आर्द्धधातुकत्वाच्छोरग्लोपो न भवति । शोभना अस्ति रसवत्तया यस्याः स्वस्ति । शोभनत्वञ्चाविनाशत्वात् । ‘पथ्यां स्वस्तिं प्रथमां प्रायणीये यजति’—इति दृष्टत्वात् द्विपदमेव समान्नातम् । “स्वस्तिरिद्धि प्रपथे^१ श्रेष्ठा (ऋ० सं० ८, २, ५, ६)” ॥

(३४) उषाः । उच्छतौति व्याख्याता (निरु० २, १८) ।

सा ह्युदकादि विवासयति विवास्यते वा मेघात् । “अपोष
अनसः सरत् (ऋ० सं० ३, ६, २०, ५)” ॥

(३५) इला । व्याख्याता वाङ्नामसु (६३ पृ०) । “अभि
न इला यद्यस्य माता (ऋ० सं० ४, २, १६, ४)” ॥

(३६) रोदसी । व्याख्याता व्यावाष्ट्रिवीनामसु (३०४ पृ०) ।
अत्र पुंयोगनक्षत्रो डीप् (४, १, ४८) । रुद्रस्य मध्यमस्थानस्य
पत्नी माध्यमिका वाक् । “सर्वा भरुत् रोदसी (ऋ० सं० ४,
३, २०, ३)” ॥

इति मध्यस्थानदेवताः ॥ २ ॥

अश्विनै (१) । उषाः (२) । सूर्या (३) ।
वृषाकपायौ (४) । सरणूः (५) । त्वष्टा (६) ।
सविता (७) । भगः (८) । सूर्य्यः (९) । पूषा
(१०) । विष्णुः (११) । विश्वानरः (१२) । वरुणः
(१३) । केशौ (१४) । फाशिनः (१५) । वृषाकपिः
(१६) । यमः (१७) । अजएकपात् (१८) ।
पृथिवी (१९) । समुद्रः (२०) । दध्यङ् (२१) ।
अथर्वा (२२) । मनुः (२३) । आदित्याः (२४) ।
सहस्रपयः (२५) । देवाः (२६) । विश्वे देवाः
(२७) । साध्याः (२८) । वरुवः (२९) । वार्जिनः
(३०) । देवपत्यः (३१) । देवपत्य इत्येकत्रिंशत्प-
दानि ॥ ६ ॥

इति निघण्टौ प्रञ्चमाध्यायः समाप्तः ॥५॥

(१) अश्विनौ । अश्वशब्दो व्याख्यातोऽश्वनामसु (१२७ पृ०) । भाषा सर्वे जगद् व्याप्नुतः । अवश्यायरसेन मध्यमः, तेजसोत्तमः । द्यावापृथिव्यावहोरात्रे सूर्याचन्द्रमसौ वाश्विशब्दाभिधेयौ । द्यौः ज्योतिषाश्रुते, पृथिवी रसेनान्नलक्षणेन । अहर्ज्योतिषा, रात्रिरवश्यायेन । सूर्यो ज्योतिषा चन्द्रमारसेनाह्लादादिना वा । अश्वेस्तुरङ्गैस्तदन्तौ राजानौ पुण्यकृतावित्योणाभः । “कदेदमश्विना युवम् (निरु० १२, २)” ॥ तयोः कालः ऊर्द्धमङ्गेरात्रात् सूर्यादयपर्यन्तः । तस्मिन्नान्या देवता उपास्ते ॥

(२) उषाः । वष्टेर्वोच्छ्रतर्वा । “उष्टस्तच्चित्रमा भरा (य० वा० सं० ३४, ३३)” ॥

(३) सूर्या । व्याख्याता वाङ्नामसु (६८ पृ०) । एषैवोषाः सूर्या सम्पद्यते । “आरोह सूर्यं अस्तस्य लोकम् (ऋ० सं० ८, ३, २३, ५)” ॥

(४) वृषाकपायी । वृषाकपेरादित्यस्य पत्नी । ‘वृषाकप्यग्निकुसितकुसिद (४, १, ३७)’—इत्यैकारडीवौ । “वृषाकपायि रेवति (ऋ० सं० ८, ४, ३, ३)” ॥

(५) सरण्यूः । सैवोषा प्रभातकृदुदयावस्था सूर्यं प्रत्यात्मानं सरणेन नयति तदा सरण्यूरुच्यते । सर्त्तः ‘पुंसि सञ्ज्ञायां घः (३, ३, ११८)’ । सरणे सरणेन नयति ‘मृतिमृदि-कुदिभ्यः’—इति बाहुलकान्नयतेरुक्प्रत्ययः, ‘एरनेकाचोऽसंयोगपूर्वस्य (६, ४, ८२)’ । “अजहादुद्धा मिथुना सरण्यूः (ऋ० सं० ७, ६, २३, २)” ॥

(६) त्वष्टा । (७) सविता । व्याख्याते (३७७ पृ०, ३८० पृ०) तस्य कालो यदा द्यौरपहततमस्काकीर्णरश्मिर्भवति । “विनाकर्मणा त मविता वरेण्यः (य० वा० सं० १२, ३)” ॥

(८) भगः । व्याख्यातो धननामसु (१८७ पृ०) । भजनीयो भूतानां स्वकार्यप्रयुक्तानाम् । त्वष्टृकालानन्तर्वर्तिज्योतिर्विशेषो भगाख्यः । प्रागुत्सर्पणादनाविर्भूतमण्डल इत्यर्थः । “प्रातर्जितं भगमुग्रं हुवेम (ऋ० सं० ५, ४, ८, २)” ॥

(९) सूर्यः । व्याख्यातः सूर्याशब्देन (६८ पृ०) प्रागवस्थानः । सरति कर्मसु जगत् प्रेरयति वायुना घटाम् । सुष्टु सर्वदेवोदयास्तमयौ प्रति द्योते । “दृष्टे विश्वाय सूर्यम् (ऋ० सं० १, ४, ७, १)” ॥

(१०) पूषा । ‘पुष पुष्टौ (क्रा० प०)’ । ‘श्वन्नुत्तन् (उ १, १५५)’—इति कनिन्प्रत्यये उपधादीर्घत्वं निपात्यते । यदा रश्मिभिः परिपुष्टो भवति तदा पूषा । “भद्रा ते पूषन्निह गतिस्तु (ऋ० सं० ४, ८, २४, १)” ॥

(११) विष्णुः । व्याख्यातो यज्ञनामसु (२८५ पृ०) । तीव्ररश्मिद्वारेण सर्वत्र क्ष्याविशति । विशेषाहुलकान्नुप्रत्ययादि । विश्वं रश्मिभिर्व्यश्रुते वा । “इदं विष्णुर्विचक्रमे (ऋ० सं० १, २, ७, २)” ॥

(१२) विश्वानरः । व्याख्यातः (३७४ पृ०) । इह उत्तमोऽभिधेयः । “विश्वानरस्य वसतिम् (ऋ० सं० ६, ५, १, ४)” ॥

(१३) वरुणः । व्याख्यातः (३८७ पृ०) । “त्वं वरुण पश्यसि (ऋ० सं० १, ४, ७, ५)” ॥

(१४) केशी । (१५) केशिनः । केशा रश्मयः । प्रशंसायामिनिः । प्रकृष्टैः केशैस्तद्वान् ‘काश्च दीप्ती (भू० आ०)’ काशनं काशः, तद्वान् काशी सन् केशी । तमसोमध्यगत आदित्य उच्यते । “केश्यश्मिन् केशी विषम् (ऋ० सं० ८, ७, २४, १)” ॥

(१६) वृषाकपिः । ‘वृष सेचने (भू० प०)’ । ‘कनिन्प्र-

‘षि (उ० १, १५४)’—इत्यादिना कनिन् । ‘कपि चलने
[भू० आ०]’ । ‘कुण्डिकम्पार्नलीपश्च (उ० ४, १३८)’—इतो-
प्रत्ययः णिजन्तो वा । अयञ्च सेचयिता, अवश्यायादौन् कम्प-
यञ्च चरति, दिवा चारीणि भूतानि भयात् कम्पयतीति वा ।
‘तत्पुरुषे कृति बहुलम् (६, ३, १४)’—इति बहुलवचनाद-
लुक् । “पुनरेहि वृषाकपे (ऋ० सं० ८, ४, ४, ३)” ॥

(१७) यमः । व्याख्यातः (५०) । सङ्गच्छते रश्मि-
भिरिति अस्तमयावस्थ आदित्य उच्यते । “द्वैवैः सम्पिबते
यमः (ऋ० सं० ८, ७, २३, १)” ॥

(१८) अजएकपात् । अस्तभावस्य आदित्य उच्यते ।
द्विपदं चैतत् । अजतः पचाद्यत्ति बाहुलकात् वीभावाभावः ।
एकश्च पादः कस्य ब्रह्मणः । कुत एतत् विज्ञायते हि अग्निः
पादः, वायुः पादः, आदित्यः पादः, दिशः पादः, इति । तना-
जश्चासावेकपाच्चेति । ‘संख्यासुपूर्वस्य (५, ४, १४०)—इत्यबहु-
व्रीहावपि पादस्याकारलोपः । एकेन पादेनांशेन सर्वमिदं
जगत् ज्योतिरात्मना प्रविशन् पाति, एकेनांशेन उदकं सर्वस्य
जगतः पिबति, क्विपि तकारोपजनः । एकोऽस्य पाद इत्य-
यथाप्राप्तः पादान्त्यलोपः । “पावीरवीतन्यतुरेकपादुजः (ऋ०
सं० ८, २, ११, ३)” ॥

(१९) पृथिवी । व्याख्यातः (२२ पृ०) । इह द्यौरु-
च्यते । “यदिन्द्राग्नी परमस्यां पृथिव्याम् (ऋ० सं० १, ७,
२७, ३)” ॥

(२०) समुद्रः । व्याख्यातोऽन्तरिक्षनामसु (२४ पृ०) ।
निर्बचनेषु योज्यम् । उत्तमोऽभिधेयः । “मूहः समुद्रं वरुण-
स्तिरोदधे (ऋ० सं० ७, २, २८, ३)” ॥

(२१) तच्छब्दः । ज्ञानं ज्ञानं ज्योतिर्यजमानादित्यं ज्योतिर्य-

लन्वात् । ध्यानं प्रतिगतं प्रत्यक्तमस्मिन् ध्यानमिति वा ।
ध्यानशब्दोपपदात् अञ्चतेः क्तिनि पृषादरादित्वात् ध्यान-
शब्दस्य दधिभावः, 'क्तिन्प्रत्ययस्य कुः (८, २, ६२)' ॥

(२२) अथर्वा । व्याख्यातोऽथर्वाण इत्यत्र (३८५ पृ०) ।
इह तु उत्तमो वाच्यः । न ह्ययं स्वाधिकारं व्यभिचरति, रसा-
दानादिकं नित्यमनुतिष्ठतीत्यर्थः ॥

(२३) मनुः । मन्यतेर्मननार्थादर्चनिकर्मणो वा 'शृस्वृस्त्रि-
हितप्यसिर्वमिहनिक्लिदिर्बान्धमनिभ्यश्च (उ० १, १०)'—इत्य-
प्रत्ययः । मननात् स्वाधिकारादः, अर्च्यते इति वा मनुगा-
दित्यः । “यामध॑र्वा म॑नुष्य॒ता दृ॒ध्यङ् धि॒यु॒मन्त्र॑त (ऋ० सं०
१, ५, ३१, ६)” ॥

(२४) आदित्याः । आङ्पूर्वात् दातेर्दीप्यतेर्वा अङ्गादि-
त्वात् (उ० ४, १०८) यत्प्रत्ययः । आकारिकारयोरिकारः,
दाजस्तुक् दीप्यतेः पकारस्य तकारश्च निपात्यते । भुवो रमं
रश्मिभिरादत्ते । ज्योतिषां चन्द्रनक्षत्रग्रहादीनां भासमादत्ते
वा, तदुदयेऽतहानादानव्यपदेश । आदीप्तः ज्योतिरन्तरापे-
क्षया हि स्वभासा । अदितेः पुत्रा वा आदित्याः 'दित्यदित्या-
दित्य (४, १, ८५)'—इति श्यः । तथा च 'अदितेः पुत्रकम्'—
इत्यादि ब्राह्मणम् । जसि आदित्याः मित्रादयः । “इ॒मा
गिर॑ आदित्येभ्यो॑ घृत॒सूः (ऋ० सं० २, ७, ६, १)” ॥

(२५) सप्त ऋषयः । व्याख्याताः (३० पृ०) । रश्मयः ।
षडिन्द्रियाणि वा मनःषष्ठानि विद्यासप्तमानि । “स॒प्त ऋ॒षयः
प्रति॑हिताः शरी॑रे (य० वा० सं० ३४, ५५)” ॥

(२६) देवाः । दिव्यतिर्दानार्थो दीप्यर्थो वा । पचाद्यच्
(३, १, १३४) । दातारोऽभिमतानां भक्तेभ्यः । तैजसत्वादु
टोमा वा । दातेर्वाणि दा॒त॒व॒का॒ना॒दि॒भिः । दा॒त॒व॒का॒ना॒दि॒भिः ।

दिवः सम्बन्धिनो वा देवाः । तस्येदम् (४, ३, १२०) — इत्यणि
वृद्धभावाश्चान्दसः । द्युप्रागपागुदक्प्रतीचो यत् (४, २,
१०१) — इति यत्प्रत्ययो नात्र भवति । द्युस्थाना इत्यर्थः ।
देवा रश्मय उच्यन्ते । “देवानां भद्रा सुमतिकृज्यताम् (ऋ०
सं० १, ६, १५, २)” ॥

(२७) विश्वदेवाः । सर्व देवाः । “विश्वे देवाम आगत
(ऋ० सं० १, १, ६, १)” ॥

(२८) साध्याः । व्याख्याताः रश्मिनामसु (३१ पृ०) । नैरुक्त-
पक्षे रश्मयः । ऐतिहासिकानान्तु कर्मभिरार्त्ताभिरात्मसाधनात्
पूर्व देवसमूहाः, ये च किल विश्वसृजो नाम ऋषयः । “यत्र
पूर्व साध्या सान्ते देवाः (ऋ० सं० २, ३, २३, ४)” ॥

(२९) वसवः । व्याख्याता रश्मिनामसु (२९ पृ०) । त्रिभा-
गेनावस्थितामिदं सर्वमाच्छादयन्ति । अत्र त्रिस्थाने कादक-
त्वात् । वसवो यावत् किञ्चित् पृथिवीस्थानमग्निर्भाति तत्
सर्वं वसुत्वं नाभिप्रेत्यतदुच्यते, — ‘अग्निर्वसुभिर्वासव इति
समाख्या तस्मात् पृथिवीस्थानाः (निरु० १२, ४१)’ । एवमिन्द्रा
वासवः, मरुतो हि वासवाः समाख्याताः, तस्मात् मध्यम-
स्थानाः । वसव आदित्यरश्मयो विवासनात्तमसां तस्मात्
द्युस्थानाः । “अस्मै धत्त वसतो वसूनि (य० वा० सं० ८, १८)” ॥
“उमया अत्र वसवो रन्त देवाः (ऋ० सं० ५, ४, ६, ३)” ॥

(३०) वाजिनः । वाजिशब्दश्चाश्वनामसु व्याख्यातः (१२०
पृ०) रश्मयाऽभिधेयाः । देवाश्च वाजिनः । “शन्नो भवन्तु
वाजिना हवेषु (ऋ० सं० ५, ४, ५, ७)” ॥

(३१) देवपत्न्यः । देवानां पालयित्रः पालनीया वा ।
“देवानां पत्नी रश्मतीरवन्तु नः (ऋ० सं० ४, २, २८, ७)” ॥

अध्यायपरिसमाप्तिर्विर्वचनं, श्रुतिदर्शनात् ॥

अग्निर्द्रविणोदा अश्वो वायुः श्येनाश्विनौ षट् ।

अत्रिगोत्रश्रोतवराजयज्वनः कृते निघण्टुनिर्बचने

पञ्चमाऽध्यायः समाप्तः ॥ ५ ॥

आद्यं नैघण्टुकं काण्डं द्वितीयं नैगमन्तथा ।

तृतीयं दैवतञ्चेति सप्तम्यायस्त्रिधा स्थितः ॥१॥

गौराद्यपारपथ्यन्तमाद्यं नैघण्टुकं मतम् ।

जहाद्युल्लबम्बौसान्तं नैगमं सम्प्रवक्षते ॥

अग्न्यादिदेवपत्यन्तां देवताकाण्डमुच्यते ॥२॥

तत्र च—

अग्न्यादिदेवौजर्जाहृत्यन्तः क्षितिगतो गणः ।

वाय्वादयो भर्मान्ताः स्युरन्तरिक्षस्यदेवताः ।

सूर्यादिदेवपत्यन्ता द्युस्थानदेवता इति ॥३॥

गौरादिदेवपत्यन्तः समाप्त्याऽभिधेयते ॥४॥

इति निघण्टुः समाप्तः ॥

